ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՀԻՐԷ
1946

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

362

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՕՂԱՐԵԱՆԻ
ԱՅՆԹԱՊ - ՀԱԼԷՊ - ՊԷՅՐՈՒԹ
ԴԱՍ 5 ԹԻՒ 61

1845

Տպագր. «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»
Գահիրէ
1946

Printed in Egypt

ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ԴԻՄԱՍՏՈՒԵՐՆԵՐ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Ալեկոծ կեանք մը ապրեցանք վերջին 25–ամեակին:

Հայ ժողովուրդը, իր հայրենիքէն բռնօրէն վտարական, նոր, ողբերգական ու հերոսական պատմութիւն մը ստեղծեց:

Նոյն ճակատագիրը վիճակուեցաւ հայ Մտքին, որ տագնապի մատնուեցաւ, բայց չնահանջեց։

Պոլիսը, հայ Մտքի ու Հոգիի շքեղ հանդիսավայրը դարերէ ի վեր, հայ Գաւառին հետ ու անկէց ետք, կորսնցուց իր առաջնորդի դիրքը. փշրուեցան շահերը, ցամքեցան խանդավառութեան աղբիւրները եւ հայ մշակոյթի մեծաշուք Ոստանը դարձաւ լքուած ապարանք մը, ամայի, աւերակ, տրտում:

Ստեղծուեցաւ Սփիւռքը, արիւնոտ ու ահաւոր օրերու մէջէն, անստոյգ եւ անապահով մթնոլորտով շրջապատուած: Բայց ստեղծուեցաւ:

Այդ օրերուն, դէպի դժուարին՝ այլ շքեղ վերածնունդ մը քալեց հայ Միտքը։ Մոխիրներու տակէն, եղերական տառապանքներու ընդմէջէն խլրտաց ու ապա ծաղկեցաւ հայ ստեղծագործ հանճարը։ Ծաղկեցաւ, անգամ մը եւս, հայ հոգիի գեղեցկագոյն ծաղիկը՝ հայ գրականութիւնը: Նոր ծիլեր արձակուեցան, շատ չանցած, երիտասարդ գրողներ, տրորուած ու փշրուած գրեթէ, բայց հիներու հաւատքէն ծուէններով. թարթափումի պահերով, այլ կենսաբաղձ. վստահալից՝ ապագային հանդէպ:

Ու այսօր, քսանըհինգ տարի ետք, ունինք Սփիւռքը,

իր ուրոյն կեանքով, ստեղծագործական թափով ու նուաճումներով։

Այն պահուն, երբ հայրենիքի դռները կը բացուին ու բռնագրաւուած հայրենի հողերը կը սարսռան, Սփիւռքը կը ներկայանայ հոգեկան ու իմացական հարուստ ու իր այլազանութեանը մէջ ներդաշնակ պատկերով։

Ան, Սփիւռքը, այսօր, յանձին գրականութեան ու մշակութային իր գործիչներուն, դատարկ ձեռքերով չի բախեր հայրենիքի դռները, եւ վերադարձող հայ մտաւորականութիւնը իր պանդուխտ կեանքէն թերեւս պայուսակներով ճամբայ չ'ելլեր։

Յուշերով հարուստ, կարօտով խռովք ու նուաճումներով հպարտ ճամբայ կ'ելլէ ան, իր ետին ձգելով քառորդ դարու տառապանք ու վիշտ, թանկագին վաստակի մը հետ։ Հետաքրքրակա՛ն փոխանցման այս 25–ամեակը, մանաւանդ հայ գրականութեան համար. հետաքրքրական, նախ՝ իրագործումներով, ապա՝ այն անդրադարձումներով, որոնք կան արդէն եւ որոնք պիտի գան մանաւանդ, որովհետեւ հայոց պատմութեան մէջ երբեք պատահած չէ, որ՝ այս ծաւալով ու այս տարողութեամբ՝ հայ մտաւորականութիւնը հոծ զանգուածներով օտար երկիրներու տակ ապրած ըլլայ. հոն ծլի ու ծաղկի, յարատեւ շփման մէջ՝ օտար գրականութիւններու եւ մշակոյթներու հետ, ինչպէս անոնց հոգիին, մարմինին ու արիւնին հետ, պահելով միշտ իր ինքնութիւնն ու ինքնատպութիւնը։

Անշուշտ, օր մը պիտի գրուի այս պատմութիւնը, տրտում էջերու կարգին շքեղ էջերով, ինչպէս եղաւ մեր կեանքը, երկու պատերազմներու միջեւ երկարող այս դժնդակ ժամանակաշրջանին։

Ներկայ հատորը քանի մը դէմք, քանի մը գիծ, ափ մը գոյն կը բերէ անցնող այդ շրջանէն։ Վկայութիւն մը, այս ամէնը, նախ՝ հեղինակէն, անոր քառորդ դարու գրական վաստակէն, անոր հաւատաւոր ճիգէն, լը-

ռութեան պահերէն՝ անհուն մղձաւանջին ու ժխորին
մէջ, եւ, վերջապէս, անոր խոնարհ յաւակնութենէն՝
դէմքերու, անձերու եւ գործերու ու գիրքերու մէջէն հաս-
նելու մնայուն արժէքներու, զանոնք սեւեռելու փառա-
սիրութեամբը ժամանակին մէջ:

Ունիմ այն համոզումը՝ թէ անձերը աւելի կ՚արժեն,
քան իրենց կատարած գործերը: Ինչ որ ալ ըլլան այս
գործերը, հազիւ շուք մըն են անոնք գործիչներէն, ինչպէս
բացարձակ է պարագան Զօհրապի, Եղ. Դուրեանի, Ակնու-
նիի եւ նմաններուն համար, որոնց կեանքին ու անձին
հմայքէն ափ մը կամ գրեթէ ափ մը մոխիր միայն
կը մնայ, քանի մը կայծկլտուն, հրաշէկ մոծիրներու
հետ: Քանի մը յուշ ու նշխար, թանկագին ու ոգեշունչ
անշուշտ, բայց հեռու՝ հրեղէն այդ խառնուածքներու
փառքէն. անոնց փառաւոր անձերէն ու կարելիութիւն-
ներէն:

Տալ այս մարդերը՝ իրենց կեանքին, իրենց շքեղ
անձնաւորութիւններուն, իրենց խառնուածքին, խօսքին
ու գործին եւ մանաւանդ, մանաւա՛նդ ոգիին մէջ. վե-
րակերտել անոնց գործօն պատկերը հայ կեանքին ու մը-
շակոյթին մէջ. սիրելի դարձնել անոնց կերպարանքը եւ
պահել կենդանի անոնց շունչը, գեղեցկութիւններու մաս-
նանշումով առաւելապէս.— գործ մըն է աս, որ գրակա-
նէն դուրս ու վեր այլ հեռանկարներ ալ կը բանայ:

Երկրորդ վկայութիւն մըն ալ այս հատորը՝ քառորդ
դարու հայ գրականութեան մասին, քանի մը գրողներու
եւ անոնց գործերուն վերլուծումով. վկայութիւն՝ հիններ-
րու մասին — արձակագիր կամ բանաստեղծ — որոնք
կեանքէն դուրս են արդէն կամ ասպարէզին սահմանին
վրայ. նորերու մասին՝ որոնք կրկէսին մէջն են, լիա-
շունչ ստեղծագործութեան ու պայքարի մէջ: Մարդերը՝
ժամանակին հետ, իրենց ապրումներուն, երազներուն,
գործերուն ու անոնց գեղեցկութիւններուն ու ստուերնե-
րուն մէջ. — անա՛ հեղինակին արդարացումը, այս

հատորը լոյսին հանելու, հին, նոր եւ բոլորովին անտիպ էջերու մէկտեղումով:

Տրուած են այս բոլորը ո՛չ մասնաւոր, ծրագրուած մտադրութեամբ մը. այլ տարիներու ընթացքին, բնական խանդավառութեամբ մը եւ ատոր համար ալ թերեւս աւելի՛ հարազատ ու հետաքրքրական, իբրեւ առաջին, աննենգ ու անհաշիւ բխում:

Ժամանակը անցած է շատ մը գործերու վրայէն. կարդացուած են շատերը անոնցմէ, իսկ գրողները, մեռածներն ու ողջերը, տարուած են վերջնական կամ գրեթէ վճռական արժէքի: Ուրեմն, կրկնակի շահեկանութեամբ մը այս էջերը. նախ՝ հայ Մտքի ստեղծագործութեան արձանագրութեամբ. ապա՝ հեղինակին նախատեսութիւններուն, յուսադրումներուն ճակատագրով, երկուքուկէս տասնամեակ ետքը:

Հատորը մէկ մասը կը կազմէ քառորդ դարու գրական վաստակի մը: Անոր հեղինակը անհաղորդ է յաւակնութիւններու, բայց ունի այն սրտագին ենթադրութիւնը՝ թէ այս էջերը կրնան հասնիլ մասնաւորապէս երիտասարդութեան. անոր մօտ խթանել ամենէն առաջ՝ քննադատական միտքը, յետոյ՝ արծարծել սէրը մեր գրականութեան հանդէպ եւ հետաքրքրութիւնը՝ մեր գրողներուն ու անոնց գործերուն շուրջ, ու այս ամենէն վեր՝ բոցավառել հաւատքը մեր սքանչելի ու ստեղծագործ ժողովուրդին, անոր կենսունակութեան ու պայծառ ապագային նկատմամբ, որ կը բարձրանայ լուսապսակ՝ հորիզոնէ հորիզոն, Սփիւռքէն մինչեւ Հայրենիք:

20 Յուլիս 1946
Գահիրէ

Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ԶՕՀՐԱՊԸ

Ոչ նկար, ոչ լուսանկար, ո՛չ ուսումնասիրութիւն, ոչ ալ դիմաստուեր մինչեւ իսկ։

Ցուշ մը միայն. մշուշի հատած գծերով. այսինքն՝ այնպէս ինչպէս մնացեր է, ինչ որ մնացեր, դրոշմուեր է մոքիս մէջ, տարիներէ ի վեր։ Ու պահելու համար յուշը՝ յուշ, անաղարտ, կը մերժեմ վերստին կարդալու որեւէ փորձ. առնուած տպաւորութիւնը թարմացնելու որեւէ հակում։

Կ՚ուզեմ, կը փորձեմ իր հետն ըլլալ ու պատմել իր անձը ինծի. վերյիշել զինքը, ինչպէս հին օրերէն մնացած քաղցր դէմք մը. ծաղիկի մը հեռաւոր բուրմունքը, երգի մը մարող, ա՛լ մարած արձագանգը։

Արձագանգ մը, հեռաւոր, մոռցուած երգի մը, որ յանկարծ կը հնչէ։ Այսպէս կ՚ուզեմ պատմել Զօհրապը, իր կեանքը, գործը, քանի մը բառով, առանց յաւակնութեան, բայց վստահօրէն ինծ համար, եւ, թերեւս, մէկ քանիներու համար. անոնց՝

որ ըմբռնելէ առաջ կը զգան, տեսնելէ աւելի կ'ընդնշմարեն. այսինքն՝ երանգով ոչ գոյնով. ծիրով ոչ գիծով։

Ու ահա հարցումը մտքիս մէջ, հոգիիս մէջ եթէ կ'ուզէք.— Ի՞նչ է գոյնը այս յուշին, արժէքն ու խուկութիւնը անոր։ Մէկ բառով՝ տիրական յատկանիշը անոր յուշապատկերին։

Գրականութի՞ւնը արդեօք։

Անշուշտ, գրականութեան ճամբով գոյացած է, գրին երանգներովը գծուած է այդ պատկերը, բայց աւելի լայն շրջանակով քան գրականութեան սահմանները, որքան ալ լայն ըլլան ատոնք իրենց հորիզոնովը. որովհետեւ կան գրողներ, մինչեւ իսկ հայ, որ վեր են իրենց գրականութենէն, աւելի՝ քան գիրը, քան իրացումը իրենց մտածումին կամ զգացումին։

Ատոնցմէ՛ էր Զոհրապ, որուն զարդերէն մէկն էր գրականութիւնը. կեանքին մէկ էջը, հոծ ու հարուստ, հետաքրքրական ու հաղուադէպ, բայց վերջապէս էջ մը։

Իրեն նման, վերջին կէս դարու ընթացքին, Դուրեանը ունինք միայն. Սրբազան Եղիշէն, որուն գրականութիւնը, ինչպէս կրօնաւորի աստիճանները եւ պատրիարքական աթոռները, Պոլիս թէ Երուսաղէմ, ի վերջոյ, մասնակի զարդարանքներ եղան իր էութեան, իր անձին համար. որոնք աւելի զարդարուեցան իր անձովը, քան զարդարեցին զայն։

Ճիշդ Դուրեանին նման Զոհրա՛պն ալ, ուրիշ կեանքով ու կոչումով, աւելի աշխարհիկ դրոշմով ու փոթորկոտ ասպարէզով. որուն գրականութիւնը եղաւ զարդերէն հայ գրականութեան, առանց սակայն իր անձին միակ ու մեծաշուք զարդն ըլլալու, իր անձին՝ որ աւելի էր ըսինք, քան իր գրականութիւնը։

Կան մարդիկ, որոնց ստորագրութիւնը աւելի է արժէքով, քան իրենց գրութիւնը, ու Զօհրապ անոնցմէ էր։

Հարուստներ են այս մարդիկը, պերճ ու առատաձեռն. անոնք՝ որ գիտեն իրենց հոգիներէն ալ, իրենց տաղանդէն ու տառապանքներէն ալ ցոլքեր նետել կեանքի զանազան պաստառներուն, ու դարձեալ հարուստ մնալ, վեր մնալ ու վերէ՛ն նայիլ այդ բոլորին վրայ, նման մարաջախտի մը, որ յաղթանակի բազմազան ճակատներ է տեսած ու ստեղծած և շքանշաններով է զարդարուած։

Բայց եթէ անձէն դէպի գրականութիւն կրնանք իջնել դիւրութեամբ, գրականութենէն ալ կրնանք բարձրանալ իր անձին. վերելք մը՝ որ հաճելի է, և, այս պահուս, աւելի պատշաճ ու պարտաւորիչ։

Իր գրականութի՞ւնը, ուրեմն.— ժայթքում մը իր էութենէն. փախած, արձակուած ճառագայթ մը, որուն մէջ կարելի է հաստատել կեանքի բոլոր գոյները։

Հարուստ՝ իր ենթահողով, իր անձնաւորութեամբ, հետեւաբար նաեւ իր բնումովը։ Երկրաչափ, փաստաբան, գրագէտ, հրապարակագիր, բեմբասաց, ազգային գործիչ, հմուտ ազգային ու պետական գործերու, հաճոյասէր ու աշխարհիկ,— բաւական չէ՞ այս ամէնը՝ իր գրականութեան հորիզոնը չափելու համար։

Զօհրապ կեա՛նքը տուաւ իր գրականութեամբ. բեկոր մը, հատուած մը միայն անկէ, — խոնարհ մարդերը, հարուստը, մեծատունը, պարտականութեան մարդը, հարուստի կինը, սպասուհին, և, դեռ՝ խաբողն ու խաբուողը. պոլսեցին և Պոլիս եկած գաւառացին. ու պատմեց անոնց ցաւն ու վիշտը. հոգն ու հոգին. սէրն ու սիրտը։

Տուաւ թաղականը, աղան, էֆէնտին, կրօնաւո-

րը. այսինքն։ ինչ որ հայ կեանքը ունէր Պոլսոյ մէջ։

Բայց այս բոլորին հետ ու այս բոլորէն վեր՝ տուաւ կինը, առօրեայ ու յաւիտենական կինը. մէկը՝ միւսին մէջ, մէկը միւսին հետ, յարափոփոխ ու անփոփոխ կինը։

Իրապաշտ ըսին իրեն համար, որովհետեւ կեանքէն, մարդէն ու իրականութենէն խօսեցաւ եւ հազիւ թէ երեւակայեց։ Բայց երբեք լուսանկար չքաշեց կեանքէն, ու այդ պատճառով ալ չհասաւ, չուզեց հասնիլ տգեղութիւններու և, մանաւանդ գռեհկութիւններու, որոնք դուրս մնացին իր գործէն։

Արուեստագէտ ու գեղեցկագէտ, ան կի՛նը ընտրեց իր գրականութեան առանցքը, որ իր մէջ ունի կեանքի բոլոր յատկանիշները, մինչեւ իսկ տգեղութիւնը, միայն ջնարակուած կանացիութեան շնորհով, հետեւաբար, դադրած տգեղ ըլլալէ։ Այս է պատճառը որ՝ իրենց անկումին մէջ իսկ՝ Զօհրապի կիները տգեղ չեն, այլ կարեկցութեան արժանի. զոհ իրենց ճակատագրին, կեանքի ժանիքին և իրենց ուժերէն վեր զգացական ալիքներու։

Փոսքա՞լը պիտի յիշէք. բայց անիկա պատմեց այդ ողբերգութիւնը՝ քաղքենի ընտանիքին փտութիւնը հաստատելու և գաւառացի կնոջ միամիտ ու սրտառուչ ողբերգութիւնը լալու համար, ոչ թէ ցուցադրելու բարքերու գռեհկութիւնը։

Զօհրապ տուաւ կինը իր լիութեանը մէջ. այսինքն՝ աննիւթականացումին մէջ, որովհետեւ կինը, այսինքն կանացիութիւնը, միշտ աւելի վեր է քան կնոջ մարմինը։ Անշուշտ, անիկա խօսեցաւ մարմինէն, բայց խօսեցաւ՝ աւելի յատկելու համար հոգին, և խօսեցաւ հոգիէն՝ ըսելու համար թէ այդ գեղեցիկ այլ փխրուն անօթը, որ կնոջ մարմինն է, նիւթ է, բայց նաև նիւթէն վեր բան մը. նաև հոգի, զգացում, յուզում, խռովք. է՜հ, այո՛, կիրք է նաեւ,

որ երբեմն ազնուացած ու բիւրեղացած, սէր կը դառնայ։

Ու ան տուաւ կինը, միշտ սիրո՛յ մէջ, առնուազն սիրո՛յ սահմաններուն վրայ կեցած։ Կի՛նը, ո՛չ մայրը, ոչ աղջիկը, ոչ քոյրը. այլ կինը միայն։ Որովհետեւ ճանչցա՛ծ էր զայն իր լրումին, սիրոյ պահերուն, անձնուիրութեան, սայթաքումին և անհուն ու սրտառուչ զղջումին մէջ։ Ոչ մէկ հեղինակ այնքան յուզիչ, քաղցր, պաշտելի ներկայացուցած է կինը, որքան Զօհրապ. և ոչ մէկ հեղինակ այնքան մեղքերով ճանչցուցած է զայն որքան ան. բայց նաև ոչ ոք այնքան մեղադրանքէ վեր պահած է զայն, որքան ան դարձեալ։

Որովհետեւ անիկա, յաճախ, սէրը նոյնացուց կնոջ, կինը՝ սիրոյ հետ. առանց Պղատոնը յիշելու և սակայն առանց Զոլային աշակերտելու. տուաւ զայն ինչպէս որ է. իբրեւ զգացում՝ որ տաք ու հաճելի գոլով մը կը լեցնէ մարդը. և իբրեւ բնազդ՝ անզուսպ կիրք, որմէ չենք կրնար խուսափիլ. կամ այլ խօսքով՝ իբրեւ զգացում, բնազդը մեղմելու և ազնուացնելու համար, և իբրեւ բնազդ՝ զգացումը իրականութեան վրայ հաստատելու համար։

Ահա թէ ինչո՛ւ կ'ըսենք՝ որ ան իրականութեան արուեստագէտը եղաւ. երգիչը իրականութեան, այսինքն՝ կեանքին, մարմինին, մարդուն մէկ խօսքով, բայց կին մարդուն։ Մեզմէ ո՛վ չի գիտեր, սակայն, թէ ան որ երգել գիտէ, ան որ գծել գիտէ, ան՝ վեր է միշտ իրականութենէն, ինչպէս բանաստեղծը։

Զօհրապ վեր մնաց իրականութենէն, արուեստագէտի իր խառնուածքը, արուեստագէտ – մտածողի ցնցուղը թափելով անոր վրայ։ Ու այս է պատճառը, որ իր իրապաշտութիւնը չի ցնցեր մեզ, ինչ-

պէս Օշականին կ'ընէ. չի վիրաւորեր, ինչպէս ընապաշտութիւնը։

Կը չիկնեցնէ թերեւս կիները, անոնց թագուն հաւանութիւնը ունենալով սակայն իր կողմը։

Նկարիչ, բանաստեղծ ու սկեպտիկ.— ասոնցմէ կազմուած է իր մէջ արուեստագէտը, որ մեծ է. որ կեանքէն գիծ մը կ'առնէ ու պատկերի կը վերածէ. ձայն մը երգի եւ գոյն մը՝ նկարի կը տանի։ Ասով պէտք է բացատրել այն՝ որ ինք պէտք չէ ունեցած երկարաշունչ գործերու, կեանքն ու մարդերը տալու համար։

Գոհացած է նորավէպով, անոր մէջ գտնելով ինչ որ վէպի մը բովանդակութիւնը պիտի կազմէր։ Վէպեր են իր նորավէպերը, խիտ, հոգեբանութեամբ հարուստ, դիմագծութիւններով պայծառ... Ո՞ր վէպը հարուստ պիտի ըլլար աւելի քան իր Ճիտին Պարտքը, Անդրշիրիմեան Սէրը, Թէֆարիկը, Ժամուն Բակը, Երջանիկ Մա՛նը, Փոսթալը:

Ուրիշներ վէպ գրած են, և ընթերցողները դարձուցած են էջերը, ցաքած խորհրդածութիւններն ու նկարագրութիւնները, պատմուածքի վերածելու համար. առնուազն քնացած ու ձանձրացած են, սրտնեղութեան բացագանչութիւններով։ Զօհրապ կարճ պատմուածքներ գրած է և ընթերցողները աճեցուցած են զանոնք, ցաւելով որ կարճ կը տեւեն. ու կրկնած են ընթերցումը և վէպի վերածած՝ իրենց սրտին ու մտքին մէջ ընդլայնելով պատմըւած կեանքը։

Հանդարտ և խիտ, անիկա գիտէ արագօրէն կառուցանել իր նորավէպերը, անմիջապէս կրկէս նետելով դէմքն ու դէպքը և քողազերծելով հոգին, խորհրդածութեան տաք ալիքով մը շրջապատուած։

Հանդրուան առ հանդրուան, մասերու բաժնելով կը յառաջանայ ան, կարծէք աղէկ մը ճաշակել, ծա-

մել տալու համար կեանքին ծաղիկը. կենալու, շունչ առնելու և յետոյ շարունակելու համար իր թափանցումը կեանքէն և սրտերէն ներս, կողմնակի, ուրիշ դռներէ, որոնք հասարակաց չեն, այլ իրը միայն. հասնելու համար վախճան մը, որ լուծում մըն է շատ անգամ, կեանքէն բխած լուծում մը, որ միակ կարելին է նաև, գրեթէ ճակատագրական։

Իր պատմութեան պէս՝ կարճ է խօսքն ալ. խիտ ու հոծ։ Բանի մը խօսք ու արդէն կեանքը հրապարակ կը դրուի. քանի մը գիծ՝ դէմքը կը պատկերանայ և քանի մը երանգ, ակնարկ, հարուած սըրտերուն վրայ, պրպտում՝ կեանքէ մը և սրտէ մը ներս, և ահա ողբերգութիւնը, կարօտը, սէրը, տագնապը և կործանումը։

Եւ այս բոլորին վրայ, յանկարծ, անակնկալով, անփութօրէն ըսուած, կօշիկ մը հագնելո՛ւ պէս, խորհրդածութիւն մը, որ հոգեբանական, մարդկային ճշմարտութիւն մըն է շատ յաճախ և որ կը լուսաւորէ ամբողջ էջը։ Այս խորհրդածութիւնը, սակայն, ոչ փիլիսոփայի մը մռայլ շուքը կը բերէ մեզի, ոչ ալ հոգեբանի մը ցամաք հաստատումը. այլ՝ արուեստագէտի մը ալիքը խռովայոյզ, գեղեցկագէտի մը հոգեցուլքը՝ որ կեանքէն, փորձառութենէն, դիտողութենէն բխած՝ ինքնաբեր բանաձեւում մը ունի միշտ։ Մեծ, խորունկ դիտող մըն է Զօհրապ, որ չի հնարեր, այլ կը հաստատէ միայն, տեսակ մը ճակատագրականութիւն դնելով իր հաստատումին մէջ, ահա թէ ինչո՛ւ իր բանաձեւումները յաւիտենականին դրոշմը կը կրեն։

Դիտող, խորագէտ արուեստագէտի գերագանց այս խառնուածքին ի նպաստ յիշե՞նք նաև իր տուած դիմաստուերները։ Առանց մռայլ քննադատութեան, բայց վրձինի քանի մը հարուածներով, աւելի խոր ու ճշմարիտ, քան ծանրաշուք քննադա-

տութիւն մը. թեթեւ, ոստոստուն, բայց խորքին մէջ պայծառ ու վերջնական քանդակներ, որոնք կենդանի ստեղծագործութիւններ են, ըլլալով հանդերձ անձն ու գործը ներկայացուած հեղինակներուն։

Նոյն աչքով մօտեցած է Զօհրապ կեանքին ու մարդերուն հոգեբանութեան, բուժելու թագուն բաղձանքով մը, նոյնիսկ բարոյական մտահոգութիւններով։ Անիկա մտանանչեց, նշտրակեց և երբեմն ալ արիւնեց, բայց միշտ զգոյշ ու սրտագին գուրգուրանքով մը. երբեք կացին չգործածեց, ոչ իսկ դանակ բռնեց, գոհացաւ նշտրակով, յաճախ ձեռքին մէջ պահած, չխրտչեցնելու համար հիւանդը, որ մարդն է, ընտանիքն ու ընկերութիւնը, այլ մանաւանդ կինը։ Ու ձաղկեց մարդկային կեղծիքը, բայց այնքան համով ու հոգեբանական ճարտարութեամբ, որ ոչ ոք սրտնեղեցաւ, ոչ ոք հայհոյեց իրեն ու լռութեան մէջ համակերպեցաւ, կարմրելով իսկ։

Իր գրութեան այս հոծ, հարուստ ու լաւապէս լաստակերտուած կառոյցն է՝ որ մեզի հոգեկան հաճոյք կը պատճառէ և կը դառնայ հայ գրականութեան մեծաշուք կոթողը։

Ու իր ոճը. բազմակողմանի և գունեղ, իրեն, մարդո՛ւն նման. կոկիկ, կորուկ, արագ, պոլսեվարի երբեմն. հաճելի ու համով իր անփութութեամբը, թուրքերէնի իր ձեւերուն, նոյնիսկ թափթփածութեանը մէջ։ Առանց խաղի, առանց մեծ թռիչքներու, բայց, անոյշ ու հմայիչ։ Իրեն պէս համակրելի, կլոր ոճ մը, ինչպէս կ'ըսէր օր մը Զրաքեան. պարզ ու յստակ, պատկերաւոր և տպաւորիչ, ողջ բառերով, կեանքէն փրցուած ֆրէզներով, սրտէն անցած ու մտածումին մէջ թրծուած։ Կամ իր խօսքին պէս, որ ոչ շատ պերճ էր, ոչ ալ շատ հարուստ, շլացնելու աստիճան, բայց պարզ ու խելացի, լաւ կառոյցով ու միշտ անակնկալով:

Իր խառնուածքին պէս. միշտ նոր. երիտասարդ, հաճելի և ինքզինք փնտռել տուող։

Իր խառնուա՞ծքը.— հակասութիւններու մարդը եղաւ ան, այսինքն՝ ներդաշնակութիւնը հակասութիւններու, եթէ կարելի է ըսել։ Նման ճարտարապետական ճիշդ այն կառոյցներուն, որոնք բազմաթիւ պատկերներու, զիրար հակասող դէմքերու և տէքօրներու միախառնումով ընդհանուր գեղեցկութիւն կը ցայտեն։

Իրաւաբանութիւն ըրաւ, թէեւ երկրաչափի վկայականով աւարտեց իր դպրոցը. իսկ իր կեանքին ու գրականութեան մէջ չդրաւ ոչ փաստաբանի երկարաբան տրամաբանութիւնը և փետանթիզմը, ոչ ալ երկրաչափի մը ցամաք հաշիւն ու չափուձեւը։

Շատ շահեցաւ ու շատ ծախսեց. իր տեղ ուրիշ մը հարստութիւն պիտի դիզէր, ինք պարտքեր դիզեց, առանց պարտապահանջներու և սնանկութեան սպառնալիքին, որովհետեւ — կ'ըսեն — մարդոց համար հաճելի էր առնելիք ունենալ Զօհրապի վրայ։

Խօսեցաւ բարոյականի վրայ. դատեց, քննադատեց, ժխտեց ընդհանուրէն հասկցուած բարոյականը, ինքն ալ վեր մնալով այդ բարոյականէն։ Ապրեցաւ իր ուզածին պէս, նոյնիսկ իր գրածին պէս, բայց առանց գայթակղութիւն յարուցանելու։ Դատեցին և քննադատեցին անշուշտ զինքն ալ, բայց շուտով, հաճութեամբ ներեցին իրեն ու փնտռեցին զինք. և ինք հասաւ ամենքին, առանց սակայն մէկ տեղ երկար մնալու։ Անֆան կաթէն եղաւ ա՛ն պոլսեցիին, որ իր մեղադրանքն իսկ մեծարանքով ըրաւ անոր հանդէպ։

Շատ սիրեց և շատ դատեց կիները, բայց չեղաւ դատաւոր. սիրուեցաւ անոնցմէ, թէեւ իր գրականութեամբ յուսախաբութիւններ պատմեց աւելի։ Իր երիտասարդութեանը չափահաս եղաւ ան, չափահա-

1845
362
ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

սութեանը՝ զարմանալիօրէն երիտասարդ. չտեսաւ, չճանչցաւ ծերութիւնը. եղերական պայմաններու հետեւանքով, բայց նաեւ թերեւս անոր համար, որ ճակատագիրը չուզեց կեանքէ զրկել զայն իր երիտասարդութեան, իր ուժերու լրումին մէջ. կեանքէ՝ զոր լեցուցած էր իր տաղանդին բազմագոյն ճառագայթներովը:

Առաջին դէմքը իբրեւ գրող, փաստաբան, երեսփոխան, հռետոր և շահող. բայց երբեք առաջին հարուստներէն, որովհետեւ շահեցաւ իբրեւ փաստաբան ու ծախսեց իբրեւ արուեստագէտ՝ այսինքն առանց հաշիւի:

Ձայնով կանացի քիչ մը, խառնուածքով առնական, գերազանց մտաւորական մը եղաւ ան, որ վեր մնաց ամբոխէն, թէեւ կուռքը դարձաւ իր ժամանակի մտաւորականութեան ու.... ամբոխին:

Երբ ողջ էր, չէր մտածեր մահուան վրայ, այնքան կը սիրէր կեանքին. այնպէս կը թուէր՝ թէ յաւիտենական էր ինք, կեանքին անբաժան մասը. ու հիմա որ մեռած է՝ կ'իշխէ կեանքին իր եղերական վախճանէն ու անյայտ ու անշիրիմ գերեզմանէն: Միջազգային դէմք դարձաւ՝ հակառակ հայ ըլլալուն, ու իբրեւ հայ մարդ, իր կեանքովն ու գործովը փայլեցաւ աւելի շատ՝ օտար շրջանակներու մէջ: Եւ եթէ հայը սիրեց զայն, ուրիշներու կարգին թուրքն իսկ գնահատեց, թէեւ նախանձակոծ ատելութեամբ:

Ճիշդ է, նախարար չդարձուց զայն, դիտումով, բայց չկրցաւ չդարձնել դասախօս իր համալսարանին և երեսփոխան իր խորհրդարանին, որոնց ջահ մը պիտի պակսէր, առանց Զօհրապի:

Չդարձաւ նախարար, բայց բան սորվեցուց, ուղեգիծ տուաւ մէկէ աւելի նախարարութիւններու, զարմանք պատճառելով բոլորին. իր ճառերը événe-

ment–ներ եղան խորհրդարանին մէջ և միջազգային ընտրեալ այն ամբոխը՝ որ կը կոչուէր Թուրք խորհըրդարան, ականջ կտրեցաւ, ամէն անգամ որ «Ջօհրապ էֆէնտի»ն խօսք առաւ, Օսմանեան Կայսրութեան ճամբայ ցուցնելու համար։ Կասկած չկայ, որ միջազգային պատուահանդէսի մը, Կայսրութիւնը Ջօհրա՛պը միայն պիտի կրնար ներկայացնել արժանավայել կերպով։

Ու եղաւ ան այս նո՛յն Կայսրութեան խորհրդարանին կուռքերէն, ինչպէս նաեւ մեծագոյն զոհերէն։

Ատեց զինք խորապէս Թուրքը, որովհետեւ ամենէն աւելի ա՛ն էր, որ հասկցուցած էր անոր՝ Թուրքին՝ թէ ի՛նչքան վար էր ան հայէն. բայց Թուրքն իսկ, իր ատելութեան մէջ, խոնարհեցաւ արժէքին առջեւ, ժպտեցաւ անոր և գնահատեց զայն։

Համալսարանի ուսանողութիւնն իսկ, որուն «Միջազգային Իրաւունք»ի դասը աւանդեց, ատեց զայն իր հիացումին մէջ։ Կը պատմեն թէ ի՛նչպէս ուսանողներէն շատերը իրենց ատելութեան մէջ կը փշրուէին, երբ Ջօհրապ, մեծ վայելչութեամբ ներս կը մտնէր, հպարտ, իշխանի մը նման, կը նստէր բեմ և իրմէն բխած լոյսին ու պերճ խօսքին ալիքով կը նուաճէր ատելավառ ուսանողութիւնը, որ մոռցած ամէն բան, կը ծափողջունէր պերճաբան դասախօսը, զայն համբուրելու իսկ բաղձանքով...

Ու երեւոյթը կը կրկնուէր օրերով և յաճախ նոյն դասաժամերուն։

Թուրքը՝ իբրեւ իշխանութիւն, իբրեւ խորհրդարան, իբրեւ ուսանողութիւն, այսպէս եղաւ միշտ ու, ի վերջոյ, երբ առիթը եկաւ, հանեց իր աչքին փուշը, ճզմելով զայն իր հիացումին ու նուաստութեան խառն զգացումին, չմորանքին մէջ։

Ազգային կեանքէն ներս, իշխանի մը կեանքը ունեցաւ. եղան, անշուշտ, նախանձորդներ, որոնք սակայն հիացան իր վրայ. և ան զարդն եղաւ անընդհատօրէն ազգային ժողովներուն և հաւաքոյթներուն։ Եղաւ յարգուած բոլորէն. ահա թէ ինչո՛ւ անիկա վեր մնաց բոլորէն ու իր բանաձեւերը, իր խօսքերը հաշտութեան ձայնը դարձան։

Ապագա՞ն իր գրականութեան. բայց ինչո՞ւ այս հարցումը, երբ արդէն այդ ապագան կ'ապրինք մենք ու ան երթալով կը մեծնայ։

Իր գործը ողջ է, իր անձնաւորութեան պէս. մեծ է իր գրականութիւնը, իբրեւ մէկ բեկորը իր մեծ էութեան. իբրեւ մէկը իր բազմաթիւ շնորհներէն։

Իր գրականութիւնը պիտի ապրի իր անձին հետ. անձին՝ որ վաղը, թերեւս, վէպերու մէջ պիտի անցնի, ու եթէ հիննայ իսկ իր գրականութիւնը, հետաքրքրական պիտի մնայ ան, որովհետեւ իր անձը պիտի գտնենք անով։

Շատեր երբ կը մեռնին, իրենց գրականութեան փայլը միասին կը տանին. Զօհրապին պարագան ճիշդ հակառակն է։

Պոլիսը, իր կիներովը, պիտի մնայ հետաքրքրական, հիմա՛ մանաւանդ, երբ հազիւ թէ կեանքի մէջ գտնենք այլեւս զանոնք իրենց պարահանդէսներովը, ազգային մթնոլորտովը և «Պէօյիւք Տէրէ»ներու, «Գատը Քէօյ»երու, «Օրթաքէօյ»երու հին այլ համով փառքերովը։

Զօհրապի գրականութիւնը անհետացած այդ Պոլի՛սը ունի իր էջերուն մէջ։

Պիտի փնտռենք զինքը իր լեզուին, ողջ հոգեբանութեան, կեանքի ու կիներու հանդէպ իր փորձառութեանը, իր ինքնատպութեանը, կարճ, կծող այլ համով պատմութիւններուն, մեղքերու այնքան

անոյշ պատմումին և անոնց այնքան համոզիչ ներումին, սփոփումին և բարոյական վճիռներուն համար։

Ու իր կեանքի՛ն համար, որ եղաւ չքեղ, իր վախճանին համար, որ եղաւ եղերական։ Մնաց արի, ինչպէս կը պատմեն, ինչպէս հաւաստեց ինծի օր մը ալեզարդ կաթողիկոս մը կղզիի մը բարձունքը։ Եղաւ վսեմ, օրէնքի մարդ, ինքնավստահ ու հպարտ, մերժելով փախուստը, մնալով մահուան հետ դէմ առ դէմ, ու, ի վերջոյ, ջախջախուելով թուրք բարբարոսութենէն, թուրք արիւնախանձ մշակոյթէն ու միտքէն, իր մահուամբը կոխելով զանոնք։

* * *

Ահա՛ յուշս Զօհրապի մասին. տուի իր դէմքը՝ ինչպէս որ կայ ան մտքիս մէջ։

Եւ ինծի կը թուի՝ թէ խօսեցայ իր մասին, բայց ինք կը մնայ դեռ երեւակայութեանս առջեւ, իր սպիտակ, թափանցիկ մորթով, իր կլոր, ամուր կերտուածքով, իր հաճելի ժպիտով և անհունօրէն խելացի ու արթուն աչքերով, շարժուն, ալեկոծ էութեամբն ու խառնուածքով, պարուրուած մտածութեան ու խորհուրդի քաղցր թախիծով։

Կը մնայ դեռ իր ստեղծագործական մեծ տաղանդով, արուեստագէտի խռովայոյզ էութեամբը, անհուն համակրելիութեամբը իր շարժուձեւին, քալուածքին, նայուածքին ու խօսքին մէջ։

Տուի՞ զինքը։

Բայց ինծի կը թուի թէ հազիւ սկսայ խօսիլ իր մասին։

ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ
(ՀՐԱՆԴ)

Արագ սարսուռ մը, և գրիչս կանգ կ'առնէ մէկէն. կը դիտեմ անծանօթ, երեւոյթով համեստ դէմքը հայրենակիցի մը (Անդրանիկ Կիւրճեան), որ նուիրատուութեան մը համար եկած է.

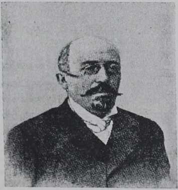

— Կիւրճեա՞ն... Կապ ունի՞ք Մելքոն Կիւրճեանի հետ, կը հարցնեմ, զուսպ յուզումով։

— Ի՞նչպէս թէ չէ. հօրեղբօր որդի եղած են իմ հայրս և ինք. բայց մենք սովորութիւն ունէինք «հօրեղբայր» կոչելու զինքը, խե՜ղճ Կիւրճեան...

Կ'ոգեկոչէ պարզ բառերով յիշատակը Կիւրճեանի. կը խօսի անոր ընտանեկան պարագաներէն, մնացորդացէն.— ազնուազարմ կինը՝ Օտեան գերդաստանէն, երեք զաւակները՝ Վահրամ, (այժմ Լիբանան), Շահէն, փոքրը (Ռումանիա), և Վարդգէսը՝ միջակը՝ որ մեռած է... Յետոյ, հառաչանքով մը, որ ամէն հայու սրտէ բխած անհուն ցաւի աւաչ մըն է, կ'ըսէ նորէն.

— Խե՜ղճ Կիւրճեան, ողջ ո՜ղջ թաղեր են անապատին մէջ. ողջ ո՜ղջ, լսուած բա՞ն է, բարբարոսնե՜րը...

Կարճ, ծանր լռութիւն մը և ապա վերջին խօսք մըն ալ.

— Այսպէս պատմեց ինծի աքսորական հայ կին մը, Տէր Զօրի անապատներէն եկած։

— Ողջ ո՞ղջ, կը հարցնեմ նորէն, պատկերին անողոքութեանը առջեւ։

— Այո՛, ողջ ողջ, ի՜նչ մարդ էր...

Կը մեկնի լռութեան մէջ, առանց ցտեսութեան, վերյիշումին տակ ընկճուած ու ջախջախուած։

Եղերական վախճան, էջ մը ոչ միայն անհատի մը, այլ ամբողջ ազգի մը ճակատագրէն, վախճան մը սակայն, որ, կարծէք, կերպով մը, Կիւրճեանը կը յատկանշէ. ողջ ողջ, այսինքն մահը ժխտող՝ մահուան մէջ իսկ. իր կեցուածքով, իր պատկերով, իր բովանդակ էութեամբ, այնքան կեանքոտ էր ան, այնքան շարժուն ու աշխուժով լի։

Կ'ուրուագծուի իր կերպարանքը՝ սարսռազին պահու մը մէջ. մեծղի, լեռնային անտաշ, երկաթախառն զանգուածի բեկորի մը նման.— լայն ուսերու վրայ խոշոր գլուխ մը. լերկ գանկ, լայն ու ամուր ճակատ, թաւ պեխեր, սրածայր մօրուք կզակին վրայ. հայու աչքեր՝ ակնոցներու տակ ծածկըւած. կարճատես, այլ խաղաղաւէտ, լի հոծ խորհուրդով։ Հազիւ յիսունը անց, թէեւ կերպարանքով աւելի տարէց՝ գաւառացին, գիւղացին երեւոյթով. զանգաղաշարժ, պիտի ըսէիք՝ ակամայ փոխվրէժ ու սրբագրութիւն իր հոգեկան շարժունութեան, անսպառ կենսունակութեան, կորովին, աշխուժին։ Խաղաղ՝ առաջին տպաւորութեամբ, յոյլ գրեթէ, պահ մը ետք խանդարուելու և խանդավառուելու առ-

մանուած։ Աւելցուցէք՝ իր թեւերուն լայն շարժումները. աւելցուցէք՝ բարձրաձայն, առողջ, կարկաչուն ծիծաղը եւ խորունկէն եկած թնդուն իր ձայնը այս բոլորին վրայ. զետեղեցէք բազմատարր այս զանգուածը բարութեան մը, անհուն գուրգուրանքի հոսանուտի մը մէջ, հայրական հոգածութեան մը զեղումին մէջ, եւ դուք կ'ունենաք Կիւրճեանը։

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ կ'երեւակայեմ զինք կեդրոնը արձանախումբի մը, մէկէն հոգի առած, զանգուածային իր կերտուածքով, որուն թեւերէն, ուսերէն, զգեստի բոլոր մասերէն կախուած ըլլային գուրգուրագին մանուկներ, տղայ ու աղջիկ աշակերտներ, ընդհանուր ծիծաղի ու խառնիխուռն հարցումներու մէջ, որոնց կ'իշխէ ան իր հաւանութեան տակ խօսքովը կամ ծիծաղի լայն ալիքովը.

— Տղա՛քս, տղա՛քս...

Կիւրճեան աղմուկ էր. իր մուտքը դղրդագին թմբկահարութիւն՝ խմբագրատունէ մը ներս. զուարթութիւն ու շարժում՝ դասարաններէ ներս եւ ընտանի ու հաճելի ներկայութիւն՝ ամէն շրջանակի համար, մտաւորական թէ ժողովրդական։

Վերջին հանդիպում՝ երեսնամեակ մը առաջ, Սկիւտար, գիշերային դասախօսական հաւաքոյթի մը, պատերազմի առաջին ահասարսուռ ամիսներուն, երբ հայ բժիշկներ հիւանդապահուհինե՞ր կը պատրաստէին Պոլսոյ թաղերուն մէջ, Բերա եւ Սկիւտար յատկապէս, Օսմանեան հայրենիքի՞ն համար։

Ի՞նչ հայրենիք. արիւնի մէջ խրած ու արիւն լակող հայրենիք...

Մեծ է բազմութիւնը, յոգնախուռն գրեթէ՝ թաղին սրահին մէջ, որուն անշուք դռնէն ներս կը սպրդիմ, մութէն օգտուելով։ Յանկարծ, հազիւ վայրկեան մը անց, կը զգամ թեւիս սեղմումը, կը դառնամ քովնտի.

— Ի՞նչ գործ ունիս հոս, տղա՛յ, այս օրերուն, այս ժամուն։

Կիւրճեանն է, մութին մէջ իր լուռ ու մռայլ կերպարանքով, որ թանձր ստուերին մէջ, ոտքի, խառնուեր է ամբոխին՝ լսելու համար բժիշկ բանախօսները։ Լսելո՞ւ եկեր էր թէ անգամ մըն ալ, վերջի՛ն անգամ մըն ալ տեսնելու համար հեւքը բազմութեան, որուն մօտ ըլլալու հակումը, կարօտը, բնազդն ունէր ան։

Կը բացատրեմ, յուսահատ շեշտով մը, վտանգին հանդէպ արհամարհանքս, բան մը ըսելու անկարողութեանս զգացումին հետ խառնուած, ու կը հեռաքրքրուիմ իրմով.

Կը մօտենայ ինծի, կը հակի և ձեռքը ուսերուս՝ կը շշնջէ գրեթէ.

— Բոլորի՛ս ցանկը առնուած է. մէկիկ մէկիկ, իմ անունս ալ մէջը. անձամբ կարդացի. տասնըհինգերորդն եմ շարքին. դատապարտուած ենք, կրնանք ձերբակալուիլ մէկ օրէն միւսը…

— Ի՛նչ կը մտածէք ուրեմն.

— Ի՞նչ կրնանք մտածել, ինչ որ ըլլայ այս բազմութիւնը, մենք ալ անոր հետ. ժողովուրդին հետ. փրկուէ՞ր միայն երիտասարդութիւնը, կը բաւէ…

Կը տիրէ թանձր, կարծր լռութիւն ընդհանուր ժխորին մէջ ու ինձ կը թուի լսել կարմիր սարսափին մահաշունչ թափահարումը սրահին ցածուլիկ առաստաղին տակ…

Ժամանակ չ՚ըլլար բառ մը աւելցնելու. բեմին վրայ կ՚երեւայ Տոքթ. Վ. Թորգոմեան, իր առաքելական, քաղցրաշունչ կերպարանքով, որ մեղմ, տըրտում խօսքերով հաւաքոյթը կը բանայ, կը բացատրէ նպատակը եւ կը ներկայացնէ Ռուբէն Սեւակը, զինուորական համազգեստով, թուխ, այրած

դէմքով, կարծր ու նեղ ճակատով, որուն տակ սեւ ու սեւեռուն աչքեր կը պսպղան։ Բանաստեղծ բժիշկը եկեր էր քանի մը խօսք ըսելու օրուան նիւթի մասին։

Դատապարտեալ մըն ալ ինքը, որուն ճակատագիրը կնքուեր էր ապահովաբար այդ պահուն, ինքն ալ մէկը շատերէն։ Ապա, ուրիշ մը, Տոքթ. Ուզունեան, որ կը խորհրդածէր գիտութիւնը փառաբանելով.— «Մինչ մէկ կողմէ, մէկ վայրկեանի մէջ հազարաւորներ կ'իյնան ռազմադաշտերու վրայ, վիրաւոր կամ մահացած, բժկութիւնը կը ջանայ փրկել մէ՜կ հոգիի կեանքը, բուժել մէկ հատիկ վիրաւոր մը։ Հարիւր հազարաւորներ մէկ կողմէ և մէ՜կ հատ մը անոնց դէմ. բայց հո՛ս է գիտութեան առաքինութիւնը և առաքելութիւնը»... Առաքելութի՜ւն... կը մտածեմ այսօր.— Ի՜նչ ցնցոտի կը դառնաս դուն, երբ կը ծառայես երբեմն մէկ կամ մէկ քանի մարդոց կամքին, բազմութիւններու, ա՜հ, ցեղի մը ճակատագի՛րը փշրելու համար։

Քիչ ետքը կը ցրուի հաւաքոյթը, և Սկիւտարի լուռ ու մութ փողոցները, խորտուբորտ քարշարները կը թնդան խուլ աղմուկով, յետոյ թաղուելու համար կրկին չարաշուք խաւարին և կարծր լռութեան մէջ, ընդհատաբար միայն ճեղքուելով գիշերապահի սուլիչին սուր ճիչերէն։

Վերջին հանդիպումս աս, որմէ ետք, հազիւ քանի մը շաբաթ անց, ճակատագրական հարուածը, որուն զոհ գնացին ինք ու ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը. իր ժողովո՛ւրդը։

Չէ՞ր կրնար խուսափիլ. թերեւս։

Բայց, ի՞նչպէս խուսափէր, ի՞նչպէս պոկուէր իր ժողովուրդէն, որուն խառնուեր էր իր մանուկ օրերէն, գործով ու զգայնութեամբ. իր բովանդակ գոյութեամբ, իբրեւ մարդ, իբրեւ ուսուցիչ և իր-

րեւ գրագէտ, մինչեւ իր եղերական ճակատագիրը, որ նոյնացաւ յետոյ իր ժողովուրդի ճակատագրին հետ։

Ժողովուրդի զաւակ, ժողովրդանուէր գործիչ եւ ժողովուրդի շունչով տոգորուն գրող, — ա՛յս եղաւ իր կեանքի պատմութիւնը, որ գրուեցաւ դպրոցներէն ներս ու գրականութեան կալուածին մէջ։

Այս պատկերով կը ներկայանայ ուսուցիչը, հաւատաւոր ու ոգեշունչ։ Դասարանէն ներս կը մտնէր գրեթէ խուժումով, զանգուածային աշխուժով, եւ դասարանը կը լեցուէր խլրտուն ու զուարթ մթնոլորտով։ Համակ գուրգուրանք ու ջերմութիւն՝ իր խօսքով, իր վերաբերումով եւ իր շեշտով։ Գրաբար կը դասաւանդէր, իբրեւ մէկը մեր լաւագոյն գրաբարագէտներէն, որ իրեն դասընկեր ունեցեր էր Դուրեան Սրբազանը, Մրմրեանը, Տոքթ. Թորգոմեանը, իսկ ուսուցիչ՝ Պուէտ Խաչատուր Միսաքեանը, Սկիւտարի ճեմարանին մէջ 70–ական թուականներուն, ապա Ս. Խաչ վարժարանը։ Անխոնջ աշխատող, խորահմուտ գրաբարի գաղտնիքներուն ու գեղեցկութիւններուն, որոնց ախոյեանը մնաց մինչեւ իր մահը, ըլլալով հանդերձ ջերմ աշխարհաբարեան մը։ Գրաբա՜ր, ի՜նչ անհրապոյր դաս այն օրերուն, 908–էն 914, երբ ամէն բան դէպի նորը, նորոյթը, ապագան կը հոսէր. կը թռչէր սրընթաց. երբ երիտասարդութիւնը խելայեղ էր ու հանրային շարժումները, դուրսի պայքարները դասարաններէն ներս կը ծորէին, կը խուժէին գրեթէ, եւ մամուլը, ժողովները, կուսակցական ու ազգային հակամարտութիւնները լայնօրէն կ'արձագանգէին դպրոցներէն ներս։ Դժուարաւ կը պահէր արդէն դասարանը, մինչ զանազան խմբաւորումներ կուգային նոր ու անհանդարտ մթնոլորտ մը ստեղծելու։ Աշակերտը՝ աշակերտ է. տրամադիր միշտ խաղալու ուսուցիչին հետ,

նոյնիսկ երբ կը սիրէ զայն, երբ ան սովորականէն տարբեր է քիչ մը.— շատ լուրջ կամ շատ թեթեւ, շատ խիստ կամ շատ թոյլ, շատ պաշտօնական կամ շատ ընտանի. շատ պարզ կամ շատ տաք ու խանդավառ։ Կիւրճեան այս վերջիններէն էր։ Խանդավառ ու ինքնատիպ իր խօսքերուն, ինչպէս շարժումներուն մէջ, յանկարծական ոգեւորութիւններու ու յուսալքումներու պահերով, մէկ վայրկեանէն միւսը, նոյն պահուն իսկ յաճախ։ Կրնար սրտահատորներ նկատել աշակերտները, իր հարազատ զաւակները, և, նաեւ «փճացած»ներ. վաղուան թանկագին յոյսերը և միաժամանակ «այլասերած» սերունդի մը մնացորդները, նայելով թէ նոյն պահուն աշակերտութիւնը ի՛նչ դիրք կը բռնէր ոչ միայն իրեն, այլև դասին, գրաբարի՜ն հանդէպ, մեր նախահայրերու սուրբ լեզուին նկատմամբ։

Հակառակ այս բոլորին սակայն, աշակերտութիւնը կը սիրէր զինք. կը չարչարէր, բայց կը փնտռէր իր շունչը, խօսքը, շարժումը. ներկայութիւնը՝ որ աշխոյժ էր ու ոգեւորութիւն։ Այդ ընդհանուր ոգեւորութեան, ալեկոծութեան մէջ է՝ որ Կիւրճեան հայրենաշունչ, սրտագին, յեղափոխական խօսքեր կ՚ընէր. դասէն դուրս առհասարակ. «շեղում»ներու այն պահերով, որոնցմով կը ձգտէր ոգի ստեղծել և արթուն, հա՛յ, կայտառ պահել աշակերտութեան միտքը. անոր հոգին մանաւանդ։ Ոգի էր ինք աւելի, և իր դասն ալ՝ ի՛ր պատկերով, անշուշտ ներքին այն համոզումով, թէ նոր ծանօթութիւնը զուրկ էր արժէքէ, առանց ոգիի։ Գրաբար կը դասաւանդէր, բայց ամէն ժամու մաս մը կը յատկացնէր ամէն բանի։ Անգամ մը կարդացեր էր Զ. Եսայեանի Աւերակներու մէջը, ու խանդավառ տպաւորութեան մէջ դասարան եկեր էր, պանծացնելով գրողն ու գիրքը,— Կարդացէք տղա՛ք. կ՚ը-

սէր ան, թէ ձայնով, հոյակա՜պ է, կարդացէք և տեսէք թէ ի՜նչպէս կը տրուի ժողովուրդի մը տառապանքը. ի՜նչպէս կարելի է շօշափելի դարձնել ազգի մը մեծ վիշտը։

Ուրիշ անգամ մը Վարուժանի «Կարմիր հողը» կը պանծացնէր, յուզումով կարդալով, իբրեւ յաւիտենակա՜ն քերթուած, ուր հայ հողը կը բարբախէր ու հայոց պատմութիւնը կը բարբառէր.

«Գրասեղանիս վրայ, սա
Սկաւառակին մէջ կայ բուռ մ' հող, բերուած հոն
Հայրենիքի դաշտերէն:
Նուէր է ան ու զայն ինծ՛ ձօնողը կարծես
Սիրտն իր տրուած, առանց երբեք գիտնալու
Թէ կուտար իր պապերուն ալ միասին։»

Ուրիշ անգամ մը, ահուգողի օրերու մէջ, «վառօդը չոր պահել»ու ջատագովականի մը ընթացքին, ատրճանակի մը կարկառը ուրուագծեր էր իր մէջքին, դասարանէն ներս, ընդհանուր ոգեւորութիւն առաջ բերելով։ Իր սիրելի նիւթը սակայն, աշակերտութիւնը բոցավառելու համար, հայ հին փառքերը կը կազմէին. մշակոյթի ռահվիրաներուն հետ՝ հայ մարտիկները, պետական ու ռազմական դէմքերը, որոնց կարգին Լորիս Մելիքով մասնաւոր տեղ մը կը գրաւէր, որուն փառքը կ'երգէր տաք ու լեցուն խօսքերով և որուն արձանը տեսեր էր Կովկաս, երբ կաթողիկոսական ընտրութեան գացեր էր, փառաւո՜ր, յաղթապա՜նծ, շքե՜ղ զօրավար։ Բառերը պզտիկ, անզօր, անբաւական կուգային, ներկայացնելու համար հայ զօրավարին անձը, որ կ'ուրուագծուէր դասարանին մէջ իր լայն ճակատովն ու երկճիւղ մօրուքովը, իր պսպղուն,

զօրավարի ոսկեզօծ ուսնոցներով, լռութեան ու երկխղճութեան մթնոլորտ մը ստեղծելով, ապա հպարտութեան զգացումներու յորդութեան փոխուելու համար։

Այս նոյն ոգեւորութիւնը գիտէր ստեղծել ան, գրաբարի շուրջ, երբ անոր մութ կնճիռները բացատրելու առեն, մոռցիր, կեդրոնախոյս աշակերտութիւնը կը սկսէր խլրտիլ ու յօրանջել։ Յանկարծ, կ'ոգեւորուէր ու կը ներկայացնէր գրաբարի գեղեցկութիւնները, Սահակի ու Մեսրոպի լեզուին փառքը, ներդաշնակութիւնը, կշռոյթը, խտութիւնը, անկրկնելի ազնուականութիւնը, պանծացնելով զայն իբրեւ հայութեան գերագոյն ստեղծագործութիւնը։ Ախոյեանն էր գրաբարին և կը վիրաւորուէր տիրող անտարբերութեան, անպատկառութեան առջեւ։ Լսեր էինք թէ աքսորի մէջ, (Գասթեմունի) 905 թուականներուն, զրկուած ամէն աղբիւրէ և գիրքէ, միայն իր յիշողութեան ու հըմտութեան ապաւինած, ամբողջ ութ ամիս Բիւզանդիոնի մէջ պայքար մղած էր Դուրեանի դէմ, գրաբարի դաշտերուն վրայ, ի պաշտպանութիւն գրաբարի օրէնքներուն ու գեղեցկութիւններուն, որոնց գովքը կը հիւսէր դասարանին մէջ, պերճաբան հմտութեամբ, առանց դարձեալ թուղթի կտոր մը իսկ ունենալու իր ձեռքը։

Այդ պահերուն, աստուածաշնչական ու աստուածային այդ լեզուին հանդէպ պարծանք մը կը հեղեղէր մեր հոգիներէն ներս. կը կարծէինք տեսնել, յանկարծ, տողանցքը մեր պատկառելի նախահայրերուն, ծանրաքայլ ու վեհաշուք, և յափըշտակուած մթագող գեղեցկութիւններէն, ճըզմուած մեր անգիտութեան, տգիտութեան բեռան տակ, հարցում մը կը բացագանչէինք.

— Ներողութի՛ւն, պարոն, այս լեզուն կը խօսուէ՞ր արդեօք մեր նախահայրերէն.

— Հարկա՛ւ, տղաքս, հարկա՛ւ. արքունիքին մէջ և ապահովաբար Այրարատեան գաւառին բարձր դասուն կողմէ, ոչ անշուշտ նոյն կատարելութեամբ ու գեղեցկութեամբ, որոնք Սահակի ու Մեսրոպի և իրենց գործակից աշակերտներու փաղանգին գործն են, բայց պերճութեան բոլոր տարերքովը, այս մեծ ստեղծագործութիւնը կազմող բոլոր կարելիութիւններով.

Ի՜նչ հպարտութիւն կը թափէր մեր վրայ, դարերու մէջէն, մեր աղքատ, անփոյթ ու նկուն սրտերուն վրայ։

Ու մենք այնուհետեւ, քանի մը դաս, գրաբարով կ'ոգեւորուէինք, մեր պանծալի լեզուովը, որմէ հատուածներ, լոյս նախադասութիւններ կը ծնային մեր շրթունքներուն վրայ, բուրումնաւէտ ծաղիկներու նման, երբ զանգակը կուգար վերջ տալու դասապահին, մինչ ինքնամոռաց, ոգեղինացած ուսուցիչը՝ դժգոհ զանգակի անախորժ աղմուկէն, թէև, ոգեշունչ ու կուշտ շեշտով, շտկելով ակնոցը, կը կարդար Հայկ Դիւցազնէն, անհուն հըպարտութեամբ, նախադասութեան գեղեցկութեան բիւրեղները մատնանշելով ու անգամ մըն ալ կըրկնելով ընթերցումը, իմաստին թափանցումը դիւրացնելէ ետք.

«Որ ի ճմար հոգեստւոր ըղձայրն Հայոց երգես յերկինս,
Զառաջնորդն հաւատոյ եւ տիրազլուխ ազատութեան» :

Քերական ուսուցի՞չն էր մեծ իր մէջ, թէ գրաբարը, արուեստագէտը — ապահովաբար երկուքն ալ, քանի որ առանց մէկուն թերի պիտի ըլլար միւսը։ Առանց ծանօթութեան ու մտերմութեան՝

չկայ գեղեցկութիւն։ Բայց, ի՜նչ ուրախութիւն, որ արուեստագէ՛տը կը խօսի աւելի այսօր յիշողութիւններու, որովհետեւ առանց արուեստի բեռ ու տաղտուկ պիտի դառնար գիտութիւնը, կեանքը, մարդը նոյնիսկ։

Առանց արուեստագէտի ուսուցի՞չ... ի՜նչ թշուառութիւն։

* * *

Կիւրճեան աւելի էր սակայն, քան ուսուցիչը, աւելի լայն հորիզոններով, քան դասարաններու շրջագիծը. քան գրաբարին տուած լեզուական ու մատենագրական յաւակնութիւնները։ Գրագէտ էր. ոչ միայն կազմուած, այլեւ ծնած, խառնուածքով գրագէտ, ծանօթութեամբ, աչքով և սրտով։ Կանուխէն գրել սկսած էր, 1883–էն, հազիւ 22 տարեկան, մարզուելով նախ հրապարակագրական էջերու վրայ, մինչեւ Մասիս գրական շաբաթաթերթին իր աշխատակցութիւնը, այսինքն՝ մինչեւ կազմութիւնը իր գրական դիմագծութեան. հազիւ հինգ տարի ետք (1888 Նոյեմբեր), երբ Արփիարեանի կախարդական մատը կը դրուի իր ճակատին, պանդուխտ գաւառացիներու կեանքէն դրուագներ պատմելու համար։ Իր առաջին նամակը, Արփիարեանի ուղղուած, («Արտամետի խնձորը») ոչ միայն Պանդուխտի նամակներու սրտառուչ շարքին առաջին դրուագը կը կազմէ, այլեւ առաջին ու վաւերական վկայութիւնը իր գրական խառնուածքին, իր գրականութեան հետագայ զարգացման կարելիութիւններուն, լեզուի պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ, յուզումի ջերմ ալիքով և գիտելու ու սեւեռելու ինքնատիպ յատկանիշներով։

Հին օրերէն, գաւառի հայութենէն բազմութիւն մը մեծ քաղաքները և, յատկապէս, Պոլիս թափած էր, պանդխտութեան եղած, աշխատանք ու բախտ փնտռելու և ապա երկիր վերադառնալու հա-

մար, քիչ մը դրամ ժողված, իգին անասելի տառապանքներու, զրկանքի, և, յաճախ, ընդմիշտ կորսուած առողջութեան։ Ողբերգութիւն մը՝ երկու երեսով. մէկը՝ գաւառին մէջ իսկ, ուր պանդուխտի տունը կը պարպուէր, լեցուելու համար անըստուգութեան, կարօտի, բազմապիսի վիշտերու զգացումներով. միւսը՝ հեռաւոր ու մեծ քաղաքին՝ Սթանպոլի մէջ՝ ուր պանդուխտ բազմութիւնը կը չարչրկուէր, օրերուն հետ քաշկռտելով իր դըժուարին կեանքը, տքնելով ու հեծելով, հիւծելով ու մեռնելով ալ խաներուն անկիւնը, քարափներուն վրայ իբրեւ բեռնակիր աշխատելէ ետք, կամ իբր ծառայ, իբրեւ պահակ չարչարուելէ ու տաժանակիր այլ աշխատանքներ կատարելէ, անոնցմէ ճզմուելէ ետք։

Գաւառը երգուած էր մինչ հին օրերէն, բայց 80—90 թուականներուն է՝ որ անիկա տեսնուեցաւ իր խոկութեանը մէջ. իր լոյս ու մութ երեսներովը. իր գեղեցկութիւններուն և նաև տառապանքներուն մէջ, իր տրտունջներուն ու տրտմութիւններուն մէջ։ Ու աս՝ թէ՛ բուն իսկ գաւառին մէջ և թէ հեռուն, գաւառացիներուն մօտ, անոնց կեանքերէն ու սրտերէն ներս։ Բնական էր, որ այսպէս ըլլար, որովհետեւ հայ գրականութիւնը այդ թուականներուն դարձած էր դէպի կեանքը. դէպի իրականութեան պրպտումն ու արտայայտութիւնը, դէպի գաւառը։

Խումբ մը երիտասարդներ, Արփիարեանի գըլխաւորութեամբ, գրական ու գաղափարական ճակատ մը կազմած, շքեղ յաւակնութիւնը ունէին յեղաշրջելու հայ գրականութիւնը։ Պայքար յայտարարած հիներուն դէմ, նոր ակօս մը կը բանային, ժողովուրդին մօտ կեցած, անոր կեանքը տալ փորձելով. պատմելով իրականութիւնը՝ իր կարծր

գիծերովը, մարդիկը՝ իրենց ցաւերուն ու վիշտերուն մէջ, ուրախութեան մէջ, եթէ ունէին, այլ մանաւանդ իրենց մեղքերուն մէջ։ Իրապաշտութիւն կոչուեցաւ այս շարժումը և զայն վարողները՝ իրապաշտ գրողներ — Արփիարեան, Զօհրապ, Բաշալեան, Կամսարական, և ուրիշներ, Մասիսի օրերէն և ապա Շահնազարի Հայրենիքի օրերուն, ուր Պոլիսէն ու գաւառէն նոր անուններ եկան միանալու հաւատաւորներու խմբակին։ Կիւրճեան այս փաղանգին կրտսերներէն էր, բայց մէկը կոչեցեալներէն։ Գաւառէն եկած, հազիւ 12 տարեկանին, Բալուի Հաւաւ գիւղէն, թերի ու նախնական կըրթութեամբ մը, բայց իր խառնուածքին հետ գաւառը միասին բերած. այսինքն՝ գաւառի կեանքին, մարդերուն, բարբառին ու բարքերուն հանդէպ կենդանի հետաքրքրութիւնը, այլամերժ սէրը գրեթէ։ Իր դպրոցական կրթութեան ընթացքին, ան չէր խզած իր կապը, հոգեկան ու մարդկային, գաւառացիին հետ՝ զոր կը փնտռէր խաներուն անկիւնը, պիֆեարներու լքուն սենեակներուն մէջ, հարուստներու տուներէն ներս, քարափներու վրայ, սրճարաններու ծուխին մէջ և ազգային հաստատութիւններու շուրջ, մօտէն ծանօթանալով անոնց կեանքին, լսելով անոնց ցաւը, տեսնելով արցունքն ու աւերը, կարդալով անոնց նամակները, գրելով ալ ապահովաբար, նախնական այլ հարազատ այս թուղթերուն վրայ ճանչնալով, զգալով ու շօշափելով հեռաւոր գաւառը և Պոլիս նետուած պանդուխտ գաւառացիները՝ իրենց անհուն կարօտին, զրկանքներուն, յոյսերուն, պատռտուած երազներուն և յուսախաբութիւններուն հետ։

Կիւրճեան խառնուածքի, կենդանի հետաքրքըրութեան ու ճանաչումի այս ծիրով, յարմարագոյն անձն էր պանդուխտի կեանքէն ու սրտէն խօսելու,

և խօսեցաւ սրտով, հոգիի ու լեզուի պարզութեամբ, պարզամտութեամբ գրեթէ. մէկ եղած պանդուխտին հետ, անոր հետ ցաւակից, սրտակից ու խոհակից ալ, առած ըլլալով անոր մտածելու եղանակն իսկ։ Կը ճանչնար գաւառացին, բայց իր գրականութիւնը գիտութեան կամ ճանաչումի գըրականութիւնը չեղաւ. գրեց ինք՝ իբրեւ մէկը գաւառացիներէն, իբրեւ ղարիպ մը, որ նամակ կը գրէր իր տունը կամ կը ստանար իր գիւղէն։ Իրապաշտ էր, այսինքն՝ իրականութիւնը պատկերացընող, առանց, սակայն, իրապաշտներու կարծրութեան, անոնց գիտութեան ու տեսութեան։ Իրապաշտներէն էր, թէեւ կեանքին ու մարդոց մօտեցաւ վիպապաշտի, ռոմանթիկի խառնուածքով, որովհետեւ իրապաշտութիւնը իր մօտ գիտութիւն ըլլալէ առաջ զգացողութիւն էր, ինչպէս և իր գրականութիւնը մտածում ըլլալէ առաջ յորդ զգացում. սիրտ. Նման իր գրաբարագիտութեան, որ գիտութեան հետ զգացում էր դարձած։

Անշուշտ, դժուար է զատել դատողութեան ու զգացողութեան սահմանները. բաժնել միտքը՝ սիրտէն։ Այդ պատճառով ալ, հաւանաբար, հիները «խորհուրդը» սրտին մէջ կը զետեղէին։ Կիւրճեանի մօտ անվիճելի է այս իրողութիւնը. սրտով կը մըտածէ, և, հետեւաբար, իրականութիւնը, կեանքն ու մարդիկը, որոնց կը հանդիպինք իր գրականութեան մէջ, յուզականութեան անձրեւովն են ողողուած։ Երբ պանդուխտներու կեանքի արժէքը բացատրելու, Պոլսոյ մէջ անոնց հանդէպ վերաբերումը պարզելու համար կը յիշէ հայ տունէ մը, իր զաւկի դագաղին ետեւէն ողբացող պոլսեցի հայ կնոջ մը ճիչը՝ «Ա՜խ, որդիս, խաներուն մէջ պէքեա՞ր կը պակսէր», տալով դաժան իրականութիւն մը, պոլսեցիի անգութ ու արհամարհական մտայնութիւն մը

չի տար միայն, այլ կը պատմէ ցաւէն խելայեղ մօր մը անհնարին վիշտն ալ։

Գաւառացի միւս գրողները, երէցները, չունեցան այս խառնուածքը։

Թլկատինցին անհաւասար էջերու մէջ տուաւ գաւառի կեանքը, բայց աւելի քննադատի աչքով, խարազանը ձեռքը։ Յուզումը չպակսեցաւ իրեն անշուշտ, բայց բարքերն ու մարդերը նկարելու ատեն, ա՜յնքան հարազատութեամբ, չքաշուեցաւ զանոնք ձաղկելէ, կծու հեգնութեամբ մըն ալ։ Թլկատինցին, հրապարակագրի խառնուածքով, մատնանշեց աւելի. կճեց։

Զարդարեան գաւառի բնութիւնը, գեղեցկութիւնները երգեց բանաստեղծի աւիւնով և պատմեց հէքիաթները, որոնք հին օրերը կը բերեն, իրենց մարդերուն ու անոնց ճակատագրին հետ, սրտառուչ միամտութեամբ մը։

Օշական մարդոց սրտերով և տարօրինակ, մրրկոտ սէրերով զբաղեցաւ, սեռն ալ շօշափելով յաճախ յանդգնութեամբ։

Հրանդ պանդուխտներով աւելի զբաղեցաւ եւ անոնց մէջէն պատկերացուց միայն գաւառը. ներքին աշխարհը գաւառացիին։ Ամբողջ ժամանակաշրջան մը փռուած է իր Պանդուխտի նամակներուն մէջ, բայց ժամանակէն աւելի վեր բան մը նաեւ, — գաւառի ոգին, գաւառացիի տրորուած սիրտը եւ պարզ, նախնական այլ ճիշդ հասկացողութիւնը. կեանքի թափանցումը անոր։ Տարրեր՝ որոնք աւելի քան երեսուն տարի ետք, 1910էն անդին, կրկին երգուեցան կէս Շինական նամականիներու համով շարքին մէջ, Ազատամարտի էջերէն, գաւառի առօրեայ ցաւերէն և կարօտութիւններէն խօսելու ատեն, շինականի լեզուով իսկ, որ աւելի տաք ու

տպաւորիչ կը դարձնէր խօսքին շեշտը, գիւղացիին տրտունջն ու աղերսանքը։

Սխալ պիտի ըլլար, սակայն, եթէ Հրանդի գրականութիւնը նկատէինք գաւառացիի վշտին պատկերացման միայն նուիրուած։ Կան այլ տարրեր, որոնք վեր կը բռնեն այդ գրականութիւնը և աւելի ամուր խարիսխ մը կուտան անոր։

Հրանդի համար գաւառը մութ ու մոռցուած բնակավայր մը չէ միայն, այլ հայրենիք մը, իսկ գաւառացին՝ արմատը հայութեան, կարելի է ըսել՝ հայութիւնը ի՛նքը։

Այդ ըմբռնումով, պանդուխտը անհատ մը չէ, որ իր արմատէն պոկուած է, այլ հաւաքականութեան մէկ թանկագին բեկորը. առնուազն ընտանիք մը, գերդաստան մը, չըսելու համար գիւղ մը, քանի որ մէկ պանդուխտը իր հետ կը քաշէր կը տանէր բազմաթիւ ուրիշներ ալ։

«Առնուազն այսօր հարիւր հազար հոգի իրենց տուներէն դուրս նետուած են, եւ գիտե՞ք թէ որոնք են, գործող, վարող, ցանող եւ հնձող ձեռքեր, հետեւաբար, առողջն ու կորովին։ Տարին՝ ամեն զեղչեր ընելէ ետքը, գէթ 50–60,000 անձին զաւկի կորուստ կայ։ Ասոր վըրայ աւելցո՛ւր օտարութեան մէջ շարունակուած չարաչար զոհերն ալ, հովէն զարնուած, ձողերու տակ ջարդուած, եւ ահա խոշո՜ր գումար մը մեռելոց, զորս կը թաղենք առանց քահանայի եւ արցունքի։ Դարեր այսպէս շարունակուած են, այսօր ալ կը շարունակուի այս աղէտը հիւանդի մը թոքերը կրծող որդերու պէս»։ Այսպէս կը գրէ ան Արփիարի, իր ԺԸ.րդ նամակին մէջ («Մասիս» 1890), խտացնելով գաւառի հայութեան անդարմանելի ու շարունակ ճենճերող ողբերգութիւնը, պանդուխտ հայութեան անհուն դժբախտութեան հետ։ Ան գիտէ կշիռքի դարնել ինքզինքը — գրող մը — իր մէկ հասակակից ընկերոջ հետ — խոնարհ

արհեստաւոր — որ Պոլիսէն գիւղ դարձած՝ տէր կեցած է հինգ որբ եղբայրներուն. մեծցուցած զանոնք եւ կրնայ արդար հպարտութեամբ ըսել, «թէ ուրագի ու բազկի զօրութեամբ հինգ կտրին իրենց հարսներով ու մանկիկներով, եւ բարեկեցիկ տուն մը կը նուիրեմ ազգիս»։

Ի՜նչպէս չբացագանչէ Հրանդ այս բաղդատութենէն ետք. «Այո՛, սիրելիս, դու չա՜տ կ'արժես. դու օրհնեալ, բազուկդ օրհնեալ»:

Բայց, գաւառը Հրանդի գրականութեան մէջ ուժ ու սերունդ ալ չէ միայն, այլ եւ բարոյական, այլեւ առողջ փիլիսոփայութիւն, հպարտ ու զոհաբերող ոգի, աւազան առաքինութիւններու, որոնք հայ ժողովուրդը կ'ապրեցնեն։

Այս տեսակէտէն, Իմ Վարդան Աղբարս–ը (Հայրենիք, 1892, Օգոստ. 30), սրտով եւ արուեստով գրըուած հոյակապ էջ մըն է, ուր գաւառացիի պարզ ու բիւրեղ հոգին կը բանայ, անոր վեհութիւնը կը շողացնէ թշուառութեան մէջ իսկ, երբ Աղքատանոց ինկած երեք փոքրիկներու տէր, կոյր ու անկարող հայր մը, Վարդանը, կը մերժէ իր զաւակներէն մէկը որդեգիր տալ երիտասարդ ու հարուստ զոյգի մը, բացագանչելով տիկինին երեսն ի վեր.

«Էսա պստիկի տէր՝ ես իմ խանում, իմ աչից լուսն է. Աստուած ինձի տուե՛ր ի: Անոր աղօթք բրէք, աղաչանք արեցէք, թող հասրմ ձեզի՛ սայ։ Իմ տղէյքներ ուրիշներաց խացին ու ջրին կարօտ չեն. ինոնց կեանքն իմ կեանքն է, իմ կեանքն ինոնցն ի: Քեանի որ ես կ'ապրիմ ու վրէս թախաթ պակաս չի, ես ինոնց հաց կը նարեմ»:

Զոյգը ապշահար ու գլխիկոր՝ կը վերադառնայ, փշրուած՝ դրամի իր ուժին մէջ իսկ, յուսախաբ իր մտադրութեանը մէջ խաժ աչքերով Վարդգէսը ունենալու, — «փուշերու մէջէն քաղուած ծաղկի մը պէս» — և զայն տանելու թաւիշ բար-

ձերու զգուանքին։ Վարդան Աղբարը իր չոր հացով, այլ ծնողական անհուն գուրգուրանքով, գաւառացիի կարծր հպարտութեամբ ճամբու էր դրած սոնք զոյգը։

Բաւական չե՞ն այս քանի մը գիծերը, հաստատելու համար Հրանդի գրականութեան հարուստ ենթահողը, որ իր մէջ կը պահէ հայ ժողովուրդի տառապանքը, անոր բարքն ու հոգեբանութիւնը, խօսքին ու մտածման ինքնատիպութեան և արժանապատուութեան խորունկ զգացումին հետ։

Ինչ որ սակայն աւելի կը գեղեցկացնէ իր գրականութիւնը, այն է՝ որ Կիւրճեան այս ամէնը տուած է՝ առանց գրականութիւն ընելու, առանց թափչքներ փորձելու և թեւ տալու իր երեւակայութեան։ Քրոնիկ միայն գրած է։ Իրեն համար էականը՝ կեանքն է, գաւառացիին կեանքը, ո՛ւր ալ հանդիպի անոր։ Ոչ չափին ու ձեւին վրայ մտածեց ան, ոչ ալ գրական գլուխ գործոց մը ստեղծելու յաւակնեցաւ։ Տուաւ՝ ինչպէս որ տեսաւ ու զգաց. այդ պատճառով ալ իր ոճը եղաւ անմիջական, հարազատ, իրականութեամբ բաբախուն։ Գրել գիտցող գաւառացի մըն էր Հրանդ, անկեղծ ու պարզ, անփոյթ գրեթէ, ինչպէս ինքն էր. այդ պատճառով ալ ճիշդ կ՚ըսէ, երբ կը յայտնէ թէ գրելու ատեն «կարգ չպիտի դնեմ։ Վիշտերը կարգ ու օրէ՞նք ունին»։

Կրնանք վկայել մենք. փորձած է երբեմն «կարգ դնել», երբ քաղաքի կեանքէն ուզած է գրել, իրեն ժամանակակից գրողներուն նման։ Փորձած է վիպակներ ու պատկերներ տալ քաղաքի մարդերէն ու անոնց բարքերէն, բայց յաջող եղած չէ այդ փորձը, չըսելու համար՝ թէ վրիպած է։ Գիւղին, գաւառին երգիչն է ան և ընտանի՝ գաւառացիին միայն։ Յաջողած է ու եղած է տպաւորիչ, երբ իր տպաւորու-

թիւնները պատմած է խաներէն, Հիւանդանոցէն, Պալըգլըի գերեզմանատունէն, Սամսոնի, Կիրասոնի ու Տրապիզոնի շոգենաւներէն, բայց վրիպած, երբ փորձած է Պոլսոյ մայթերուն վրայ շրջիլ ու հոն դեգերող մարդոց տուներուն բարքերէն խօսիլ։

* * *

Ուրիշ մէկ երեսը իր գրական դիմապատկերին՝ քրոնիկն է, իր ժամանակի ամենէն կենդանի սեռը, որ ոչ գրականութիւն է, ոչ ալ բոլորովին հրապարակագրութիւն։ Առօրեայ, թռչող կեանքն է, ազգային–ընտանեկան, կրթական և գրական, որ 90–92ի սերունդին գրչին տակ կ'իյնայ և կը պարզաբանուի։ Ազգ. Պատրիարքարանը և Հոգաբարձութիւնները. վարժարաններու կեանքը և ուսուցչութիւնը. անտէր ու տառապանքի մէջ մեծցող ու սորվող ուսանողութիւնը. գաւառը և իր առաջնորդները, Ազգ. Հիւանդանոցը, պանդուխտները, գրական առօրեայ երեւոյթները.— ահա՛ նիւթերը օրուան քրոնիկներուն, որոնք, երբեմն, շքեղ յաջողուածքներու կը հասնին պարզութեան մէջ, դառնալով սեռին գլուխ–գործոցները, եւ որ կը պահեն դեռ այսօր ալ, կէս դար ետք, իրենց այժմէութիւնը։ Ժամանակի վարպետներն են՝ Արփիարեանը, որ գլուխը կը գտնուի շարժումին, յետոյ իշխանական Զօհրապը, որ ստորագրած է մէկ քանին գրական դրոշմով իր պսպղուն քրոնիկներէն.– Բոֆէրը, Երգը, Մարգար Աղբօր տէրտը, Սիրանոյշ, եւայլն.– յետոյ Բաշալեանը, Կամսարականը, Ֆընտգլեանը, Զօպանեանը եւայլն, որոնց կարգին առաջին գծին վրայ իր տեղն ունի Հրանդը, յաճախ խմբագրական սիւնակներուն մէջ։

Անշուշտ, ո՛չ Արփիարեանի հմտութիւնն ու տիրական ձայնն ունի ինք, ոչ ալ Զօհրապի շքեղանքը ոճի կամ մտածման, բայց կը քալէ անոնց հետ երիտասարդ Հրանդը, ուշադրութիւն գրաւե-

լով իր ողջմտութեամբը, պարզութեամբն ու անկեղծութեամբը, ու այս ամէնը՝ թաթաւուն ջերմ զգացումով և ժողովրդասիրութեամբ։ Ամբողջ հոգի կը դառնայ Հրանդ, երբ կը խօսի գաւառացի, անտէր ու հիւանդ պանդուխտներու մասին, ազգային հոգածութեան պէտքը շեշտելով։ Սիրտ կը դառնայ, երբ ուսանողներու հանդէպ մասնաւոր գուրգուրանքի կը հրաւիրէ Ազգ. Իշխանութիւնները. «Ճակատագրի ուրագին ու սղոց»ին տակ կազմուած ուսանողներուն, որոնք իր հոգեկան որդեգիրները մնացին մինչեւ իր վերջին շունչը։

Այս քրոնիկներուն մէջ այլապէս շահեկան գիծ մը կը յայտնուի, լուսաւոր ու շքեղ, երբ Հրանդ կը մօտենայ մարդերու, անոնց մէջ փայլող արժէքներուն, գրական թէ հանրային։ Այս տեսակէտէն ուշագրաւ է Դուրեանի մէկ քերթուածին («Կը սիրեմ քեզ») ձեռագրին ընթերցումէն բխած մէկ քրոնիկը («Հայրենիք», 1891, Օգոստոս 5), ուր կը խօսի Դուրեանի և իր քերթողութեան մասին, անոր կորուսալի անմար կսկիծին և տաղանդի ինքնատպութեան մասին, հետեւեալ երկտող խորհրդածութեամբ վերջաւորած, պատկերալից ու գեղեցիկ.

«Մենք Դուրեանը չպիտի ճանաչենք բնաւ. իր մթութիւնն ալ, որ տեսնուած է ուրեք ուրեք, տաճարի մը ստուերն է որ աւելի խորհրդաւոր կ'իյնայ Սրբութեանց վրայ, խաչին ու պատկերին վրայ, կամարին եւ յատակին մէջ երերուն»։

Նոյն շարքէն ճիշդ տեսնուած քրոնիկ մըն է այն՝ որ նուիրուած է Նիկոմիդիոյ հռչակաւոր եպիսկոպոս՝ Յովակիմեան Ս.ի, զոր «շինող» կը կոչէ և որուն գործունէութիւնը, ժողովրդասիրութիւնը, կորովը և բարձր ոգին վեր կ'առնէ, եզրակացնելու համար.

«Առաջնորդը գեղջուկ տաճարի մը մէջ, ուր շի-

Նականը կը խոնի, հինցած պատկերներու առողջ եւ ցածլիկ յարկի մը ներքեւ, շատ աւելի բարձր է, քան բարձրաբոռ Սրբազան մը»։

Այս շարքին գլուխ գործոցը կրնանք նկատել սակայն Գրիգոր Օտեանի նուիրուած իր դիմանկարը (Օտեանի գործերուն յառաջաբան դրուած, 1910), վարպետութեամբ, խորութեամբ և ճշգրտութեամբ տրուած։ Գրուածք մը՝ ուր Հրանդ յաջողած է Օտեանի ազգային, պետական ու գրական հարուստ կեանքը տալ կենդանի գիծերով, մեծ գրագէտ–գործիչին անձնական ողբերգութեան վրայէն ալ վերցնելով վարագոյրը։ Մարդ կը ցաւի՝ թէ ինչո՞ւ Հրանդ չէ տուած ուրիշ դէմքեր, որոնք պիտի մնային անշուշտ, իր զգացական օծումովն ալ արժեւորուած։

Իր լեզուն՝ համապատասխան է իր խառնուածքին ու տրուած կեանքին. պարզ, պատկերաւոր ու զգացական ջերմ շունչով անուշցած։ Հակառակ նախընթաց շատ մը գրողներու, հակառակ գրաբարագէտի պերճ ծիրանիին իր ուսերուն վրայ, ջերմ աշխարհաբարեան մը եղաւ ինք, առանց ցուցամոլութեան, այսինքն՝ առանց այլակերպ ու խրթին բառերու ու ասացուածքներու գործածութեան. պարզապէս գրաբարը շողշողացնելու համար։ Տէր լեզուին բոլոր գաղտնիքներուն ու գեղեցկութիւններուն, ան ոչ միայն պայծառ, անխառն աշխարհաբար մը գործածեց, ինքնատիպ, գունագեղ եւ կենդանի, այլեւ գաւառիկ բարբառ մը ստեղծեց, քաղաքի մէջ նստած։ Իր կէս Շինական Նամականիի *լեզուն գրականացած գաւառաբանութիւն մըն է։ Չենք գիտեր թէ կա՞յ նման բարբառ մը.— ապահովաբար ո՛չ. բայց այնքան գեղեցկութիւն կրցած է դնել անոր մէջ, այնքան հարազատ շեշտ ու պարզութիւն՝ որ կը տարուիք սրտագին բաղձալու որ ըլլա՛ր այդ*

բարբառը խօսող գաւառ մը, կամ ըլլա՞ր գաւառի գրականութիւն մը՝ այդ դրոշմով, շունչով ու ինքնատպութեամբ։

«Ոճը մարդն է», ըսուած է.— հին ճշմարտութիւն, որ անշուշտ Կիւրճեանի նման գրողներու կը պատշաճի ամենէն աւելի, որոնք կը գրեն՝ ինչպէս կը զգան, կը պատմեն՝ ինչպէս կը տեսնեն աչքով ու սրտով միանգամայն։ Գերազանցօրէն անձնական է այս ոճը, բայց հարազատ՝ իր ժողովուրդին ու իր պատմած կեանքին, հայեցի՝ ճիշդ բառը գործածելու համար. առանց օտարոտի տպաւորութիւններու, առանց ոճային խաղերու, բայց ճաշակով։ Բիւրեղային ու կենդանի ալ, կարենալ դիմանալու համար մեր օրերուն իսկ, երբ արդէն յիսնամեակ մը թաւալած ըլլայ տրուած կեանքին թէ բառերուն վրայէն։

Այս մարդն է որ շուրջ երեսուն տարի, իբրեւ ուսուցիչ ու գրագէտ, հայ կեանքին խառնուեցաւ Պոլսոյ մէջ, գաւառն ու գաւառացին փնտռեց խանէ խան, անոնց ցաւերը իմանալու ու ժողվելու, ապա, առանց յաւակնութեան, օրուան թերթերուն տալու համար, թերեւս առանց գիտնալու՝ որ հայ գրականութիւնը կը հարստացնէր աննման էջերով, անոնց մէջ քանդակելով ոչ միայն 90-ական թուականներու, այլեւ բոլոր թուականներու պանդուխտներուն սիրտը և հայ գաւառին, հողին ու մարդուն յաւերժական ոգին։

Ճշմարիտ, նոյնիսկ բարձրագոյն գրականութիւն մը չէ՞ այն գրականութիւնը, որ առօրեայ, խուսափող ու մեկուսի երեւոյթները սրտերուն կը հասցնէ. խոնարհ մարդերը՝ իրենց վշտին ու բարոյականին մէջ ասպետներու կը վերածէ, պահելով զանոնք միշտ խոնարհութեան մէջ. որ՝ առանց մեծ ողբերգութիւններ, ցնցող դէպքեր պատմելու, հոգիները

կ՚ալեկոծէ՝ սերունդէ սերունդ, իր պատմութեան անկեղծութեամբը և ոճին մարդկայնութեամբը։

Հրանդի գրականութիւնը այս տեսակէն է։ Պիտի փնտռուի ան, որքան ատեն որ պանդուխտ մնայ հայը. իսկ երբ անցնին մութ օրերը և երջանիկ թուականներ գան, այն ատեն պիտի մնայ ան դարձեալ իբրև սրտառուչ երգ մը հին ու տրտում օրերէ։

* * *

Այս մարդուն, սրտով այս գրագէտին է որ պէտք ունինք մեր օրերուն. այս տարիներուն՝ հայ բազմութիւններուն անհուն վիշտը, կարօտը, հաւատքը երգելու համար։ Դարման փնտռելու համար անոնց ցաւին ու կարօտին։ Ըսելու համար՝ որ պանդուխտին միակ դարմանը հայրենադարձը կրնայ ըլլալ, հայրենի՛քը, քանի որ հայը այս օրերուն պանդուխտ է, աւելի քան երբեք։

Օրհնուի՛ քու յիշատակդ, սիրելի Կիւրճեան։ Քու ճակատագիրդ չունի՞ հայը, այս օրերուն, անապատներէն մինչև հեռուները, օտար երկինքներու տակ, ուր ո՜ղջ ողջ կը թաղուի ան ալ, ճիշդ քեզի՛ պէս, ո՜ղջ ողջ...

Ու կը թաղուի՝ առանց երգի ու երգիչի...

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

Վերջին երկու երեք տարիները նոր սուգեր բերին հայ գրականութեան։ Իրարու ետեւէ, հեռացան մեզմէ մեր գրական մշակներէն քանի մը

դէմքեր, որոնք ածու մը ծաղկեցուցած, ակօս մը բացած էին մեր մտքի դաշտին մէջ. աղքատ, ամայի և արդէն իսկ սգաւոր դաշտ։ Ճամասնճեան, Մըրմրեան, Օտեան, Բէշ-եան։ Եւ յետոյ, Թէոդիկը։ Ու դեռ, չմոռցած զինքը, ահա նաեւ ուրիշ մը։ Ոչ սովորականներէն — Հրանտ Ասատուր։

Շուտով սա ալ կը մոռնանք, որովհետեւ յիշել բաւ չէ՝ լրագրական քանի մը տող իբրեւ մահուան հաղորդագրութիւն. յարգանքի սինակ մը խօսք, դամբանական մը, եւ, շատ շատ, բախտաւորներուն ալ, տարին հեղ մը հոգեհանգիստ։ Եւ լռութիւնը, կապարի ծանրութեամբ, կ'իջնէ անոնց վրայ, անոնց անունին, յիշատակին եւ, մանաւանդ — ա՛յս է ողբերգութիւնը — անոնց գործին ու կեանքին վրայ։

Մեր մէջ մեր գրագէտները, մեր արուեստագէտներն ու, վերջապէս, մեր գործիչները երկու ան-

գամ կը մեռնին, եթէ ոչ աւելի։ Նախ՝ երբ ողջ են։ Իրենց աշխատանքին ու ստեղծագործութեան օրերուն, իրենց տագնապին ու տառապանքին բեռան տակ. և յետոյ՝ երբ կը մեռնին. մոռացումի ու անտարբերութեան տապանաքարին տակ։

Ուրիշներ՝ իրենց վաստակաւոր մեռելներուն կեանքն ու գործը վայրկեաններով, էջերով կը ճանչնան։ Կը պրպտեն, կը քրքրեն, կը բաղդատեն և, վերջապէս, կը բիւրեղացնեն ու կը յանձնեն ազգային գրականութեան գանձարանին, գալիք սերունդներու հիացումին։ Մենք դեռ մեր մեծ գոհերուն հանդէպ չկատարեցինք մեր պարտքը։ Կեանքը, մե՛ր կեանքը, իր արտառոց ու խելագար յորձանքովը կը քշէ կը տանի մեզ ու մենք կը քալենք՝ առանց ետ նայելու, առանց կանգ առնելու մինչեւ իսկ նուիրական գերեզմաններու առջեւ։

Եւ չգիտենք տակաւին թէ մինչեւ ո՛ւր պիտի երկարի այս ճամբան, մութին ու մշուշին մէջէն։

* * *

Հրանտ Ասատուր մէկն էր, որ յորձանքին մէջ գիտէր կանգ առնել, գիտէր նստիլ մինչեւ իսկ սեղանի մը առջեւ և պրպտել մեր անցեալի էջերը՝ կորովով, համբերութեամբ, պարկեշտութեամբ ու, մանաւանդ, տաղանդով։ Գրագէտի տաղանդով։

Անիկա չէր անոնցմէ, որոնց գործը կը գնահատենք, բարեհաճօրէ՞ն օգտակար կը դաւանինք ու կ'անցնինք։ Իր խառնուածքը՝ բանասէրի խառնուածք էր, բայց ոչ թիւերու և ցամաք դէպքերու բանահաւաքինը, որ օգտակար, շա՛տ օգտակար գործ կը կատարէ, բայց ուրիշներուն համար,— տաղանդաւորներուն, արուեստագէտներուն համար։ Ասատուրի մօտ, բանասէրին քով կը գտնենք գրագէտը, եւ

տո՛ր համար ալ աւելի արժէք կ՚առնէ իր գործը։ Ինք ոչ միայն հում նիւթ հաւաքած է, այլեւ օգտագործած է զայն իր ձեռքով, իր շունչով կենդանացուցած եւ արձանացուցած։

Այսպէս կը ներկայանայ Հրանտ Ասատուր, իր գրական հեռապատկերին մէջ, առաջին իսկ ակնարկով։

Բայց կ'արժէ կանգ առնել գոնէ քանի մը թուականներու և կեանքի գիծերու առջեւ։

* * *

Պոլսեցի էր (Պօյաճըգիւղ), ուր ծնած էր 1862 Օգոստոս 10–ին։ Կը մեռնի 1928 Յունիս 5–ին։ Նախակրթութիւնէն ետք (Մէզպուրեան վարժարան) երեք տարի կը հետեւի Ռոպէրթ Գոլէճի դասընթացքին (1871–73), յետոյ մասնաւոր դասեր կ'առնէ Մ. Զերազէն և Բ. Քէչեանէն։ Իսկ 1881ին, երբ արդէն գրել գիտէր, կ'անցնի Փարիզ, ուր երեք տարի կը հետեւի իրաւաբանական համալսարանին և կը վկայուի անկէ։ Կը տիրէ ֆրանսերէնին և անգլերէնին և տամ իսկ, շատ կանուխ, յարաբերութեան կը մտնէ երկու մեծ գրականութիւններուն հետ։

Իր հետաքրքրութիւնը շուտ արթնցած է գրական–գեղարուեստական երեւոյթներու հանդէպ, և շատ դեռահաս տարիքի մէջ մասնակցած է հանրային գործունէութեան։ Նկարագրի այս գիծը կը յայտնուի իր մանուկ հասակէն և կը տեւէ մինչեւ վերջ։ Կը պատմուի թէ՝ եօթը տարեկանէն սկսած՝ իր գիւղին դպրոցական ներկայացումներուն մէջ դեր կ'առնէր։ Տարօրինակ սէր մը աս, որ զինք պիտի առաջնորդէր յետոյ հայ թատրոնի կեանքին, դէպքերուն ու դէմքերուն մօտիկ ծանօթութեան և անոնց գունագունագին պատկերացումին։

Յետոյ, քանի մը թարգմանութիւններ (Հիւկոյէն), պատանի հասակին մէջ, 14 տարեկանին, և երկու տարի ետք՝ քերթուածներու առաջին ու վերջին հատորը. Պատանեկան ներշնչումներ (1879)։

Աւելի ուշ, կազմուելէ ետք, գրական ու հանրային գործունէութեան մէջ, զինք կը գտնենք 1892-ին, Զօհրապի քովն ի վեր, Մասիսը հրատարակելու համար, որուն հոգին եղած է։ 1901–1902-ին կազմած է Ազգ. Հիւանդանոցի Ընդարձակ Օրացոյցը, որ նախատիպարը եղած է Թէոդիկի Տարեցոյցներուն, և ծանր ուսումնասիրութիւն մը կը բովանդակէ Պոլսոյ հայութեան և պատրիարքներու մասին։

Աշխատակցած է Պոլիս, կամ Փարիզէն, տարիներ շարունակ, զանազան օրաթերթերու, պարբերականներու և տարեցոյցներու՝ հրապարակագրական, գրական ու բանասիրական մշակուած յօդուածներով։

Իր նորագոյն գործերը կը կազմեն Դիմաստուերները (1921), Հայ բառերի պատմութիւնը՝ Հիւանդանոցի Տարեցոյցներուն մէջ (1901, 25, 26, 27), և, վերջապէս, անտիպ վիճակի մէջ Պատմութիւն Աշխարհաբար Գրականութեանը և Իմաստասիրական բառարանը, որոնք տասնեակ տարիներու երկարաշունչ աշխատութեան արդիւնք են, և արժէք ունին։ Եւ յետոյ Յ. Պարոնեանի ընդարձակ կենսագրութիւնը, որմէ հատուածներ հրատարակուած են։

Գրական մարդուն քով, օրէնսգէտն ալ անպտուղ չէ մնացած և գրած է Օսմ. օրէնսդրական զանազան ճիւղերու մասին երկար ուսումնասիրութիւն մը, ֆրանսերէն (7 հատոր)։

Ահա հունձքը իր մտքի ճիգին, որուն շատ քիչ մասը միայն հրապարակ դրուած է դեռ։

Իր գրականութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք, կը սկսի բանաստեղծութեամբ ու կը յանգի բանասի-

րութեան, որ սակայն չի ցամքեցներ իր սկըզբնական շունչը։ Այն շունչը՝ որ զայն գրագէտ կը պահէ և մեզ ամենէն աւելի կը հետաքրքրէ։

Իբրեւ հանրային գործիչ ալ, հարուստ է իր կեանքը, տրուած ըլլալով իր ապրած թուականը և միջավայրը։ Արդարեւ, բացի թատերական ներկայացումներու իր մասնակցութենէն և կազմակերպութենէն, Հրանտ Ասատուր դեռ 17 տարեկան հասակին մէջ «Ազգ. Սահմանադրութիւնն ու ժողովուրդը» խորագրով ճառ մը խօսած է Սահմանադրութեան 1879-ի տարեդարձին։ Իրադեկները «պատմական» ճառ կը կոչեն պատանիին այս խօսքը, որ նուիրուած է սահմանադրական ոգիին, ժողովրդապետական կարգերու փառաբանութեան, որոնց հաւատարիմ մնաց ան մինչեւ վերջ։

Ասոնցմէ զատ, կը մասնակցի ան գրական, գեղարուեստական, կրթական, ուսանողական ու հանրային միութիւններու, որոնցմէ ոմանք ինք է որ կը կազմակերպէ (ինչպէս՝ «Հայ Գրական Ընկերութիւնը», «Կիլիկեան Ընկերութիւնը», «Փարիզի Հայ. Ուս. Միութիւնը» 1882-ին), ուրիշ երիտասարդներու գործակցութեամբ։

Փարիզէն վերադարձին, անդամ է ան ազգ. զանազան Մարմիններու և Խորհուրդներու (Կտակաց, Ուսումնական, Խնամակալական եւն.), և նաև երեսփոխան՝ երկու անգամ.– նախ անդամ և ապա ատենապետ։ Իսկ 1909-էն մինչեւ 1916 պետական յարգուած պաշտօնատար (դատաւոր կամ Պետական Խորհուրդի անդամ)։

Առանձին յիշատակութեան արժանի է իր ուսուցչութիւնը, տասնեակ մը տարիներ, մանաւորաբար Կեդր. վարժարանի մէջ, իբրեւ դասախօս աշխարհաբար լեզուի ու գրականութեան։ Եւ այս ա-

մենուն հետ նաև հեղինակ է ծանօթ դասագրքերու շարքին, իր գրագէտ Տիկնոջ հետ։

Ահա միայն քանի մը թիւ ու գիծ, որոնք կը բաւեն մեզ, ճանչնալու համար գրագէտի, բանասէրի և հանրայի գործիչի իր խառնուածքը։

* * *

Բայց թերի պիտի ըլլար պատկերը, եթէ չըսէինք թէ՝ այս գործօն ու տաղանդ ունեցող գրագէտը, աւելի քան տասը տարիէ ի վեր, հիւանդ ու մեկուսի կ'ապրէր Գնալըի մէջ, հոգեկան տագնապի ու մղձաւանջի ենթակայ, շրջապատուած միայն իր ընտանիքին գուրգուրանքովը։

Ու այդ տառապանքին մէջ, ան կորով ունեցած է դարձեալ նուիրուելու հայ գրականութեան։ Սրտառուչ պատմութիւն։ Խռովայոյզ, մթին իր ներաշխարհին մէջ, դարձեալ հայ գրականութիւնն եղած է սփոփանքի միակ կանթեղը, որու լոյսին տակ տենդագին աշխատած է, օր առաջ, աւարտելու համար իր գրաւոր ու կէս մնացած աշխատանքները։

Վախ ունեցած է, բայց աւելի իր գործը անաւարտ ձգելէն, քան մահէն, որուն ուրուականը իր շուրջը կը պտըտէր, տարիներէ ի վեր։

Ունեցա՞ւ գոնէ աւարտած ըլլալու գոհունակութիւնը — դժուար է հաւատալ։

Բայց մենք ունինք մեր գոհունակութիւնը իր կորուստէն ետք, իր գործին հանդէպ։ Եւ յարգանք։

Այդ գործը արժանի է որ մօտիկէն ճանչնանք։

* * *

Այսպէս ուրեմն, 7 տարեկանին բեմով կը հետաքրքրուի, 14 տարեկանին՝ գրական թարգմանութիւններ կ'ընէ, 16ին՝ քերթուածներ կը հրատարակէ, 17ին՝ «պատմական» ճառ կը խօսի Ազգ.

Սահմանադրութեան մասին, և արդէն իր յօդուած-ներովը ծանօթ է մամուլին. ու 22 տարեկանին՝ կ'աւարտէ Փարիզի իրաւաբանական համալսարանը։ Եւ նա կը փակէ իր աչքերը 66 տարեկան հասա-կին, աւելի քան կէս դարու անխոնջ ու արդիւ-նաւոր աշխատանքէ մը ետք։ Այս է իր խառնը-ւածքը, գերազանցօրէն ընդունակ, շարժուն և ոչ-աշխարհիկ. այսինքն՝ գաղափարական. այսինքն մէկը՝ որուն համար առօրեայ, յաճախ նիւթա-պաշտ կեանքէն վեր, կայ ուրիշ գոյութիւն մը, բարձրագոյն ձգտումներով։

Պէտք է իր ամբողջ գործը աչքի առջեւ ու-նենալ, հասկնալու համար թէ այս ընդունակ ու ազնիւ կեանքը, կէս դարու համապատասխան ար-դիւնք տուա՞ծ է։ Անիկա վաղուան գործ է, երբ կարելի կ'ըլլայ իր ձեռագիրները հրատարակել, բոլորը։

Բայց, ինչ որ հրատարակուած է և կամ այն մասը, զոր կը ճանչնանք մենք, ինքնին դարձեալ արժէքաւոր գործ է, տրուած ըլլալով որ մեր կեան-քին մէջ տարիները կը թաւալին դժնդակօրէն, յաճախ՝ մեզմէ անկախօրէն, և, մինչեւ իսկ, մոլո-րուն ճամբաներով։ Անհրաժեշտ է, քիչ մը անսովոր ոյժ ու հաւատք ունենալ, նուիրումի ու աշխա-տանքի պահեր ստեղծելու համար, ենթադրելով, անշուշտ, որ տաղանդը կայ արդէն։

Իր մօտ բանասէրը կը յայտնուի ամենէն ա-ւելի 92ի Մասիսին մէջ, ուր կը հրատարակէ բազ-մաթիւ յօդուածներ «Արաքս» ստորագրութեամբ եւ առօրեայ նոթեր, միշտ հետաքրքրական և ամփոփ։

Հոս է որ դարձեալ հրատարակուած է իր ու-շագրաւ ուսումնասիրութիւնը, «Հայ Վանքերը» խո-րագրով, երեք մասերէ բաղկացած։ Հեղինակը իր այս ուսումնասիրութեամբ կը ներկայացնէ հայ

աշխարհի բոլոր վանքերը, սկսած՝ Լուսաւորչայ օրերէն (Իննակնեան վանքէն – այժմ Գլակայ Ս. Կարապետ) մինչեւ Անատոլուի, Կիլիկիոյ եւ այլ շրջաններու մէջ եղած հարիւրաւոր վանքերը, հին ու նոր, անոնց գլխաւորներուն կատարած դերովը միասին, մեր մտաւոր ու հանրային կեանքին մէջ։ Ի վերջոյ, վանքերուն տալու համար անցեալի փայլը եւ դերը, բարեկարգութեան պէտքը չեշտելով, Հրանտ Ասատուր կ՚առաջարկէ «վանքերու ողորմելի կացութեան դարման մը գտնել», ըստ Սահմանադրութեան, ենթարկելով զանոնք վիճակին առաջնորդին՝ «կրօնական ու աշխարհական ձեռնհաս անդամներէ կազմուած կեդրոնական ժողովի մը խնամատարութեամբ»։

Դիտելի է, որ իր ամենէն սովորական յօդուածները պատմական եւ ուսումնասիրական դրոշմ կը կրեն եւ ցոյց կուտան իր պրպտող միտքը եւ կենդանի հմտութիւնը։

Ուրիշ հետաքրքրական գրուածք մըն է նաեւ «Ուսումնասիրութեան պակասը մեր գրականութեան մէջ» յօդուածը («Մասիս», 92 , Դեկտ.), որ կը ճշդէ իր գրական դիմագծութիւնը եւ ճաշակը։ Այս յօդուածով, Ասատուր՝ դեռ երիտասարդ՝ գործի հրաւիրելով երիտասարդ մտաւորականութիւնը, պէտքը կը շեշտէ նուիրուելու հայ մտաւոր ու հանրային կեանքի պրպտումին եւ ուսումնասիրութեան։ Իբրեւ ուսումնասիրելի նիւթեր կը յիշէ ան՝ հայ պատուելիներու սերունդը, ամիրաները, գրագէտները՝ Տէրոյենցէն սկսած մինչեւ Յ. Պարոնեան։ Յետոյ, անհրաժեշտ կը նկատէ պատմութիւնը գրել հայ լրագրութեան, թատրոնին, արհեստին, վաճառականութեան, դպրոցներուն եւ տպարաններուն։ Եզրակացնելով իր յօդուածը, Ասատուր կը հրաւիրէ նոր սերունդը, որ հայ կեանքի ուսումնասիրութեան

նուիրուի, և «երեւան հանէ աշխատութիւն մը՝ որ միայ, որ լոյս սփռէ ժամանակակից պատմութեան վրայ, որ բան սորվեցնէ ժողովուրդին, մտքին հաճոյք տըթէ և անոր սնունդ տայ միանգամայն»։

Իր գրականութիւնը այսպէս եղած է, արդարեւ։

Հիմա, 36 տարի ետք, գիտենք այլեւս, թէ Հրանտ Ասատուր հաւատարիմ մնացած է իր այս գրական ծրագրին և դաւանանքին, որոնց մէկ կարեւոր մասը իր իսկ կողմէ իրագործուած է։

1901ին, Ազգ. Հիւանդանոցի «Ընդարձակ Օրացոյց»ին մէջ կը գտնենք իրմէ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, «Կ. Պոլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները» խորագրով։

Այս հետաքրքրական ուսումնասիրութեան մէջ, որ մօտ 200 էջերէ բաղկացած է, Ասատուր խիտ ու միայն անհրաժեշտն ըսելու մտահոգութեամբ,— ինչպէս որ է գրեթէ միշտ — կը ներկայացնէ հայերու հաստատուիլը Պոլսոյ մէջ, Բիւզանդական շրջանէն, մասնաւորաբար ԺԲ. դարէն ասդին։ Պատմական փաստարկութեամբ հարուստ այս ուսումնասիրութիւնը կը պատկերացնէ մեզ Պոլսոյ հայութեան կրօնական, ազգային և հասարակական զարգացումն ու կազմակերպումը, բոլոր դէպքերն ու շարժումները ամփոփած ըլլալով օրուան պատրիարքներուն շուրջ։ Այսպէս, շարժանկարի մը մէջ կը տրուի մեզ 1461-էն մինչեւ 1858 եկող գացող 64 պատրիարքներու կեանքի պատկերները, դրուած՝ համապատասխան շրջանի ազգային-քաղաքական և մասնաւոր կեանքի շրջանակին մէջ, ժամանակակից ուրիշ դէմքերու հետ միասին։ Մնացեալ, վերջին յիսնամեակի 10 պատրիարքներու մասին ուսումնասիրութեան մը խոստումով կը փակէ իր այս գործը, որ իբրեւ նախատիպար և իբրեւ մեթոտ, եղա-

կի կը միայ և կրնայ աւելի ընդարձակ երկասիրութեանց ծնունդ տալ, ուրիշներու կողմէ։

Թանկագին ուրիշ ուսումնասիրութիւն մըն է «Հայ թատրոնի պատմութիւնը», որ սկսած է 1901-ի Օրացոյցին մէջ և շարունակած 1925, 26-ի և 28-ի Օրացոյցներուն մէջ։ Առաջին հատուածը՝ որ «Կ. Պոլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները» գործին կցուած է, մեզ կ'ուրուագծէ հայ թատրոնի սկզբնական փորձերը՝ 1846-ին (Լարախաղ ուժի փորձեր և միջկատակ), որոնք քանի մը տարիէն (1850-ին) կը վերածուին իսկական թատերական ներկայացումներու, Օրթագիւղ, Շահինեաններու տան մէջ։ Այստեղ կը յիշէ «էջ մը հայ թատրոնի պատմութենէն» իր մէկ յօդուածը, 99-ի «Արեւելք»ի մէջ տպուած, որ հաւանաբար աւելի մանրամասնութիւններ կուտայ հայ թատրոնի ծագման մասին, խնդիր մը՝ որ այս տարի այնքան վէճերու և փնտռտուքներու առիթ կուտայ մեր թատրոնի անստոյգ հարիւրամեակին համար։

Այս առաջին ակնարկէն ետք, Հրանտ Ասատուր կը պատկերացնէ, միշտ սեղմ տողերու մէջ, նոյն թուականներու դերասաններն ու անոնց խաղացանկերը, անոնց գործած միջավայրը, անոնց կրած տառապանքը, ժողովուրդի տրամադրութիւնները և յարակից պարագաները։ Իր պատմութիւնը՝ որ կը հասնի մինչեւ Սիրանոյշ և Մնակեան ու կ'ընդգրկէ նաև մեր թատերագիրներն ու թարգմանիչները, աւելի հետաքրքրական կը դառնայ և կը խորանայ, մանաւորաբար, վերջին մասին մէջ, ուր հեղինակը անձամբ կը ճանչնայ իր ներկայացուցած անձերն ու դէպքերը։ Անիկա, ինչպէս ինք կը հաղորդէ, կարդացած է հայ լրագրութեան մէջ թատրոնի շուրջ գրուած բոլոր գրուածքները, և «ստուգած» վաւերագրերով։ Ասկէ զատ,

խօսեցնել տուած է ժամանակակից իրաւէկ անձեր։ Իր գործը «նոթեր» կը նկատէ ինք, մաղթելով որ անոնք «կարենային օգտակար ըլլալ անո՛նց, որ թըրքահայ թատրոնի կամ մեր աշխարհիկ գրականութեան պատմութիւնը պիտի գրեն»։

Մենք ալ մաղթենք իրեն հետ, որ նոր սերունդը պահած ըլլայ պրպտումի նոյն ճաշակը մեր օրերուն, երբ կեանքը արտօրանք է և մինչեւ իսկ չնչասպառ վազք միայն։

Անտիպ է դեռ իր «Աշխարհաբարի պատմութիւնը» և «Իմաստասիրական բառարանը», որմէ նմոյշ մը կը գտնենք, բարեբախտաբար, Հիւանդանոցի 928–ի «Ընդարձակ Օրացոյց»ին մէջ։ Առաջինը, մեծ յոյս ունինք թէ, իր տեսակին մէջ ինքնատիպ և շատ աւելի խոր ուսումնասիրութիւն մը կ'ըլլայ, տրուած ըլլալով որ աշխարհաբարի կազմութեան գլխաւոր առաջնորդները մօտիկէն ճանչցած է և չարժումներու ամենէն աւելի սրտանց գործակցողներէն մէկն եղած է նաև ինք։

Ունինք այս գետնին վրայ իրմէ նմուշ մը, «Աշխարհաբարը ԺԹ. դարէն առաջ» (Թէոդիկի Տարեցոյց, 1907, Մայիս 14), շուրջ 8 մանրատառ էջերու վրայ, ուր ան ձեռնհասօրէն, պարզ ու յըստակ, կը գծէ աշխարհաբարի, ռամկօրէնի անցած ճամբան։ Կը հաստատէ աշխարհաբարի հետքերը Ե. դարու մատենագիրներուն մօտ և, յետոյ, դարէ դար, կը հետեւի ժողովրդական լեզուի զարգացման, յիշատակելով թուականներ, գործեր ու նմոյշներ՝ որոնք կուգան վաւերացնելու իր տեսութիւնը։

Մասնաւոր հետաքրքրութեամբ կը յիշէ Թ. Ժ. ԺԱ. դարերու վիմաքանդակ արձանագրութիւններու մէջ երեւան եկած «ռամկօրէն յիշատակարանները» և ձեռնհասօրէն ու գրագէտի ախորժակով կանգ կ'առնէ յատկապէս Շնորհալիի հանելուկներուն,

Մխիթար Հերացիի բժշկարանին («Ջերմանց Մխիթարութիւն», 1184), Մխիթար Գօշի, Վարդան Այգեկցիի (ԺԳ. դար) արձակին և երեք եկեղեցական քերթողներու, Յովհ. և Կոստանդին Երզնկացիի և Խաչատուր Կեչառեցիի (ԺԴ. դար) վրայ, որոնք ռամկօրէն տաղեր թողած են. յետոյ՝ կը կենայ ԺԵ. և ԺԶ. դարերուն առջեւ,— հայ աշուղական գրականութեան ծաղկման դարերը,— ուր ռամկօրէնը կը դառնայ սիրոյ և իմաստութեան արտայայտութեան քնարը. ուր կը ցոլցլան Մկրտիչ Նաղաշի, Քուչակի, Յովհ. Թլկուրանցիի դէմքերը։ Թուականներ՝ որոնք «հայ բանաստեղծութեան ոսկեդարը կը կազմեն» և թարմութիւն ու ծաղիկ կը բերեն «մեր հին մատենագրութեան բանաստեղծութենէ զուրկ անջրդի անդաստաններուն մէջ»։

Կը յայտնէ այն կարծիքը՝ թէ նախնեաց ռամկօրէնը իր զարգացումը «մասամբ բանաստեղծութեան կը պարտի», և ա՛ն անոր համար, որ ժամանակի բանաստեղծները ուզած են հասկնալի դառնալ ժողովուրդին, անոր սրտին խօսելով՝ անո՛ր լեզուով։

Ապա, Հրանտ Ասատուր իր կարճ այլ խիտ ուսումնասիրութիւնը կը բերէ մինչեւ ԺԹ. դար, ուրուագիծ մը միայն տալով ապագայ այն գործին, որ «Աշխարհաբարի պատմութիւնը» պիտի կազմէ։

Էականը այն է, որ Ասատուր ինչ որ կ'ըսէ նման ուսումնասիրութեանց մէջ, գիտէ, վաւերականօրէն։ Ու կ'ըսէ, առանց խրթնաբանութեան, գիծ մը՝ որ գրագէտի իր խառնուածքէն կուգայ։

Ինչ կը վերաբերի երկրորդին, նմուշէն դատելով, շատ հետաքրքրական գործ մը կը թուի ըլլալ այդ «Բառարանը», որ աւելի քան 400 էջերէ բաղկացած է և 400 իմաստասիրական բառեր կը պա-

բունակէ, ամէն մէկ բառի շուրջ լայն տեղեկութիւններով և իմաստասիրական շարժման խտացումով։ Այս գործը տեսակ մը իմաստասիրական ամփոփ պատմութեան մը փորձն է, պարզ ու պայծառ լեզուով, իմաստասիրական միջազգային բառերու, բացատրութիւններու և տեսութիւններու հայերէն համապատասխաններովը։ «Բառարան»ին հրատարակութիւնը, զոր Տիկ. Ասատուր խոստացած էր լրագրողի մը՝ շուտով իրականացնել, կրնար ժողովրդականացնել իմաստասիրական ծանօթութիւնները համառօտ գիծերու մէջ, և մեղմել քիչ մը «փիլիսոփայութի՜ւն» բառէն բխած սարսափն ու խրթնութիւնը։

Այս է, կամ, իր անտիպ գործերովը, առ՛ր նման Հրանտ Ասատուրի բանասիրութիւնը, որ, ինչպէս կը տեսնենք, ոչ ցամաքութիւնը ունի և ոչ ալ մռայլ ու չոր կերպարանքը պաշտօնական բանասիրութեան։ Ասոր համար է, որ կ՚ըսենք՝ թէ Ասատուրի բանասիրական հմտութիւնը կենդանի հմտութիւն է, կեանքէն բխած և կեանքին դիմող, ունենալով հանդերձ գրադարաններու փոշին իր վրայ եւ մինչեւ իսկ դեղնած էջերու ցոլքը. ըսել կ՚ուզեմ՝ անհրաժեշտ պրպտումի ու խուզարկութեան դրոշմը։ Եւ ասո՛ր համար ահիկա, որովհետեւ իր մօտ գրագէտի, այսինքն՝ հմուտ այլ ստեղծագործ, համադրող ու արտադրող գրողի աչքը կայ եւ խառնըւածքը։

Հրանտ Ասատուրի գրական դիմագծութեան ամենէն համակրելի յատկանիշներէն մէկը՝ գրագէտի յատկանիշն է. կրնանք ըսել՝ տիրականը։

Այն գրագէտին, ուր կուգան կը դաշնաւորուին՝ քաղցր հաւասարակշռութեամբ մը՝ քննադատը, կենսագիրը, գրուցագիրը և վերջապէս ուրուագծողը։ Եւ այս բոլորը՝ գուրգուրագին, այլ զուսպ

յուզումի մը և ջերմ համակրութեան մը ալիքին տակ, առոյգ ու պայծառ ոճով մը։

Վկայ՝ այս ամէնուն, իր Դիմաստուերները, 1921ին հրատարակուած։

Իր այս գործին մէջ, որ 280 էջ ունի, Հրանտ Ասատուր ներկայացուցած է 15 գրական դէմքեր,— Ն. Ռուսինեան, Գր. Օտեան, Մ. Մամուրեան, Յ. Պարոնեան, Ե. Տէմիրճիպաշեան, Գ. Զօհրապ եւն.։ Այս ներկայացումը, սակայն, մէկ գծով չէ եղած։ Ասատուր բազմաթիւ գիծեր ժողված է, դէմքերը պայծառ և ամբողջական դարձնելու համար։ Ոչ կենսագրութիւն է իր տուածը և ոչ ալ զուտ գրական քննադատութիւն կամ վերլուծում. այլ համադրական պատկերացում մը՝ անձերուն անհատական, հանրային, գրական և ոչ-գրական, առօրեայ կեանքերուն միախառնումովը։

Քանի մը ամփոփ գիծեր կենսագրութենէն, տրուած անձին բարոյական սկզբունքները, նկարագիրը, գրական հակումներն ու նախասիրութիւնները, անոր կրած ազդեցութիւնները և կարճ վերլուծում մը՝ անոր գրական գործի մասին։ Եւ յետոյ, յատկանշական դրուագներ, մանրավէպեր, որոնք անհատը կը բացատրեն։ Եւ այս բոլորը՝ կապուած միջավայրին ու ժամանակին և գրական շարժման հետ քալող ուրիշ անձերու։ Այս է իր մեթոդը։ Եւ անիկա գիտէ այս բոլորն ընել, առանց հանդիսաւորութեան. կենսագրականէն դիւրութեամբ կ՚անցնի մանրավէպին, և նոյնքան դիւրութեամբ գրական վերլուծումին ու արուեստին, ի հարկին նոյն ճամբով անդրադառնալու համար։ Գիտէ անցումներու թաքուն արուեստը և զուսպ ու խիտ մնալու իմաստութիւնը։ Անիկա ինքզինք ալ կը խառնէ յաճախ, — ժամանակակից է շատերուն — բայց առանց ցու-

ցաղրութեան, այլ կենդանացնելու համար իր ականատեսի շունչովը։

Իր գրած ամենէն կենդանի, գրեթէ խօսուն դէմքերէն է Ե. Տէմիրճիպաշեանը։ Հոն՝ Ասատուր իր տիպարին մօտիկը կեցած՝ կուտայ մեզ այդ արտասովոր մարդը, լոյսին ու աղջամուղջին մէջ տատանող այդ արուեստագէտը, անհաւասարակշիռ՝ իր տաղանդին, իր ցնորքներուն, իր մեծ տրտմութեանը մէջ։ Կուտայ անոր հոգեկան վշտակոծ խարխափումները, պայծառատեսութեան երջանիկ պահերուն հետ սակայն։ Ասատուրի մատիտը վրձինի կը հասնի, երբ ան կը պատկերացնէ Եղիայի յարածուփ խառնուածքը, զոր կը կեցնէ մեր առջեւ ալիքի մը պէս, իբրեւ խառնելով անոր ֆիզիքական, արտաքին, բարոյական եւ հոգեկան գիծերը, զատելով իր բարեկամին կեանքին մէջէն յաւիտենական տարրը առօրեայ տարրէն, ազնուականը՝ սովորականէն, լոյսը՝ ստուերէն, իրարմով բացատրելով յաճախ պանոնք։

Զօհրապ տուած է մեզ իր համբաւաւոր «Ծանօթ դէմքերը»։

«Նորավէպի իշխանը»՝ Ռ. Զարդարեանի բացատրութեամբ, փորձած է քանի մը գծերու մէջ մեզի դէմք տալ, տողերով ու պատկերներով մարդը բացատրել, բառերու գոյնով ու խաղովը դիմագծութիւնը նկարել։ Կասկած չկայ, որ ունի յաջողուած հատուածներ, արուեստին դրոշմովը։

Բայց Զօհրապ, վերացումին, տպաւորութիւններու պարապին մէջ շրջելով, քիչ անգամ յաջողած է հաստատուն խարիսխի վրայ ոտք դնել եւ ամբողջապէս տալ իր տիպարը։ Իր ըսածներուն մէջ, ճիշդ է, գիւտեր ու ճշգրիտ պատկերներ կան, բայց նաեւ պակաս չէ գրականութիւնը, մինչեւ իսկ գրչախաղը։ Զօհրապի կերպը նկարչական է,

Սաստուրինը՝ քանդակագործական։ Սաստուր, խուսափած է ակնախտիղ բացատրութիւններէ, զարմանք ու ապշութիւն պատճառող պատկերներէ։ Լուռ ու զուսպ, կը դիտէ ան իր ենթական բոլոր կողմերէն, անոր աչքերուն ցոլքը, անոր գոյնն ու ժգունութիւնը՝ հոգեկան պատկերը տեսնել փորձելով անոնց մէջ։ Եւ յետոյ, կ'անցնի, գործէն խառնուածքին, դէպքէն՝ դիմագծութեան, սովորականէն՝ անսովորին, մանրավէպէն՝ կեանքի վէպին, փաստերէն՝ վերլուծումին. և աս՝ առանց զգալի դարձնելու։ Հոս, արդէն, կը յիշեցնէ ան ֆրանսական լաւագոյն գրողներու՝ ինչպէս Անաթօլ Ֆրանսի և Րէմի տը Կուրմոնի «Գրական Պտոյտներ»ը, որոնք կեանքէն գործերուն կը հասնին։

Ջօհրապ դէմքեր տուած է, որոնք կարելի է չկարդալ, Հրանտ Սաստուրի բոլոր դէմքերը կը կարդացուին, որովհետեւ իրականութեան շունչն ունին և գիտող, պրպտող աչքին ու դատող մտքին դրոշմը, ոչ թէ տպաւորութեան կամ տրամադրութեան մը քմայքը։

Եղիայի մասին ոչ ոք այնքան պայծառ ու ճըշգրիտ բաներ ըսած է, որքան ինք։ Իր վերջին քանի մը էջերը հատորներու եզրակացութիւնը կրնան կազմել։

Ջօհրապ անմոռանալի բացատրութիւններ գտած է, յաճախ, իր լաւագոյն «դէմքեր»էն Արփիարի, Բէչեանի եւ Ց. Գուրգէնի* մասին, չորս տողով տուած է անոնց գործին ու խառնուածքին ընդհանուր յատկանիշը.

«Նաւագնացութեան մը միջոցին ծովու վրայ լոյս տեսած այս երիտասարդը, ասկէ բերեւս, անդունդի վրայ քալող մարդու երերուն քայլուածքը ունի ու գլխի պըտոյտը»

Արփիարն է աս։

«Այն տրամաբանութեան թանձրացեալ զանգուածը, որ Բիւզանդ Քէչեան կը կոչուի, հակասութեան հազուագիւտ մէկ մարմնացումն է միանգամայն: Երբեմն պաշտպանողական ոգին՝ այսքան յառաջդիմական մարդու մէջ մուտ գտած չէր. ահա՛ այն տպաւորութիւնը, որ իր հրապարակագրի կեանքը կը թողու զինքը ուսումնասիրողին վրայ» :

Եւ ահա, վերջապէս, գրաբարի ջերմ պաշտպան՝ Յ. Գուրգէնը.

«Յետադէմ մըն է, առանց կեղծիքի գէթ, ազատ համարձակ յետադէմ մը, որ կռնակը մեզի դարձուցած կը քալէ իր նպատակին, դէպի Հինգերորդ Դարը»:

Հրանտ Ասատուր սաստիկ պատկերներ, վրձինի սաստիկ հարուածներ չունի, անիկա ամբողջական թապլօներ կուտայ, որոնք կը մնան ժամանակին, շարժումներուն, միջավայրին ու գործակից անձերուն հետ միասին։ Այս պատճառով ալ իր մարդերը երբեք դագաղներու մէջ չեն մնար ու միշտ ողջ են, մինչեւ իսկ անոնց անծանօթ ընթերցողներուն համար։ Այս տեսակէտէն, Տէմիրճիպաշեանէն ետք, Թուսինեանը, Գ. Օտեանը, Պարոնեանը, Զօհրապը հոյակապ էջեր են։

Ահա քանի մը տող իրմէ, նման հատուածներէն. շատերէն մէկը.

«Եղիա յարափոփոխ բանդագուշանքներու մէջ էր միշտ, մերթ հաւատացեալ եւ մերթ անհաւատ: Գիշերաշրջիկի մը պէս կ'անցնէր կեանքին մէջէն, գլխիկոր ու կորաքամակ, եւ անհասկնալի կը մնար տրամաբանող, գրապաշտ այս ժամանակին մէջ՝ ամենաստուար մեծամասնութենէն: Կեանքը երազ մըն էր կարծես իրեն, տեւական երազ մը»:

Ուրիշ տեղ մը. Զօհրապը ներկայացնելէ ետք, իբրեւ գրագէտ, իբրեւ մարդ, ընկեր ու խմբագիր,

կը պատմէ մեզ նաեւ անոր կեանքը տունէն ներս, «ուր ժապաւէնի մը յարմարագոյն երանգը կամ վտաւակի մը մետաքսը իր փափաքին համեմատ կ'ընտրուէին յաճախ: Իր ճաշակը չվրիպող, ծախքէ չահաբեկող, նապաստի ճաշակ մըն էր, որ երբեմն մինչեւ ծայրայեղութեան կ'երթար»։

Գիծեր են ասոնք, որոնք շատ աւելի բան կ'ըսեն գրագէտի մասին, քան էջերով վերլուծում. և բաներ՝ զորս շատ մը քննադատներ չեն տեսներ։

Հրանտ Ասատուր զարմանալի աչք ունի, կեանքերուն մէջ թափանցելու համար, գործերէն առաջ, անհատական ըլլան անոնք թէ հաւաքական։

Իր քրոնիկներուն ու արձակ էջերուն մէջ կը հաստատուի գրագէտի այս աչքը, մինչեւ իսկ պարզ պատկերներու վրայ, որոնցմէ մէկն է «Պարտիզակի Սօխմիարը և Պաղտասար Ակօ» վերտառութեամբ գրուածքը, Պարտիզակ այցելութեան մը առթիւ գրուած։ Այցելու գրագէտը կը նկարագրէ Աստուածածնայ տօնը, գիւղական պարզ, լուռ սէրերը, կարիճներն ու կռիւը և, վերջապէս, կարիճներուն պարագլուխը՝ Ակօն։ Գրուածք մը, ուր կը յայտնուի Ասատուրի գրականութեան գլխաւոր յատկանիշները — իրականութեան զգայնութիւն, զուսպ լեզու, ճշգրտութիւն, լայն ու պարկեշտ հեռաքրքրութիւն, որ իրականութեան, կեանքին հետ կ'ընդգրկէ երազը, բարքին հետ՝ ժողովուրդի հոգին և ժողովուրդին հետ՝ գիւղը, գեղեցիկ Պարտիզակը, բնութեան կանանչ ծիծաղը բլուրներու կողն ի վեր, հայու տաք, սարսուռուն հոգիով և վաղաթարշամ գեղեցկուհիներով...

Ահա՛ դէմքը Ասատուրի, ինչպէս որ կ'երեւայ ինծի, ուր եթէ հազիւ կ'ընդզգացուի արուեստագէտի հովը, կը հաստատուի սակայն գրագէտը, լրջամիտ, վստահելի ու պարկեշտ. կը յայտնուի

մարդը, որ իր պրպտումներուն մէջ, առնուազն, կ՚ըմբռնէ արուեստագէտը և կ՚ոգեւորուի անով։

Իր ո՞ճը։

Պարզ է ան. տաք, խիտ ու հաւասարակշռուած։ Խենթութիւններ չունի և ոչ ալ մեծ սլացքներ, անակնկալ պատկերներ։ Բայց բիւրեղի պէս է, մաքուր և թափանցիկ. կենդանի, եթէ ոչ նոր, բայց գէթ չհինցած, նոր մնացած։ Ան քալած է ժամանակին հետ, հակառակ որ 92-ին կազմուած էր արդէն իր դէմքը։ Հրանտ Ասատուր կանոնապահ է, աշխարհաբար լեզուի ճարտարապետներէն և այդ պատճառով ալ իր լեզուն ճարտարապետական է քիչ մը, այսինքն՝ քիչ ու շատ չափուած ձեւուած, առանց չորութեան և առանց ծեքծեքումի սակայն։ Անիկա ոչ միայն իր տողերուն, այլեւ բառերուն պատասխանատուութիւնը կրնայ ստանձնել, դասական գրողներուն պէս։ Ինք դասական մըն է արդէն, որ արդիական, երիտասարդ գրականութեան մէջէն կ՚անցնի, առանց նեղուելու, այնպէս ինչպէս չէնչող ծերեր կան, որոնք երիտասարդներու հետ խօսելու, զուարճանալու, մինչեւ իսկ ընկերանալու արուեստը գիտեն, իրենց երիտասարդ օրերուն ոգեւորութիւնները վերյիշելով։ Իր լաւագոյն հատուածներուն մէջ նախադասութիւններէն կարելի չէ բառ ջնջել, առանց կորուստի, մինչ մենք գրողներ ունինք — և ի՜նչքան — որոնցմէ կարելի է հատուածներ, էջե՜ր կարել և շահի՛լ...

Իր լեզուն կազմուած է 92-ին, երբ Զօհրապի, Արփիարեանի, Բաշալեանի ու Կամսարականի երիտասարդ սերունդը յաղթանակը վերջնապէս տարած, նոր աւիւնով մը հրապարակ նետուած էր։ Ասատուր զինուորեալներէն էր այս շարժման. Մասիսի անօրէն, Զօհրապի խմբագրութեամբ, Ասատուր աշխարհաբարը պարտադրած էր թերթի բոլոր աշխա-

տակիցներուն։ Ամէն յօդուած իր ձեռքէն անցած է, ինչպէս ինք կը պատմէ։ Ջնջած է, սրբագրած է գրաբարի խորթ մնացորդները, աղճատումները, բիւրեղացնելու համար աշխարհաբարը, զոր գրաբարէն անկախ լեզու կը դաւանէր։ Ճաշակի և հմտութեան տէր, ան նախ իր լեզուն փրկած է հայկաբանութեան ճապաղութենէն և, յետոյ, Պոլսոյ գրականութեան մէջէն զատած է որոմը՝ ցորենէն։ 92-ի «Մասիս»ը յստակօրէն ցոյց կուտայ այս ճիգն ու հոգածութիւնը, մինչեւ իսկ քանի մը տողնոց լուրերուն մէջ։ Այս հոգածութիւնը ցոյց տուած է ան Զօհրապի հանդէպ ալ, որ իր լաւագոյն նորավէպերէն մէկ քանին ու «Ծանօթ դէմքեր»ը տուած է Ասատուրի պնդումներուն և ստիպումներուն վրայ, մեծ մասով։ Տարի մը ետք, երբ ինք չկայ արդէն, «Մասիս»ը կը տժգունի։

Բայց, գրական ու լեզուական բիւրեղացման իր ճիգը չէ սահմանափակած ան միայն գրականութեան մէջ։ Նոյն պայքարը — գրական գետնի վրայ պայքարողներէն եղած է — խաղաղ թափանցումով տարած է նաև դպրոցներէն ներս, համեմատաբար լաւ կազմուած քերականութիւններու և դասագրքերու միջոցով։ Եւ եթէ այս դասագրքերուն և իր սեփական լեզուն դիմացեր են, պատճառն այն է՝ որ Ասատուր իրեն առաջնորդ ունեցած է իր ճաշակին հետ՝ լաւագոյն գրագէտները և հայ գրականութեան լաւագոյն նմոյշները, որոնցմէ բխեցուցած է իր ընդհանրացնել ուզած օրէնքները։

Ասոր համար է որ իր լեզուն ոչ միայն տանելի, այլ նոյնիսկ հաճելի է ու քաղցր մեր օրերուն, իբրեւ լաւագոյն նմոյշը Պոլսոյ աշխարհաբարին։ Ճիշդ է, կանոններու և այս կամ այն չափով կաշկանդումներու հովանիին տակ, բայց հազիւ զգալի, և կարելի ազատութեամբ ու առաձգականութեամբ։

Գրական նոր սերունդին կուտա՞յ բան մը, կը բանա՞յ հորիզոն մը, կը ներշնչէ՞ նոր տեսիլքներ։

Ասատուր տեսիլքներու մարդը չէ, ոչ ալ լայն ու ապագայ հորիզոններու մարդը։ Ան հայ գրական անդաստանին, հին կամ ժամանակակից, և անոր բազմաթիւ երեսներուն խուզարկու մարդն է, անցեալ սերունդէն գրագէտի մէկ տիպարը, որ ճաշակ, հմտութիւն և պարկեշտ ու զուսպ արուեստ ունի։ Անշուշտ արուեստագէտ չէ, ինչպէս է Զօհրապը, բայց բաւականաչափ արուեստ ունի իր գործը վեր բռնելու և իր գրական սեռը սիրելի դարձնելու համար։ Անիկա կը մնայ մեր գրականութեան մէջ իբրեւ գրագէտ–բանասէր, որ գիտէ քրքրել պատմութիւնը, կեցնել թռուցիկ դէպքերը և անոնց ներքեւ փնտռել ու նշմարել ընդհանուր կապը, դէմքերուն տալով դարուն դրոշմը և, փոխադարձաբար, դարուն տալով անոնց անձերուն ստեղծագործ ոգին։

Եւ, արդարեւ, երբ իր Դիմաստուերները կ'աւարտէք, կը տեսնէք պարզօրէն, որ հոն պատկերացած է հայ գրականութեան 19–րդ դարը՝ իր մտաւոր կեանքով, իր ձգտումներով, կրած ազդեցութիւններով, տենդով ու տագնապներով. և այս բոլորը՝ պարկեշտ ու խղճամիտ քանդակումով։ Հո՛ս է իր գործին արժէքը։ Գրական քննադատութեան, արուեստի տեսակէտէն դատումներ ու վերլուծումներ ուրիշներ կրնան ընել միշտ, բայց դէմքերը այսպէս փոքրոգիներու մէջէն ցայտեցնել, սեփական կամ վաւերական այլ մտերմութիւններէ բխեցնել զանոնք, հազուագիւտ պարկեշտութեամբ մը, ամէն մարդու գործ չէ, մանաւանդ որ այդ թուականներէն վերապրող ուրիշ դէմք մը չունինք ալ։

Այո՛, պարկեշտօրէն և ուղղամտօրէն, ինչպէս է եղած իր կեանքը՝ հանրային գործին մէջ, Զուսպ, չափաւոր ու յառաջդիմական և մեծապէս բարեխիղճ,

բծախնդիր ըլլալու աստիճան. յարգանք՝ նախահայրերու գործին հանդէպ, երկիւղած պաշտամունք՝ հայ ժողովուրդի արժէքներուն ու աւանդութիւններուն նկատմամբ, ինչպէս է իր գրականութիւնը։ Կեանք ու գրականութիւն, իրարու պատկեր և զիրար լրացնող։ Ոչ ոքին գրականութիւնը այնքան հարազատօրէն մարդը կը ներկայացնէ, որքան Սաստուրինը, այո՛, այս պոլսեցիինը, որ պզտիկ տարիքէն չփուելով ժամանակին լաւագոյն ու ազատաշունչ դէմքերուն հետ, մատղաշ հասակէն ծանօթանալով հայ ժողովուրդի պատմութեան և արժէքներուն, բիւրեղացուցած է իր սեփական կեանքը, իր նկարագիրը, մաքրագործելով միջավայրին տուած խորթ տարրերը ու հակազդելով լըվանթենի այլասերող բորբոսին։ Ասոնք այլանդակած են ուրիշ շատ մը գրողներ։ Բայց, ան՝ մեծ ճիգով՝ ոչ միայն խեղդած է աշխարհագրական չարիքը, այլ և փըրկած ու ազնուացուցած է իր մէջ գրագէտին հետ՝ մարդը, մինչ ուրիշներու մօտ, այդ մարդը ընկըղմած է ու դեռ կ՚ընկղմի, մինչև իսկ մեր օրերուն, անյոյս կերպով. առանց սփոփանքի յետին նշոյլի. առանց, գո՛նէ, օգնութեան ճիչի մը, փրկուելու աղաղակի մը...

* * *

Ի՞նչ լաւ որ Սաստուր մեռաւ իր ընտանիքին ծոցը, Կղզիին մէջ կղզիացած և խնայուեցաւ իրեն հէք Թէոդիկի ճակատագիրը, այն միւս պոլսեցիին, որ Մելքոնեան հաստատութենէն դուրս շպրտուեր էր ժամանակին, ետևէն ալ, մեծ աղաներուն կողմէ լկտի բառ մը.

— «Հոս մտաւորականներու անկելանոց չէ՛»։

Խե՜ղճ հայ մտաւորական։

Եւ դուք ազգային մեծապատի՜ւ գնչուներ։

Ի՜նչ բախտաւորութիւն Ասատուրի համար, որ իր մահուամբ իսկ վեր մնաց տգէտ ու կոյր այս վերաբերումէն, որ կը յատկանշէ ժամանակակից մեր պաշտօնական ու ազգայի՜ն կոչուած ղեկավար շատ մը շրջանակները։ Տգէտ ու կոյր՝ հայ ժողովուրդի արժէքներուն և անարժան՝ հայ մտքի ամենախոնարհ սպասաւորներուն իսկ։

* * *

Ու ես կը յիշեմ հիմակ, հեռաւոր մշուշին մէջէն, Հրանդ Ասատուրի ազնուական ու կանգնադեղ հասակը, ներշնչող իր դիմագծութեամբ, որ կ'իյնայ ճակատագրին առջև, իբրև իր սերունդին վերջին ու ամենէն ազնիւ տիպարներէն մէկը, որուն տեղը թափուր կը մնայ։

Զողբանք. ամէն թուական կուտայ իր մարդիկը, իր արժէքները, և ամէն սերունդ իրեն արժանի տիպարները։ Մեր սերունդը, երանի՜ թէ, իր խելայեղ վազքին մէջ, կորովը ունենար կանգ առնելու, երբեմն, և դիտելու երէկուան այս ազնուական կերպարանքները։

Հայ կեանքը, ինչպէս նաև հայ գրականութիւնը, դեռ չեն հասած իրենց ճարտարապետական վերջնական կառուցումին. պէտք է տեսնել անցեալին ճիգը, պահելու համար ընդհանուր ներդաշնակութիւնն ու հաւասարակշռութիւնը. կարենալ տալու համար հայ հոգիի ամբողջական ու հարազատ արտայայտութիւնը։

Հայ հոգին երէկուընէ, դարեր առաջ եկող երէկներէն կը սկսի և կը խոյանայ ապագայ օրերուն մէջ։

Պէտք չէ մոռնանք այդ երէկը, իր շարժումներովը և մանաւանդ իր դէմքերովը։

ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

1927 Յունիս 29ին, Պոլսոյ իտալական հիւանդանոցին մէջ, գործողութեան մը հետեւանքով, մեռաւ Բիւզանդիոնի համբաւաւոր խմբագրապետը՝ Բիւզանդ Քէչեան, 68 տարեկան հասակին. (ծնած 1859)։ Հիւանդացած է մէկ օր առաջ և գործողութենէն 10 վայրկեան ետք՝ մեռած։

Ապառաժներ կան, մըռայլ, մեծազանգուած ու ահազդեցիկ, որոնք, անսպասելիօրէն, կը տատանին, և, յանկարծ, կը գահավիժին անդունդն ի վար, մեծ պարապ մը թողելով միջոցին մէջ. և երկարատեւ պատկեր մը՝ յիշողութիւններէն ներս։

Քէչեանի յանկարծական, արագ անհետացումը այս կարգի փլուզումները կը յիշեցնէ։ Քէչեանի համար քիչ է ըսել՝ թէ մեծ լրագրող մը, արժէքաւոր հրապարակագիր մը եղաւ։ Եթէ հարկ է անպատճառ այս գետնին վրայ բան մը ըսել իր մասին, պէտք է յայտարարել թէ՝ ան՝ Պոլսոյ հայ լրագրութեան պատմութեան վերջին յիսնամեակին, մեծագոյն

դէմքն եղաւ։ Յիսնամեակի առաջին կէսին՝ մեծ-ցաւ օրէ օր ու պատուանդան պատրաստեց իրեն. իսկ երկրորդ կէսին՝ վարեց ու տիրեց։ Երիտասարդ տարիքի մէջ, հազիւ 18 տարեկան, բայց հասած իմացականութեամբ, նետուեցաւ հրապարակ, նախ՝ իբրեւ օգնական խմբագիր Վարդան փաշայի կողմէ հրատարակուած Թրքաբարբառ Թերթերուն մէջ, և, քիչ ատենէն, երկու տարի ետք, արդէն ունեցաւ ընթերցողներու բազմութիւն մը Օրագիրի և Մասիսի մէջ։ Յետոյ խմբագիր Արեւելքի և խմբագրապետ նոյն թերթին, մինչեւ 1895-ի արիւնոտ թուականները, երբ փակուեցաւ Արեւելքը։ Բէշեան՝ կռուելի ու նախաձեռնութեան տէր մարդ — մեծագոյնը դարձաւ, այս գծին վրայ ալ — հիմնեց նոյն թուականին Բիւզանդիոնը, զոր ապրեցուց ու վարեց, մեծ ձեռնահասութեամբ, ամբողջ 20 տարի, մինչեւ ընդհանուր պատերազմի առաջին շրջանը, մինչեւ իր տարագրութիւնը։

Բիւզանդիոնը չեղաւ պոլսական, հասարակ լրագիր մը, ինչպէս անոր վարիչը չէր հասարակ լրագրող մը։ Եւ հոս է իր և իր ձեռնարկին արժէքը։ Բէշեան, քիչ ատենէն, կրցաւ իր թերթը օրկան, բերան դարձնել հանրային լայն խաւերու, երբ բոլոր միւս թերթերը պարզ լրագիրներ էին։ Ան, իր մեծ պաշարով, պարզ ու գեղեցիկ իր աշխարհաբարով, անձնական ու հանրային ոչ արատաւոր իր կեանքով,— որոնցմէ զուրկ էին իր ժամանակակիցներէն և մանաւանդ իր ասպարէզին մէջ գործողներէն շատեր.— և, վերջապէս, իր ազգային ու քաղաքական կազմակերպուած սկզբունքներով, իր թերթը կրցաւ դարձնել օրկանը հայ պահպանողականութեան։ Լաւագոյն արտայայտիչը անոր շահերուն, անոր համոզումներուն և բաղձանքներուն։ Ճիշդ է, Բիւզանդիոն չխօսեցաւ երիտասարդութեան, նոր

սերունդ չպատրաստեց, ոչ ալ ազգային, գրական կամ քաղաքական հորիզոններ բացաւ հայ կեանքին մէջ։ Շատ ալ կարելի չէր արդէն այդ բանը, այն մթնոլորտին մէջ, ուր կը շնչէր հայութիւնը՝ համիտեան օրերուն։

Թերեւս տարբեր ըլլար իր ճակատագիրը, եթէ քաղաքական մթնոլորտը, իր երիտասարդ օրերէն սկսած, ըլլար աւելի պարզ, ազատ ու շնչելի։ Աշխարհաբարի ու գրաբարի լեզուական պայքարի օրերուն, երբ մտաւորականութեան մեծագոյն մասը գրաբարի պաշտպան կը հանդիսանար, Պէշեան առաջիններէն եղած էր աշխարհաբարի պաշտպաններու շարքը անցնողներէն, և ամենէն կատաղի ու հաւատաւոր կռուողներէն։ Այս պատճառով ալ, ան եղաւ և կը մնայ մէկը մեր նոր լեզուն կերտողներէն։ Բայց, պայքարի ու ազատ քայլերու այս գիծը չշարունակուեցաւ իր մէջ, թերեւս անոր համար, որ զարգանալու հնարաւորութիւն չունեցաւ։

Ինչ կերպով ալ բացատրենք իր պարագան, խառնուածքով թէ կեանքի պայմաններով, Պէշեան միակ մտահոգութիւն մը ունեցաւ.— չերթալ հեռուները, չզատուիլ շատ անցեալէն և չհրապուրուիլ նորութիւններէ, այլ պահել ու պահպանել եղածը, իր վիճակին մէջ, շատ շատ՝ փոքրիկ սրբագրութիւններ ընելով. չափելով, կշռելով ու միշտ անդրադառնալով։ Իր այս համոզումներուն ու գործունէութեամբը կը խօսէր ան ամենէն աւելի ժողովրդական այն դասերուն միայն, որոնք անցեալով ու ներկայով միայն կը մտահոգուէին, քան ապագայով։ Ան, այս կերպով, ճիշդ է, չգտաւ երիտասարդութեան սրտին կամ մտքին ճամբան, բայց խօսեցաւ հեղինակօրէն անոր հայրերուն. չափահաս ու զգոյշ հասարակութեան, որ 1908 Թուականէն ա-

ռաջ, մղձաւանջի օրերուն. Պոլսոյ հայութիւնը կը կազմէր։

Խորապէս ծանօթ հայ լեզուին, հայ պատմութեան ու եկեղեցական և ազգային աւանդութեանց, և, անտարակոյս, մեծ հիացող մը մեր նախնիքներու այս գանձերուն վրայ, վախն ունէր անոնց կորուստին, ամէն անգամ որ նոր սկզբունքներ և նոր համոզումով մարդիկ երևան կուգային։ Այս է պատճառը, որ ան իր գահը հաստատած էր ամենէն աւելի Պոլսոյ հասարակութեան «բարձր» դասուն գանկերուն վրայ. անոնց՝ որ ազգին օրուան ճակատագիրը ունէին իրենց ձեռքը. Թաղական խորհուրդներէն սկսած մինչև պատրիարքարանը։ Միւս կողմէ, գործնական ոգիի տէր, քաջալերող՝ առևտրական ձեռնարկներու նախաձեռնութիւնը, ան իր կողմն ունեցաւ նաև առևտրական դասը, որ հաճոյքով կը լսէր այս փոքրիկ ու «ծանրգլուխ» մարդուն խորհուրդները, ինչպէս շուկայի գործերուն, այնպէս նաև ազգային կեանքին մէջ։ Չէ՞ որ միակ հայ լրագրողն եղած էր ան, որ կրցած էր տնտեսական անկախ դիրք ստեղծել, զատուելով խեղճ ու կրակ ղազէթաճիներու բազմութենէն և հեռու մնալով շանթաժէ և սակարկութենէ.— բացառիկ երևոյթ՝ Պոլսոյ լրագրութեան մէջ, այդ ժամանակներուն, նիւթական թէ բարոյական մարզերէն ներս։ Այսպէս, ահա, Քէչեան իր հետ ունեցաւ հայ բարձր դասը, առաւելապէս, թէև Պոլսոյ ոսկերիչներուն ալ դիւանագէտն եղաւ ան ու մնաց մինչև վերջ, Շաբաթ օրերու իր «Ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ» մեծածաւալ խմբագրականներով, ուր շաբթուան քաղաքական կեանքը կը ցոլացուէր։ Գրեց ինքը տիրականօրէն, իր հետ ունենալով, նաև, մտաւորական, կազմուած, լաւագոյն տարրերէն մէկ քանին, մինչև 1908։

Այս Թուականէն ե՞տք։ Փոխուեցան պատմու-
թիւնը։ Զգաց ինքն ալ ժամանակներու փոփոխու-
թիւնը, և զգաց՝ որ իր չունչը կարճ կուգար ալ։
Ազատամարտը կը ծնէր և անոր շքեղ սերունդը։ Ու,
կատաղի ու յամառ և հաւատաւոր դեռ, որպէս հայ
պահպանողականութեան ճշմարտապէս ծանր հրետա-
նին, մնաց ասպարէզին մէջ, պաշտպանելու համար իր
դիրքերը, իր անխախտ սկզբունքները, դառնալով
օրուան վտանգաւոր միջնաբերդը։ Ազատամարտ
տիրեց մթնոլորտին և մտայնութեան, — ուրիշ կերպ
ալ չէր կրնար ըլլալ, — և հասարակութեան աւիւ-
նոտ, շարժուն և ազատաշունչ տարրերը անոր դար-
ձան ունկնդիր։
Բէշեանի օրկանը միակն եղաւ, որ, թէեւ
զուրկ նախկին փայլէն ու փառքէն. թէեւ չափով
մը ուժասպառ զամփռ, բայց միշտ զամփռ, տա-
րաւ պայքարը, անշեղ ու յամառ, միշտ կառչած իր
հին բարեկամ տարրերուն, զորս իրարու քով բե-
րելու, կազմակերպելու համար այնքան ճիգ էր
թափած։ Այսպէս, իբրեւ պահպանողական օրկան,
իբրեւ սեփական համոզումներու տէր թերթ, Բիւ-
զանդիոն շնչեց ու ապրեցաւ, հին սերունդի իբ-
րեւ միակ ու արժանաւոր ներկայացուցիչը։ Եւ եթէ
պաշտողներ չունեցաւ ան, նոյնիսկ իր համակիր-
ներու շարքերուն մէջ, բայց ունեցաւ կողմնակից-
ներ՝ որոնք իր անունով երդում ըրին։
Ոչ մեծ խանդավառութիւններ և ոչ ալ մեծ
համակրութիւններ ճանչցաւ Բէշեան, բայց միանգա-
մայն անծանօթ մնաց անոր՝ արհամարհանքը։ Ոչ ոք
արհամարհեց զայն, ոչ իսկ իր հակառակորդները։ Ու-
աս՝ մնաց ու պիտի մնայ իր մեծագոյն փառքը։ Եւ,
անոր համար ասիկա, որովհետեւ Բէշեան ինչ որ ըսաւ
ու գրեց, խորին համոզումով գրեց։ Համոզումները
յարգանքի իրաւունք ունին միշտ, երբ կը բը-

խին մարդոց էութենէն և ոչ թէ առօրեայ գունեղ հաշիւներէ։ Ու այսօր, երբ վերջապէս լռած է հայ լրագրութեան ու պահպանողական տարրերու այս մեծազանգուած մարտկոցը, կարելի չէ յարգանքի տեղ մը չտալ անոր հայ մտքի ու հանրային կեանքի զարգացման պատմութեան մէջ։

Արժանի է ան այս յարգանքին՝ մանաւանդ անո՛ր համար, որ ճանչցաւ ու ապրեցաւ ան մեր պատմութեան ամենէն եղերական թուականը։ Ճաշակեց, Համիտեան բռնակալութենէն ետք, տարագրութեան անհուն դառնութիւնը, հայ մտաւորականութեան հետ, Չանղըրիի դժոխքին մէջ ապրելով տաժանագին օրեր։

Վերադարձաւ ինք աւելի տառապած և, հետեւաբար, աւելի ազնուացած. թող ներուի մեզ ըսել՝ հոգիով աւելի հայ, ու, մինչեւ իսկ, յեղափոխական դարձած, Թուրքին դաժանութիւնը մօտէն չօշափելով։

Ըսուած է՝ տառապանքը կ'ազնուացնէ մարդը.— այս խօսքը բառերէ չէ կազմուած, այլ փորձառութեան կրակներէն։ Բէշեան անցաւ այդ կրակներէն։

Կարդացէք իր մէկ յուշը՝ Դրուագ աքսորի շրջանէն (Թէոդ. Տարեցոյց, 1922), ուր կը պատմէ մեր մեծ նահատակներու ապրած չարչարագին կեանքը. կ'ոգեկոչէ դէմքերը Կոմիտասի, Վարուժանի, Սեւակի, Բէլէկեանի և ուրիշներու, յարակից ընդհանուր մթնոլորտով, ազգային ու քաղաքական հետաքրքրական իրադարձութիւններով։ Բէշեանը կայ հոն մտածելու, ըմբռնելու և դատելու իր կերպովը, յամառութեամբը, ողջմտութեամբն ու սթափած իր ազգայնութեամբը։

Ու Բէշեա՛նը, այս անգամ՝ գերադանցօրէն հայ ու հայրենասէր.— հրաժեշտի պահուն՝ համբուրելէ ետք Վարուժանը իր աչքերէն. վերադարձի ճամ-

թուն վրայ՝ Գալէճիք գիւղին մէջ, ուր հայ ընտանիքէ մը կը հիւրասիրուի. Նոյն գիւղին մէջ՝ առաւօտ մը, երբ այցը կ'ընդունի հայ փաստաբանի մը, որ, գանգատելով Թուրք բռնութեան դէմ, սէր ու գուրգուրանք կը յայտնէ հայ խմբագրին հանդէպ, որուն լուսանկարը կը խնդրէ իբր «յիշատակ», իր փոքրիկ Մանուկին համար։ Բէշեան, յուզուած լուսանկարի տեղ իր քարտը միայն կրնայ տալ, հետեւեալ սրտագին ու հապճեպ արձանագրութեամբ, որ իր հոգին կը բանայ այդ դժոխային օրերուն.

«Մանո՛ւկդ հայկազն, Ծուխը ծխանէդ, Ոյժը մկանէդ, Ալիւրը մառանէդ, Ձեթն ու գինին հնձանէդ, Աղօթքը բերանէդ, եւ Տէրն ի տունէդ պակաս չըլլան.— Գալեճիք, 1915 Ապր. 29, Դշ.»:

Վարուժանի վերջին համբո՞յրն էր զարթեցուցած իր մէջ մրափող հայը. Թուրքին անանուն բարբարոսութի՞ւնը թէ խոնարհ հայու մը սրտագին բաղձանքը՝ իր գաւկին մէջ գալար տեսնելու հին հայ մատուռականի մը յուշքը.— այս ամէ՛նը, թերեւս, միաժամանակ, որ ապրեցուցած է մեր ցեղը։

Հայ մտքին ու գիրին ծառայողը չէր կրնար հայրենասէր չըլլալ, թէ իսկ նիզակներ փշրած ըլլար հայրենասէրներու դէմ՝ պահպանողական պատնէշներու ետեւէն։

Բաւական չէ՞ այս երկտող վկայութիւնը, իր դէմքը լուսաւորելու համար, իր մահէն ալ առաջ և յիշատակը՝ մահէն ետքը։

Բէշեան իր մեղքերը քաւած մեռաւ։

Կրնանք արդար ըլլալ իր յիշատակին հանդէպ։

Այն մարդուն, որ յետադիմութեան մէջ՝ ազատական եղաւ. յեղափոխութեան առջեւ՝ յետադիմական, իսկ Թուրք բարբարոսութեան օրերուն՝ խառնուեցաւ յեղափոխականներուն, մարմինով և հոգիով։

Իր տե՞ղը։ Բայց չէ՞ ճշդուած արդէն։

Իր մահով հայ լրագրութիւնը կորսնցուց հին ու պահպանողական սերունդի մեծագոյն հրապարակագիրը, և, միանգամայն, մարդ մը՝ որ իր անհետացումով արեւմտահայ մամուլը կը զրկէ բազմահմուտ, փորձ ու հեղինակաւոր խմբագիրէ մը։

Պէչեան Թուական մը տարաւ իր հետ գերեզման, խորապէս տժգունեցնելով միեւնոյնատեն պոլսահայ ժամանակակից լրագրութիւնը։

ԹԷՈԴԻԿ

Կան մարդիկ, որոնց աշխոյժը, անդուլ գործունէութիւնը և աշխատանքի կորովը կը ժխտեն մահուան գաղափարը։

Մեզ կը թուի՝ թէ անոնք մշտանորոգ երիտասարդութիւն մը ունին և սահմանուած չեն մեռնելու։

Ասիկա՝ թերեւս անո՛ր համար, որ այդ մարդիկը երբեք ժամանակ չունին մահուան մասին մտածելու և, հետեւաբար, թոյլ չեն տար, որ ուրիշներ ալ մտածեն։

Այս է պատճառը, որ այսօր այս կարգի անձերուն մահուան չարաշուք լուրին առջեւ, նախ, զարմանք կ'ունենանք, որ յետոյ միայն կը փոխուի խորունկ կսկիծի։

Բայց, յաճախ, կը պատահի որ այսպիսի անձերը մէկէ՛ն հեռանան մեզմէ. մահը մէկէն վրայ հասնի, ուրուրի մը պէս, և առնէ տանի զանոնք մեր ապշահար աչքերուն առջեւէն։

Աս ալ մահուան հեգնութիւնն է մարդոց հաւատքին, այս աշխարհի մասին մեր ունեցած ոգեւորութիւններուն, մէկ խօսքով՝ մարդոց ու անոնց

ճակատագրին հանդէպ մեր ունեցած վստահութիւններուն։

Հակառակ շատերու ճաշակին, չեմ սիրեր ես յանկարծական մահը, անսպասելի և անիմաստ։ Տխուր բան է մէկ անգամէն փշրուած տեսնել կեանքի բաժակը. խանգարուած՝ ծրագիրները. խորտակուած ու կէս ձգուած՝ երազներն ու բաղձանքները։

Հակառակ կը թուի ան մարդկային խառնուածքին, որ կ'ուզէ պատճառաբանել, կ'ուզէ կերպով մը հաշտուիլ ցաւագին իրողութեան հետ։ Զըպատճառաբանուած մահն է յանկարծական մահը. մահուան եղերական ծիծաղը՝ կեանքին վրայ, եւ կամ, ուրիշ խօսքով, կեանքին մէկ գէշ խաղը, կատակը։

Բայց, սիրենք կամ ոչ, մեր ճաշակներէն կամ նախասիրութիւններէն կախում չունի մեր ճակատագիրը։

Մարդիկ անբախտ են, նաեւ, այս տեսակէտէն։

Միակ բախտաւորութիւնը այն է, որ մեզ տրուած անստոյգ պատեհութեան ընթացքին, գործ մը տուած, բարոյական շէնք մը կառուցած, հետք մը ձգած ըլլանք։

Թէոդիկի ճակատագիրը կը պատշաճի այս բոլոր խորհրդածութիւններուն։

Մեռած է «Մասիս» տպարանի իր սենեակին մէջ, յանկարծամահ (1928 Մայիս 24, Փարիզ)։

Զարմացանք բոլորս։

Եւ ցաւեցանք բոլորս։ Միայն այն սփոփանքն ունինք, սակայն, թէ ան ի զուր չանցաւ այս աշխարհէն։ Իր օրերը ամուլ չեղան, թէեւ թաւալեցան շատ ծանր ու ցաւագին թուականներու մէջէն ալ։ Բարդ չէ իր կենսագրութիւնը և կարելի է տալ երկու տողով։

Ծնած էր աւելի քան կէս դար մը առաջ, Պո-

լիս, Պէրպէրեանի սան. եղած է խմբագիր Սահմանադրութենէն առաջ Բիւզանդիոնի, Սուրհանդակի եւ Մանզումէի մէջ, և, վերջապէս... համարակալ։

Խմբագիր, յօդուածագիր, հեղինակ ու համարակալ, Թէոդիկ գրած է նախ՝ Ճանճուր Դեմբերը, շուրջ 60 հոգի (Մանզումէ), ապա Պոլսոյ Հայեվարը, կէս բանաստեղծական աշխատանք մը, Պոլսոյ հայերէնի կազմութեան, ոճերուն, բառերուն, առածներուն ու բացատրութիւններուն նուիրուած առաւելապէս. Տիպ ու Տառ գիրքը, տպագրութեան 400ամեակին առթիւ (1912), հայ տպագրութեան զարգացման, արուեստին ու աշխատաւորներուն մասին ընդհանուր ակնարկով մը, յետոյ՝ Յուշարձանը, Ապրիլեան մտաւորական զոհերու համառօտ կենսագրականներով ու նկարներով, և, վերջապէս, բազմաթիւ ու բազմապիսի յօդուածներ, յուշ ու քիչ մը ամէն բան։

Բայց Թէոդիկ իր համբաւը անոնց չէ որ կապած էր։

Ամէն բանէ առաջ, անիկա գերազանցօրէն հաւաքող էր և իբր այդ՝ տուած է գործ մը, որ իր անունը մշտապէս կը կապէ հայ բանասիրութեան հետ։ Այդ գործը, ո՛վ չի գիտեր, «Ամէնուն Տարեցոյց»ներու շարքն է։

Մօտ 20 տարի (907–էն սկսած) պրպտեց, հաւաքեց, քննեց ու լուսաբանեց քիչ մը ամէն բան և ատոր համար ալ «ամենուն» համար։ Տարուէ տարի զարգացուց ու ճոխացուց իր հատորները, հետաքրքրութիւն, շահեկանութիւն, ճաշակ և քիչ շատ ալ գրականութիւն դնելով հոն։

Տարեցոյցի մատենագէտն եղաւ ան, ամենէն ինքնատիպն ու ժողովրդականը, և մինչեւ այսօր՝ անգերազանցելի գրեթէ։ Խնդիր է թէ շարունակող պիտի ունենա՞յ։

Վերջին հատորին կէսին վրայ ահա կ'իյնայ փշրուած. պատնէշին վրայ իյնալու պէս բան մը։

Հիմա ակամայ աւարտած է իր գործը, իր շունչին հետ։

Թէոդիկի գործին վրայ խօսելու համար, հարկ է մէկ կողմ դնել արուեստի ու բանասիրութեան մեծ չափանիշները։ Թէոդիկ ոչ արուեստագէտ էր, ոչ գիտուն կամ բանասէր և ոչ ալ գեղարուեստական գրող, թէեւ շրջած է այս բոլոր սահմաններուն վրայ։ Ոչ շունչը, ոչ զգացումի խորութիւնը, ոչ լեզուն ու ոճը զատեցին զինք իր ժամանակէն։

Բայց անիկա մէկն էր, որ, օժտուած գործնական ոգիով, անսահման սէր ունէր հայ գրականութեան հանդէպ և, ինչ որ հազուագիւտ է, անսպառ եռանդ ու համբերութիւն աշխատանքի։ Այս տեսակէտով ահա մեծ է անոր գործը և, հետեւաբար, անոր կեանքը։ Եւ անդարմանելի՝ իր կորուստը։

Գիշերը ցորեկին խառնել, լծուիլ սեւ աշխատանքի՝ յամառ գիւղացիի մը տոկունութեամբն ու համբերութեամբը, թիւի մը, թուականի մը, իրողութեան մը ճշդումին. հալածուիլ՝ օրուան բոլոր ժամերուն, յօդուած մը, տեղեկութիւն մը, անտիպ նամակ մը կամ լուսանկար մը ձեռք բերելու հրճուանքէն, հաց ճարելու չափ ծանր, դժուարին ու անհրաժեշտ իրեն համար, — խառնուածք մըն է ան՝ որ մեր օրերուն հազուագիւտ է վանքերէն դուրս։ Հազուագիւտ է, որովհետեւ Թէոդիկ աշխարհական վանական մըն էր և ճիշդ վանականի մը նուիրումն ու գուրգուրանքն ունէր իր գործին համար։

Որովհետեւ, պէտք է խանդավառուիլ գիտնալ համեստ գործերով. պէտք է յաւակնութիւն դնել հաւաքողի օգտակար, այլ աժգոյն գործին վրայ. պէտք է գոհանալ գիտնալ արուեստի, գիտութեան

ու առօրեայ կեանքի որեւէ մէկ փոքրիկ, օգտակար ու հաճելի բեկորին գիւտովը. ոգեւորուիլ՝ գրագէտի մը մէկ անտիպ նամակովը, մոռացուած դէմքի մը նկարովը։ Պէտք է, վերջապէս, առաքինութիւնն ունենալ հիանալու, եթէ դուն զուրկ ես հիացնելու տաղանդէն.

Թէոդիկ օժտուած էր այս բացառիկ և մեր օրերուն չգտնուած առաքինութիւններովը։ Որո՞ւ անծանօթ է թէ այսօր, մեծ ու պզտիկ գրողները, քիչ բացառութեամբ, մեծաշուք ժպիտ մը միայն ունին նման սեւ աշխատանքներու հանդէպ, և քիչ չէ թիւը անոնց, որոնց յաւակնութիւնները առնուազն մինչեւ ... Շէյքսփիր կամ Պալզաք կը սաւառնին։

Անսահման սէր հայ գրին հանդէպ և յամառ ու դժնդակ աշխատանք.— ահա՛ իր առաքինութիւնները, որոնք փոխարինեցին արուեստին ու ստեղծագործութեան բարիքները։

Զափելու համար այդ սէրը, պէտք է խօսած ըլլալ հետը, ձմեռ գիշերները։ Պէտք է լսած ըլլալ իր ճոխ գրադարանի կազմութեան զուրգուրագին պատմութիւնը, և անոր պահպանման համար իր և իրեններուն տառապանքը, պատերազմի ու սարսափի տարիներուն, տունէ տուն, թաղէ թաղ, սենեակէ սենեակ...

Կ'անցնին ժամերը անզգալաբար և առասպելական պատմութիւնները իրարու կը յաջորդեն գրքի մը, 50–60 տարի առաջ հրատարակուած թերթի մը սպառած մէկ թիւին կամ տարիներով յամառօրէն փնտռուած ձեռագրի մը հրաշքով գտնուելուն մասին...

Մեղմ ու հաճելի չեշտով մը, և միամիտ, հէքիաթունակ յափշտակութեամբ մը, անիկա կը պատմէ ձեզ թէ ինչպէս եօ՜թը տարուան յուսահատ փնտռտուքէ ետք, յանկա՜րծ, երազին մէջ տեսած է իր փնտռած թերթին մէկ թիւը, առաստաղի մը

մէջ, պառաւ մամիկի մը փլփլակած տան վերնա-յարկը, փոշիներու մէջ կորած... Հարկ կա՞յ ըսելու՝ որ երազը իրականացած է միշտ...

Հետաքրքրական էր տեսնել, թէ ի՛նչպէս ձեռք կը բերէր յօդուած մը. աղերսանք, գուրգուրագին աղաչանք, շողոմանք ալ, որոնց հետ կը քաղցրանային իր աչքերը.

— Գալիք ամսուան 15-ին անպատճա՛ռ կու-գամ կ'առնեմ. չա՛տ կ'աղաչեմ։

Եւ կուգար դեռ քանի մը անգամ, ամէն անգամ ալ քաղցր խօսք մը, ստիպողութիւն մը աւելցնելով.

Առա՞ւ ձեռագիրը, մե՜ծ յաղթանակ և ուրախութիւն.

Չառա՞ւ — մեծագոյն դժբախտութիւնը.

— Ձեզաւ, Թէոդիկ, չհասաւ, չկրցի հասցնել...

— Ա՛հ, աւելի լաւ էր դաշո՛յն մը զարնէիր սրտիս...

Եւ անկեղծ էր իր վիշտը։

Այնքան գուրգուրանք օտարի մը մէկ յօդուածին հանդէպ, ես չեմ տեսած ոչ մէկուն մօտ։

Ու ահա չկայ մաշած դէմքով, մարած ժպիտով, բարութեամբ և բարեացակամութեամբ լեցուն Թէոդիկը, որ ամբողջ 40 տարի հայ գիրը սիրեց, ամէն բանէ վեր. մեծ ու քիչ մը բացառիկ սէրով մը։ Եւ ամէն տունէ ներս մացուց զայն, իր ժողովրդական հատորներովը։

Ահա թէ ինչո՛ւ Թէոդիկը իր Տարեցոյցներուն պէս, ամենունը եղաւ, ինչպէս իր կենդանութեանը, նմանապէս նաեւ իր մահէն ետքը։

*
* *

... Թող օրհնուի յիշատակը այս մարդուն, որ իր վայելքը գիրքերու էջերէն քաղեց ու անոնց վրայ ալ փակեց իր աչքերը։

Թէոդիկ, — հայ գրականութեան ճարտար արհեստաւորը, որ պրպտեց, ժողվեց, մատենագարաններ քրքրեց հում նիւթ ու ատաղձ տալու համար ապագայ մեծ ճարտարապետներուն, և անոնց կառուցումներուն համար։

Իր կեանքն ու գործը թող առաջնորդ ըլլան գալիք սերունդներուն։ Եւ մանաւանդ՝ թող համոզուին բոլորը այն ճշմարտութեան՝ թէ ի՛նչպէս կարելի է մինչեւ իսկ համեստ կարողութիւններ ունենալ և արժէքաւոր ու անկորնչելի ծառայութիւններ մատուցանել, եթէ սիրտ ու սէր գիտնանք դնել աշխատանքի մէջ։

Թէոդիկ գրական նուիրումի ու աշխատանքի մէկ համեստ առաքեալն եղաւ։

Իսկ առաքեալները, շա՛տ անգամ, աւելի կ'արժեն քան տաղանդաւորները...

Յարգա՛նք իր յիշատակին և իր գործին, այս բանաձեւին ամենէն անկեղծ ու արդար շեշտովը։

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ

(ԻՐ ՅՈԲԵԼԵԱՆԻՆ ԱՌԹԻՒ — 1929 ՀՈԿՏ. 26)

Մտաւոր մեր կեանքը, իր բոլոր կալուածներուն մէջ, առհասարակ, չհասաւ դեռ բազմութիւններու բարձրագոյն շահագրգռութեան։ Պակսեցաւ գուրգուրանքը։ Մտքի արգասիքը չդարձաւ անհրաժեշտութիւն։

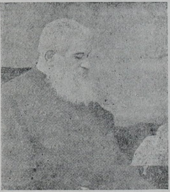

Անիկա ոչ հաց կրցաւ ըլլալ և ոչ ալ ջուր՝ հայ զանգուածներուն համար։ Շատեր եղան, անշո՛ւշտ, որ սիրեցին հայ գրականութիւնը. հպարտացան անով. տօնախմբեցին զայն։ Բայց քանի՜ն վազեց անոր այնպէս, ինչպէս սովահարը սեղանին կը վազէ, ծարաւին՝ պաղպաջուն աղբիւրին։

Այսպէս է իրականութիւնը՝ ցաւ տուող փուշերով, որոնց արմատները խրած են մեր ազգային ճակատագրին խորը։

Պատճառաբանութիւնը աւելորդ, եւ, այս պահուն՝ անօգուտ։

Ամէն հայ գիտէ մեր պատմութիւնը։ Աւելի՛ն. աչքովը տեսած է զայն և կոնակին վրայ զգացած անոր արիւնազանգ թաւալումը։

Այս հաստատումէն ետք, այլեւս պարզ՝ թէ ինչո՛ւ յոբելեանները, մինչեւ իսկ ամենէն անվիճելի դէմքերուն համար, — ինչպէս են Դուրեանն ու Ահարոնեանը — տագնապ կը ստեղծեն յաճախ, փոխանակ ջերմ ոգեւորութեան։ Իր խանդովը, իր նախաձեռնութեամբն ու զոհաբերութեամբը կը պակսի զանգուածը։ Եւ գրականութեան պանծացումին նուիրուած այս հանդիսութիւններուն մէջ՝ պատուակալ աթոռ ու անուն կը գրաւեն անձեր՝ որոնք ոչ մէկ աղերս ունին հայ գրականութեան կամ անոր նուիրուած մշակներուն հետ։

Բայց, ի՛նչ կերպով ալ բացատրենք մեր մտքի խորշակահար անդաստանին այս աղէտքը, յոբելեանները որչափ ալ հեռու ըլլան ժողովրդային մեծաշուք հանդիսութիւններէն, դարձեա՛լ, սփոփանք մը կը կազմեն, վերանորոգիչ շունչ մը կը բերեն միասին։

Դուրեանինը՝ այս տեսակէն է, գերազանցօրէն։

Հայ դպրութեան այրիացած ծառաստանին մէջ, հինաւուրց կաղնիի մը նման կը բարձրանայ Եղիշէ Դուրեանը։ Այն անձը՝ որուն մեր ամենէն խստադատ և ամենէն մեծարժէք սերունդը — ան՝ որ նախ ի՛նք զոհուեցաւ իր իսկ պատրաստած զոհասեղանին — չգլացաւ «Սրբազան» տիտղոսը տալ և պահեց զայն անոր անունին վերեւ, առանց սակարկութեան, իբրեւ պսակ մեծարանքի։

Ծառ մը, արդարեւ, Դուրեանը, կենսայորդ ճիւղերով, որ ամբողջ յիսուն տարի չնչեց ու արդիւնաւորեց հայ ջլատուած պարտէզին մէջ, իր խաղաղաւէտ հովանիին և կախարդական խորհուրդին կանչելով մտաւորական ու ժողովրդական բազմազան դասերը։

Դժուար է, մեր փոթորկոտ ու աւերաշունչ թուականներուն, պատուարժան դէմք մը պահել, ա-

ռանց քարկոծումի. Մնալ անխոցելի՝ բազմախոց ժողովուրդի մը առջեւ։

Դուրեան ոչ միայն առողջ մնացած առաջին դէմքերէն է, այլ և կը մնայ կենդանի և վստահաշունչ աւանդապահը՝ մեր մեծ դէմքերուն ու անոնց եղերական ու քաղցր յիշատակներուն։

Այսօր, երբ հայութեան մէկ կարեւոր մասը իր մեծարանքն ու գնահատումը կը բերէ անոր, մենք՝ այդ ինքնանուէր ընծայումին մէջ՝ կը գտնենք իր դէմքը։ Կը հանդիպինք իր բարոյական ու մտաւոր բազմերանգ կերպարանքին։

* * *

Այսօրուան հաւաքական մեծարանքին մէջ — զերծ սարքումի բոլոր կեղծիքէն — իր արժանաւոր տեղն ունի, անկասկած, յիսուն տարի հաւատքով ու գիտակցութեամբ Աւետարանին ծառայող, բայց ընթացիկ կապանքներէն վեր հայեացքով մարդը։ Մեծ այդ Մատեանին մարդկայնական խորհուրդէն յափշտակուած քարոզիչը։ Անոր կոչին հարազատ արձագանգ տուող առաքելատիպ կրօնաւորը։ Մէկը անոնցմէ՝ որոնց տիպարները կը պակսին մեր օրերուն և գտնելու համար՝ հարկ է քրքրել մեր հին պատմութիւնը։ Այս տիպարները մեծարուեցան միշտ, որովհետեւ առանց հաշիւներու, տառապող ժողովուրդին սփոփումին նուիրուեցան անոնք ու անոր հոգեկան կազդուրման հետ, նպաստեցին անոր կեանքի վերելքին։

Այդ մեծարանքին մէջ իր բաժինն ունի Ուսուցիչը, բարձրագոյն ամբիոններու վրայէն իսկ խոնարհ վարժարաններու նստարաններու կարօտէն տաչորուն։ Մեսրոպի մը խանդովն ու հաւատքովը՝ բան մը — ինչպէս ինք պիտի ըսէր — բառ մը աւելի

սորվեցնելու տագնապովն համակուած։ Հայ աշակերտին ու հայ մտքին աւազանը նոր կայլակումով մը լեցնելու անսահման վայելքէն արբեցած։ Ուսուցիչ՝ այն իմաստով, որ բառերէն ու խօսքերէն գիտէ հեռուն երթալ։ Կախարդանքով մը գիտէ հոգիներուն իջնել ու հո՛ն բորբոքել հրայրքը իր ուսուցումներուն, որոնք կը դադրին քաղուածոյ ծանօթութիւններ ըլլալէ և կը դառնան մարդակերտ ու անձնադրոշմ խմորումներ։

Կայ հոն՝ գրագէտ–բանասէրը, որ հմտութեան ու գիտութեան բազմազան խութերուն մէջէն ճամբայ կ՚ընտրէ կամ նորը, ի՛րը կը բանայ։ Եւ ա՛ն ոչ միայն չոր փաստերուն ու թիւերուն դաժան ուժովը, այլև ներհայեաց աչքի մը լոյսին աշխատանքովը. արուեստագէտի թրթռուն ու զուսպ թեւածումովը։ Կայ հոն՝ գիտութեան մարդուն տարակոյսներովը տագնապող միտքը. վարանքներու և հանգոյցներու առջև դեդեւուն, ճշմարտութեան հասնելու, անծանօթը խուզարկելու և ապագան նուաճելու անհուն, այլ անկարելի, և մինչև իսկ մարդկայնօրէն միամիտ ճիգէն վշտահար մարդուն խառնուածքը։ Նկարագրի գիծ մը ան՝ որ հեռու կը պահէ զինք հաստափոր հատորներու ամուլ հեղինակութենէն, համոզուած՝ թէ մարգագետինի մը խոտը, որ բուրգեր կրնայ կազմել, աւելի պակաս արժէք ունի, քան բուռ մը ոսկին։

Հոն կայ դեռ բանաստեղծի խառնուածքը, այսինքն ա՛յն մարդուն՝ որ անծանօթ ու անանուն լեռներու հովերէն թեւեր կ՚առնէ, սուզուելու համար անցեալին ու ապագային մէջ և անոր՝ որ թիւերէն ու իրադարձութիւններէն անդին կը տեսնէ, մտքի հաստատումներուն խառնելով թռիչքները հոգիին։

Եւ, վերջապէս, կայ մարդը, իր անձը, որ համադրութիւնն է այս ամենուն։ Բարի, առաքինի,

կախարդական ու զուարթախոհ մարդը, լայն հորիզոններու կարօտով, որ, հակառակ ընդհանուր տպաւորութեան, աւելի շատ կենդանի գործին, մարդերո՛ւն կը հաւատայ, քան թուականի կապուած փխրուն գործերուն, այսինքն՝ կը հաւատայ աւելի մարդոց գործունէութեան, ձեռքէ ձեռք, սրտէ սիրտ աւանդուած ոգիին՝ քան գրուած ու մատենադարաններու նետուած հատորներուն։ Իր գո՞րծը — հպարտութեամբ պիտի ցուցնէր իր հասցուցած սերունդները, որոնք, իր ճամբայէն քալելով, պիտի կրնային աւելի երկար ապրեցնել զինքը, հեղինակի իր դերը, քան շատ մը հատորներ, որոնք պիտի փշրուէին քանի մը տասնեակ տարի ետքը։

Սոկրատը անմահ չէ՞ այսօր, առանց տող մը ձգելու, շնորհիւ իր աշակերտին՝ Պղատոնի։

Գործիչ մըն է Դուրեան ա՛յս իմաստով։ Ժողովուրդին սիրելին՝ առանց անոր մարդը դառնալու. այսինքն՝ առանց անոր ալիքներուն մէջ լող տալու։ Անհրաժեշտ չէ, որ անպատճառ կրկէս իջնէ մարդ, թաթախուի փոշիներուն մէջ, պայքարող ու հանրային գործիչ դառնալու համար։ Աւելի մեծ պայքար մըն է բարձր դիրքերու լպրծուն զառիթափերէն անցքը, անունով անաղարտ և հոգիով մաքուր մնալով, քան այն պայքարը՝ որուն յաճախ ամբոխին ժխորը կը միանայ։ Դուրեան հոգեկան վերելքներու ճամբորդն է և անշօշափելի, այլ հզօր ու իրական վայելքներու քարոզիչը։ Ու այս պատկերը՝ կը ճանչնայ անոր մէջ մինչեւ իսկ ժողովուրդը, որ աւելի կը զգայ զայն, քան կը հասկնայ, սկսելով իր քարոզներէն։ Եւ, թերեւս, զգացական այս թափանցումին համար է՝ որ այնքան փնտռուած են իր քարոզները, որոնք, յաճախ, խուսափած են ընթացիկ հասողութենէ։

Այսօր, այս մարդն է, զոր կը տօնէ հայ

ժողովուրդը։ Լուռ ու նուիրուած այս հովիւը, մէկը հայ Մոքի ածուներէն. մէկը փարթամ գեղեցկութեամբ, հասած, այլ լեռվին դեռ չքաղուած պըտուղներով։ Հայ Մոքի «բաղում» կոչեցեալներէն, այլ «սակաւ» ընտրեալներէն մէկը, որ Սահակի ու Մեսրոպի շունչը կենդանի, շօշափելի կը դարձնէ մեզի։

Մաղթենք՝ որ դեռ երկար ապրի։ Իրեն համար, և, նաև, հայ ժողովուրդին համար, որուն փառքերն ու գանձերը լուսագոյն ճանչցողներէն կը մնայ ինք, և, նաև՝ արժանաւոր պահակներէն մէկը անոնց։

Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

(ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՀԱԿԸ)

Երբ զինքը ճանչցայ, Պոլիս, պատերազմի վերջերուն, Կեդրոնականի մէջ՝ ուր կը դասախօսէր, ոչ մէկ անակնկալ ունեցայ։ Հին ու կարօտցուած բարեկամի մը հանդիպումին նման բան մըն էր իմս, և իր պատկերը՝ այնպէս էր, ինչպէս դիմագծեր էի ես ինծի, իր գրութիւններուն մէջէն։

Ճերմակը ինկեր էր արդէն մօրուքին մէջ, որ այնքան սեւ ու այնքան շքեղօրէն կը փռուէր իր կուրծքին, տարեցոյցներու էջերուն։ Հին շուքը չկար անշուշտ այլեւս, և ճակատը՝ աւելի լերկ ու լայն, պեղուած քանի մը ակօսներով, դարձեր էր աւելի տպաւորիչ, ճերմակին շնորհը վրան։

Մեղմ ու անուշ ժպիտ մը, իր հաճելի դէմքին վրայ. խօսուն ժպիտ մը, որ, ի վերջոյ, նայուածք մը կը դառնար իր սեւ ու աղուոր աչքերուն մէջ, որոնք բարութեամբ լեցուած էին և ընկղմած հեռազգած թախիծի մութ ալիքի մը մէջ։ Քիչ մը

գունատ, երբեմն հեւուն՝ սանդուխի մը գլուխը, ուր կը կենար երկու ջուխտ խօսքի, լեզուական կամ քաղաքական խօսակցութեան մը համար։ Այո՛, մինչեւ իսկ դիւանագիտակա՞ն, որ սակայն չես գիտեր ի՛նչպէս կուգար կը յանգէր ի վերջոյ բառի մը կազմութեան կամ բայի մը ուղղագրութեան կամ գործածութեան, պատերազմի ռումբէն ու թնդանօթէն՝ տառի մը հնչիւնի՛ն։ Լայն էր իր հետաքրքրութեան սահմանը. ծանօթութիւն ամէն բանէ, խօսակցութիւն՝ ամէն նիւթի շուրջ, զուարթութեամբ, սրամտութեամբ, կատակով ու քաղքնուքով. միամիտ ու բարի համակերպութեամբ կամ խոշոր, բառային անուր յարձակումներով, երբ խօսքը կը շրջէր հայ լեզուին վրայ, որուն սպասաւորն ու տէրն էր միանգամայն. ոքնաջան տեսաբանն ու վահանակիր պաշտպանը, ինքնակոչ այլ կոչեցեալ պահակը։

Կոչեցեալ.– ահա՛ թէ ինչու խոնարհ գրաշարի շապիկէն հայկաբանի ծանրաշուք շուրջառին հասցուց զինքը իր ներքին ալիքը։ Շատ են իր գրական դիմագծութեան երանգները. Թարգմանիչ՝ արձակ ու ոտանաւոր դասական մեծ գործերու – Տանթէի Դժոխքը, Հոմերոսի Իլիականը, Վիրգիլիոսի Ենէականը, և դեռ Լէոփարտի երգերը, Աղանուրի քերթուածները եւլն.։ Քերթուածագիր. հայագէտ՝ բանաստէրի կենդանի հմտութեամբը, առանց անոր մռայլ քղամիդին. – ամենէն ամուր պատուանդանը սակայն իր համբաւին ու գործին։ Զյիշե՞լ իր Հայկ. նոր մատենագրութիւնը (անաւարտ), իր Մի՛ գրէք, այլ գրեցէ՛ք հրաշունչ գիրքը, բացի իր ոտգմաշունչ ունթիւ յօդուածներէն, բոլորն ալ հայ լեզուին պաշտպանութեան նուիրուած։

Թարգմանիչը՝ իր մօտ, հարազատ է ու խըղճամիտ. հարուստ լեզուական գանձերով, հին, նոր

ու ժողովրդական, որոնց վրայէն արուեստի շունչը միայն պիտի բաղձայիք որ անցնէր։ Քերթուածագիրը՝ ներքին մեծ թեւաբախումներէ աւելի, մըրմունջներու շունչով ու դասական տարրերով, որոնք հեռու կը ձգեն բանաստեղծը։

Բայց, ինչո՛ւ ըսել թէ ի՛նչ չէր Վենետիկեան մեծ վանականը. շատ բան չէր, ինչպէս ուրիշ շատ մը գրողներ չեն։ Ոչ յուզումի և ոչ ալ խորհուրդի երգիչը, անշո՛ւշտ. ոչ արուեստի հուրքէ մը թըրծուած ոճաբան մը, ոչ ալ, ապահովաբար, վերջնական ու անվերաքննելի թարգմանիչ մը, ինչպէս Բագրատունին ու Հիւրմիւզն են մեր հին լեզուին մէջ, մեծ ճաշակով ու դասական ծանր շուքով մը, ոսկի դրոշմով ու կարծէք՝ ա՛լ անհաւասարելի, գոնէ մօտիկ ժամանակներու մէջ։

Ուրիշ բան մըն էր Հայր Արսէնը սակայն, մեծ բան մը,— հայագէտ, ու, մանաւանդ, հայ լեզուի արթուն ու անխոնջ պահակը, անգերազանցելի ու անփոխարինելի, դասական բառով մը՝ որ այս պահուս կը թօթափէ իրմէ բանաձեւի մը խորխը, դառնալու համար իրաւ ու սրտաբուխ բացատրութիւն մը—յաւէտ ողբացեալ մշակը՝ հայ լեզուի ու մատենագրութեան խոպան անդաստանին:Անքթիթ պահա՛կը հայ լեզուին, որուն պաշտպանութեան համար իր անհուն սէրն ու եռանդը հրաբորբ կիրքի կը փոխուէին, լեզուական ցամաք խնդիր մը վերածելով բուռն ու շանթարձակ բանավէճի մը, հմտութեան, սուր դիտողութիւններու, երգիծանքի, քաշքշուքի, ամուր փաստարկութեանց և ոսկեդարեան գանձարանէն մինչեւ ռամկօրէնի ճոխ ու բազմերանգ սլաքներով սպառազէն, զօրացած՝ նմանահունչ, անհեթեթ ու ահաւոր, պատկառելի ու պատկերաւոր բառերու միահամուռ խուժումովը, որ իր ժխորո՛վ իսկ ահռելի

գուպարի մը հանդիսատես կը դարձնէր ընթերցող հասարակութիւնը։

Իր պայքարը, այսպէս, կը դադրէր հասարակ բանավէճ մը կամ գիտունի մը սառնարիւն պաշտպանողականն ըլլալէ, դառնալու համար հանրութիւնը, բովանդակ հայութիւնը շահագրգռող կենսական, հրատա՛պ խնդիր մը, լեզուաբանական, հրապարակագրական տենդագին մաքառում մը՝ որ շատերուն հիացում ու հաճոյք կը պատճառէր, իսկ ոմանց ալ, լրջամիտներո՜ւն, վրդովում...

Անվիճելի, մեծարելի՛ կը մնար սակայն, անխտիր բոլորին համար, գիծ մը իր մէջ, ճառագայթի մը նման պայծառ, իր խորունկ սէրն ու գուրգուրանքը՝ հայ լեզուին ու հայ ցեղին հանդէպ. խանդաղատանք մը, ջերմ հայրենասիրութեամբ թաթաւուն, որ կը բխէր իր ամէն մէկ բառէն, իր իւրաքանչիւր տողէն, որ մտածում չէր միայն, այլ եւ զգացում մը, մաքուր ու փոթորկոտ։

Արդարեւ, նուիրեալի այս սէրով և գուրգուրանքով միայն կրնայ բացատրուիլ իր աւելի քան քառասուն տարուան տենդագին աշխատանքը. Իր գործը, որ, եթէ առաւելապէս հմտութեան, անխոնջ ճիգի հունձք մըն է, քան արուեստի կառուցում մը, իր մեծութեամբը, բազմազանութեամբը և արդիւնաւէտութեամբը սակայն գրական վաստակի կոթող մը կը կազմէ. հոյակապ կոթող՝ որ հիացում ու մեծարանք կը ներշնչէ դիտողին ու պահ մը մութին մէջ կ'ընկլուզէ արուեստի մտահոգութիւնները։

Քառասուն տարուան ամբողջական նուիրում մը հայ լեզուին, գուրգուրագին ու ձեռնհաս խնամակալութիւն մը անոր ամէն մէկ մասնիկին վրայ. մեծարժէք գործերու շեղջակոյտով մը,– այս է իր գրական, բարոյական դիմագծութիւնը, որմէ յանկարծակի կը զրկուի մեր արդի մատենագրութիւնը։

Եւ երեւակայել որ, այսօր, չկայ մէկը այլեւս, որ նոյն պաշարին հետ, պայքարի նոյն թափով կրկէս նետուէր, բառի մը ու տառի մը ճշդումին համար։ Ի՞նչ կ'ըսենք, ամբողջ նախադասութիւններու ճշդումին համար...

Մեր գրական անդաստանը աւելի քան երբեք կ'ամայանայ ու բաց կը մնայ բարբարոսներու արշաւին առջեւ, իր բառով իսկ, իր, այսինքն՝ արթուն ու արի, փետուրի մը պէս կասող պահակին՝ անհետացումէն ետքը։

Աղքատ է այլեւս շարքը հիներուն. բոլորովին զուրկ՝ պայքարի տենդէն. իսկ նորերունը՝ ամուլ։ Ո՛վ այս վերջիններէն պիտի փորձէր, պիտի հաճէ՞ր վար իջնել արուեստի բարձունքներէն՝ Արսէն Գ.ի բազմերախտ, այլ անփայլ ու ապերախտ գործը շարունակելու համար։

Պարտիզակի Լուսաղբիւրէն ծնած հէք ու խոնարհ վարդապետ, որ իր կեանքովը համանուն հայագէտներու Երրորդութիւնը ամբողջացուց, ու իր մահովը, ահա, կը դառնայ հայ գրութեան ամենէն սրտառուչ ու յարգուած հայրերէն։

Ճրագով սկսած ու ջահ դարձած կեանք մը, որ կը շիջի մէկէն, իր մեծարժէք գործին վրայ, եղերական անկումով։

Եւ խորապէս վշտահար, անշուշտ, նախ՝ իր կէս ձգած գործին համար, եւ, յետոյ, ո՜վ գիտէ, թերեւս շրջապատի ծանրաշունչ, դժնդակ մթնոլորտին համար ալ...

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

Ոչ գրագէտ, ոչ բանաստեղծ, ոչ տեսաբան, թէեւ երկարամեայ մշակ հոգեկան ու մտաւոր անդաստաններու։

Որակով բարձր խառնուածք, բայց առանց յատակ որակականի. պրիսմակ մը իբր՝ ուր կային և ուրկէ կը ճառագայթէին իմացական կեանքի շատ մը ցոլքերէն։

Չէր գրագէտ, բայց իր գրուածքները կը փնտռուէին մեր մեծագոյն գրագէտներու գրութիւններուն հաւասար. անոնցմէ աւելի պատուոյ տեղ ունէին թերթերուն, հանդէսներուն, տարեցոյցներուն մէջ։ Բանաստեղծ չէր, թէեւ իր գրածները թաթաւուն էին զգացումներու յորդ լոյսովը, ձեւի շնորհին ալ հետ. և չէր տեսաբան, մանաւանդ, թէեւ Դաշնակցութեան ամենէն պատասխանատու բերանը կը համարուէր ժողովուրդի աչքին։

Ոչ մէկը ասոնցմէ, պաշտօնապէս կամ ասպարէզով, բայց բոլոր այս որակումներուն հարազատ՝ իր էութեամբը, նուիրագործումովը ժողովուրդին և իր

ժամանակի երիտասարդ մտաւորականութեան. անոր լուռ քուէովը։

Իր ոճը՝ հանդիսաւոր ու վերամբարձ փայլով, կշռոյթի, խտութեան, ճաշակի ու պատկերի հարըստութեամբ, հրապարակագրութիւնը կը տանի գրականութեան սահմաններուն. իր խօսքն ու մտածումը՝ թրծուած յեղափոխական կրակներուն մէջ, Դաշնակցութեան և, աւելի չափով մը, հայութեան բաղձանքներն ու աշխարհահայեացքը կը պատցնէին, առանց ճիգի. թեթեւութեամբ մը, գրեթէ ժպիտով, ըսենք՝ արուեստով, առանց ճակատին ունենալու ատենաբանի խոժոռութիւն և ուսերուն՝ ցուրտ ու ծանրաշուք քղամիդ։

Բանաստե՞ղծ.— Թեքնիքէն հեռու մնաց միշտ և, արուեստագէտ, արուեստի գրաւոր սահմաններէն դուրս։ Զախողեցաւ նոյնիսկ, երբ փորձեց գրել, ինքնիրեն համար. բայց հոգիով, գաղափարական իր խառնուածքով և, ինչո՛ւ չէ, իր կեանքովը եղաւ ու ապրեցաւ իբր բանաստեղծ, եթէ կարելի է ապրըւած կեանք մը բանաստեղծութիւն կոչել. կամ եթէ կ'ապրուի՞ բանաստեղծութիւնը։ Ինք, կրնանք ըսել, մեր անգիր բանաստեղծն եղաւ, ինչպէս ունինք անգիր բանաստեղծութիւն։

Դաշնակցութիւնը վրիպեցուց զինք. այսինքն՝ մեծցուց զինք։ Թերեւս,— ո՛վ կրնայ մեկնել կեանքի խորհուրդը,— քանի մը գիրք աւելի տար, անշո՛ւշտ արուեստի կալուածներէն. բայց նուա՞զ մեծ է մէկը, որ գիրքի փոխարէն կիրք ու ոգի կուտայ ազգի մը։

Ու, հակառակ այս վրիպումին, անիկա գիտցաւ բարդ, հարուստ իր խառնուածքովը զանգուածներուն հասնիլ ու հմայել զանոնք, անոնց ճանչցնելով հայրենիքի պատկերը, պայքարի ոգեւորութիւնը, քաղցրութիւնը անհաշիւ նուիրումին։ Բերելով

զանգուածները՝ կախարդական ժպիտով և հոգեցունց իր խօսքովը՝ յեղափոխական ալիքներուն։

Ոչ ոք թերեւս այնքան գեղեցկութիւն, այնքան թովչանք դրած էր հանրային կեանքին ու նուիրումին մէջ, որքան ինքը, Ակնունին, որ, գերազանցօրէն հաւատքի մարդ, կրցաւ հաւատք ներշնչել ամենէն սկեպտիկ ու ամենէն նուազ ամբոխային ժողովուրդին, որ հայն է. ահա թէ ինչո՛ւ, ուր որ ինքն էր, այնտեղ, անխտիր, զանգուածը Դաշնակցութեան հետ էր. Հայրենիքին ու անոր զոհաբերութեան պահանջին սպասարկու։ Եւ ահա թէ ինչո՛ւ մարդիկ կը հմայուէին երեւոյթով մոնսէն, ազնուական հովով այս մարդէն, երբ, յանկարծ, անոր մէջ կը տեսնէին գաղափարական կայծկլտուքը. անկէ կը լսէին հաւատքի խորունկ մրմունջը։

Հարուստ էր իր անձը, սրտով, գաղափարականութեամբ, հոգեկան գեղեցկութեամբ. և գտած էր կերպը ինքզինքը տալու։

Չունի՞ ամէն մարդ ճամբայ մը ինքզինք տալու. մէկը՝ քերթուածով, միւսը՝ վէպով, ուրիշ մը՝ նկարչութեամբ, ուրիշ մը՝ երաժշտութեամբ։

Ակնունին երաժշտութիւնը ընտրած էր, խօսքի երաժշտութիւնը...

Հռետո՛ր, եթէ ոչ մեծագոյնը իմ ճանչցածներէս, բայց, անկասկած, ամենէն կախարդիչը։

Բեմի, խօսքի արուեստագէտն էր ան, կարճ այլ տաք շունչով։

Ոչ տեսութեան խորութիւն, ոչ ալ մտածման ոյժ. բայց անոնց տեղ՝ շունչ, առոյգ և արու տեսակէտ, ձայնի թաւ քաղցրութեան և անհուն հմայքի մը մէջէն. և խօսք մը՝ որ կից էր գործին. հաւատքէն բխած՝ վարակիչ, իր անսուտ զգացումովը, արուեստի չքեղանքովը և կեանքի ու փորձառութեան կենդանի չեշտովը։

Անոր ներկայութիւնն իսկ սրտապնդում էր հաւաքականութեան մը մէջ, իսկ բեմին վրայ՝ յաղթանակ ու պանծացում իրեն, իր կազմակերպութեան և իր գաղափարներուն համար։

* * *

«Սիրելի հայրենակիցնե՛ր»..., — այսպէս կը սկսէր, հասարակ դարձած այս բառերով, բայց տաք ու խորունկէն փրթած ձայնով մը, և կը թուէր թէ բոլոր ներկաները կը մօտենային իրարու. բոլո՛րը կը դառնային սիրելի ու հայրենակից։

Պատկերները կը յաջորդէին իրարու և յուզումի բարձրագոյն մէկ պահուն՝ կը թնդար, կարծէք հեռուներէն, բացագանչութիւնը. «Ո՛ւր, հայ ժողովուրդ», ուղղուած՝ Երկրէն հեռացող հայերուն, և ունկնդիր բազմութեան կը թուէր, թէ այդ կոչը կուգար Դաշնակցութենէն, աւելի՛ն, կուգար նախահայրերու դեռ չարժող շրթունքներէն, հարազատ ու գուրգուրագին։

Կը տեսնեմ դեռ զինք, այս պահուս, բեմին վրայ, տարիներու մշուշին մէջէն, Բերա, Երրորդութեան եկեղեցին, հոծ բազմութեան մը ներկայութեան, ու խռովայոյզ օրերէն մէկը, 910-ի գարնան։

Բողոքի միթինկ՝ ցարական բռնակալութեան դէմ։ Հայ յեղափոխականներ ու մտաւորականներ կը տանջուէին բանտերուն մէջ և անոնց կարգին՝ Ահարոնեանը, հիւանդ, Մետեխի բանտը, որուն ժանտ նկուղներէն ներս Վարուժան իր եղբայրական ողջոյնը ղրկեց, իր Պատգամաւորներու քերթուածով, ո՜րքան յուզումնալից.

«Միայնութեան մէջ մեծ եղբայր մ'ունիմ մենք
հոն կալանուած...»

Բեմին բարձունքէն կը խօսին բոլորը, համբաւով անուններ, հայ եւ օտար։

Ծափ, խանդավառութիւն, բացագանչութիւններ և բռունցքներ...

Ու ժխորին մէջէն, յանկարծ, տաք, ոգեւոր, հարկադրական և անվերջ. «Ակնունի՞ն կ'ուզենք»...

Երիտասարդութիւնն է կը պոռայ. ուսանողութիւնն է կը պահանջէ, ըստ սովորութեան։

«Ակնունի՞ն»...

Եւ Ակնունին բեմին վրայ է։

Թիկնեղ, միջահասակ ու լեցուն, հմայիչ ու տպաւորիչ գլուխով. գիրուկ, առողջ ու կարմրավառ դէմք մը, սեւ ու կայծկլտուն, ժպիտին մէջ ընկղմած աչքերով. լայն ու ամուր ճակատ, երկար ու գեղեցիկ մազերով, որոնք իրենց մէկ ալուոր, թուխ փունջը նետած են կզակին ու չրթներուն։

Կը ժպտի, ու, կարծէք, հեռուներէն եկած ճամբորդ, դանդաղ, նախ, և հետզհետէ բարձրացող ու արագ չեչտով. դէմքը կը գունաւորուի աւելի՛, երբ կը գծէ «մեր սիրելի Ահարոնեանի» կերպարանքը, անոր անցքը Թիֆլիսի փողոցներէն սուինամերկ խաղախներէ չրջապատուած...

«Ոչ մէկ տեղ ազատութիւնը չմնաց առանց բանտի»...

Իր խօսքն է։

Կը խածատէ իր չրթները, նոյէն, ու կը գոռայ համակ բողոք դարձած, թագաչուք բռնակալութեան դէմ. կը չրջի ու մեղ կը թուի տեսնել առիւծի մը գլուխը, վսեմ ու չքեղ, որ իր բաշերը կը ցնցէ։

Պատկերներ կուտայ, վրձինի քանի մը հարուածով, հայ յեղափոխականի, բանտարկեալի, ղարիպի ու մարտիկներու կեանքէն, և յուզումը կը համակէ բոլորը։

Եւ յետոյ՝ սիրելի և սրտառուչ տողը կրկին.

«Գնո՜ւմ է հայը, կնճիռը ճակտին, հուրը սրտին»...:

Նորէ՞ն...

Գոց գիտենք մենք, ո՜րքան լսած ենք և այնքան կրկնած էինք.

Բայց մի՞թէ մեր լսածն է...

Մեզ կը թուի առաջին անգամն է կը լսենք. ու հայը մեզի կը պատկերանայ իր կնճիռով, իր հուրով, իր արցունք–արիւնով։

Խելայեղ ծափ, երեք անգամ, չո՜րս անգամ...

«Էլի՛ մի անգամ»... կը գոչէ Ականունին, ու եկեղեցին ոտքի կեցած՝ կ'ալեկոծի։

Եւ այսօր, քառորդ դար ետք, հայը կը քալէ դեռ, աւա՜ղ, կնճիռը ճակտին, հուրը սրտին, ու մառախուղի՛ն մէջէն...

* * *

Այսպէս էր այս մարդը՝ բեմին վրայ։

Իր կեա՞նքը. պայքարի մէջ՝ յանուն հանրային մեծ գաղափարներու, սկսած՝ Արծրունիի օրերէն. հրապարակագիր, գործիչ, հեղինակ։

Ու արձակով մը այս ամէնը՝ որ հայ հրապարակագրութիւնը վեր կը պահէ, գաղափարական բարձունքներու կը տանի՝ իր փայլուն պատկերներով, կշռոյթով, կարճ, հատուած ու հատուած, մտածման պատկերաւոր քանդակներով, ադամանդի կտորներու նման, և հրեղէն ոգիով.

«Աստուածային ոյժեր չեն պէտք՝ այդ Վերածնունդի համար։ Հայի ապագան՝ դրա տոկուն կամքին մէջն է։ Ու այդ ապագան նոյնքան մեծ պիտի լինի, որքան մեծ էր անցեալի տանջանքը։

Մնացէք հաւատացող այդ մեծ ապագային, գաղթական հայրենակիցներ։ Եղէք հաւատացող՝ իբրև յեղափոխական. անվեհեր՝ իբրև Յեսայի, տոկուն՝ իբրև

նայ, եւ ազատութեան նաւը կը փրկուի, որքա՛ն եւ դառնաշունչ լինի քամին, որքան եւ փոթորկոտ՝ ալիքը քաղաքական»... («Դէպի Երկիր»)

* * *

Ամբողջական նուիրում, խանդ, ոգեւորութիւն. հմայիչ ինքը և իրմով՝ իր պաշտպանած դատը, որ հայունն էր, իր հայաշունչ կազմակերպութեանը։

Կ'անցնէր շուկայէն ու թաղերէն, շրջապատուած ինչպէս իշխան մը. ու կ'անցնէր, անցա՜ւ կեանքին մէջէն, ասպետի մը նման, մեծ առաքելութեամբ։

Կը զգային բոլորը — այո՛, կը զգային, քանի որ այլապէս չէր բացատրուեր երեւոյթը — այս առաքելութիւնը և անոր մեծութիւնը՝ արժանի այս առաքելութեան։

Երբեք պզտիկ չմնաց ան կեանքին ու գործին առջեւ, ինչպէս չմնաց մահուան առջեւ։

Ահա ինչո՛ւ բոլորը իրմով կը զբաղէին։

Շատեր կրնային խօսիլ Դաշնակցութեան անունով, բայց իր խօսքն էր հաստատը, և, կարծէք, վերջնականը։

Օրուան մամուլը իրմով կը զբաղէր, իր խօսքերովը, շարժուձեւովը, երթեւեկովը։

Իր հագուածքն իսկ, պարզ այլ վայելուչ, ընդօրինակուեցաւ շուտով։ Ո՞վ չի յիշեր ա լա Ակնունի *փողկապը, թիթեռնիկի թեւերով, որ շուտով ընդհանրացաւ ու դարձաւ դաշնակցակա՜ն փողկապ...*

Դաշնակցական գործիչ էր ու մոլեռանդ գամփռերէն. բայց ոչ ոք աւելի քիչ կը խօսէր Դաշնակ-

ցութենէն, որքան ինքը. թէեւ ոչ ոք անոր հետ աւելի նոյնացած կը համարուէր, որքան ինքը։

Ըսուած է, և իրա՛ւ, որ ամէն մարդ բան մը կը ներկայացնէ կեանքի ու ընկերութեան մէջ. իրազեկներ կը հաւաստեն՝ թէ Զաւարեան խիղճն էր Դաշնակցութեան, Ռոստոմ՝ կամքը, Քրիստափոր՝ միտքը։ Եթէ այդպէս է՝ կրնանք ըսել, ուրեմն, անվրէպ, թէ Ակնունին հմայքն էր Դաշնակցութեան, այն անանուն, անբացատրելի բանը, որ կը կախարդէ մարդիկն ու բազմութիւնները ու կը դարձնէ անոնց վարիչները ինքնակոչ ընտրեալ։ Իսկ անոնց գաղափարները՝ մեծաշունչ ու կրակի գեղեցկութեամբ։

Այդ հմայքն էր որ Ամերիկահայութիւնը յուզեց ժամանակին. Պոլսոյ հայութիւնը ոգեւորեց տարիներ, և պանդխտումի այս դասական երկրին մէջ, որ Եգիպտոս կը կոչուի, կրցաւ մէկ սեղանի շուրջ հաւաքել բոլորը— սկսած՝ ամբարտաւան ջոջերէն մինչեւ ամենաչունչ տարրերը — և համերաշխութեան ոգին արծարծել անոնց մէջ ու ազգային լարը ցնցել անոնցմէ ներս։

Ոգի. — այդ էր Ակնունին. այդ էր աղբիւրը իր հմայքին։ Դժուար է ոեւէ տիպար գտնել անոր համար, գրագէտի, արուեստագէտի կամ գործիչի, որովհետեւ անոնցմէ ոեւէ մէկը գիծ մը պիտի բերէր միայն իրմէ, և, հետեւաբար, անբաւական՝ իր դէմքը տալու։

Այդ ոգին է որ — բոցեղէն հաւատք ու անձնազոհութիւն, արուեստագէտի մը ակնարկովը կեանքին ու մարդերուն վրայ — դարձուցած էր հմայիչ իր անձը և գեղեցիկ՝ իր գաղափարները։

Այդ ոգին է որ, դարձեալ, բարձրագոյն բարոյականի մը ոլորտին մէջ, մինչեւ իսկ իր սէրը առաջնորդած է, որովհետեւ սիրած ալ է, վերջին

տարիներուն. ու կը պատմեն՝ թէ իր սիրածն իսկ զարմանալի տպաւորութեան մը մէջ ապրած է. չէ կրցած բացատրել ինքն իրեն. տարուած ու կախարդուած՝ միշտ հարցուցած է ինքն իր մէջ. – ա՞յս է սէրը և իսկապէս կը սիրէ՞ր զայն...

Սէրն իսկ վեհանձնութիւն մը եղած է իր մօտ, հոգեկան բարձունք մը, ուրկէ գուրգուրանք ու արցունք թափած է։ Եւ ասիկա հէքիաթ չէ, այլ բաբախուն իրականութիւն։

Ու իր կեանքին պէս՝ իր մա՛հը. – ասպետական, եղերական գեղեցկութեամբ։

Նուիրում, առաջին օրէն մինչեւ վերջին շունչը, ու գիտակցաբար. ու ան, ինչպէս հանրային ու ապա յեղափոխական ասպարէզը նետուած է, առանց ետին նայելու և առանց հաշիւի, նոյնքան անհաշիւ ու վսեմ ոստումով ցատկած է մահուան գիրկը, ինչպէս մթին ալիքի մը խորը։

Կեցած է արիութեամբ վտանգին դէմ, ճակատ ճակատի, յարգանքի կանչելով իր լուռ քննադատներն իսկ։ Ժամէ ժամ՝ սպասած է ձերբակալութեան ու ստոյգ մահուան, ա՛յն ատեն, երբ կրնար հեռացած ըլլալ ու փրկուիլ, առանց մեղադրուելու իսկ։

Ի՛նչ մտածեց վերջին պահուն, ի՞նչ զգաց...

Ապահովաբար, իր աչքերը, իր սիրտն ու հոգին այսինքն՝ անգամ մը եւս, վերջին անգամ մըն ալ, տեսան արիւնի մշուշին մէջէն իր հայրենիքը, զոր երգած էր իր բովանդակ կեանքին մէջ։ Եւ, ապահովաբար, վերջին, տրտում այլ քաղցր պատրանքն ունեցաւ բեմերէն անգամ մը եւս սրտագին իր կոչն ուղղելու իր գաղթական ժողովուրդին.

«Դեպի Երկի՜ր...

Ականջ դրե՜ք, պանդուխտ հայրենակիցներ, Մայր-Հայրենիքի կոչն է այդ, կոչ բեկրալից, յաղթական

դարձի, ոչ թէ տանջանքի ու կռուի համար, ինչպէս Հին օրերին, այլ Վերածնութեան ու Աշխատանքի համար, իր խորհուրդն է Նոր Օրերի։

Ականջ դրէ՛ք այդ կոչին»։

* * *

Այսօր, երբ Դաշնակցութեան Օրուան մասին կը մտածեմ, ամբողջ էութիւնս իրեն կը դառնայ. անոր՝ որ մահը տեսաւ ու չվախցաւ անկէ։ Վեր մնաց անկէ, ինչպէս կեանքէն։

Եւ անոր՝ որ չունի գերեզման։

Ոգին գերեզմա՞ն կ'ունենայ սակայն...

Կը հաստատեն, թէ Քրիստափորի գերեզմանին վրայ, իր խօսած դամբանականին մէջ՝ «մարդակերտ» կոչած է մեծ յեղափոխականը։

Կը մտածէ՞ր արդեօք՝ թէ ինքն ալ, օր մը, սահմանուած էր «հայակերտ» կոչուելու. ինք՝ որուն ներկայութեան ստուերը յարգանք կը զգային հայուն հանդէպ, իսկ հայերը, բոլո՛րը, հպարտ էին, որ հայ էին ու վստահ՝ որ սերած էին ասպետական ցեղէ մը։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

I.— ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

Քիչ հեղինակներ կան, որոնց գրականութիւնը հայելին է իրենց կեանքին ու անձին։

Ահարոնեան այս քիչերէն է։

Արդարեւ, պիտի դարմանայինք, պիտի ցաւէինք նոյնիսկ, եթէ ան չունենար ջերմութիւնն իր տողերուն, թափը՝ անոնց մէջ ծրարուած զգացումներուն. եթէ իր ձայնին մէջ չզգացուէին իր ոճին ռիթմն ու երաժշտութիւնը և իր մթին նայուածքին մէջ՝ մեր ցեղին խորունկ տրտմութիւնը, անոր զուսպ ու կայծկլտուն կրակը։

Իր գրականութեան հետ առաջին հանդիպումս եղած է գաւառը, խոնարհ ու խարխուլ վարժարանի մը մութ ու երկար սրահին մէջ, աշակերտական նստարաններու վրայ դեռ, երբ առաջին անգամ մեր հէք վարժապետը կարդաց մեզի «ռուսահայ նշանաւոր գրագէտի մը գրութիւնը»՝ Հorքը:

Կը լսէինք լուռ ու յափշտակուած։

Մոռցեր էինք շատոնց մեր վարժապետին վըկայութիւնը, որովհետեւ մեզի համար բոլոր գրողները «նշանաւո՞ր» էին...

Բայց, տարօրինակ տրամադրութիւն մը առեղծեց այս ընթերցումը։ Հեռաւոր, տարաշխարհիկ ու տրտում երաժշտութիւն մը լեցուց մեր մանուկ հոգիները, և յետոյ՝ հարազատութեան զարմանալի զգացում մը ունեցանք։ Մեզի կը թուէր՝ թէ գրուածքը հեռո՜ւ, հեռո՜ւ գիւղերու մասին էր, բայց մե՛ր գիւղերուն. անծանօթ մարդերու մասին էր, բայց հա՛յ, նոյնիսկ, կարծէք, մեզի ծանօթ մարդերու մասին։

Ու մենք կը տեսնէինք ամայի գիւղը՝ ձիւնապատ երդիկներով. խեղճուկ ու խոնարհ խրճիթները՝ անծուխ բուխերիկներով. ճամբորդները, յոգնած, սովահար ու սառած. մութ խրճիթը, հիւանդ, ուռած փորով մանուկը, անկիւն մը քնացող հո՜րթը...

Մեզի թուեցաւ՝ թէ մենք տեսանք հորթին փղոտումը, և լսեցինք մանուկին ճիչը՝ բա՜...

Այնքան տպաւորիչ, համակող ու կարեկցական էր պատմութիւնը, այնքան հայ ու հայրենի, այնքան մտերիմ՝ որ ամէն Շաբաթ իրիկուն կը հարցնէինք մեր հէք ու եղերաբախտ վարժապետին։

— Վա՛րժպետ, ան Հօրթին պէս գրութիւն չկա՞յ...

Մեզ հետաքրքրողը, անշուշտ, միայն մորթըւող հորթը չէր. յուզիչը՝ միայն ցաւագին «բա՜»ն չէր, այլ այն անբացատրելի հոգեկան վիճակը՝ որ այդ գրուածքէն բխեր էր։ Այդ գրուածքը մեզի խօսեր էր մեր հեռաւոր հայրենիքէն, անոր բուքէն ու ձմեռէն, խրճիթներէն ու բուխերիկներէն, սովէն ու սովահարներէ՜ն...

Գուրգուրանքի, կարեկցութեան առաջին հըրթիռն ինկած էր մեր մէջ, մեր դժբախտ հայրենիքին հանդէպ։

Շատ տարիներ անցան, ուրիշ շատ ընթեր-

ցումներ ըրինք, բայց մեր հոգիներէն չսրբուեցաւ այս առաջին տպաւորութիւնը։

* * *

Պոլիս ենք արդէն, 1910։ Բողոքի մեծ միթինկ՝ Բերայի Երրորդութեան եկեղեցիին մէջ։ Եկեղեցին լեցուած է հոծ բազմութեամբ. խօսք ունին բազմաթիւ գործիչներ։ Ահա Ակնունին, գեղեցիկ գլուխով, տենդավառ աչքերով, շրթունքները ճզմելէ՞ն ակռաներուն տակ. խելայեղ ծափեր, ու իր հպարտ ու համով ձայնը…

«Սիրելի՛ հայրենակիցներ»։

Ու կը գծէ մեզ իր կարճ այլ տպաւորիչ պատկերներէն մէկը։

Թիֆլիզի փողոցներէն սուինաւոր զինուորներ կ'անցնին, ու անոնցմէ շրջապատուած՝ կը քալէ «մի հայ երիտասարդ, լայն ճակատով, գեղեցիկ սեւ մազերով ու աչքերով, տանջահար, տրտում այլ մի հպա՛րտ երիտասարդ…

«Դա՝ մեր սիրելի Ահարոնեա՞նն էր»։

Մենք, ուսանողներ, ծափահարեցինք բազմութենէն առաջ, նորէն ու նորէն, չո՛րս անգամ, հի՞նգ անգամ ծափահարեցինք, յաջորդական բոլոր բառերը, որոնք կոչեր էին։

— «Ծափեցէ՛ք, էլի՛ միանգամ… կրկի՛ն ծափեցէք»։

Ու մենք ծափեցինք, որովհետեւ Ակնունիի բառերը, կրակի թեւաւոր կտորներով, կը խօսէին բանաստեղծէ մը, որ բանտին մէջ կը տառապէր, սուիններու դաժան շուքին տակ։

Բանտարկեալը՝ շղթայուած հայրենիքն էր մեզի համար և մեր ծափերը, մեր հեռաւոր ողջո՛յնը, քաջալերանքի մեր կոչն ու համբոյրը Սեւ ծովու վրայէն, Վարուժանի «Պատգամաւորներ»ուն հետ…

«Ա՜խ գնա՜, արագի՛լ, կարօտը կտուցիդ.
Հոն կապանքի տակ Հայրենիքն ունի հանճար մ'ողջակեզ»։

* * *

Տարի մը ետք, 1911-ի Սեպտեմբերին, Ահարոնեան Պոլիս է արդէն, Մեսեխի բանտէն ազատուած. շղթայազերծ այլ հալածական հայ, հալածուա՛ծ հայրենիք։

Կիրակի առաւօտ մը լեցուած է «Վառիէթէ»ի մեծ թատերասրահը. լուռ ու ոգեւոր հասարակութիւն մը կը սպասէ անհամբեր։ Յանկարծ՝ կը բացուի վարագոյրը։ Բեմ կուգայ Ռ. Զարդարեան, ջղուտ, բարակ ու երկար, քաղցր ու թախծոտ կերպարանքով. կը ներկայացնէ Ահարոնեանը եւ անոր գրականութեան ձգտումը։

Հա՞րկ էր ներկայացնել Ահարոնեանը, կամ անոր գրականութիւնը. «սէմպոլը հայ տառապանքի եւ ազատութեան», Զարդարեանի իսկ բառերով։

Յուզումի ալիք մը կը լեցուէր սրահն ու սրտերը. ու յանկարծ խլացուցիչ ծափահարութիւններ կը թնդան եւ ջերմ, գրեթէ բնազդական բացագանչութիւններով կ'ողջունեն Ահարոնեանը։ Կը յիշէ՞ք զինք. – մութ աչքեր, սեւ ու երկար մազեր ու մօրուք, պայծառ ու լայն ճակատ, տրտում, տրտում, թուխ դէմք եւ կրակ լեցուած աչքեր...

Մէկ վայրկեանը շատ կուգայ եւ գուրգուրանքի ու համակրանքի ծփանք մը կը պատէ զայն. սիրեցինք զինք, հայրենիքի՞ն համար, թէ հայրենիքը՝ իրեն համար. սրտառուչ ու քաղցր շփոթութիւն...

Շփոթութիւն՝ որ կը շարունակուի, դեռ այսօր ալ։

Ու ան խօսեցաւ հայրենիքէն, խօսեցաւ իր ու մեր «Երազների Աշխարհէն», «Թուրքահայաստան»էն, ուրկէ

անցեր էր, Պայազիտի ու Էրզրումի լեռներէն, Բաբերդէն, հայրենի գիւղերէն։

Երաժշտութիւն էր իր ձայնը և խօսքը. ո՜վ հայրենիք, դո՞ւն ալ երաժշտութիւն ես՝ գաղափար ու իրականութիւն ըլլալէ առաջ. դարաւո՛ր երաժշտութիւն, մեր պապերուն երգերէն ու հեծեծանքներէն դաշնաւորուած։

Այսօր, աւելի քան քա՜ն տարի ետք, ոչինչ կը յիշեմ, ո՛չ իր նախադասութեան կերտուածքը, ոչ իր պատկերներու չքեղութիւնը։ Բայց Էրզրումի լեռները, գեղեցիկ ու հպարտ, կը կենան հոգիիս մէջ, մշտավառ ու մշտաբորբոք հրաբուխներու նման։ Լեռներ՝ հայութեան հաւատքին ու յոյսին նման հզօր, փեռեկտուած այլ անսասան, դղրդագին, հերոսական պատմութեամբ։

Այդ լեռներուն մէջ տեսանք՝ հայուն հպարտ ու հայրենատենչ ոգիին թափառումը, ապառաժներու մէջէն, անդունդներու վրայէն, գլխուպտոյտ տուող գահավէժներու ափին ու դէպի երկինք խոյացող չքեղ ու ձիւնոտ կատարներն ի վեր։

Այդ ոգին, հայ լեռներու, հայ մարտիկներու ոգին, կը շրջի դեռ Էրզրումի ու հայրենի լեռներուն վրայ և կ'այցելէ մեզի՝ Ահարոնեանի էջերուն մէջէն։

* * *

Եւ ահա 1918ը։

Համազգային մղձաւանջը կը շարունակուի. գետերով արիւն և հայ ժողովուրդը յանձնուած կարմիր ալիքներուն։ Ջարդուած, հարի՜ւր հազարներով ջարդուած և մնացողները՝ քշուած անապատները։ Հայը՝ իր հայ ծնելուն մեղքը արիւնով կը լուայ։

Թուրք ոճրային մայրաքաղաքին մէջ՝ հայութիւնը, սմքած ու տրորուած, դժո՜խքը կը փնտռէր, կարենալ շնչելու համար. Ջարդի ու հրդեհներու ուրուական, անյոյս խաւար և փշրուած, հազար անգամ խորտակուած երազներ, կտորուած բազմութիւններու դիակներուն հետ խառն։

Փրկութեան ոչ մէկ յոյս, առհասարակ. իսկ անոնք՝ որ տուներու մութ սենեակները ծուարած են, իրենց վերջին ժամերը կը ծամեն, մահուան թեւին տակ։ Դատապարտուածներ՝ որոնք մահուան քայլը կը լսեն, ամէն օր, զինուորական թմբուկներու և ոստիկաններու կօշիկներուն չար ձայնին մէջէն։

Ո՛վ չպատմուելիք տանջանքը, որ պատառիդ հետ կը մեծնայ ու կը սեղմէ կոկորդդ։

Եւ դեռ հայանուն մարդիկ, որոնք բարակներու նման, պատերու և պատուհաններու տակերը կը սլքտան. և դաւաճան հայեր՝ որոնք անլուր հայհոյանք կը թափեն հայ յեղափոխականին դէմ, հայ գործիչներու դէմ, Էջմիածնի՜ դէմ, ամէն բանի դէմ՝ որ «ազգային» է։

Ի՜նչպէս կը շնչէինք։

Եւ յանկարծ, Յունիսի առաւօտ մը, բերնէ բերան, և յետոյ թերթերուն մէջ՝ լուր մը – Ահարոնեա՜ն Պոլիս եկած, պատուիրակութեան մը գլուխը։

Ահարոնեա՞ն...

Չենք հաւատար, անշուշտ։

Ու մէկը, արհեստաւոր մը, ներս կը նետուի, շունչը կտրած.– միւժտե՜, միւժտե՜, Ահարոնեան Պոլիս է եկեր, թե՜րթը գրած է. ահա՛, նայեցէ՛ք...

Ու թերթը, պի՜ղծ թերթ մը, հայ դաւաճանի մը կողմէ հրատարակուած, և Հայրենի՜ք սուրբ անունով, մէկէն, նշխարի կը փոխուի։

Աչքերս մշուշ կը լեցուին. տառերը կը պարեն և տողերը կը գինովնան։ Կը կարդամ Ահարոնեան անունը... և յուզումով և արցունքով կը լեցուի մեր բոլորին սիրտը։ Լուռ կը հեծեն բոլորը։

Փրկութեան յոյսն էր. հայրենիքի լոյսը՝ մեր հոգիներու թանձր խաւարին մէջ ինկած։

Յաջորդ օրերը՝ այդ լոյսը կ'աւելնայ. հայրենիքի անկախութենէն կը խօսուի։ Կամուրջին վրայ հայ գերի զինուորներու երգը կ'իմացուի, որուն մէջէն կը լսենք կարծէք, մեր ջարդուած սիրելիներու գոհութեան հեւքը...

* * *

Գիւղական վարժարանէն մինչեւ տաժանքի օրերը, Ահարոնեանի գրականութեան ու անձին հետ հանդիպումներս, հայրենիքի ոգիին հետ հանդիպումներ թուած են ինծի. մի՞յն ինծի. պատգամաբերը դարձած է ան, ազատ կամ պայքարող հայրենիքին. տրոփուն խորհրդանշանը անոր։

Կրնան անցնիլ երկար տարիներ։

Յաջորդ սերունդները, ամենէն աւելի, իբր ա՛յդ պիտի փնտռեն զինքը. իբր ա՛յդ պիտի կարօտնա՞ն իր գրականութիւնը։

Ահարոնեան հայ կեանքին ու գրականութեան մէջ պիտի մնայ հայ ազգութեան և ազատագրութեան մրրկածուփ դրօշակը։

II.— ՊԱՅՔԱՐՈՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԳԷՏԸ

Պարզ չէ Ահարոնեանի գրական դիմագծութիւնը։

Կ'ուզէ՛ք ճշդել, այսինքն՝ վերջնական գնահատութեան տանիլ զայն. պարտաւոր էք զատել ա-

նոր բարդ կերպարանքը կազմող գիծերը. մօտէն դիտել, մէկիկ մէկիկ, յետոյ համադրելու համար։

Հետաքրքրական է նախ՝ փնտռել թէ Ահարոնեան իր խօսքը հասարակութեան ո՞ր խաւին կամ ո՞ր սերունդին ուղղած է։

Հետաքրքրական է, առհասարակ, ճշդումը՝ հասարակութեան և գրագէտին միջեւ եղած յարաբերութեան, որ ոչ միայն անխուսափելի է, այլ եւ անհրաժեշտ։ Մէկէն միւսը կամուրջներ ձգուած են հոգեկան, հասարակութենէն գրագէտը և գրագէտէն հասարակութիւնը. կամուրջներ՝ առանց որոնց անըմբռնելի պիտի ըլլար որեւէ փոխազդեցութիւն, որեւէ ստեղծագործութիւն։

* * *

Հասարակութեան մը խաւերը քիչ անգամ համաձայն են գրագէտի մը շուրջ. անոր դէմքին, գերին ու գործին շուրջ. բացատրաբար։ Ամենէն անկայուն կալուածը՝ արուեստի ու գրականութեան կալուածն է, ենթակայ՝ յարատեւ խռովքներու, գնահատութիւններու և վերագնահատութիւններու. պանծացումի և ուրացումի նոյնիսկ։ Ահա թէ ինչո՛ւ, կարելի է ըսել՝ թէ ամէն սերունդ իր արուեստն ունի, իր ճաշակը, հետեւաբար, իր գրագէտն ու գրականութիւնը։ Եւ, անշուշտ, փոխադարձաբար, ամէն գրագէտ իր սերունդը, ընթերցողներու դասն ունի։

Առասպել մըն է բոլոր սերունդներուն, հանրային բոլոր խաւերուն գրագէտը, ինչպէս բոլոր ժամանակներունը։ Գեղեցիկ հէքիաթ մը...

Եթէ տրուած սերունդ մը կը կարդայ կամ կը սիրէ իրմէն դուրս, իրմէ հեռու եղող սերունդի մը գրականութիւնը, իր ոգեւորութիւնը երբե՛ք հաւա-

տար չէ համապատասխան սերունդին ոգեւորութեան։ Սերունդէ սերունդ՝ կը տարբերին չափանիշները. կամ նո՛ր են բոլորովին կամ նորոգուած. երբեմն՝ գլխիվայր։

Եթէ փորձ մը ընէինք մէկ երկու անուններու շուրջ, պիտի ըսէինք՝ թէ Զօհրապ չափահաս տարբերու գրագէտն է. անոնց՝ որ կը ճանչնան աշխարհիկ կեանքը. որոնք գիտեն տուներէն ու սրահներէն ներսի կեանքը. կնոջ հոգիին ու նայուածքին, զանոնք լեցնող յուզումներուն ալիքները. իրապաշտ են են. կարճ ու կտրուկ ճամբաներու հետեւորդ. հեռու ցնորքներէն։

Զարդարեան՝ իր հէքիաթներուն ու արձակ էջերովը՝ կը խօսի երազկոտ երիտասարդներու երեւակայութեան, անոնց յափշտակուելու տրամադիր, գեղեցկապաշտ, բանաստեղծ հոգիին։

Օշական մտաւորական տարրերուն կը խօսի. անոնց՝ որ արուեստի և գարտուղի ճամբաներու վրայ թեւածումներ կը փորձեն. անոնց՝ որ յոգնած են մակերեսներէն։

(Ըսե՞նք այս առթիւ, թէ մեծ հայրիկներն ու ակնոց դրած մայրիկներն ալ իրենց գրագէտը ունեցած են՝ յանձին... Բասիմի, իսկ այսօր գրողներ ունինք, որոնք մանկունակ, թաց զգացումներու մէջ թաթխուած բառերու կարաւաններով կը քալեն, աղջիկներու «ծո՜վ» մազերը, «արե՜ւ» աչքերը կ'երգեն, խանդավառելով միայն դպրոցական պատանիները...)

Դասաւորում մը՝ սկսելով մեր բանաստեղծներէն, երազային Մեծարենցէն մինչեւ իրապաշտ Վարուժանը, նորութիւններու առջեւ պիտի դնէր մեզ։

Այս դասաւորումին մէջ՝ յատկանշական տեղ կը գրաւէ Ա. Ահարոնեան, որուն գրականութիւնը ուղղուած է, գլխաւորապէս, երիտասարդութեան։

Բայց, ոչ ամէն կարգի երիտասարդութեան. այլ պայքարող երիտասարդութեան։

Անշուշտ, Ահարոնեան կը խօսի հասարակութեան շատ մը խաւերուն, իր գրականութեան բազմատարր կերտուածքին պատճառով։

Կան գրագէտներ՝ որոնք իրենց գրականութեան մէկ գիծովը կը շնչեն. մէկը՝ իր հոգեբանական վերլուծումով, ուրիշ մը՝ իր երեւակայութեամբ, երրորդ մը՝ իր ոճով ու չորրորդ մը՝ իր կառուցումով, եւն.։ Ահարոնեան՝ գրագէտ, բանաստեղծ, պապղուն լեզուով հռետոր, իր խօսքին մէջ կը դնէ այս ամենէն ճառագայթ մը եւ կ'ուղղէ այդ խօսքը բոլորի՛ն։ Այս «բոլոր»էն սակայն միայն մէկն է, որ ամենէն աւելի կ'ոգեւորուի. մէկն է՝ որ աւելի հարազատ կը զգայ իրեն եղած կոչին ձայնը, որովհետեւ ամէն գրականութիւն կոչ մըն է միշտ մարդոց հոգիներուն նետուած։

Այս ոգեւորուող մէկը՝ պայքարող երիտասարդութիւնն է։ Այսինքն՝ հասարակութեան ա՛յն խաւը, որուն հոգին կը յորդի ազգային եւ հանրային զգացումներով. որ՝ բարձրագոյն յուզումներու եւ հերոսական արարքներու կարօտն ու պատրաստակամութիւնն ունի. որ, բորբոքուն, շուտով կրնայ բոցավառիլ հանդիսաւոր եւ հռետորական պատկերներէ. իրականութենէ բխած, բայց իրականութեան կալուածէն դուրս թռած հերոսներով։

Այս խառնուածքն ունենալէ ետք, այլեւս երկրորդական նշանակութիւն կը ստանան արուեստի խոտութիւնները ։ Կը հանդուրժուին հոգեբանութիւնները՝ նուազ իրական. պատկերները՝ առանց նորութեան շնորհին, նոյնիսկ զուրկ ինքնատիպութենէ, եւ զգացումները՝ տարուած իրենց առաւելագոյն, պոռթկումի աստիճանին, բաւական է որ տպաւորելու ուժը ունենան։ Ասոնք եւ դեռ նման

գիծերը շուտով կ'անտեսուին: Կարեւորը՝ տպաւորիչ ըլլալն է. իսկ Ահարոնեան գիտէ տպաւորիչ ըլլալ: Ցնցող են անոր գծած դէմքերը, անոր պատմած դէպքերը: Հաղրէն՝ կին մը, ծուխերուն ու բոցերուն մէջէն կը վազէ. գիւղ կ'այրէ: «Բաշօ»ին մէջ՝ որսորդ Գզրօն՝ իր զաւկին դիակը կը շալկէ սառնասիրտ կերպով, կը հալածէ թշնամիները եւ օր մըն ալ իր եղը խլող ու ծախողին կոկորդը կը պատռէ ակռաներով:

Պուտ ըմ Կաքին մէջ՝ ոչխարի հօտերու երէկուան տէրը պուտ մը կաթին կարօտը կը քաշէ իր հիւանդ զաւկին համար. իսկ երբ կաթը կը ճարուի, տղեկը կը մեռնի: Դէպքեր՝ կարելի՛ անշուշտ, նոյնիսկ իրական թերեւս, բայց բացառիկ. իսկ երիտասարդութիւնը կ'ոգեւորուի բացառիկ դէպքերով ու դէմքերով. անիկա սովորական կեանքին համար հազիւ թէ աչք ունի, հազիւ համբերութիւն:

* * *

Ահարոնեանի գրականութեան ներշնչարանը՝ մարդու հանրային կեանքն է. անոր հերոսները աչքի կը զարնեն իրենց ա՛յդ գիծերով: Անոնք անհատական կեանքով, անձնական հոգեբանութեամբ չէ որ շահեկան են, այլ իրենց հանրային խառնըւածքով: Կարելի է ըսել՝ թէ անոնք անհատական կեանք գրեթէ չունին: Անոնք կ'ապրին ուրիշին համար եւ կը գործեն ուրիշին ցաւէն վրդովուած: Այս ուրիշը, ի հարկէ, որեւէ մէկը չէ, այլ ազգակից մը, ցեղակից մը, արենակից մը: Այլասիրական զգացումը չէ, որ գործի կը մղէ անոր հերոսները, այլ ազգասիրական, հայասիրական: Ազատութեան ճանապարհին կայծկլտուն պատմուածքները այս յատկանիշը կը ցայտեցնեն. յատկանիշ մը՝ զոր կա-

բելի է հաստատել սակայն իր միւս գործերուն մէջ ալ։

Ահա, օրինակ, մէկը անոնցմէ, «Հայրէն», որ լուսագոյն կերպով կը բնորոշէ Ահարոնեանի գրականութեան դէմքը, գրելու եղանակին հետ։

Հայրէն՝ «կանացի ոչինչ ունի իր վրան. միայն զգեստն է մատնում նրա սեռը»։ *Անհամբոյր, խիստ կերպարանք մը, սուր քիթ, իրար խառնուած յօնքեր, գիշատիչ թռչունի անհանգիստ և կլոր աչքեր, ուժեղ ու դուրս ցցուած ծնօտ։*

Եւ դեռ ամուլ մայրութիւն, երեք անգամ այրի մնացած կին։ Եղերական ճակատագրով՝ այլանդակ կին մը վերջապէս։

Անձնական այդ կեանքէն ետք, ուրիշ հեղինակ մը բոլորովին տարբեր պատկերացում պիտի տար այս հերոսուհիին, տարբեր դեր մը։

Զօհրապ Իզմիրի շրջանէն Պոլիս պիտի բերէր զայն. պիտի տեղաւորէր, ապահովաբար, փարթամ բնակարանի մը մէջ և անոր շրթներէն պիտի կախէր պաղլուն այլ պճնիկ սրահներու պատմութիւնները։

Օշական անհուր կիրք մը պիտի դնէր անոր սրտին մէջ և աղուոր հարսներ ափերուն տակ, գեղի հրապակներուն համար։

Համատեղ, հաւանաբար, մօրքուրի պիտի վերածէր, հաւին ու ձագին, տունին ու տանիքին հնհնուքներովը տարուած և կտուրները վար տուող տղոց հետ վէճի ու կռուի մէջ շարունակ։

Այս ենթադրական բոլոր տիպերն ալ կրնային հետաքրքրական ըլլալ, առաւելապէս իրենց անձնական դրոշմով, և գեղարուեստական քանդակներ կազմել։

Ահարոնեան չի հետաքրքրուիր նման բաներով։

Եւ, իր Հայրէն կը համակէ անսահման սիրով

մը՝ հերոսներու հանդէպ։ Կ'օժտէ զայն՝ կռուի տեն-չով և կռիւներու մասնակցելու առնական ու բացա-ռիկ կորովով մը։

Հայրէ հրձիգ կը դառնայ, կը վառէ Գոմեր գիւղը, իր խրճիթէն սկսած, թշնամիին ձեռքը չձգելու համար. կը քաջալերէ կռուողները, կը գուրգուրայ անոնց վրայ և կը զոհուի իր գուրգու-րանքին մէջ։

Իսկ այս բոլորը կարենալ ընելու համար, հարկ էր որ հերոսուհին Սասունէն ըլլար։

Հայրէն՝ այսպէս՝ հազիւ պարզած մեզի իր անձնական կեանքը, կերպարանք կը փոխէ, կ'օժ-տուի հանրային ոգիով մը։

Եւ դեռ ի՜նչքան Հայրէներ Ահարոնեանի գոր-ծերուն մէջ։

Մենք նկատի ունեցանք միայն Ազատութեան ճանապարհին, հեղինակին գրականութեան առաջին ցայտքը, ամենէն պայծառը։ Նոյն տրամադրութիւ-նը կրնանք գտնել սակայն իր միւս գործերուն մէջ։ Ահա իր Իտալական էսքիզները, վերջին գրուածքնե-րէն։ Ուրիշներ անձնական տպաւորութիւններ մի-այն պիտի տային, գեղարուեստական խորհրդածու-թիւններով հարուստ։ Ահարոնեան, սակայն, Հռոմի աւերակներուն մէջ կը յիշէ իր հայրենիքի աւե-րակները. տող մը արձանագրութենէն՝ կը բարձ-րանայ հայոց պատմութեան, Տիգրան Բ.ին՝ որ, վի-պականացած, երիտասարդութեան երեւակայութեան կրնայ խօսիլ ամենէն աւելի։

Երիտասարդութեան՝ որ նոր հայն է, վաղուան հայոց ազգը։

Ահարոնեան՝ որ գործիչի և հայրենասէր հրա-պարակագրի խառնուածք ալ ունի, գրագէտի փայ-լուն տաղանդին հետ, իր գրականութեամբ կը ձգտի այդ նոր հայութիւնը ստեղծելու։ Մարդ-անհատէն

աւելի՝ ազգ-անհատը երգելու, կերտելու։ Ոչ միայն կերտելու, այլ եւ թրծելու զայն պայքարի և ազնուական զգացումներու քուրային մէջ։

Դարբինի զաւակ՝ այս նոր հայութեան դարբինը պիտի մնայ Ահարոնեան, իր գրականութեամբ։

Ի՞նչ հոգ՝ որ իր աշխատանոցը, իր ստեղծագործութեան աշխարհը, կայծին ու կրակին հետ, լեցուած ըլլայ նաև ծուխով ու ածուխով։

Պայքարող երիտասարդութիւնը յաճախ պիտի փնտռէ զայն, որեւէ հեղինակէ աւելի։

Ինքը չէ՞ որ գրած է տեղ մը.— Ամեն մի պայքար մի նոր հորիզոն բաց կ'անի եւ ամեն հորիզոն մի նոր արշալոյս:

Ահարոնեան արշալոյսի մէջէն քալող գրագէտն է. դէպի նոր հորիզոններ քալող, նոր արշալոյսներու հաւատացող գրագէտը։

Ինք՝ պայքարող երիտասարդութեան պատկերով, երիտասարդութիւնը՝ իր։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՏԷՐ-ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

(ԻՐ ՅՈԲԵԼԵԱՆԻՆ ԱՌԹԻՒ, 1935 ՅՈՒՆԻՍ)

Անցեալ ամսուան սկիզբը Փարիզի մէջ տօնուեցաւ և թերեւս ուրիշ տեղեր ալ տօնուի դեռ Երուանդ Տէր–Անդրէասեանի յոբելեանը։

Յարգանքի ու մեծարանքի տուրք մը վաստակաւոր գործիչի մը հանդէպ՝ որ աւելի քան յիսուն տարի իր ժողովուրդին ծառայեց, իբրեւ ուսուցիչ և իբրեւ հրապարակագիր։

Համեստ եղաւ ինք իր խօսքերովը, ինչպէս կարդացինք իր յոբելինական ճառին մէջ. հեռու և վեր յաւակնութենէ, հակառակ իր իրաւունքին արդար յաւակնութիւններու։ Բայց, խօսքը, յաճախ, պատկերն է կեանքին. անոր պայծառ արձագանգը, երբ սրտէն կը բխի, և նաեւ, իմաստութենէն, զոր տարիները կուտան հաւատքի ու վաստակի մարդոց, որովհետեւ անո՛նք միայն գիտեն պարզութեան գեղեցկութիւնը և յաւակնութիւններուն սին փառքը։ Տէր–Անդրէասեան այս մարդերէն եղաւ իր կեանքով, որ ստուերը փնտռեց և կեն-

դանի ու արդիւնաւոր գործին բարախումը նախընտրեց օրերու ժխորին։

Շատոնց է որ, 922–էն ի վեր, հեռու կ'ապրի ան ընտանի հորիզոններէ. բոլո՛րս հեռու նետուած ենք մեր ծնունդին, կազմութեան ու գործունէութեան սահմաններէն ։ Յուշերը կ'աղօտին արդէն ցաւագինօրէն, ու դէմքերը, նոյնիսկ սիրելի դէմքերը, կ'ընկղմին անզգալիօրէն, մշուշին մէջ։ Իր վերջին նկարը շփոթութիւն կը բերէ սակայն յուշերուս, այնքան կորով ու աշխոյժ կը զգացուի հոն։ Տարիները, կարծէք, չեն քալեր իր ճակատին, և, ընդհակառակն, արծարծեր են հին կրակը՝ որ կար իր մէջ և զոր իր հետ կը պտտցնէ տարագրութեան մէջ, նման հին հելլէններուն, որոնք սրբազան կրակը միասին կը տանէին իրենց գաղթի տարիներուն, իբրև մշտավառ պատկերը հայրենիքի։

Ու այս պահուս, կը տեսնեմ զինք, ժամանակի մառախուղին մէջէն, դասարանէն ներս, երբ ֆէսը գլխուն, ծուռ դրուած, ու ծոպը մէկդի, վարժապետի մտախոհ ու, կարծէք, չինծու լրջութեամբ մը, ամպիոնին կ'երթայ. կը բանայ գրաբար դասագիրքը ու անմիջապէս կը սկսի խօսքի։

Կցկտուր են առաջին բառերը. կը թուին ըլլալ դժուարածին. բռուած՝ երբեմն չոր, մացիր, անարբամագիր կերպով. երբեմն՝ ընկերացած թեթև ժիծաղի մը, հեգնութեան մը հետ։ Բայց քանի մը վայրկեան միայն, ու ահա հեղեղը խօսքերուն, որոնք սակայն ապարդիւն չեն հոսիր։ Դասարանը կը լսէ զինք, զգալով ջերմութիւնը անոնց և հարուստ ենթահողը։ Բագրատունիէն նախադասութիւն մը կը վերացնէ զինք գրաբար թարգմանութեանց ճոխութեան և գեղեցկութեան. Եզնիկէն հատուած մը կը տանի զինք Ոսկեդարին ու մեր լեզուի ոսկի դան-

ձեռուն. Ենէականէն պարբերութիւն մը՝ դասական ընդհանուր գրականութեան։ Պանծացում գրաբարի գեղեցկութեան ու կատարելութեան։ Բաղդատութիւն՝ այլ լեզուներու հետ։ Լայնածիր ծանօթութիւններ ազգային ու ընդհանուր գրականութենէն, պատմութենէն և հին ու նոր ժողովուրդներէն։ Եւ այս բոլորին հետ՝ ոգեւորութիւն, լեզուաբանական թափչքներէն մինչեւ քերականական ցամաք ծանօթութեան մը պատկերացումին մէջ։

Այսպէս ճանչցանք զինք, և ինչո՞ւ չէ, այսպէս սիրեցինք։

Մինչեւ այդ՝ կը ճանչնայինք զինք, իբրև հրապարակագիր, ազգային ու քաղաքական հարցերու շուրջ իր տեսութիւններովը, որոնք հեռու էին և դուրս՝ մտածման ու խանդավառութեան մեր դաշտերէն։

Հակառակորդ, յաճախ յարձակողական ոգիով, մինչեւ իսկ կիրքով. բայց վեր՝ իր ժամանակի գձուձ ու գռեհիկ ամբոխէն։ Ազատականներու մէջ ամենէն պահպանողականը, պահպանողականներուն մէջ ամենէն ազատականը, հրապարակագրի անկախ ու անձնադրոշմ չեչտով, Տէր-Անդրէասեան ողջմտութեան ինքնայատուկ փայլով մը, գերազանցօրէն հայ շունչի մը և արոյրէ հայերէնի մը հետ յարգանքի զգացում մը կը ստեղծէր իր շուրջը։

Հրապարակագիր և ուսուցիչ – կամ, աւելի ճիշդ՝ ուսուցիչ-հրապարակագիր — ա՛յս է իր դիմագիծը, աւելի քան յիսուն տարի է, բայց խորապէս հայ ու ցեղաշունչ խառնուածքով. այսպէս՝ կարելի է ըսել՝ ծնած օրէն, իր գիւղէն, գեղեցիկ Պարտիզակէն սկսած, որ իր կարգին հայացած էր իր անուններով, իր Վերի Արտերով*ը,* Ս. Միհասով*ը,* Լուսաղբիւրով*ը,* Կուճուկ Անտառով*ը,* Ցասխան Ջուրով*ը,* Դեղձուրեան Աղ-

բիւրովը, և վերջապէս բոլոր իր արտերովն ու բարձունքներովը, որոնք պզտիկ Հայաստան մը կը ձեւացնէին, զուարթ, գեղադէմ, հիւրասէր, վիպային ու հայրենասէր իր բնակչութեան ու կարկաչուն բարբառին հետ։

Լի ոգեւորութեամբ և հաւատքով, Պարտիզակի այս պատգամաւոր–ուսուցիչը գուրգուրաց միշտ ամէն բանի վրայ, որ Հայունն էր. հայ բառէն մինչեւ հայ քարը, որոնք ազգն ու անոր հայրենիքը կը կերտէին։ Դպրոցներէն ներս՝ քարոզեց, սերունդներ պատրաստեց, հայ ոգիին, լեզուին ու մշակոյթին փառքը շողացնելով անոնց մտքին ու սրտին։ Դպրոցներէն դուրս՝ պայքարեցաւ, յանուն պաշտպանութեանը, «իւրովսանն», ինչպէս պիտի ըսէր ինք, ազգային նոյն արժէքներուն, սպառնալիքի մէջ տեսնելով զանոնք. յարձակեցաւ, անշո՛ւշտ, բայց իր յարձակողականը վեր էր հասարակ շահադիտութենէն։ Ինքնապաշտպանութիւն մըն էր հայ ոգիին, հայ ընտանիքին, հայ լեզուին, հայ եկեղեցիին և վերջապէս հայ բովանդակ մշակոյթին համար, որոնք վտանգուած կը կարծէր և որոնց մէջ կը տեսնէր միայն հայ կեանքը։

Այս անհուն գուրգուրանքը միայն ապրեցուց զինքը և յարգանքի արժանի ըրաւ, ներելի դարձընելով նոյնիսկ իր յարձակումներուն անիրաւութիւնը. և այս գուրգուրանքն էր որ, կեանքի մէջ, յաճախ, ճակատէ ճակատ նետեց զինքը, ամէն անգամ որ կը համոզուէր թէ «վտանգ» ըսուածը առերեւոյթ բան մըն էր, գաճաճ ու հիւանդ միտքերու ծնունդ միայն։ Տէր–Անդրէասեան մնաց անկախ, մնաց առանձին, բայց հետը միշտ անոնց, որոնք Հայուն ու անոր մշակոյթին համար պայքարեցան, մինչեւ որ, վերջերը, եղաւ նաեւ հետը անոնց, որոնք հայրենիքի համար մեռնիլ գիտցան։

Ու այսօր, իր եօթանասուն տարիներու սահմանին կեցած, առողջ մարմինով ու հոգիով, ըսենք յաղթական, կը յարգուի բոլորէն. այո՛, բոլորէն, որովհետեւ ոչ ոքինն է ան թերեւս։ Բայց, կասկած չկայ, որ Հայունն է, մանաւանդ հայ մըշակոյթինը. պզտի՞կ փառք ասիկա՝ հայ մտաւորականի մը համար, որ արիւնէն ու կրակէն հեռու ապրած, ճիշդ է, բայց աշխատած է նոյն արեան զտութեան ու յորդ գեղեցկութեան համար։ Վկայ՝ իր լեզուն, ուր կը խօսին բոլոր հայ դարերը, այսինքն՝ գրաբարի շողքերէն մինչեւ շուշանները աշխարհաբարի։ Գրագէտի քղամիդը գուցէ, արդիական իմաստով մը, – որ արուեստագէտն ու զգացումներու ալեկոծութիւնը, անոնց լուղորդը կը փնտռէ աւելի, – ծանր գայ իր ուսերուն, բայց հայագէտը, ըսենք՝ հայկաբանը, այսինքն՝ ան որ Հայուն բովանդակ կեանքը կ՛ընդգրկէ, արժէքաւոր է իր մէջ։

Հայկաբա՞ն, բայց ոչ հինը, որ գիրքերէն ու քերականութիւններէն դուրս չունէր հորիզոն. այլ ան՝ որ հայ լեզուով նոր հայութիւն կը կերտէ։ Վերջին շառաւիղը սերունդի մը, որուն առաջնորդները առաքինութիւնը ունէին իրենց յաւակնութիւնն ու փառասիրութիւնը ամփոփելու հայագիտութեան մէջ և անով ալ պարծենալու։ Սերունդի մը՝ որ հայ լեզուին ու հայ մշակոյթին գանձերովը հարստանալէ ետք՝ կը բարձրանար գրական բարձունքներու, ու ցաւ չունէր, եթէ կէս ճամբան ալ մնար։ Մեր օրերուն, շրջուած պատկերը կայ միայն, ուր ուռուցիկ յաւակնութիւնն ունինք միջազգային կատարներուն վրայ մագլցելու, որպէս թէ նոր ոգիի անունով, հազիւ երբեմն հաճիլ ուզելով հայ անդաստանները այցելելու ու կանգ առնելու հոն։

Ի՜նչ խորունկ — ընազդի չափ ուժեղ — գիտակցութիւն այս սերունդինը, որ հայ ցեղին բարգաւաճումը, իր բոլոր ձեւերուն մէջ, կը տեսնէր հայ լեզուին անաղարտ պահպանումին, ծաւալումին, մշակումին և անոր հանդէպ զգացուած, ներշնչուած սիրոյն մէջ։

Հայ լեզուն չէ՞ր ամենէն կուռ զրահը Հայուն, դարերուն դէմ։

Եւ հայ լեզուն, հայ մշակոյթը չե՞ն միակ գետինը, որ կրնայ մեր փառքերուն խարխուլը կազմել անսասան, և տանիլ մեզ ապահով նուաճումներու՝ մտքի ու սրտի դաշտերէն ներս։

Այսօր՝ մեր յարգանքը իրեն, որ իր հետ մեզի, մեր սրտայոյզ մեծարանքին կը բերէ նաև Պէրպէրեաններու, Մրմրեաններու, Կիւրճեաններու և մեծ Դուրեանի սերունդը, հայ լեզուի ու մշակոյթի պահակներու սերունդը ու անոր առաքինութիւնները։ Փաղանգը մեծ ուսանողներու և մեծ ուսուցիչներու, որոնք ուսուցչութիւնը գիտէին վարժապետութենէն վեր բռնել և պարծենալ անով. գիտէին խօսքին մէջ ցեղի մը մշակոյթը տեսնել, ոճին մէջ՝ ստեղծագործ թափը, քերականութեան մէջ՝ մտածման ու վերլուծական զօրութեան լուռ քանդակը և, վերջապէս, լեզուին մէջ ազգն ու ապրելու իր իրաւունքը։

Ի՜նչ ուրախութիւն, որ առիթը կը տրուի մեզի՝ այս սերունդը անգամ մըն ալ ողջունելու սրտագին ու խանդավառօրէն, իր ներկայացուցիչներէն մէկուն պանծացումով. ոգեկոչելու սիրելի ու մեծ ստուերները, յանձին իրենց ժառանգորդին ու իրենց աւանդութիւններուն արժանաւոր դրօշակիրին։

ՏԻՐԱՆ ՉՐԱՔԵԱՆ
(ԻՆՏՐԱ)

Երկարատեւ ու թանձր լռութիւն մը կը պատէ դեռ Զըրաքեանի գործն ու յիշատակը։

Իր եղերական մահն իսկ անզօր եղաւ իր գործը լոյսին հանելու. կամ, գոնէ, լայն քննութեան մը առարկայ դարձնելու։

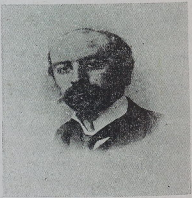

Հիները, անոնք որ՝ 908–էն առաջ ապրած ու գործած են հայ գրականութեան անդաստանէն ներս, ճանչցած են զայն. չփոթ ու կիսատ կարծիք մը կազմած՝ ու անցած. քիչեր գնահատական խօսքեր գտած են անոր գործին համար։ Բանի մը հոգի հիացումի սրտայոյզ բառեր աւելցուցած են. իսկ բազմութիւն մը գրողներու և գրչակներու՝ յարձակած է անոր գործին ու անձին վրայ, հեգնելով կամ հայհոյելով։ Ոչ մէկ վերջնական, պարկեշտ ու պայծառ փորձ՝ Զըրաքեանի կեանքին ու գործին թափանցելու։

Մեղաւոր եղան նոյնիսկ մարդիկ, որոնք կոչուած էին վերջնական, առնուազն՝ արժանավայել գնահատումներ ընելու։

Վրթանէս Փափազեան, որ իր «Պատմութիւն հայ գրականութեան» Բ. գիրքին մէջ էջեր կրցած է շարադրել միջակութիւններու համար, ջրոտ գովասանքներով, ուր տող միայն բաւարարած է յատկացնել Զարեանի, ծանօթագրութեանց բաժինին մէջ ան ալ, «խորունկ այլ ճապաղ» նկարագրութեանց հեղինակ միայն համարելով զայն։ Օշական, որ — ի՜նչ դժբախտութիւն — պատերազմէն շատ ետքը միայն լրջօրէն ճանչցաւ անոր գործը, 1912-ին («Շանթ»), «անիմաստ, ալապուճիկ, պատառ ու յիմարական բառերու չափ խայտաբղէտ տարօրինակութիւններ» կը գտնէ անոր ալ մօտ, յիշատակելով Զարեանը՝ Խանճեաններու, Գոլանճեաններու և Նազարեանցներու շարքին, այդ խումբը հալածելու առեն։ Ալպոյաճեան դեռ քանի մը տարի առաջ ճանչցաւ զայն, Ալեքսանդրիա, պատահաբար ձեռք անցընելով Ներաշխարհը, որ յուզումի ու հիացումի պահեր տուած է իրեն և որու մասին իր տըպաւորութիւնները կը մնան դեռ չգրուած։

Այսպէս, անգիտութեան, ուրացումի, հիացումի և թանձր անտարբերութեան այս մթնոլորտը կը շարունակուի դեռ. և կը թուի թէ պիտի շարունակուի անկէ ետքն ալ։ Վերջին տասնամեակին՝ մեր երիտասարդ գրականութիւնն իսկ դերծ չմնաց այս մեղքէն։ Տարուած նոր հոսանքներէ, ըսենք՝ հովերէ, կամ լեցուած ինքն իրմով, հազիւ առիթը ունեցաւ անդրադառնալու Զարեաններու գործին ու կեանքին, գրականութեան ու արուեստի ճշմարիտ մտահոգութիւններով։

Քանի մը տարի է միայն, որ հոս հոն յօդուածներ լոյս կը տեսնեն, ու փորձը կ'ըլլայ պատռելու ծանրացող լռութիւնը։

Անկարելի է սակայն լուռ մնալ այս մահաշուք լռութեան առջեւ, և չլեցուիլ դառն թախիծով, որ

մեր գրականութեան ճակատագրէն կը բխի. ճակատագիր, որ, եթէ չափով մը արդիւնք է մեզի պարտադրուած կեանքին, բայց խոշոր չափով մըն ալ մե՛ր իսկ ձեռակերտն է։

Չրաքեանը մոռցուածներէն, առնուազն, անտեսուածներէն մեր գրականութեան մէջ, թէեւ փառքերէն անոր... ի՜նչ հեգնութիւն։ *)

Իր գո՞րծը.– պատկերը իր կեանքին. հոգեկան, թաքուն այն կեանքին, որ իրը եղաւ, կարճ, խորունկ, անիրական, այսինքն՝ գերիրական։ Շատ բան չենք գիտեր այս կեանքէն։ Օր մը, անշուշտ, պիտի գրուի ան մանրամասնութեամբ, քանի որ հարազատ ցոլքն է միւսին, իր գործին, որ իր գրուած կեանքն է։

Գիտենք միայն,– ըսենք գոնէ քանի մը գիծեր – որ ծնած է 1875*–ին, գրել սկսած իր լիաշունչ գործը՝* Ներաշխարհը՝ 1898*–ին, և աւարտած՝* 1900*–ին. սկսած՝* 23 *տարեկանին և աւարտած՝* 25*–ին, այսինքն այնպիսի տարիքի մը, ուր սովորական մահկանացուները, գոնէ մեր կեանքին մէջ, գրական անդաստանին շուրջ նոր կը սկսին դեգերումներու։*

Չրաքեան, առաջին իսկ բխումով, կուտայ իր խառնուածքին բարձրագոյն արտայայտութիւնը. այսինքն՝ մէկը հայ գրականութեան թանկագին ու յաւերժական կոթողներէն։

Չրաքեանի յաղթանակը արուեստի սահմաննե-

---

*) Այս յօդուածը գրուելէն ասդին, ուրիշներ ալ զբաղեցան Չրաքեանով: Արդար եւ թափանցող հիացողներէն մէկն եղաւ Գեղամ Խանամիրեան: Օշական գրական վերլուծումի նոր էջեր գրեց, գնահատանքի լայն բաժիններով. (մանաւանդ արձակագրի մասին):

Եղան ուրիշներ, որոնք բարձացուցին Չրաքեանի յիշատակը (ինչպէս Ն. Սարաֆեան):

ներքէն ներս, եղած էր արագ ու մէկ անգամէն։ Եւ կեանքի ի՛նչ համեստ շրջանակի մէջ։

Ուսած Պէրպէրեանի մէջ, յետոյ ուսուցիչ դարձած. մէկ երկու ճամբորդութիւն դէպի Սեւ ծովուափերը ուսուցչական պաշտօնով. յետոյ կարճ ատեն մը Եւրոպա և Եգիպտոս։

Կը բաւէ՞ այսքանը, եթէ աւելցնենք նաեւ թէ ունեցած է անհանդարտ պատանի կեանք մը, այն ատրիճան՝ որ հայրը, Գասպար Զրաքեան, ալքոլիկ բայց խստաբարոյ մէկը, Պէրպէրեանի դիմած է գանգատելու։ Պէրպէրեան, հանդարտեցնելու համար վրդովուած հայրը, պայծառատես պատասխան մը տուած է, ինչպէս ինք կը պատմէ Ներաշխարհի յառաջաբանին մէջ. «Օր մը քեզ համար լաւագոյն գովեստը պիտի ընեն որդւոյդ հայրը կոչելով զքեզ»։

«Մեծապայծառ» գուշակութիւն, եթէ ոչ «իմացականութիւն», ինչպէս Զրաքեան կոչած է Պէրպէրեանը, իր «Զօն»ին մէջ։

Իր ժամանակը չենք կրնար ուրանալ, եթէ ոչ իր գործը բացատրելու համար անպատճառ, այլ աւելի լաւապէս հասկնալու համար զայն, լաւապէս նշմարելու համար իր գործին ոգեղէն բարձունքը՝ շրջակայ հարթավայրին մէջ. ըսելու համար թէ, գրական գործերը, երբեմն, կը նուաճեն ժամանակը, կը բաժնուին անկէ յաճախ անջրպետով մը, որ ապագայ յաղթանակներու դափնիներովը լեցուած, զոր կը ձնայ ժամանակակիցներու սրտին ու ականջներուն առջեւ։

Գրել կը սկսի այնպիսի պահու մը, (98–900) ուր Պոլսոյ հայ գրականութիւնը աշնան տերեւները կը ժողվէ. դադրած է շատոնց Արփիարեանի, յետոյ Զօհրապ—Ասատուրի գրական—հրապարակագրական մեծ ու հզօր շարժումը։ Գրական վերածնունդի մը երա-

գը պատռուած է ու փշուրներ են մնացած անտաղանդ գրողներու, գրական քրջահաւաքներու ձեռքը։ 95ի ջարդերը ոչ միայն շարժումը խորտակած, այլ եւ պոլսահայ մտաւորականութիւնը վտարած էին դուրս, ցիրուցան դարձուցած ամէն կողմ։ Պարպուած էր Պոլիսը, ուր կը տիրեն լրագրողները, կամ շաբաթաթերթերը, փոխանակ ճշմարիտ գրագէտին ու գրականութեան։ Անտոնեան, Զիֆթէ Սարաֆ, Ե. Արմէն, Տիգր. Արփիարեան, Ա. Փանոսեան, Մ. Աճէմեան, Անայիս եւայլն. անբաւական կամ կէս-գրագէտներ, տժգոյն, գունատ ու աւիշէ զուրկ բանաստեղծներ։ Եւ եթէ կան դեռ մէկ երկու մնացորդներ – Զոհրապ, Ասատուր եւայլն – անոնք ալ դարձած են իբր ամաթէօր գրողներ, հեռու տենդագին պայքարներէ, և ահաբեկ։ Ոչ մէկ գրական շարժում. շատ շատ՝ հինը պահելու և շահագործելու ճիգ մը. դեգերում մը հասարակ նիւթերու շուրջ և ծեծկուուք՝ թերթէ թերթ, խմբակէ խմբակ, անձէ անձ։

Գաւառը՝ աւելի հետաքրքրական դէմքերով.– Զարդարեան, Յարութիւնեան, Թլկատենցի, որոնք կը գտնեն միջոցը հայ հոգին, հայ բառն ու բարքը և հայ աւանդութիւնը տալու, զգոյշ ու քողարկուած բարախումներով։

Բայց, եթէ Զարդարեանի հէքեաթները և Թլկատենցիի պատկերները քիչ մը գոյն կը դնեն հեռաւոր ու խուլ գաւառին վրայ, տղին, անդամալոյծ ու խուլ Պոլսոյ մէջ, գունատ ու անարիւն անոր հորիզոնին վրայ, մեկուսի անկիւններէ, լռօրէն, իրենք իրենց, երկու դէմքեր կը ծլին, կը ծաղկին, տասնամեակէ մը պակաս ժամանակաշրջանի մը ընթացքին – Ինտրա ու Մեծարենց. մէկը՝ արձակի, միւսը՝ քերթուածի դաշտերուն վրայ, երկուքն ալ խոր իրենց զգայնութեամբը. երկուքն ալ արտասո-

վոր, արուեստագէտ, հոգեկան խորունկ տագնապով և մշուշին ու խորհուրդին տուայտանքովը: Երկուքն ալ գերազանցօրէն բանաստեղծ. ոչ միայն հոգիով, այլեւ լեզուի ու ոճի չքեղութեամբ. բառի ու պատկերի նորութեամբ. թափիչքով. ինքնատպութեամբ և ստեղծագործութեամբ: Գրեթէ նոյն տարիներուն — 1898–1906 — կը կազմուին ու կը յայտնուին. Ներաշխարհը 906-ին կը հրատարակուի (գրուած 900-ին) իսկ Ծիածանը՝ 907-ին (երբ Մեծարենց 21 տարեկան էր դեռ):

Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, մէկը Պոլսէն, միւսը գաւառէն, թէեւ նոյն քաղաքին մէջ, բայց հեռու շարժումներէն, ու իրենց խառնուածքով՝ մեկուսի ու միայնութեան հակումով, ինքնատիպ երկուքն ալ: Մեծարենցը՝ իր վիշտին հետ, աշխարհի ու կեանքի գեղեցկութիւնը գիտելով և ապրելու կարօտով, գոյներու և խօսքերու պերճութեամբ. Ինտրան՝ ամէն բան յաւիտենականութեան լոյսին տակ դիտող ու մեռնելու անհուն տենչանքով:

Եւ երկուքն ալ ուրացումի, յարձակումի, դատափետութեան սլաքներուն տակ, եթէ չյիշենք Անտոնեանի պաշտպանութիւնը Մեծարենցի, արժանի յիշատակութեան:

Անգիտութեան ու թշնամանքի այս մթնոլորտը չի փոխուիր անշուշտ Ինտրայի հանդէպ՝ ոչ ոսկերիչ և ոսկեզարեան Ելքէնճեանի, ոչ Յարութիւնեանի վերապահ գնահատանքովը, ոչ ալ իր իսկ ինքնապաշտպանողական յօդուածաշարքովը Բիւզանդիոնի մէջ (906):

Այս գաղջ բացատութիւններն իսկ չե՞ն հաստատեր, թէ Չրաքեան դուրս կը մնար իր ժամանակէն, որ աւելի մեղքեր տուած է իրեն, ինչպէս Մեծարենցի՛ն ալ.— լեզուական շլացուցիչ պերճանք, շատաբանութիւն, բառերու և գոյներու խաղ և այլն:

Բայց, եթէ անմիջական հայ շրջանակը բան

մը չէ տուած իրեն, կը թուի թէ շատ բան կը պարտի եւրոպական գրական շարժումներուն, միսթիքապաշտ ու խորհրդապաշտ գրողներուն մանաւանդ, որոնց ազդեցութեան ճշդումը հետաքրքրական պիտի ըլլար, իբրեւ գոյն, իբրեւ ոգի եւ մտածման երանգ, բանական թափանցիկ՝ իր գործին մէջ, յիշատակուած անուններուն լաւ վկայութեամբ իսկ:

Վճռական ազդեցութիւնը, սակայն, իր պատանութեան օրերէն իսկ, կուգայ Պէրպէրեանի շունչէն. անոր գեղեցիկի, բարիի և ճշմարիտի փոխ առնուած իմաստասիրութենէն և լեզուական ու գրական հանգամանքէն: Այս շունչը մնաց մինչեւ Ինտրայի վրայ, հրացումի մէջ պահելով գոյն գրականութեան ու ոճին հանդէպ Պէրպէրեանի, որ անոր չափահաս օրերուն իսկ մնացած էր մինչ «մեծապայծառ իմացականութիւնը», վարդապետուն՝ մեծ բանաստեղծի մը չքնաղութիւն ալ...

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն այս ազդեցութեամբ, բոլոր այս ազդեցութիւններէն աւելի, իր գործին ու գրականութեան տէրը՝ ոչ իր ժամանակն է, ոչ իր ստացած կրթութիւնը, ոչ իր գրական մշակումը: Իր գործին գերիշխան տէրը՝ եղած է ու կը մնայ մինչեւ իր խառնուածքը: Ըսել կ'ուզեմ, թէ իր գործը ստացական, արտաքին տպաւորութեանց արդիւնք կամ գումար չէ. այլ, էապէս ու խորապէս, ճշմարիտ պատկերացումը իր ենթակայական աշխարհին, իր իսկ բառով, հարազատ ու ճշգրիտ՝ իր ներաշխարհին:

Կան մարդիկ, որ գրող, նկարիչ, երգիչ կ'ըլլան: Դաստիարակութիւնը, մշակումը, մթնոլորտը և անշուշտ, նաեւ, որոշ սահմանի ընդունակութիւն մը կը բաւեն, որ անոնք ըլլան, դառնան այդ ամենէն մէկը կամ միւսը:

Բայց կան մարդիկ ալ, որ չեն կրնար ըլլալ գրագէտ, բանաստեղծ, արուեստագէտ, եթէ նոյնիսկ զրկուած ըլլան վերը յիշուած պայմաններէն։ Կըրնա՞նք կապոյտ աչք չունենալ, թուխ կամ սպիտակ մորթով ըլլալ, խարտեաշ մազեր չունենալ։

Զրաքեան, միայն իր գործը կարդալով, կը տեսնենք որ ծնածներէն է. հին բառով մը՝ կոչեցեալներէն. ծնած արուեստագէտ, նախ՝ արուեստագէտ — նկարիչ տաւեղագէս — և ապա գրագէտ, բայց միշտ արուեստագէտ, այսինքն՝ ակամայ կոչեցեալներէն։

Կան մարդիկ, պարձեալ, որոնք կը ծնին անհանդարտ հոգիով, ալեկոծ սրտով ու մտքով, խռովայոյզ այնքան, որքան փոթորիկի բռնուած նաւ մը։ Ասոնք կը ծնին հարցումներով և կ'ապրին պատասխաններ որոնելով։ Կը վառին շարունակ, ընկերութեան մէջ կամ հեռու անկէ։ Ընկերութեան մէջ՝ յեղափոխականներ կը դառնան անոնք, դժգոհ եղածէն և յափշտակուած՝ հեռաւոր տեսիլքներէ։ Անկէ հեռու և մեկուսի՝ կը վառին իրենք իրենց. կը գծեն լուսացնցող պատկերներ. կը փորձեն կայծկըլտող թռիչքներ, որոնք կը լուսաւորեն կեանքի խաւարը, իրենք իրենց և, երբեմն ալ, ուրիշներու համար ուղի բանալով։

Զրաքեան չէր կրնար ըլլալ այն արուեստագէտը, որ գիտենք, որովհետև իր կեանքը յարատև տագնապ մըն է. որուն հոգեկան սնունդը կազմած են հարցումը և պատասխանին որոնումը։

Շատ չէ իր գործը. — Ներաշխարհը, քերթուածներու հաւաքածոյ մը՝ Նռնասան, քանի մը ճամբանօթեր, մէկ քանի գրախօսական։ Ունեցած է նաև, կը հաստատէ, ուրիշ գործ մը, մեծ արուեստով, ներշնչումով ու սէրով լի, որ սակայն այրած է, իբրև «սատանայական ներշնչում»ի արդիւնք, իր

հոգեկան ու իմացական փլուզումի օրերուն. նախորդ պատերազմի սկիզբը։

Իր գրական գործունէութիւնը, ուրեմն, տեւած է մօտ տասը տարի. երկու տարի Ներաշխարհին նուիրուած և մնացեալը՝ քերթուածներուն ու յօդուածներուն, 25-էն մինչեւ 35 տարեկան, որմէ ետք ա՛լ ողբերգութիւն...

Ի՛նչ պատմած է։ Ինք կը գրէ իր գրքին հրատարակութեան ատեն (906), թէ համաձայն չէ այլեւս իր գործին «ինչ ինչ» գաղափարներուն, լեզուական ու մտածման չափազանցութեանց... Կը գտնէ «թերութիւններ», հարցնելով միեւնոյն ատեն թէ՝ արդեօք անոնք առաւելութիւններ չե՞ն ուրիշներու համար կամ պիտի չըլլա՞ն վաղը։

Այս կէտերը «կը ճեղքուին, կ'ըսէ ան; Ինդրայի գրելէ դադրելովը միայն կամ անոր մահուամբը, զոր ինքը ամէն բանէ աւելի կը տենչայ»։

Իր բաղձանքն է միայն «ճիշդ դատուիլ» և կը հասկցնէ թէ «պէտք ունի սիրուելու»։

Հիմա որ մեռած է, մեզ կը մնայ փորձել զինքը «ճիշդ» դատել և նաեւ սիրել...

Ներաշխարհը, իր գլխաւոր և ինքնագլուխ գործը, վէպ մը չէ, թէեւ վիպական մասեր ունի. քերթուած մը չէ, թէեւ քերթողի շունչէն լայնօրէն ողողուն էջեր ունի. գիտական-իմաստասիրական ձեռնարկ մը չէ, թէեւ խորունկ ակօսներ կան այդ մարզերէն ալ։

Հոգեկան յուշագրութիւն մըն է ան՝ խռովայոյզ երիտասարդէ մը գրուած, որ մեզի կը պատմէ

ա) Իր առանձնութեան պահերէն, իր շրջապատէն, հովոտ գիշերներէն, համբոյրներէն, Սեւ Ծովէն, բնութենէն, ծաղիկներէն ու ծառերէն։ Եգիպտոսէն, բուրգերէն, Սփինքսէն, հաշիշէն։

բ) Կը յուզէ ընկերային խնդիրներ, — ընկե-

րութեան և անհատի յարաբերութիւն, ժառանգականութիւն, կեանք ու երկինք։

գ) Կուտայ սիրային կարճ պահեր. հանդիպում և յուշեր Իսէնայէն։

Եւ միշտ պատկերներ, խորհրդածութիւն և խոսակցութիւն իր հոգիին ու տիեզերական ոգիին հետ։

Բնութիւնը իր գործին մէջ մաս չէ, այլ ամբողջութիւն. չունի այլամերժ հակում մը բնութեան այս կամ այն երեսը տալու. իր անանձնութեան մէջ խորասոյզ՝ կը խօսի բոլորէն ու կը ներկայացնէ բոլորը — նոճին, առարկան, ծովը, ծաղիկը և մարդը՝ իբրև մէկ մասնիկը բնութեան, տիեզերքին։

Ինարա նկարագրութիւն մը չէ որ կուտայ, պառնասականներուն նման, անայլայլ ու ցամաք կեցուածքով. իրը՝ պատկերացումն է գոյներու (կանաչի և կապոյտի մանաւանդ), լոյսի և ստուերի այնպիսի խաղի մը, որ աչքերուդ կը բերէ առարկային գիծերը, ականջիդ՝ ծովուն ձայնը, փրփուրին թաց աղմուկովը և աղի համովը։ Նկարի մը առջև կը գտնէք դուք ձեզ, զոր կը դիտէք զգացումներու լոյսով։ Զրաքեան չէ՛ անոնցմէ, որոնք իրապաշտօրէն կը ներկայացնեն, հարազատութեան չափ մասնագիտութեամբը միայն. անոր համար ոգի ունին ծառն ու ծովը, որոնց հետ կը խօսի ինքն իր մէջ. հոգեկան հաղորդակցութեան մէջ է այս «մեռած» այլ կենդանի նիւթերուն հետ, որոնք մեզի կ'երևան գերագոյն իրականութեամբ մը. այսինքն՝ արուեստագէտի շունչով, անոր սրտնեակին մէջէն աւելի ճշգրտութեամբ իրականութեան հասած։ Ծովուն ալիքը, իր պատկերացումին մէջ, ջուր չէ միայն, այլ և յուզում, կարօտ, խորհուրդ, բեռնաւոր՝ աստուածային տարերքով։ Լոթիի գոյներուն հարստութեամբը, բայց անոնցմէ աւելի ներզօր կեանքով

մը։ Իր Սեւ ծովը, իր նոճիներու պատկերը, իր հօրը մասին խօսակցութիւնը զինուորի մը հետ եւ այլն, այս բարձրագոյն իրականութիւններէն նմոյշներ են։

Իր սէրը՝ Իսէնան է. երգ մը՝ քնքշութեան, գուրգուրանքի, յափշտակութեան ու աստուածային գեղեցկութեան։ Վիպապաշտութիւն չէ իր ըրածը. ոչ ալ սիրոյ ու կնոջ անհոգի այն գրականութիւնը, որմէ յագնած է մեր օրերու մարդը, այլ խոր ու անկեղծ զգայնութեան մը արդիւնքն է, սիրոյ անշօշափելի զգացումին, կնոջ անբացատրելի տպաւորութեան, որոնք կը յորդին իր մէջ։ Այս պատճառով ալ, իր սէրը, մարմինէն, աշխարհային տարրերէ զուրկ է. վեր անոնցմէ։ Սիրող մը չէ ինք, այլ սիրահար մը, ոգեղէնի սիրահար մը։ Երազ մըն է իր մէջ սէրը, սպիտակ երազ մը, որ կը յուզէ, կը կախարդէ, կը խանդավառեցնէ, բայց չի խռովեր ու չի խենթեցներ։ Անիկա, այդ սէրը, մէկ մասը կը կազմէ բնութեան, անոր հրաշքներէն մէկը, զոր կուտայ յափրշտակութեամբ, այնպէս, ինչպէս որ կուտայ ծովը, իրբեւ յաւիտենականութեան մէկ պատկերը, իսկ Իսէնան, իր սիրոյ տարփան, Աստծոյ մէկ ցոլքը, այն աստիճան երկիւղածութեամբ եւ կրօնական ջերմեռանդութեամբ գծուած, որ անմեղ համբոյրն իսկ «անասնացում» կը թուի իրեն։

Ունի իր իմաստասիրութիւնը, առանց սակայն իմաստասէր մը ըլլալու։ Իրեն համար ամէն բան անաշխարհային է. բովանդակ տիեզերքը լեցուած՝ ոգեղինութեամբ։ Համաստուածեան մըն է։ Յաւիտենականութեան ու անմահութեան գաղափարներն ունի, որոնք տեսութիւն ըլլալէ դադրած են եւ դարձած՝ համոզում ու հաւատք։ Լի է անեղծութեան մտածումովը. սկիզբը՝ Եսն է. վախճանը՝ Աստուած. այսինքն՝ մարդէն դէպի Արարիչը.— այս է գոյութեան եւ զգացողութեան իր բովանդակ դաշտը, իր

աշխարհը։ Երբեք առանձին, անջատ կեանք չունի, չկայ. ինքզինք մաս, եղբայր կը նկատէ, կը զգայ միութիւն բոլոր երեւոյթներուն ու տարրերուն. եւ լեցուած՝ յաւիտենութեան տեսիլքներով, կը ձանձրանայ հասարակ, առօրեայ կենցաղէն։

Կ'ապրի ընկերութեան մէջ, քանի որ մարդ է, բայց իրբեւ մասնի՛կը տիեզերքին։ Եւ իրբեւ անդամ ընկերութեան, դէմ է անոր, որ կը կաշկանդէ անհատին ազատութիւնը, մինչ ան յաւիտենութեան է սահմանուած։ Ընկերութեան մէջ մարդը, որ լի է անհուն կարելիութիւններով, զիջումներու կ'երթայ։ Ընկերութիւնը, պարտադիր կենսապայքարը կը մեկուսացնեն զայն, կը հեռացնեն տիեզերական զգացումէն, ահա թէ ինչո՛ւ Բնարա կ'առաջարկէ ժամանակաւոր աշխատանք մարդուն համար, քանի մը տարի յետոյ ազատ ձգելու համար զայն, որ ուժ ու հնար ունենայ տիեզերական իրերու մասին խորհելու, անոնց հետ ձուլուելու։

Հակառակ իր դժգոհութեան ընկերութենէն, լաւատես է սակայն Բնարա, որովհետեւ յաւիտենութիւնը ժխտումն է կեանքին։ Լաւատեսութեան այս զգացումն է՝ որ իրեն փնտռել կու տայ նախնական կեանքը, բնազդականը՝ որ եղծուած է ընկերութեան ու անոր ստեղծած քաղաքակրթութեան կողմէ։

Այս փիլիսոփայական շրջանակին մէջ կ'իյնան կեանքի բոլոր երեւոյթները, մեծագոյնները մանաւանդ։ Սէրը՝ իրբեւ հոգեկան տարր, նկատի կ'առնէ ան իրբեւ յաւերժութեան ձգտում. կոյսը՝ կարելի բոլոր զգայնութեանց կեդրոն։ Սիրոյ մէջ չկայ ես, այլ կայ անհունութիւն, բարութիւն և կարելիութիւն. այսինքն՝ յաւիտենականութեան «բնազդացում»։

Մահը՝ նմանապէս բաղձալի է. հեռու՝ սարսափելի ըլլալէ, քանի որ ան առիթը կ'ընծայէ յաւեր-

ժութեան մտածումը. Նախախնամութեան, Տիեզերքին, Անեղրութեան հետ ձուլուելու։ Չէ՞ որ «Նոճաստան»ի մէջ ալ կ'ըսէ («Մահէն ներշնչում»),

Ձեր արմատներուն ներքեւ, այնպէս չէ՞,
Կ'նեխին ամէն իղձ աշխարհանուէր,
Եւ դուք միայն գիտէք վախճանն այս թշուառ.

Եւ ան է անշուշտ որ ձեզ կ'ներշնչէ
Սեւեռիլ Անդրին բերկրութիւնն ի վեր,
Որ միայն ձե՛ր կայքէն կը նշմարուի, վառ։

եւ Ներաշխարհի յառաջաբանին մէջ «ամէն բանէ աւելի կը բաղձայ» զայն, փրկարար մահը։

Այս նոյն ոգիով պէտք է բացատրել իր դրած էջերը բանգի մասին, այն թունաւոր ծաղիկին՝ որ մահուան վրայ մտածել կուտայ և որուն հոտոտումն իսկ կը տանի, մանաւանդ կրնայ տանիլ՝ մահուան դրացնութեան։ Յաւերժութեան այս զգացումն է, որ բանգը կը միացնէ Իսէնային, մէկը թոյնով լի, միւսը՝ ստուերով. մէկը՝ տխրութիւն, միւսը՝ սէր, մէկը՝ գերեզման, միւսը՝ կեանք. երկու ծայրեր հակադիր՝ որոնք իրարու կը միանան անհունին մէջ։

Դարձեալ, նոյն զգացում-տեսութեան մէկ այլ արտայայտութիւնն են բուրգերը, Սփինքսը, հաշիշը։

Անոնք (բուրգ, Սփինքս), անցեալ, կործանուած քաղաքակրթութեանց ականատես ու անսասան վկաներ, պատրանքը չե՞ն տար յաւերժութեան. մոռցնել չե՞ն տար վայրկեանն ու առօրեան, հազարամեակներու անցեալը դարձնելով ներկայ իրականութիւն, իրենց մեծութեան, տեւականութեան առջեւ բանաստեղծը անցողական մարդը ամփոփելով իրենց խեղճութեան ու վաղանցուկին դժբախտութեանը մէջ։

Կեանքը, սէրը, մահը, ծաղիկն ու քարը, ամէն-

բան լեցուած է ոգեղինութեամբ, անվերականելի գաղափարովը և ամէն բան կը զգացնէ, կը ճանաչէ անեզրութիւնը, կը խօսի անեզրութենէն։

Բայց զգո՛յշ։

Ինտրա փիլիսոփայութիւն չէ որ կ՚ընէ, ոչ ալ փիլիսոփայ է։

Կը գտնուինք արուեստագէտի մը առջև, որ կ՚երգէ, կ՚արտասուէ, կ՚աղօթէ, կը մտածէ, կը տառապի ու կը հրճուի իսկ, յաւերժութեան լոյսերուն տակ դիտելով, զգալո՜վ ինքզինք շարունակ։

Արուեստագէ՞տը — մեծագո՛յնը իր մէջ։ Ըսինք՝ որ անհանգիստ է իր հոգին և լեցուած՝ յաւերժական գեղեցկութեան և ճշմարտութեան տենչերովը, զայն ընդգրկելու, անոր հասնելու անհո՜ւն կարօտովը։ Եւ ամէն գեղեցիկ բան, որ կը յուզէ զինք, յաւերժական ոգիէն բխած նշոյլ մը կը թուի իրեն։ Գեղեցիկին երգիչն է՝ իր բոլոր ձևերուն մէջ.— հովը, գիշերը, ծովը, մարդը, կոյսը, եկեղեցին, բոյսը. ամէն բան գեղեցկութեան, ճշմարտութեան մէկ կամ միւս երեսը կը բերէ. այսինքն՝ յաւիտենութենէն փրթած լուսափիւռ բեկոր մը։

Աշխարհը կը տեսնէ իր զգացումներու ընդմէջէն։ Կը տեսնէ ծովը ու փրփուրը, կը լսէ մրմունջը և կը հմայուի անոնց պատկերով. կը տեսնէ անտառուս լեռները, մթագեղ նոճիները և անոնց խորհուրդը կ՚ապրի. կը լեցուի անոնց տուած սարսուռովը։ Կը հանդիպի կնոջ, Իրէնային, և կը լեցուի նոյն տարօրինակ սարսուռով, անբացատրելի և հիացական, զոր ունեցած էր ծովուն առջև կամ նոճի ծառերուն տակ։

Իրեն, ինչպէս ամէն մէկ սիրողի, կը թուի թէ՝ իր կարօտին առարկան շատոնց կը ճանչնար. անիկա, ճակատագրական էր իրեն համար. Ինտրայի համար հաստատ է այս կարօտը Իրէնային

հանդէպ և ծովուն հանդէպ, որոնց կ'երազէր մանկութենէ ի վեր, և զորս «կը նախզգար»... մինչ մանկութեան տարիներէն։

Հրաշքի մը տպաւորութիւնը կը թողուն իր վրայ աշխարհն ու կեանքը, և ինք շարունակ յափշտակուած, մինչև իսկ չմորուն անոնց լոյսով ու խորհուրդովը, կը քալէ կեանքի մէջէն, հարցումներ կ'ընէ և կ'աշխատի պատասխաններ տալ։

Կը սխալին բոլոր անոնք, որ կը կարծեն, թէ Ֆինարա գիտութիւն կամ փիլիսոփայութիւն կ'ընէ. պատրանք՝ որ կը ստացուի բանգին (գիտութիւն), բուրգերուն կամ ընկերութեան (պատմութիւն, ընկերաբանութիւն, փիլիսոփ.) և այլ հարցերու յատկացուած էջերէն։ Պատրա՞նք։ Որովհետև ոչ լուծում կ'առաջարկէ, ոչ ալ բան մը կը սորվեցնէ. այլ ինչպէս մէկը՝ անծանօթ տեսարանէ մը, նկարէ մը կամ արձանէ մը հմայուած՝ կը ջանայ թափանցել անոնց էութեան, այնպէս ալ՝ Զարեան կը փորձէ թափանցել և հասնիլ իրերու խորութեան։ Կախարդուած է և ինքզինք մէկ մասնիկը կը նկատէ, եղբայրը մարդոց, մասն ու մասնիկը բոյսերու, բովանդակ տիեզերքին. իր տեսածները, շօշափած առարկաները յաւերժութեան ցոլքերը նկատելով։

Անհուն զգայնութիւն մը ունի աչքի ու ականջի և հզօր յայտնատեսութիւն մը՝ որ շօշափելիէն, մարմինէն անդին կ'անցնի, մարմինէն՝ որ իրեն համար բեռ մը կը թուի, աշխարհային բաներու կը մղէ զինք, մինչ ինք տիեզերազգածութեամբ լեցուած, կը ձգտի աստուածութեան։

Ստեղծեալը՝ ստեղծողին առջև. արուեստագէտը՝ մեծագոյն արուեստագէտին՝ Նախախնամութեան առջև, որուն գործին կ'ուզէ թափանցել, ստեղծագործութեան հրաշքին դիմացը կեցած։

Կրօնաւորի մը հաւատքը չէ իրը, այլ գեղեց-

կատէտի մը հոգեկան մղումը. Ի՛նչպէս արձանի մը խորհուրդը պիտի ուզէինք բանալ մենք՝ Ինտրա կ'ուզէ բանալ տիեզերքի արձանագործին խորհուրդը։ Անիկա մարդկային է, միթիք, այո՛, բայց ոչ կրօնական։ Անիկա կեանքէն է, ոչ վանքէն։ Արուեստը չի՞ ձգտիր արդէն կեանքին ու անոր փոփոխուն երեւոյթներու մէջէն հասնելու անյեղլիին. բանալու յաւիտենականը այնպիսի կաղապարներու մէջ, որոնք դիմանան դարերուն։ Ինտրա արուեստի այս հասկացողութիւնը, ուելի՛ն, ըմա՞գը ունի։

Ինտրա շնորհիւ իր զգայնութեան, իր աչքին, թափանցողութեան և նրբազգածութեան, կը հասնի իրերու վերացումին։ Կը հեռանայ աշխարհէն՝ տիեզերքը ընդգրկելու համար, նիւթէն՝ նիւթեղէնը ճանչնալու, մասնաւորէն՝ ընդհանուրը բանալու, զանազանութենէն՝ միութեան հասնելու. իսկ այս բոլորին հասնելու համար՝ անիկա կը լարէ իր զգայնութեան, մտքին և արուեստի ճկուն աղեղները։

Այս խառնուածքով մէկը կոչուած էր մեծ ըլլալու իր ճակատագրով. մեծ գրագէտ մը, և, եթէ իր կեանքի պայմանները թոյլ չտուին՝ որ ան իր մեծութեան լրումին հասնէր, անիկա պատճառ մը չէ, որ իր գործին վրայ չհաստատենք մեծութեան դրոշմը։ Իր նիւթը, իր ոճը, իր լեզուն, հիւանդագին ըլլալու աստիճան ճշգրիտ դառնալու ճիգը, մանրամասնութեան մէջ ընդհանրականը, ընդհանուրին մէջ մասնաւորը տալու, տեսնելու իր զմայլելի կարողութիւնը զինքը կը դասեն մեր մեծագոյն գրագէտներու շարքը։ Եւ աս՝ իր առաջին իսկ գործովը. մէկ հատորով, թէեւ հոգեկան երկարատեւ անդաձամի մը կնիքովը։

Ե՞րբ սորվեր է գրել. ե՞րբ կարդացեր է հինն ու նորը։ Արտասովոր անձերուն տրուած է ուրիշներու ըրածն ու ըսածը մէկ ակնարկով չափելը.

խառնել զանոնք իր հոգիի փոթորիկներուն և նոր, տարօրինակ, այո՛, տարօրինակ, երաժշտութիւն մը առաջ բերել: Հաղորդակից դարձած հին ու նոր գրականութեան և իմաստասիրութեան, Ինարա գիտէ իր գործին մէջ, իր լեզուին և ոճին մէջ ձեւել նոր, բազմազան, գունեղ և պատկերալից. և վեր՝ ինչպէս խորքին, նոյնպէս և ձեւին մէջ մաշած կաղապարները. իր անձը, անձին իր դրո՛շմը կը տեսնենք իր մտածումին ու բառին վրայ միանգամայն:

Իր ժամանակին՝ միայն Մեծարենցը կայ, որ իր գոյնն ու զգայնութիւնն ունի, իր ոճին հարստութիւնը, առանց սակայն հասնելու իր նկարչական պերճութեան և խորհրդակոծ յուզումին: Մեծարենց երգ մըն է, սրտառուչ ու անմոռանալի, Չրաքեան համանուագ մըն է, սեմֆոնի մը, որ մարդկային կան փոթորիկները գունները կը տանի մեզ: Մեծարենց քաղցրահունչ ու հաղուագիւտ նրբազգած նուագ մըն է, Ինարա ձայնասփիւռ մը, հաղորդակից տիեզերական համերգներու:

Ոճը՝ ի՛նքն է միայն. երաժշտական հակառակ բառերու տարօրինակ կազմին. երբեմն գրաբարաձեւի նախընտրութեամբ. բայց արտայայտիչ, կենդանի, պատկերալից: Նկարչական մեթոտով: Արդարպէս գիտէ լեզուն. ոսրին հետ հինն ալ. բայց նոր բառերու և առութիւններու կը դիմէ, իր հոգիին մութը պայծառացնելու համար: Երբեմն, գիտէ վսեմ ու դասական թափչքներ գործել և, յանկարծ, պարզ ըլլալ: Երբեմն՝ մութէն լոյսը, վերացումէն իրականութիւն իջնել, խորհուրդէն իսէնային երթալ կամ հասարակ առարկայէ մը, անտառնի մութէ մը հանել Աստուածայնութեան: Գիտէ զգացումէն խորհրդածութեան անցնիլ կամ փոխադարձաբար: Իր մտածումները՝ ոչ իմաստասէրի մը դասական ու ծանրաթափալ ընթացքն ունին, ոչ անդրադառնա նորու-

թիւն մը ըսելու ճիգը, ոչ ալ Օշականի նման տրամաբանական, կեանքին հետ զուգընթաց, փորձառութեամբ վաւերացուած խելացի խօսքեր են. իրը՝ երգայնացութիւններ են. բանաստեղծի սրտազեղում մը, որ մտածման օժանդակութեան կը դիմէ և լեզուական պերճութեան կ'ապաստանի: Եւ ինչպէս ամէն խռովայոյզ պահ, իր պահերն ալ, անձկալից միշտ, ստեղծագործութեան կը մղեն զինք բառի ու ստացուածքի, պատկերի ու բացատրութեան: Իր ըսելու ձեւերն ու պատկերները դեռ նոր կը մնան — «թուղ սեւ ոտքերը կարծես թէ պաստառներ են, որ կը փրթին անոնցմէ. իբրեւ թէ նոնիները ոտքեր նաւաչէին». կամ «դէմքը մղձաւանջի մը պէս ապուռ է. նանոյութեան պէս խելացի»...

Գիտէ պարզ ըլլալ, ռամկանալու աստիճան, երբ իր հոգին կուտայ. և բարդանալ ու ընկղմիլ մշուշին մէջ, երբ ափեղերքի խորհուրդի զանգը կը բախէ:

Իր գրականութեան հիմնական յատկանիշը՝ նկարչական է. աշխարհը կը տեսնէ պատկերներով, գոյներով, բեկոր առ բեկոր, յաճախ տալով այն տպաւորութիւնը՝ թէ իրարմէ անջատ բեկորներ են անոնք: Մինչ կայ ներքին կապ մը անոնց բոլորին մէջ, ու այդ կապը՝ իր խառնուածքն է, որ կայ ու կը յայտնուի իր ամէն մէկ էջին վրայ:

Իր գրելու կերպը՝ զարձեալ, արդիւնք է իր նկարչականութեան. կը ձգտի տալ հոգեկան կամ բնութեան համայնապատկերին համապատասխան լեզուական պատկերացում. բոլոր երանգներովն ու շողքերովը միասին. այսինքն՝ մտանաւորը, ընդհանուրը, իրականութիւնը, անոր ոգեղինացումը, զգացական ու մտածական հակադրեցութեամբ:

Զրաքեան վրձինի հարուածներով կուտայ իր գրականութիւնը. և միաշունչ տալու համար՝ կը

խուսափի վերջակէտերէ և երկար ու շարունակուող պարբերութիւններով կը պատմէ ինքզինք, կը գծէ միակտուր պատկերներ։ Յաճախ՝ իր պարբերութեան հետ կ՚աւարտի նաև հատուածը։ Ահա Եգիպտոսը, զոր կը խտացնէ լայնաշունչ պարբերութեան մը մէջ, իրար խառնելով պատմութիւնը, իրականութիւնը, ժողովուրդը, բարքը, բուրգը, Աստուածն ու ամէն բան, որպէս թէ կտաւի վրայ ուզէր պատկերացնել այս ամէնը։ Նկարին մէջ կարելի է ընդգրկել մէկ ակնարկով, գրականութեան մէջ՝ ոչ. Զարեան կը փորձէ գրականութիւնը նկարչութեան վերածել. իր էութեամբն ու թէքնիքովը։ Այս է պատճառը՝ որ իր էջերուն մէջ ամէն բան անհրաժեշտ կը թուին, խորհրդածուած և զերծ պատահականութենէ։

Իր մէկ էջը բաւական է՝ զինքը զատելու համար գրողներու խումբէն և փայլեցնելու իր տաղանդը, իր գրականութեան ինքնատիպ արժէքը։ Անոր մէկ էջովը կ՚արդարանայ Ուայլտի ակնարկը՝ գաւաթ մը գինիով գնահատելու հնարաւորութեան մասին, տակառի մը պարունակութիւնը։

Իր էջը յայտնութիւն է և յայտնատեսութիւն։ Միշտ նորութիւն մը և նոր անկիւն մը կը բանայ, կրկին ընթերցումներու ատեն։ Մէկ ընթերցումով չի սպառուիր և մէկ ումպով չի խըմուիր։ Յոգնեցուցիչ է իր էջը, շատերու համար, բայց երբեք ձանձրացուցիչ. հետաքրքրական է, առանց զուարճալի ըլլալու։

Զարեան չունի հետևորդ և չ՚ունենար շատով. փոխուած է դարը. փոխուած՝ ժամանակի ոգին ու սերունդներու տրամադրութիւնը։ Բայց, կասկած չկայ, սիրելին կը մնայ բոլոր անոնց, որ գիտեն ոսկի փնտռելու համար մինչև Ալասքա երթալ, յաճախ միս մինակ։ Մեծարենցը հալածուեցաւ ու մը-

նաց անծանօթ. Նոյնն է իր պարագան աւելի մեծ չափով, քանի որ առաջինը գոնէ բեմերէն կ'արտասանուի պատահօրէն։ Որովհետեւ, վերջինին մօտ, անանձնական, ընդհանրական բանաստեղծին քով կայ և նկարիչը, որ խորհուրդի մթին սահմաններուն վրայ կը շրջի և մտածել կը փորձէ. մինչ մարդիկ կը սիրեն չմտածել, այս օրերո՞ւն մանաւանդ...

Նարեկացիին նմանցուցած են պայն իր խառնուածքովը, իր ոճովը ու գրելու կերպովը։ Ինչո՞ւ չէ, նաեւ իր ձգտումներովը. և եթէ Նարեկացիին գրականութիւնը «Խօսք ընդ Աստուծոյ»ով կը սկսի ու կը վերջանայ, Ինտրայինը կը սկսի ու կը վերջանայ «Խօսք ընդ Արարչագործութեան» վերատաութեամբ։ Նոյն պարտուղութիւնը. հեռու շարժումներէն. մեկուսի, աներեւոյթ և յանձնուած՝ հոգեկէն հեղեղներու։

Վերապահումներ՞ը. անշո՛ւշտ. Իր գործը ըլլալով հանդերձ արուեստի ու խորհուրդի մեծ գործ մը, չբացաւ ակօս հայ գրականութենէն ներս. և եթէ չափով մը իր շօշափած նիւթերուն վերագրենք այս իրողութիւնը, մեծ չափով մըն ալ պէտք է վերագրենք իր ներաշխարհին արտայայտութեան, գործադրման թերմներուն։ Կնճիռը շատ է իր էջերուն մէջ և մութը թանձր, որոնք կրնային չըլլալ այդպէս։ Կրնանք բացատրել, եթէ ուզենք, բայց արուեստի գործը վեր պէտք է ըլլայ արդարացումի ճիգերէն։

Ունի ծանրաբեռնում, ինչպէս նիւթերու և իմաստասիրական փորձերու, նոյնպէս և լեզուին մէջ։ Իր գրականութիւնը ոչինչ պիտի կորսնցնէր եթէ իր խորհրդածութիւններէն մէկ մասը, մանաւանդ ընկերային տեսակէտներու պարզումը, գիտական ծանօթութիւնները (բանդ), բաղդերու

կրօնա-պատմական տեղեկութիւնները՝ զանց առնու-էին, որոնք կը պղտորեն իր գրականութեան զը-տութիւնը: Օշական նոյն մեղքը գործած է իր Մնացորդացին մէջ, որ պիտի չանէր մեծամէն, եթէ մերկանար իր անջատօրէն առնուած խելացի՛ ու հե-տաքրքրական, բայց գործին մէջ ոչ-անհրաժեշտ, անպատեհ (déplacé) խորհրդածութիւններէն:

Ինտրայի այս խորհրդածութիւնները, որոնք իմաստասիրութեան մը պատրանքը կուտան, կը յայտնեցնեն մանաւանդ անոր համար, որ նոր տեսու-թիւն մը չեն պարզեր, ոչ ալ նոր աշխարհ մը կը բանան մարդէն ներս կամ դուրս: Արդէն ծանօթ տեսութիւններուն վերլուծումը, նորաձեւ, անձնա-դրոշմ պատկերացումը կը կազմեն անոնք, գրակա-նօրէն տրուած, իր մտածման և զգացողութեան ալիք-ներուն խառնուրդովը: Անոնց միակ արդարացումը, ինչպէս ըսած ենք վերը, այն է՝ որ հեղինակը իբ-րեւ տեսութիւն չէ որ կուտայ զանոնք. այլ տագ-նապահար, երազէն ու տիեզերապաշտացումէն բռնուած հոգիի մը իբրեւ կղկղանքը. բանաստեղծի մը սրտառուչ ու անձնական երգը. տիեզերական ուժե-րէն յափշտակուած ակար էակի մը մրմունջը:

Այս խորհրդածութիւնները, որոնք անվերջ են երբեմն, կը նեղեն մեզ մանաւանդ անո՛ր համար, որ ամէն բան կ'ըսեն և ամէն կողմերով կ'ուզեն ներկայացնել մեզ, որեւէ իր, առարկայ կամ վիճակ: Զրաքեան շատ կը խօսի. չունի լռութեան առա-քինութիւնը: Ընթերցողը՝ մթին հորիզոնի մը առ-ջեւ դրուած, չի գտներ իր երեւակայութեան առջեւ որեւէ ճամբայ, ինքն իրեն փնտռելու համար բա-ցատրութիւն մը. անձնական գիւտի մը հաճոյքը չունի ան: Բացատրուած է ամէն բան, յետին ման-րամասնութեամբ. մինչ արուեստագէտը պէտք է

խօսելէ աւելի՝ թելադրէ, ցուցնելէ աւելի՝ մատնանշէ, բացատրելէ աւելի՝ հասկցնէ։

Նկարիչ ու բանաստեղծ միանգամայն (դժբախտաբար նաև ուսուցիչ, որ յաճախ կը միջամտէ) կուտայ ամէն բանի երանգներն ու նրբերանգները, ստուերներն ու թերատուերները. ծայրայեղ բծախնդրութեամբ մը՝ որ, եթէ իրականութիւնը կը շեշտէ, միւս կողմէ բառեղէն կոյտի մը մէջ կը խեղդէ հոգեղէնը։

Իր «խենթ»ի ներկայացումը, որ ինքնին հոյակապ է, տիպարը կը կազմէ լոյսով ու ստուերով լի իր գրականութեան։ 26 էջերու վրայ փռուած այս դիմագծութիւնը աւելի քան նկարչական է. մանրանկարչութիւն մըն է, մինչ մենք պիտի ուզէինք քանի մը տողով հասնիլ իրականութեան ու անոր գեղեցկութեան կամ թշուառութեան։ Ինչպէս այսօր վրձինի քանի մը հարուածները իրերու և մարդերու դէմքը կը ցայտեցնեն, հակառակ բծախնդրութեանը դասականներուն, որոնք կը խաղան կնճիռի մը պատկերացումին վրայ։ Նայուածք մը, բառ մը, շարժուձեւ մը, գոյն մը և ճիչ մը աւելի ստուգապէս ամբողջ կացութիւն մը, հոգեվիճակ մը կը ներկայացնեն, յաճախ, լռութեան մը ընկերացած, քան պերճաշուք էջ մը խօսքը կամ լիճ մը արցունքը։ Ինտրային կը պակսի այս ամէնը։

Պոռթկում մըն է իր գրականութիւնը և ատկէ՝ իր յանցանքը վիպականութեան և պերճութեան (ինչպէս Մեծարենցինն ալ է)։ Եւ ատկէ՝ նաեւ իր լեզուի ու ոճի պերճութեան թերութիւնը. ծայրայեղութիւնները. — անհուն պարբերութիւններ և բառերու շատութիւն. յաճախ՝ մերձիմաստ ու նոյներանգ. «որ (տարփաները) լճուն շողիւնով կը բեկանծուլէին, կը խեցեփայլէին, կը վառէին, ու կը դիզուէին, ու կը ջորնային արեւին մէջ»—... քանի՜ նախա-

դասութիւններ այսպէս և չարունակելի ու շղթայակապ։ Կարօտը կ'ունենանք մէկ բառին ու պատկերին, զորս յաճախ կը գտնենք Զօհրապի մօտ, իսկ իր մօտ՝ երբեմն միայն։

Նոճաստանի մէջ զուսպ է աւելի բանաստեղծը։ Ծիգ ըրած է խտանալու. սանձելու իր յուզումին ու զեղումին թափը, թէև վրիպած. վրիպած՝ իբրև երաժշտութիւն, իբրև զգացումներու ծփանք և ջերմութիւն։ Անշուշտ ինքն է միշտ, նոյն խառնուածքով ու անդոհով. ճշմարիտին ու անվախճանին ի խնդիր. յաւերժութեան ձգտումով, որ կ'իրանայ նոճիներու սլացիկ ու մշտադալար, մթին հասակներուն մէջ. նոճիներուն՝ որոնք վաղանցիկին ու անհունին միջև ուխտ մըն են։ Բայց շատ մտածուած ու շատ պրկուած, իր քերթուածները դարձած են կարծր, ծանրաշուք, տեղ տեղ աններդաշնակ։ Իր հոգեկան պերճութեան, իր արձակ շունչին ու նկարչական զեղումներուն չեն պատշաճիր տողերու կաշկանդը և յանգերու ու չափերու բռնակալութիւնը։ Գերազանցօրէն էնթէլէքթիւէլ բանաստեղծ մըն է. իր քերթուածներո՛ւն մէջ մանաւանդ, ուր մարդիկ աւելի լոյս, աւելի թեթևութիւն, աւելի շատ զգացումներու խաղ կը փնտռեն։

Բայց, ինչպէս ինք կ'ըսէ, իր խառնուածքն ու ճաշակը պէտք է նկատի ունենալ միշտ. գերազանց արուեստագէտի նրբերանգային ճաշակը, հոգեշունչ բանաստեղծի իր խառնուածքը՝ որ տիրական է իր բոլոր գործերուն և բոլոր մասերուն, նոյնիսկ տողերուն մէջ։ Արուեստագէտ մը՝ որ միշտ անակընկալներու առջև կրնայ դնել մեզ և մեր տաժանագին ճամբորդութիւններէն ետք՝ իր գրականութենէն ներս, կը խոստանայ շքեղ ու հազուագիւտ բնապատկերներ։

Ապահովաբար, պիտի փոխուի իր քերթուած-

ներուն ճակատագիրը, եւ հետեւաբար, իրն ալ, եթէ անցնին նիւթապաշտ այս օրերը եւ գան մարդիկ ու սերունդներ, որոնք կեանքին մէջէն, բայց կեանքէն վեր բաներ փնտռեն: Որոնք առօրեայ ժխորէն ու երգերէն վեր՝ հեռաւոր ու տիեզերական երգասացութիւններու ունկնդիր ըլլան: Աշխարհային վայելքներէն, առօրեայէն ու առժամեայէն անդին երթալ ուզեն, հասնելու համար խորունկէն զգացուող, շատ վերերը կամ շատ վարերը, շատ շատ հեռուները ծաղկող վայելքներուն:

Նարեկացին կը խօսի՞ մեր ժամանակներուն, իր հոգերգութիւններուն տարօրինակ պերճութեամբը եւ յորդ գոյներովը: Քանի՞ հոգիի, եթէ «այո՛» ըսողներ ըլլան:

Մինչեւ գան այդ օրերը, վերը յիշուած (հըպանցուած) թերութիւնները ոչ մէկ կերպով կը խանգարեն իր գործին գեղեցկափառ կառոյցը, որ գրական կոթող մը պիտի մնայ հայ գրականութեան ներս. որ պիտի չըմբռնուի բազմութիւններէն, բայց որ միշտ յափշտակութեան առարկայ պիտի ըլլայ. պիտի քննադատուի թերեւս միշտ, բայց պիտի չարհամարհուի. պիտի չարդարացնէ մեծ յուսադրութիւններ, վա՛ղը մանաւանդ, բայց երբեք յուսախաբ պիտի չընէ:

Չրաքեան երբեք պիտի չըլլայ բազմութիւններու գրադէտը, բայց գրադէտներու բազմութեանէն միշտ վեր պիտի մնայ. պիտի տեւէ իբրեւ մէկը հայ հանճարի ցոլքերէն, թէ իսկ փշրուած հանճարներու դասէն նկատուի ինք:

Իր կեանքը հոգեկան հրկիզումի մը պատմութիւնն եղաւ, առաջին բոցը՝ իր Ներաշխարհը: Մէկ անգամէն ըսաւ աշխարհի, ինչ որ պիտի ըսէր, եւ վերջացուց իր գործը, նման նուագարանի մը,

որ հրեղէն երաժշտութիւն մը կուտայ մէկ անգամ եւ կը փշրուի, արկածով…

Հիմա, եղերական ճակատագրէ մը ետք, – որուն չուզեցի անդրադառնալ, – տիեզերքի փոշիին մաս կը կազմէ ան, ինչպէս իր բաղձանքն էր։ Բայց, եթէ ինք մեռած է, իր դէմքը ողջ պիտի մնայ հայ գրականութեան մէջ. իր գործը, լոյսով ու մշուշով լի, բայց անվիճելիօրէն մարդկային իր գործը՝ կենդանի, իբր առաջին բխումը մեծ այլ դժբախտ արուեստագէտի մը ծանր երկունքին։

Չրաքեան նոր օրերու աղօթողն եղաւ, այն տարօրինակ, երազատենչ արուեստագէտը, որ այս աշխարհին մէջ ապրեցաւ, բայց ուրիշ աշխարհի մը ունկնդիրն եղաւ։

Ու հիմա որ ուրիշ աշխարհի մը բնակիչն է, այս աշխարհին մէջը կ'ապրի…

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

Ամենէն հռչակաւոր գրագէտը Սփիւռքի։

Հռչակաւոր՝ իր գործերով. յարձակողական իր խառնուածքով. ուրացումներով. փլցնելու, քայքայելու իր ախորժակով։ Հռչակաւոր՝ կեանքի իր տարօրինակութեամբ ալ, իր գրականութեան դղրդագին սկիզբով և վերջալուսային փայլատակումներով։

Բայց, հեռու պատրանքներէ։ Օշական ամենէն անծանօթն է միանգամայն մեր գրողներէն. «հռչակաւոր անծանօթ» մը, եթէ կ'ուզէք։

Սխալած չէք ըլլար, որովհետեւ, ո՛վ գիտէր դեռ մինչեւ քանի մը ամիս առաջ, – այսօր իսկ, այնքան հանդիսութիւններէ ետքը – թէ ո՛ւր ծնած է Օշական և ո՛ւր մեծցած. ո՛ւր առած է իր կրթութիւնը. քանի՛ վկայական ունի, եթէ ունի գոնէ հատ մը։ Իր կեանքը ծանօթ՝ արտաքին քանի մը գիծերով, բայց անծանօթ է նոյնիսկ իր հարազատներուն համար։

Փակ են պատուհանները իր վրայ, և «Բաղ-

հանք»ի մէջ նոր գրուած կենսագրականն իսկ «եր-կու խօսք» է միայն, ոչ աւելի։

* * *

Լուռ մարդ մըն է Օշական, հակառակ իր յա-րուցած աղմուկին, քառասուն տարիէ ի վեր։ Մունջ գրեթէ եւ անտարբեր մարդ մը, հակառակ իր շուրջ բարձրացած ժխորին, աւելի քան քառասուն տարիէ ի վեր։ Կեանքով ալեկոծ մարդ մը, թէեւ անդորր, երեւութապէս։

Քանի՞ հոգի գիտէ թէ այս գիւղացին, որ յան-դուգն, գրեթէ անողոք, գրեթէ կոպիտ յարձակում-ներով մուտք գործեց հայ գրականութենէն ներս. որ իր մեծաղղորդ գրուածքներով կուտայ այն տը-պաւորութիւնը՝ թէ դաժան է, անգութ նոյնիսկ, վագրի մը չափ, հայ գիւղացիի մը խոնարհութիւնն ունի, մանուկի մը միամտութիւնն ու... հեզու-թիւնը։

Եւ ո՞վ չի գիտեր իր շրջապատէն, թէ հակա-սութիւններու, զարտուղութիւններու, չեղումներու մարդն է Օշական, որ սակայն, մէկէն ներդաշ-նակութեան կը հասնի. կրնայ հասնիլ, առնուազն։

Գիւղացի է Օշական, և, չնայելով որ աւելի քան քառասուն տարի է մեծ քաղաքներու մէջ կ'ապրի, գիւղացի մնացած է դեռ։ Գիւղացի՝ իր բարքերուն, իր շարժումներուն, նիստ ու կացին, խօսքին ու վերաբերումին մէջ. պարզութեան մէջ բարդ ու բարդութեան մէջ՝ պարզ։

Զգաք յանկարծակիի սակայն։

Ան դեռ հանգիստ կերպով կրնայ ձեզ հետ «ծօ՛»ով խօսիլ սրահներուն մէջ, և «աղջի՛» բառ նազելաշուք օրիորդի մը. «կնիկ» պոռալ սնդու-ռած տիկնոջ մը, կամ «սատկելի՛ք» բացագանչել

փաղաքշանքով անոնց, ընդհանուր ապշութեան մէջ։ Բայց մի՛ զարմանաք, երբ աչքերուն մէջ բարի ծիծաղով, շրթունքները ամփոփած, ամենա՜յն քաղաքավարութեամբ, ամչնալով, կարմրելով գրեթէ, շնորհով ալ բարեւէ... տիկին մը կամ պարոն մը։ Մի զարմանաք, դարձեալ, եթէ «յիմա՞ր» պոռայ յանկարծ ձեր երեսին, պաշտօնական շրջանակի մը մէջ, նոյնիսկ դեռ նոր ծանօթացուած անձի մը, բայց, նաեւ, գուրգուրագին շրջապատէ ձեզ, այդ բառն իսկ դարձնելով սիրոյ ու խանդաղատանքի քաղցր արտայայտութիւն։

Առանց ձեռնոցի, առանց օձիքի ու հովանոցի մարդն է ան, որ կրնայ մուճակով ու փիժամայով հիւր ընդունիլ կամ հիւր երթալ. սրահներէն ներս մտնել պարզ ու ազատ, տեղ մը նստելու համար, բայց գիտէ տեսնել «շնորհք»ով մարդոց ծեքծեքանքըն ու ծիծաղելութիւնը, մատնանշել եւ... զուարճանալ, բարձրաձայն քահքահով մը։

Գիտէ՞ք սակայն, թէ այս գրագէտը, որ դէմ է ժողովրդականութեան՝ գրական մարդէն ներս, կը տառապի ժողովուրդին անընտելութենէն իր գրականութեան հանդէպ։ Բայց գիտէ սփոփուիլ ալ, վիճակագրութիւնն ընելով օտար շատ մը գործերուն ժողովրդականութեան...

Հեռու է ժողովուրդէն, անոր ճաշակներէն. անոր առօրեայ կեանքէն ու գործերէն, թէեւ ժողովըրդական է իր ապրած քաղաքին մէջ, ինչպէս դպրոցներուն ու մամուլին մէջ, իր պարզ ու ժողովըրդական ապրելակերպով, խօսքով, վարմունքով, հագուածքով։

Դէմ է վարժապետութեան, առհասարակ, թէեւ վարժապետ մըն է ամբողջապէս, իր ձեւերուն ու բառերուն մէջ։ Դէմ՝ այսպէս կոչուած «մանկավարժական» բոլոր տեսութիւններուն, ուրանալու

աստիճան, գրեթէ, բայց գնահատուած ու փնտըռ-ուած ուսուցիչ մըն է, և մանկավարժ ուսուցիչ մը, եթէ մանկավարժութեան գերագոյն նպա-տակը՝ աշակերտի մը կարողութիւններուն յայտ-նաբերումն է և դաս մը պարզ ու սիրելի դարձը-նելն է։

Աւելի քան քսանըհինգ տարիէ ի վեր կը ճանչ-նամ զինք, անձնապէս. աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր՝ իր գրականութիւնը։ Իր հետ գրեթէ միշտ, հաստատելով, հաւատալով կամ դատապարտելով. հաւնելով ու գնահատելով, բայց յաճախ վիճելով, հիանալով ալ, բայց ժխտելով ալ. սակայն միշտ իր հետ, բարեկամ իր անձին, գրականութեան ու կեանքին։

Աւելցուցէք.

Հակառակ այս ամենուն, «անծանօթ» մըն ալ ինծի, որովհետեւ իր բարեկամութեան մէջ սովո-րութիւն չունի խօսելու իր մասին։ Լռակեաց մըն է, թէեւ գրականութեան մէջ 700 էջնոց գիրք մը գրած ըլլայ... իր մասին։

Լուռ, թերեւս խառնուածքով հարուստ ըլլա-լուն. լուռ, թերեւս, ատոր համար ալ նոր միշտ, հետաքրքրական։ Ինքզինք մտիկ ընող մարդ մը։

* * *

Առաջին հանդիպումս իրեն՝ քառորդ դար մը առաջ. վերջինը՝ երկու ամիս առաջ։ Նոյն մարդը Օշական, այս անգամ առատ ձիւն թափած գըլ-խուն։

1919-ի օրերուն էր։

Առաւօտ մը, Ճակատամարտի «վարի» խմբա-գրատունը կը մտնեմ (Ղալաթիա), ուր Սիրունի նստած կը գտնեմ սեղանին առջեւ, իսկ ասդին, ա-

ջին, երկար բազմոցին՝ մէկը, աղ-պղպեղ մազերով, արթուն դէմքով անծանօթ մը, որ աչքերը իբր թէ թերթի մը յառած, կը կարդայ, երկու թեւերով լա՜յն մը բացած, ինչպէս կ'ընէ դեռ այսօր ալ...
— Յակոբ Օշակա՜ն, կ'ըսէ Սիրունի, ակնոցները շտկելով.

— Օշակա՞ն, կը հարցնեմ, վարանքի մէջ, ձեռք տալով, երբ Սիրունի կ'աւելցնէ իսկոյն.

— Բիւֆէճեա՛նը, Յակոբ Բիւֆէճեանը։

Կը դիտեմ զինք, քիչ մը զարմացած։ Մեղմ այլ արու նայուածք. թափանցող աչքեր, հարցումներով լի. թաւ յօնքեր. լայն, ամուր ճակատ, թեթեւ կնճիռներով. թիկնեղ ու առողջ կազմ, դանդաղ շարժուձեւ, անփոյթ այլ հաստատ նստուածք մը։

Բիւֆէճեան և... Օշական։

Բաներ մը կը շշնջէ, կարծեմ, իբր բացատրութիւն, բայց ոչ այն ատեն հասկցայ, ոչ ալ այսօր գիտեմ, թէ ո՛ւրկէ ուր ահաւոր, աղմկալից Բիւֆէճեանը սուրբի մը վերջին հանգստավայրին անունին փոխուած է, ու այնպէս ալ մնացած, առանց սակայն առաջին անունը ջնջել կարենալու ընթերցողներու յիշողութենէն։

Ո՜վ կրնայ մոռնալ, արդարեւ, խոնարհներու հեղինակը, և անոր հէգ ու հեռաքրքրական «Պաղտօն», իր յատկանշական բացագանչութեամբ, որ կը հնչէ դեռ մեր ականջներուն՝ մեր գրականութեան էջերէն.

— Պօյաճը՜ս. պօյաճը՜ս...

Այդ օրերէն ասդին, ա՛լ բարեկամներ ենք. կը մնանք բարեկամ։ Յաճախ կուգայ խմբագրատուն, կ'աշխատակցի թերթին, կ'այցելենք իրարու, կիրակի օրերը խումբով և ընտանիքներով պտոյտի կ'երթանք մինչև Պոմոնթի, խօսելու, գարեջուր խմելու, կարդալու, և շաբթուան յօդուածներու մասին վիճելու, զուարթ ընկերակցութեամբը Մանուկ

Ասլանեանի, որ ա՜յնքան սրամիտ պատմութիւններ ունէր Օշականի մասին։

Ուրիշներու կարգին կը դառնամ ու կը մնամ բարեկամ իր անձին ու իր գրականութեան, քաջալերանքովը Տ. Մխաքեանի, որ իր անվրէպ աչքով ու թափանցումով, առաջին գնահատողներէն եղած է Օշականը, և Պոլսէն գիւղ կապ պահած հետը, թերթ ու գիրք ղրկելով շարունակ, դեռ 908էն առաջ։

Իր կեա՞նքը – ո՞վ կը հետաքրքրուի սակայն ուրիշներով, երբ ողջ են անոնք ու առողջ, երբ ամենօրեայ հանդիպումներով՝ գերագոյն ծանօթութիւնը ունինք դէմքերու, խօսքերու և ձգտումներու։

Իր գրականութենէն գիտենք կտոր – բրթուճ բաներ մը։ Գիտենք, օրինակ, որ Սէօլէօզէն է, Պրուսայի մօտ հայ գիւղ, բայց ծնած է Պրուսա, 63 տարի առաջ (1883 Դեկտ. 8), խոնարհ, աշխատաւոր ընտանիքի մը մէջ, որ ամառը քաղաքը կ'անցընէր, ձմեռը՝ գիւղը։ Մայրը մանարաններու մէջ աշխատաւոր. հայրը՝ օտարներու պարտէզներուն։ Դժուարին մանկութիւն ու պատանութիւն, գիւղին ու քաղաքին մէջ բաժնուած։ Հինգ տարեկանին որբ հօրմէ, երկու եղբայրներով և կոյր «հօրքուր»ով մը, որուն, յետոյ, յաճախ պիտի անդրադառնար իր պատմուածքներուն մէջ։ Աւելի ծանր վիճակ իր որբ օրերուն, երբ տան բեռը աւելի կը ճնշէ մօրը վրայ, որ պիտի ըլլար լուացարարուհի, իր տղան ալ քաշկռտելով օտարներուն, հարուստներուն դռները, արցունքն աչքերուն և դառնութիւնը հոգիին մէջ։

Մինչև 16 տարեկան, այդ թուրք քաղաքին նախակրթարանը, տարի մը Արմաշ, Դուրեանի օրով, ապա ուսուցիչ իր գիւղն ու շրջակայքը, մինչև 908, երբ չփման մէջ կը մտնէ Պոլսոյ հետ։ Կ'աշխատակցի մարտաշունչ Ազդակին, յետոյ Ազա-

տամարտ շաբաթաթերթին։ Տարի մը Մալկարա (911) Ա. Յարութիւնեանի գիւղը, ուր կ'օգտուի անոր հարուստ մատենադարանէն, լրացնելով պակասը Արմաշի, ուր ֆրանսերէնի ու գերմաներէնի տառերը միայն իւրացուցած էր։

Մալկարայէն ետք, գիւղական վարժապետի ձորձը մէկդի ձգած, Պոլիս է ալ (912), ուսուցիչ ու աշխատակից Պոլսոյ ու Իզմիրի հանդէսներուն։ Պատմուածք, գրախօսական, քննադատութիւններ՝ մինչեւ 1914, երբ փոթորկաբեր Մեհեանը կը հրատարակէ Վարուժանի, Գեղ. Բարսեղեանի, Կ. Զարեանի և Ահարոնի հետ։ «Հայաստանեայց Գրականութիւնը» նշանախօսք առնելով։

Գիւղին մէջ, չփման մէջ գիւղացիին, անոր խոնարհ խաւերուն հետ, զորս աւելի հարազատ կը զգայ իրեն։ Մասնակից եղած է, կը պատմուի, յանդուգն ձեռնարկներու, գիւղի կարիճներուն ընկերակցութեամբ, որոնցմէ անշուշտ կենդանի պատկերներ են՝ Հաճի Ստեփանի և ըմբիշ Դելոնի նըման տիպարները, ինչպէս խոնարհ խաւերէն ներկայացուած անունները, Տոպիճը, Տոքանը, Պաղտօն եւն.։ Ըսել կ'ուզեմ, քիչ է բաժինը երեւակայութեան իր առաջին գործերուն մէջ մանաւանդ, որոնք իրական կեանքէն փրցուած էջեր են։ Լայն է փորձառութիւնը ոչ միայն գիւղին, իբրեւ բարք ու շարժում, այլեւ գիւղի մարդոց, այրերուն ու կիներուն, զորս ճանչցած է կանուխէն, հայ թէ օտար, իրենց հերոսութիւններուն, իրենց նուաստութիւններուն, սարսափելի իրենց գեղեցկութիւններուն, շքեղ ու նկուն տկարութիւններուն մէջ։

Ճանչցած է հայ յեղափոխութիւնը, մասնակցելով ատեն մը իր շրջանի գաղտնի խմբաւորումներուն։ Ճանչցած է թուրքը, իր ժանիքին ու ժանգերուն մէջ, իր միսի ու արիւնի անյագութեանց

ու հայուն հետ խառն իր կեանքին ու իշխանութեան մէջ։

Գիւղէն ետք, քաղաքի կեանքն ու փորձառութիւնը, մտաւորական թէ ժողովրդական շրջանակներէ ներս, լայն բացած իր միտքն ու ականջը, իր աչքն ու գիւղացիի իր անհուն հետաքրքրութեան փեղկերը։

Առաջին մեծ պատերազմին՝ կ'ապրի շատերուն պէս, չորս տարուան փախստականի կեանքը, սարսափին ու հալածանքին տակը Թուրք ոստիկանութեան։ Գիտէ՞ք, ի՛նչ ըսել է «փախստական», տունէ տուն, ան ալ Թուրքին ձեռքէն, պատերազմի ահաւոր օրերուն, երբ հայը դարձած էր բազէին հալածական ճնճղուկ, խեղճ ու անյոյս։ Ութն անգամ ձեռք անցած, բայց փրկուած, վերջին անգամն ալ գլուխը չուանէն ազատած հրաշքով. յուսահատ յանդգնութեամբ։ Այս անգամ, քիչերէն մէկը։

Կեանքի մէջ վայրկեաններ կան, ուր մարդիկ անդունդին վրայէն ոստումի փորձը կ'ընեն, մահուան կը վազեն, աչք առած արիւնը, բայց կը պատահի որ, երբեմն, չես գիտեր ի՛նչպէս, դիպուածով, կեանքին մէջ կ'իյնան նորէն, փոխանակ անդունդին։ Հոգեդարձի պէս բան մը։ Օշական վրէպով փրկուածներէն եղած է, և մղձաւանջի այդ օրերուն, գերման սպայի տարազով անցած է Պուլկարիա, ուր ուսուցչական պաշտօնի կոչուած է պահ մը, իբրև ղարիպ ու անտէր մտաւորական, ուրիշներու նման։ Բայց երկար չէ տեւած իր «պաշտօնը», ընդհարուելով Թաղականի աղաներուն հետ, որոնք իրենց կապած «Նպաստ»ին փոխարէն, պահանջած են՝ որ յարգուին յոտնկայս ողջունուելով, հանդիսաւոր մուտքի վայրկեաններուն։

Օշական, վրդոված, Թղթադրամներու տրցակը անոնց երեսին նետելով, կ'առնէ կը քալէ, ապշահար ա-

ղաններու գլուխներու առջեւէն, կ'իյնայ գիւղերը, իւղ ու պանիր, հաւ ու հաւկիթ բերելով քաղաք ու ծախելով բարեկամներու, ապրելու համար իր քրտինքով, հոգին անկախ ու թեթեւցած։

Կեանքի, մարդոց ու քաղաքներու իր փորձառութեան վրայ աւելցուցէք գիրքերու փորձառութիւնը։ Ահաւոր կարդացող մը եղած է Օշական վաղ տարիքէն. սկսելով Արմաշէն, ուր Դուրեանի «ղայբոյթը» հրաւիրած է իր վրայ, նախ՝ որովհետեւ ամէն բան ուզած է կարդալ և, յետոյ, մերժած ըլլալով ճանչնալ Ալիշանի մօտ բանաստեղծի տաղանդը, հանդէսի մը առթիւ, հազիւ դեռ 18 տարեկան այն ատեն. մերժում մը, որ կը շարունակուի դեռ քառասուն և աւելի տարի ետքն ալ... Արագ կարդացող մըն է, և կրնայ մէկ–երկու ժամէն հատոր մը վերջացնել, թափանցելով գիրքին ոգիին, խորհուրդին ու մեթոտին, քան բառերուն ու պատմութեան։ Ատոր համար ալ լայնօրէն ծանօթ, հայ ու օտար գրականութեան։ Բայց, բաւականաչափ յանդուգն ու արի կարդացող մը, երկու էջ կամ երկու գլուխ, կամ նոյնիսկ քանի մը գլուխ կարդալէ ետք, մէկ կողմ նետելու համար հատորը, «յիմա՞ր» բացագանչութեամբ։ Ամէն մարդու գո՞րծ է գիրք մը կէս ձգելը, առանց վախճանին սպասելու։

1922–ին՝ «Բարձրավանք»ի հրատարակիչներէն մէկը, Պոլիս։

Պոլսէն դուրս կեանքը ծանօթ աւելի. Պուլկարիա (1922), Եգիպտոս (1924), երկու տարի ետք Կիպրոս և 1934–էն ի վեր Երուսաղէմ, դասախօս Ժառանգաւորացի մէջ։ Այս ժամանակաշրջանին է որ, 1937–ին, սրտի տագնապով կը զգետնուի, զոր կը յաղթահարէ գիւղացիի իր կազմով. կ'այցելէ Փարիզ ու կը վերադառնայ, մինչ ազդեցութեանը տակ սակայն հարուածին, թէեւ ամուր լերան պէս։ Ու այս տարի յոբելինական հանդիսութիւններ, սկսելով Իրաքէն, Կիպրոսէն, Սուրիայէն ու Լիբանանէն, այս

առթիւ այցելելով նաեւ, հրաւէրի վրայ, վերջին երկու շրջաններու: Կը վերադառնայ անհուն ու նոր տպաւորութիւններով, հոգիով գոհացած, ոգեշունչ երախտապարտութենէն եւ հայ բազմութիւններէն: Իր կեանքին մէջ առաջին անգամն է, որ առանձնասէր գրագէտը կ'առնէ զանգուածներու շունչը եւ կը վառի անոնց խանդավառութեան կրակներէն: Զանգուածը իր սիրելին, անծանօթ ու անհուն սիրելին կը դառնայ եւ ինք՝ զանգուածինը, գոնէ մէկ անգամ:

* * *

Տուինք իր կեանքը. այսինքն քանի մը թիւ ու դէպք, ըսելու համար թէ Օշականի փորձառութեան ի՞նչ լայնք ունի:

Ի՞նչ հարկ սակայն աւելի հեռուները երթալու, երբ հակառակ իր ժխտումներուն ու յարձակումներուն, պարկեշտ մտաւորականներէն ոչ ոք գրեթէ ոխ ունի իր դէմ, հաստատելով իր մէջ ազնիւ ու անկաշառ աշխատաւորը հայ մտքին, դարբիններէն մէկը հայ նոր գրականութեան, մուրճին ու ծուխին մէջէն, կրակի կորներուն ու ցայտքերուն մէջէն, բայց յամառ ու հաւատաւոր տեսիլքովը վառուած: Աւելցուցէք այս բոլորին վրայ անկախութեան իր զգացումը, գրեթէ բիրտ իր ինքնիշխանութիւնը անհատական ու հանրային կեանքին մէջ, եւ դուք կ'ունենաք Օշականը. իր ուրուանկարը այսինքն: Անիկա գիտէ խօսիլ, հաւասար ընտանութեամբ ու ազատութեամբ, խոնարհ գիւղացիին ու սոնք դրամատէրին հետ, ինչպէս քահանային ու պատրիարքին հետ, առանց քամակ ծռելու, մանաւանդ այս օրերուն, երբ երեւոյթը ընդհանրական է, եւ գովքն ու շողոմանքը անհրաժեշտ մաս շատերու կեանքին: Հասած է դիրքի մը, ուր ազատօրէն կրնայ դէմ խօ-

ափ, ի հարկին, որեւէ կազմակերպութեան, հաստատութեան կամ բարձրաստիճան անձերու, քննադատել, մատնանշել ու, երբեմն՝ արհամարհել ալ։ Բայց, հաղորդ է ազգային ոգիին ու շունչին, զոհաբերութեան աղբիւրներուն. ցեղային արիւնոտ հետապնդումներուն։ Առիթ ունեցած է հայ յեղափոխութիւնը խորաչափելու, քննադատելու ալ, վերլուծաբար, բայց չէ կրցած չկախարդուիլ մեր սքանչելի ֆէտայիներէն ու անոնց անհուն անձնազոհութենէն. չէ կրցած արցունք, օրհնութիւն ու աղօթք չունենալ հայութեան այս վահագնեան զարմերուն համար, ինչպէս մեծարանք անո՛նց հանդէպ, անհատ թէ կազմակերպութիւն, որոնք արծարծ պահած են անոնց ոգին ու յիշատակը, ստեղծագործած զանոնք և անոնցմով վեհապանծ էջեր տուած հայոց պատմութեան ու գրականութեան։

Հպարտ է մեր պատմութեամբ. հպարտ՝ մեր գրականութեամբ, զոր չի խղճահարիր պատռելու երբեմն, հասնելու համար ցեղին հոգիին։ Լսա՞ծ էք զինք բեմէն, ազգային մեծ տօնահանդէսներուն, երբ այս հպարտ ու կարծր մարդը կը խոնարհի, ճերմակ գլուխով, մեր հերոսներու յիշատակին առջեւ, խորտ ու բորտ, գրեթէ անտաշ բառեր կ՚ըսէ, բայց կը գիտնայ սրտայոյզ դառնալ, հրեղէն պատկերներ գծել, յուզուիլ, յուզել, և իր ունկնդիրներուն արցունքներուն մէջէն հասնիլ մեծ գեղեցկութիւններու։

Ու մի՛ մոռնաք որ Օշական հռետոր մը չէ։

Իր գրականութիւնը.— Ըսած եմ ուրիշ տեղ մը՝ թէ Օշականէն գիրք մը գրականութիւն մը կ՚արժէ, ինքն իր մէջ, թէ իր յարուցած հարցերով։ Ի՞նչպէս տալ իր գրականութիւնը, առանց գիրքերու շարքի մը։ Այս էջերը ուրուագիծ մը միայն կը բերեն, ո՛չ աւելի։

Բարդ է Օշականի գրական դէմքը.— պատմող՝ վիպող, պատմագիր, քննադատ, փորձագիր, իւրաքանչիւրը ինքն իր մէջ ամբողջ ու ինքնաբաւ, գրագէտը ոտքի պահելու համար։

Պատմողը.— Երբ մենք հասանք, այսինքն՝ գրականութեամբ հետաքրքրուեցանք, դեռ դպրոցէն ներս, Ազատամարտ շաբաթաթերթը (1910-11) կ'ոգեւորէր մեզ, մասնաւորապէս, ամէն Կիրակի առաւօտ։

Հոն է որ նոր անուն մը՝ Յ. Քիւֆէճեան՝ քանի մը պատկերներ ստորագրեց. Տոխմաճը, Տոպիճը, Մասմաքէլ Եւա, Պաղտօն եւայլն։ Գիւղէն պատկերներ, պատմուածքներ էին ասոնք, արտակարգ վառքով ու կեանքով, որոնք գիւղը, բայց գիւղէն աւելի՝ գիւղացիները կը բերէին. բարքերէն աւելի՝ մարդերը։ անոնց հոգիները։ Գիւղի մարդիկը՝ հայ գրականութենէն ներս, բայց նոր կերպարանքով մը այս անգամ, նոր տարրուններով։ Իրենց սէրերուն, իրենց կիրքերուն պոռթկումին, կեանքին ու մտածման պարզութեան, մարդկայնութեան հետ։

Մինչեւ այդ՝ ունէինք գաւառը մեր գրականութեան էջերուն։ Ունէինք Հրանդին պանդուխտները։ Թլկատինցիին լուռ ու սուր ցաւերու կծիկները, Զարդարեանի հէքիաթները, Գեղամին Մուշէն բերած հծծիւնները։

Ոչ մէկը, որ մօտեցած ըլլար գիւղացիին տան. նայէր պատուհաններէն, պատմէր տուներէն ներս հիւսուող լուռ տաժը, ողբերգութիւնը հայ գիւղացիներուն, ընտանիքի գաղտնի սէրերուն, մահուան ու արիւնին հետ խառն։ Օշական տեսաւ ու տըւաւ, առաւելապէս, սեռերու բախումը, այրերու եւ կիներու հրեղէն վէպերը, սխրագործութիւնները, սրտաչարժ, անհունօրէն տրտում, մեկուսի կեանքերը, անոնց ծաղկումն ու ապա խամրումը, կոր-

ծանումը սեռային զսպանակներէն մղուած, ճակատագրի թաթին տակ:

Ծանօթ գիւղին ու գիւղացիին, տառապած ինքն ալ խոնարհ աստիճաններու վրայ, Օշական ԽՈՆԱՐՀՆԵՐԸ տուաւ, անոնց նկարագիրը, բախտը, ներքին պարզ, այլ յանկարծ բարդացած աշխարհը. անոնց միամիտ, հեռանշոյլ երազները՝ կտոր մը իրականութեան կառչած:

Տուաւ անոնց անհուն նուիրումը Երազին, մարդոց, բոլորին:

Տուաւ մարդիկ, որոնք «կէս-մարդիկ» էին, արհամարհուած, ջախջախուած խլեակներ, իրենց մարմինովն ու խելքովը, իրենց հոգիովը, աղքատ, ապագուն նեղաշխարհովը: Բայց մարդ էին վերջապէս: Բոքուր էին, բայց սիրտ ունէին: Ոտքի կոխան էին, բայց զուրկ չէին զգացումներէ: Արհամարհուած էին, բայց ոչ արհամարհելի, իրենց սրտազեղումներովը: Աննշան, աներեւոյթ էակներ, որոնք սակայն դէմքի մը լոյս տեսիլքին առջեւ, նշանաւոր կը դառնային յանկարծ. կեանքէն սրբըւած մարդիկ, որոնք կեանքին մէջ կը նետուէին, զգացումի մը կրակէ անձրեւին տակ շահեկան ու հետաքրքրական դառնալով:

Նոր էին այս մարդիկը, նոր էր այս շունչը. նոր՝ հողին հոտը, հովերուն ձայնը, կնիւններուն շշունջը, երկնքին կապոյտը, ծովուն ու լիճին իրիկնային ծփանքները, և այս բնութեան մէջ ծաղկած հէքիաթները հայ կէս-գաւառէն, որ Իզմիթի ծոցին շուրջն է կազմուած: Նոր էր փիլիսոփայութիւնը, ճակատագրին հետ և անոր ստուերին տակ համակերպած մարդոց հոգին: Ըսելու համար՝ թէ մարդուն հոգին նոյնն է մեծերուն թէ փոքրերուն մէջ. մեծատուններուն և չքաւորներուն, խոնարհներուն

մօտ ալ, այր ըլլան թէ կին անոնք, ներքին զօրու-թիւններու մղումին տակ ճմլուած։

Օշական կը խօսէր գիւղի մը մարդերէն – քանի մը հատէն միայն, – կենալով խոնարհներու սրտին մօտ, վկայելու համար թէ իր ժողովուրդին մէկ մասը այս պայմաններուն մէջ կ'ապրի կեանք կոչ-ուած «բան»ը, գեղեցիկ, այլ եղերական։

Ու պատմելու համար՝ թէ կեանք կոչուած այդ «բան»ը՝ այս կերպարանքը կ'առնէ, երբ կը դրուի ան զգացական սլաքներու տակ. պատրանքներու չուքին, երազի ու տեսիլքի լոյսերուն տակ. կիրքի կամ ատելութեան կրակներուն մէջ։

Տօգանը խոնարհ մըն է, ծանր ճակատագրով, որուն մութ ու միամիտ կեանքը կը բոցավառի կնկան մը երազով։ Խոստում մը կ'ըլլայ իրեն՝ զինք կարգելու, և հեռաւոր, մշուշոտ այդ երազին մէջէն, կը քալէ ու կը դատէ ան ամբողջ իր օրերը, կը դառնայ համակ նուիրում, ի վերջոյ տրորուելով, բայց երջանիկ՝ մինչև մահը։

Տոպիճը՝ ուրիշ մը. մինակուկ ձկնորս մը, որ փշրուած երազով մը կեանքին կապուած է դեռ և օղիին մշուշին մէջէն կ'ոգեկոչէ իր տան, կնկանը և մօրկանը լուսէ պատկերները, ո՛րոնք չկան ալ, տունը փլած, մայրը մեռած, կինը Պոլիս փախած ըլլալով։ Յետոյ, իր ծեր օրերուն, վերածաղկումի նոր փորձ մը, իր կնկան վերադարձով, բայց ի՜նչ ծաղկում աւերակներու մէջ... և ի՜նչ ողբերգու-թիւն։

Պաղտօն՝ ուրիշ կէս-ծնած մը, որ անկարելի ե-րազը կ'ունենայ իր տիրուհիին սրտին և նոյնիսկ աւելի անդին հասնելու։ Կարծէք, իբր ժամանց ու զուարճալիք, պահ մը կը թոյլատրուի ալ հասնելու, և այդ պատրանքին տակ ալ, ամբողջ սիրտ դար-ձած, կը զոհուի, ցրտահար։ Իր երազէն մղուած

դէպի ձիւնոտ լեռնալանջերը ձնծաղիկ բերելու կ'երթայ իր հիւանդ տիրուհիին համար, մահուան գինով, բայց մահէն ետք նուաճելով զայն։

Այլապէս ողբերգութիւն մը Խենթ Սողոմէն, զոհ՝ իր առաջին սիրոյն ու սարսուռին, չարչարագին կեանքով մը՝ դաժան էրկանը ձեռքը, բայց երջանիկ իր հին երազով, խենթութեան պահերուն մէջ՝ պատրանքին ապրումով։

Եւ այսպէս միւսները – սքանչելի Շահպազը, և դեռ ուրիշներ, թիւով տասնըհինգ։

Բոլորը ճակատագրական տիպեր, կէս-ծնածներ, որոնք երջանիկ են երազով ու պատրանքով։ Ողբերգական կեանքով ու վախճանով միշտ, բայց մարդ վերջապէս, որոնք, իրենց հոգիով, ոչ միայն հետաքրքրական կը դառնան, այլև իրենց սրտի ողբերգութեամբը կը ցնցեն մեր հոգին, անհուն գութի ու կարեկցութեան աղբիւրներ բանալով հոն։

Անժառանգ խլեակներ կեանքէն, բայց եղերական գեղեցկութեամբ, արուեստագէտին համար մանաւանդ։

Ասոնց հետ՝ պատանիներու կեանքը («Երբ պատանի էին»), երբ առաջին սարսուռները ծայր կուտան մեր մէջ։ Դպրոցական սեղաններուն վրայ դեռ, ուր, յաճախ, սրտայոյզ, ամպէ դէմքեր կը գծուին ու լոյս երեսներ կը ժպտին, երբ սիրտերը իրար կը փնտռեն ու ձեռքերն ու գլուխները իրարու կը մօտենան, ուր որ պատահին, անմեղ, անստոյգ ու քաղցր։

Երազնե՞րը, մարդուն հոգին ու մարմինը լեցնող ցնորքները, որոնք կը տառապեցնեն, կը տրորեն, այլ երջանիկ կը դարձնեն այս կեանքը, «դառնանոյշ» այս կեանքը, որ կը դադրի միս ու ոսկոր ըլլալէ և կը դառնայ խորհուրդ ու ցնորք. կը դադրի խորհուրդ ըլլալէ, դառնալու համար կարծր իրա-

կանութիւն, ճակատագիր՝ մարդերուն համար, մանուկին, երիտասարդին, չափահասին, խոնարհ, կէս–ծնած մարդուն և լման մարդուն համար։

Այս կեանքն է որ տուած է Օշական, և բացած վարագոյրը հայ գիւղին վրայէն, անոր բնութեան ու բարքերուն արագ այլ հրեղէն գծագրութեամբ, պղպղուն, նոր, ինքնատիպ ոճով մը, դեռ գիւղացիի չեչոտ վրան, դեռ գիւղին հում, աշխոյժ ու նախնական համն ու քաղցրութիւնը բառերուն ու պատկերներուն փաթթուած։

Այս էր իր բերած նորութիւնը՝ մեր առհասարակ Սրահներու մէջ ծաղկած նորավէպի կալուածէն ներս։

Վիպողը.— Հոս ալ խոտոր ճամբաներու մարդն է Օշական, աւելի լայն հեռանկարներով և աւելի խոշոր յաւակնութիւններով։

Անոր համար վէպը պատմութիւն մը չէ միայն, դէպքերու հետաքրքրական յաջորդականութեամբ մը, հերոսներու տողանցքով մը. պատմութիւն մը՝ որ հանգոյցներ ստեղծէր, լարէր ու վառէր երեւակայութիւնները, յուզէր ու գրգռէր ընթերցողը, տանելու համար զայն անակնկալ վախճաններու։

Օշական չէ անոնցմէ, որոնք դիպախաղեր (էնթրիկ) կը ստեղծեն, կը կախարդեն ընթերցողը, շնչասպառ կը վազցնեն անոր միտքը, և, յանկարծ, կանգ կ'առնեն, սիկար մը ծխելու, հազալու, ակնոցը շտկելու, ջուր խմելու և նորէն շարունակելու համար...

Հեռու է ան նման հին ու նոր ձեռնածութիւններէն։

Անոր վէպը պատմութիւն մըն է, կարճ ու բուռն. քանի մը խօսքով տրուելիք պատմութիւն մը, որ սիրոյ, կիրքի, սրտերու և մարմիններու բախում մը կը բերէ մեզի. անոնց աճումը՝ արտակարգ աս-

տիճաններով և ապա կործանումը՝ մահուամբ, սպանութեամբ, այսինքն ճակատագրական վախճանով, դէպքերու բռնութեամբ։ Պիտի ըսէինք տեսակ մը արտակարգ ոճիր–արկած, եթէ իր հերոսներու հոգին չկազմէր անոր յատակը և եթէ մարդու մը պատմութեան մէջ՝ շատերունը չցոլար. կնոջ մը տագնապին մէջ՝ շատ մը կիներուն տագնապանքը, և եթէ ճակատագրական ձեռք մը, ամէն մարդու հոգիէն ներս երկարած, չճմլէր զայն։ Զքշէր ու չտանէր մարդը, մեզ բոլորս, մեզ փոթորկող ուժերուն հոսանքին ի վար։ Եւ եթէ այս բոլորին հետ, մարդերու և կիներու այս խումբին բախտն ու կեանքը չբերէին մեզի՝ աւելի լայն խաւերու, նոյնիսկ շրջանի մը բնակչութեան կեանքը, ցեղային ճակատագրին վրայ ալ ցոլքեր արձակելով կամ, փոխադարձաբար, անոնցմէ արձագանգներ լսելի դարձնելով։

Իր Ծակ-Պտուկը գեղ մը մարդոց յուզմունքն է՝ կնոջ մը տռփէն, երիտասարդ սրտերու և կիրքերու ալեկոծութեամբ, սիրոյ խորունկ ու երազատենչ լայն բաբախումներով, կորիճներու հետաքրքրական ու հերոսական տիպարներու ալ գծագրութեամբ։

Մնացորդացը գիւղական ընտանիքներու ու գերդաստաններու փոթորիկ մըն է, հաշիւին, նիւթին, կալուածներուն, ժառանգութեան պահպանման ու տիրացման ախորժակներով, զուգընթացաբար սիրոյ, սեռի ու ոճիրի անհուն ու եղերական հանդէսի մը։ Օշական իր վէպին մէջ կուտայ, դարձեալ, հայ գիւղը, գիւղացիները, անոնց հոգին ու բարքը, բայց նաև Թուրքը. հայն ու Թուրքը միասին. իրարու հետ, իրարմով։ Մէկը հալածական, միւսը հալածող, մէկը իշխուած, միւսը իշխող, բիրտ, պիղծ ու պագշոտ։ Կուտայ շուրջ մէկ դարու պատմու-

թիւնը, մեր ապրումները, տառապանքը, մեր փառքերը, մեր վէրքերը, վէճերը և ամէն բան։

«Հեղեղ»ային վէպ մըն է ան, կամ կոչուած է ըլլալու, ինչպէս Թիպօները՝ Ռոժէ Մարթէն տիւ Կառի, ինչպէս Բարեացակամ Մարդիկը՝ Ժիւլ Ռոմէնի, ընդգրկելով հայ կեանքը, մինչեւ մեր օրերը, իր հերոսներով ու դաւաճաններով. իր սեռային ու սիրային մրրիկներով, նիւթին ու հոգիին բախումներով և բազմազան մարդերով, անոնց մեղքերովն ու առաքինութիւններովը։ Այս ամէ՛նը, անցնելով նաև տարագրութեան, աքսորին, հրդեհին, արցունքին, բազմապիսի կորանքներուն ու խոյանքներուն մէջէն։

Իր արուե՞ստը, այսինքն թեքնիքը. – բայց չունի ան, կրնանք ըսել, եթէ արուեստ ըսելով՝ պիտի հասկնանք վիպելու, պատմելու, «հետաքըրքըրական», «համով» ու «ժողովրդական» դառնալու կամ դարձնելու եղանակը։ Երբեք «եղանակ»ներու մարդը չէ ան։ Անոր համար վէպը ճերմակ էջ մըն է, ինչպէս ինք կ՚ըսէ, որուն վրայ կ՚արձանագրէ մարդու մը կամ հաւաքականութեան մը կեանքն ու գործերը, հեղինակին աչքովն ու խելքովը, հոգիովն ու սրտովը հաստատուած, վաւերագրուած ու ընդմիջուած։

Օշական ներկայ է միշտ իր վէպերուն մէջ, իր հերոսներուն հետը, «էջին մէջ տեղ մը», յանկարծ միջամտելու համար։

Ոչ խօսիլ գիտէ, ոչ պատմել և այդ պատճառով ալ՝ լուռ են յաճախ իր հերոսները։ Հայ գիւղացին շատախօս չէ երբեք։ Բայց հարուստ են անոնք, ինչպէս ինքը, իրենց ապրումներովը. արարքներովն ու զանոնք լարող զսպանակներու բացատրութեամբը։ Շարժումն ու արագութիւնը, որոնց դարը կ՚ապրինք, հոգիներու նե՛րսը գրած է Օշական։ Իրեն համար, մարդիկ հետաքրքրական չեն իրենց արտաքին երեսներովն ու շարժումներովը միայն։ Ի՞նչ կ՚ընեն, ի՞նչ կուտեն, ի՞նչ կը հագուին. ի՞նչ կը խմեն ու

կը խօսին. հետաքրքրական չէ։ Ի՞նչ շահեկանութիւն այս սնոտիքին մէջ, որ ամէն վայրկեան կը փռուի մեր աչքին առջեւ։ Հետաքրքրականը՝ անոնց հոգին է։ Ի՞նչ կը զգան, ի՞նչ կը մտածեն, ի՞նչ կ'երազեն։ Ի՞նչպէս կը սիրեն, կ'ատեն, կը մեծնան ու կը տառապին։ Ի՞նչպէս կը ցանկան, կը բորբոքին, կը զոհեն ու կը զոհուին. կը սպաննեն ու կը սպաննուին։ Սրտերէն մարմինները և փոխադարձաբար. կեանքէն մահ և փոխադարձաբար, շուքերու և շքեղութիւններու մէջէն։

Օչականի համար ոչ ամբողջ մարդը, ոչ ամբողջ կեանքը հետաքրքրական չեն. անոնք հետաքրքրական են և նաև գեղեցիկ՝ իրենց յուզմունքի պահերուն. ինչպէս գեղեցիկ է ու հետաքրքրական ծովը՝ փոթորկոտ օրերուն։

Հետաքրքրականը՝ նախ՝ մարդը, մարդերը, բայց այն պահերուն միայն, երբ անոնք իրենց յոյզերուն ալիքումն են ողողուն. սիրոյ, կիրքի, ատելութեան հրավառ վայրկեաններուն. այսինքն՝ իրենց ներքին ուժերուն շղթայազերծ պոռթկումներու րոպէներուն։ Երբ անոնց հոգին, մութ ու ալեկոծ, կը վարուի ճակատագրի ձեռքէն, անոր գործիքը կը դառնան մարմինները, որոնց պաշտպանութեան, յագեցումին, փառատենչութեան ու հերոսական արարմունքներուն համար՝ դանակներ կը շողան. անիրաւութիւններ կը գործուին. ոճիրներ կը պոռթկան ու դիւցազնական քայլեր կ'առնուին, սրտախռով պահերով։ Նման պահերո՛ւն հետաքրքրական են մարդիկ, այր ու կին, պատանի թէ երիտասարդ, որոնք, յաճախ, միաժամանակ, հերոս են ու ոճրագործ, քաջութիւն են ու վատութիւն, երկինք ու գետին, լոյս ու ցեխ, ինչպէս Տոսթոեւսքիի տիպարները...

Յետոյ կեա՛նքը։

Կեանքը՝ ամէն բանէ վեր.— ահա՛ իր վարդապետութիւնը, իր արուեստն ալ, եթէ կ'ուզէք. բայց կեանքը, ոչ մակերեսէն տրուածը՝ իր փրփուրնե-

բովը, այլ առնուած ներքին, հոգեկան ապրումներուն մէջ։ Ոչ տեսանելի, ոչ սովորական շարժումներուն մէջ, այլ անտեսանելի, ընդգգալի փոթորիկներու շրջանին։ Այս պատճառով ալ իրեն համար պատմութիւնը երկրորդ գծի վրայ կուգայ։ Խօսքն ու դէմքը կը դառնան անշահեկան։ Եւ ասոր համար Մնացորդացի մէջ (Բ. հատոր) հարցում մը, «ո՞ւր», իր, Սողոմի կողմէ տրուած իր ներսը, և իր մօրը կողմէ կրկնուած իրեն, Սողոմին, ոճիրէն և հրդեհէն ետք, իր պատասխանը՝ —«էգի՛ն»՝ կը գտնէ տասնեակ մը էջ խորհրդածութեան, այսինքն՝ հոգեկան վերլուծումէ ետք, շատ կենդանի և իրաւ, բայց լարումը անհրաժեշտ դարձնող։ Իրեն համար շատ ալ հետաքրքրական չէ, թէ մարդիկ կը կարդա՞ն թէ ոչ զինք. Իր գործը «դիւրընթեռնելի» կը դառնա՞յ թէ ոչ։ Կուտայ աշխարհը, մարդը, այսինքն կեանք կոչուածը, ինչպէս որ կը տեսնէ, կը զգայ, կ'ապրուի. յորդ, կենդանի, մրրկոտ։ Այս գծով ան իրեն առաջնորդ և ուղեկից կ'ունենայ, եթէ ոչ հայ գրողներ (բացի Ինտրայէն թերեւս, չափով մը), օտար մեծ դէմքեր, ինչպէս Տոսթոեւսքին, Ճոյսը, Փրուսթը, եւն., այն տարբերութեամբ միայն որ, մինչ անոնք իրենց խօսքը միլիոնաւորներու կ'ուղղեն, ինք կ'ուղղէ հայութեան միայն, ան ալ գաղթական հայութեան։

Կրնաք չըլլալ համաձայն իր հետ, բայց գրականութիւնը քուէի չի դրուիր և պարտաւոր էք առնել իր գործը, ինչպէս որ կայ ան։

Յոգնեցուցի՞չ.— այո՛, ինչպէս ամէն վերելք, բայց չքեղ հեռապատկերներով. մարդկային, հզօր պատմումներով, տիպերով, յորդ կեանքով՝ որ ոտքի պիտի պահէ իր գործը, գոնէ քիչերու համար, բայց պիտի պահէ, իբրեւ մէկ դարու հայ կեանքի բարձրագոյն արձանագրութիւններէն մէկը. իբրեւ լայն

վկայութիւն մը, աննախընթաց՝ արեւմտահայ գրականութեան մէջ՝ իր ծաւալով, խորութեամբ ու պատկերացումներով, իրաւ, անհատական ու հաւաքական և ազգային լոյսերով ողողուն։

Թատերագիրը մօտէն կը քալէ վիպագրին – ինչպէս փորձագիրը՝ քննադատին – աւելի թեթեւ, բայց աշխոյժ, և տոգորուն՝ կեանքի ու իրականութեան աւելի ցնցող ու կենդանի արձագանգներովը։ Առօրեայ կեանքէն կամ մեր մօտիկ անցեալէն բեմ հանուած պատկերներ են իր թատերգութիւնները։ Հայ ընտանիքներէ և հայ մարդոց կեանքէն ու, երբեմն ալ, մեր պատմութենէն առնուած գրուագներ.— Նոր Պսակ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Երբ մեռնիլ գիտենք, Աքիլլէսի կրունկին տակ եւն.։ Գործեր, որոնց միայն արժէք մը պիտի ապահովէր անշուշտ բեմի աւելի լայն փորձառութիւն մը։ Յուզումը չի պակսիր իրեն բեմի վրայ, ուր, հակառակ իր տեսութեան, գիտէ երբեմն սանտիմանթալ ըլլալ, բայց կը փընտռենք շարժումը, որ յատկանի՛շը կը կազմէ թատրոնին։

Քիչ մը աւելի շարժում, և քիչ մը պակաս իրապաշտութիւն, Օշականի թատերական գործը պիտի դարձնէին ապահովաբար կենդանի վկայութիւն մը հայ կեանքէն, բեմ հանուած։ Ու ան՝ բոլորովին ինքնատիպ կերպով մը, առանց արտաքին ազդեցութիւններու։

Իր ո՞ճը.– իրեն յատուկ։ Ստեղծագործութիւն մըն ալ ան, երբեմն ծանր ու երկարաշունչ պարբերութիւններով, եւ, երբեմն՝ մէկ բառով, որ պատկեր մըն է կամ հոգեվիճակ մը։

Հոծ իրականութեամբ, արագ, կենդանի, բայց խճողուն պատկերներով, խորհրդաւորութեամբ եւ ըսուած, ծեծուած, ծանօթ ճամբաներէ չքալելու ջանքով. Նոր ձեւով և նոր բառով ըսելու տագնա-

պանքով, ինչ որ արուեստական չէ իր մօտ, այլ բնական արտայայտութիւնը իր ինքնատպութեան։

Աւելի յստակ ու պարզ իր քննադատութիւններուն մէջ, այս ոճը կը դառնայ երբեմն սանձարձակ իր վէպին մէջ, ուր էջերը կը դառնան, առանց կէտի ու շունչի. բայց հարուստ միշտ գիւտերով, նոփնոր պատկերներով, մտածման ու ներքին ու արտաքին աշխարհի վրայ ճշգրիտ փայլակներով։

Անձնական, զուտ «Օշականեան» ոճ մը, որ մաս կը կազմէ իր գործին ու խառնուածքին, հակադրութիւններով յաճախ։ Կարճ ու երկար, բարդ ու պարզ, լոյս ու մութ, դասական թէ պոլսական, եւրոպական ալ, բայց հայեցի իր արմատներուն մէջ և հարուստ։ Ջղուտ, տաք, և բռնակալ, տակէ՝ իր դրոշմը իր աշակերտներուն վրայ և մեր երիտասարդ գրականութեան վրայ, ուր իր չեշտը, ինչպէս իր գնացքը՝ հաստատելի կը դառնան։

Արագ կը գրէ, հապճեպ գրեթէ, հետեւաբար՝ առանց անդրադարձումի. անդրադարձում՝ որ իր ոճը պիտի դարձնէր աւելի խիտ, անթերի և գրական անխառն ստեղծագործութիւն։ Բայց, ինչպէս իր գործը, ոճն ալ ինքն է, ու պէտք է առնել զայն իր շքեղանքին ու շուքերուն մէջ։

Պէտք չէ տարբաղադրել Օշականը, և պէտք է դատել զինք իր համադրութեանը մէջ, իբրեւ ամբողջական երեւոյթ, ուր ոճը նուաճուած բարձունք մըն է, նոր ու գեղեցիկ, եթէ ոչ միշտ հայկաբանակա՞ն...

Քննադատը.— Ինչպէս գիւղէն իր պատկերները, քննադատական առաջին փորձերն ալ մէկէն ուշադրութիւն գրաւեցին իրենց նորութեամբ, յանդգնութեամբ. ոճի ու ձեւի ինքնատպութեամբ։ Այդ փորձերը նախ՝ ազդարարութիւն մը եղան,

ապա աղմուկ ու խուճապ ստեղծեցին, պատուանդաններ սարսելով, անուններ տապալելով, «հարթել»ով։

Տոպիճը և Տոխսաճը, և գրեթէ միաժամանակ, քանի մը ամիս ետք, Մեր Բանաստեղծները դէմքերու շարքը («Ազատամարտ» Տարթ. 1910–1911), նախ՝ Եղիշէ Եպիսկ. Դուրեան և յետոյ... Լեւոն Էսաճանեան։ Առաջինը՝ վերլուծումի, թափանցումի և թեւածումի լայն հորիզոնով. շքեղ պատառ մը՝ բանաստեղծ եկեղեցականին գրական դէմքը վրան. արեւով ողողուն, այլեւ թանձր շուքերու ալ մատնանշումով, յանդգնութեամբ, հեղինակաւոր, գրեթէ գոռոզ շեշտով։

Երկրորդը՝ կործանումի տիրական արշաւանք մը։

Յետոյ, ուրիշներ, Սիպիլ, Սիամանթօ եւայլն, ուրիշ հանդէսներու մէջ («Շանթ», «Հայ Գրականութիւն»), նոյն թուականներուն (1912) և վերջապէս «Հարթենք»ներու շարքը, հին ու նոր համբաւներուն դէմ, «Մեհեան»ի մէջ (1914)։

Այդ տարիներուն, մինչեւ 1910 մանաւանդ, քննադատութիւն մը ունէինք անշուշտ։ Մեր բոլոր գրողները, հանդէսներու շուրջ հաւաքուած ու խըմբակ կազմած, ամէն բան էին, և նաեւ բանաստեղծ ու քննադատ, կապարճները լեցուցած։ Արփիարեանի, Զօհրապի, Զօպանեանի բացած հին ակօսը խափանուած էր շատոնց և հայ քննադատութիւնը դարձած էր փոխադարձ գովեստ կամ պարսաւ։ Այդ խմբակներուն հետ, բայց վեր անշուշտ անոնցմէ, Ա. Յարութիւնեան, որ Մալկարայի մէջ նստած ֆրանս. քննադատներ էր կարդացած. և սակայն, հակառակ թեւածումի երբեմն հետաքրքրական իր փորձերուն, մնացեր էր բնակիչը նոյն մթնոլորտին։ Գըրախօս մը՝ քիչ մը լայն տարազով, որ գիրք մը

կը ներկայացնէր աւելի շատ բացատրելով քան մատնանշելով. ապացուցանելով քան թելադրելով, դատելով քան զգալով։ Առանց սկօսի և նոր հորիզոնի։ Միջակ բանաստեղծ մը, քիչ մը աւելի վեր քննադատի մը պարեգօտ հագած, ոճի մը շնորհովը նպաստաւորուած։

Կրկէսէն ներս կը մտնէ Օշական, բայց ոչ խաղաղութեամբ, այլ խուժումով. բազմութիւնը ճեղքելէն, կոխկռտելով, հրմշտկելով և, յետոյ, հայհոյելով ալ։ Իր մուտքով, կը փոխուի մթնոլորտը, նոր հորիզոններ կը բացուին. նոր հովեր կը փչեն, կամ այնպէս կը թուին։ Առանց վարդապետութեան ու տարազներու. առանց գիրքերու և անուններու շուրջ մակաղելու, գծելով լայն ու պայծառ պաստառներ, որոնց վրայ հայ ու եւրոպական գրականութենէն լոյսի ցոլքեր կ'իյնան, գաղափարներու ճառագայթներ կը թափին, յանդուգն, տիրական և գրեթէ կոպիտ շեշտերով: Ըսելու և խօսելու ձեւով մը, գրելու եղանակով մը՝ որոնք կը խրտչեցնեն, նախ, բայց յետոյ իրենց քիչ մը մութ ու քիչ մը տարօրինակ կերպովը, նոր և ուժով շեշտովը կը պարտադրեն իրենք զիրենք։

Ճամբայ կը բացուի յախուռն նորեկին, որ բեմ կը հասնի, բազմութեան մէջէն նոր խօսք ըսելու և յայտարարելու.

— Լսեցէ՛ք զիս...

Օշական 26 տարեկան երիտասարդ մըն է։

Կը լսեն զինք, այն ատենէն սկսած, և դեռ մինչեւ այսօր։

Հայ քննադատութիւնը Օշականով գրականութեան սեռ մը կը դառնայ մեր մէջ։ Առնուազն, նոր զգեստ մը կը հագնի։ Կը դառնայ ստեղծագործ, գիրքերէն վեր բարձրագոյն իմացումներու և զգայնութիւններու խարխափումի փորձ մը և արտայայտութիւն մը միանգամայն։ Զգայնութեան ու դա-

տումի միխտանում մը, գիրքերու ու գրողներու մէջէն կամ անոնց առիթով, բայց վեր անոնցմէ, ինքնիշխան, արդար ու մեծ յաւակնութիւններով, ինչպէս որ պէտք է ըլլայ ճշմարիտ քննադատութիւնը։

Կարդացէք Յարութիւնեանը նոյն շաբաթներուն, երբ Սիամանթօյի և Շանթի վրայ կը խօսի, և կարդացէք Օշականը, երբ Եղիշէ Դուրեանի, Սիամանթոյի և Սիպիլի վրայ կը խօսի։ Այնքան հեռու իրարմէ՝ երկու քննադատները, որքան դատողութիւնը վերլուծումէն, կամ ոտանաւորը՝ քերթուածէն։

Քննադատութիւնը Օշականով, և Օշականէն ետք, կը հագնի եւրոպական տարազ, խորքով հայեցի, բայց ողողուն՝ հմտութեան, մտածման ու զգայնութեան լայն ալիքներէն։

Իրեն մի՛ հարցնէք քննադատութեան բանաձեւուած սկզբունքներ. ոչ ալ այսպէս կոչուած գեղարուեստական «վարդապետութիւն», կամ «փիլիսոփայութիւն», պարզ՝ «տեսակէտ»։ Դէմ է գրական դպրոցներուն և հանգանակներուն։ Իր դպրոցը՝ դպրոց չունենալն է։ Իր փիլիսոփայութիւնը՝ արուեստի ազատութիւնը, սխեմի ժխտումը։ Ուրացո՛ւմը նուիրագործուած, քարացած մտայնութիւններու, դպրոցականութեան (սքոլաստիկ), հեղինակութեան, հինէն եկած համբաւներուն։ Դէմ է ընկերային, քաղաքական ու տնտեսական վարդապետութեանց լայն միջամտութեան, շատ ծանօթ տիալեկտիկային մանաւանդ, որմէ կը խորշի և որով այնքան կը տառապի Հայաստանի քննադատութիւնը։ Դժուար չէ վարդապետութեան մը կառչիլը, բայց օգո՞ւտը գրականութեան։ Քննադատը, ծանօթ այդ բոլորին, անշուշտ, պէ՛տք է ըլլայ, առանց սակայն անոնց լայն միջամտութեան, գրականութիւ-

նը ընկերաբանութեան վերածելու աստիճան, վանելով արուեստագէտը. կամ հազիւ տեղ տալով անոր:

Գրականութիւնը ժամանց մը չէ, ոչ ալ միջոց մը՝ կեանքի մէջ որոշ նպատակներ հետապնդելու. ապացուցանելու կամ մարդիկ շլացնելու: Ոչ ալ հաճոյք պատճառող հրախաղութիւն մը: Ստեղծագործութիւն մըն է ան, այնքան լուրջ ու աստուածային, որքան կեանքն է. կեանքի հրաշքը: Աստուածայինը լեցուցած է աշխարհը՝ կեանքով. այսինքն զգացական ու իմացական ալիքներով: Կիրքերով, երազներով, յոյսերով և յուսախաբութիւններով: Պատրանքներով: Երգով ալ, լռութեամբ ալ: Արցունքով ու ծիծաղով ալ. ստրկութեամբ և հերոսութեամբ ալ: Անհուն գեղեցկութեամբ և ողբերգութիւններով: Գրականութեան «առաքելութի՞ւնը».— այս բոլորը տալն է թուղթին վրայ, իրենց բարձրագոյն արտայայտութեամբ, բխումի և բախումի իրենց երկունքով ու պատկերով, բայց անկեղծութեամբ. իրաւութեամբ, տենդագին իրականութեամբ: Ի՞նչ ընելու համար. ոչինչ: Ի՞նչ ընելու համար է կեանքը: Կեանքը տրուած է, գեղեցիկ է ու լոյս. ահաւոր է և մութ: Ճիշդ այդպէս ալ գրականութիւնը, իբրեւ հարազատ ու յաւիտենական ցոլքը կեանքին, այսինքն՝ մարդուն: Կեանքը՝ նպատակն է կեանքին, իր առողջութեան ու գեղեցկութեան մէջ, քանի որ այլապէս բեռ մըն է անգործ տառապանք մը:

Գրականութիւնը՝ բարձրագոյն արտայայտիչը կեանքին. բեկոր մը մարդէն, բեկոր մը, ցոլք մը ցեղէն, անոր ապրումներէն, հոգիէն: Անոր յաւիտենական երազներէն, ոգորումներէն, պայքարներէն ու պարտութիւններէն ալ, յաղթանակներուն հետ: Այսինքն՝ նորէն առողջութիւն ու գեղեցկութիւն, որոնք, ինչպէս կեանքին, գրականութեան ալ

յատկանիշերը կը կազմեն․ անոր յաւերժացման հիմնական պայմանը։ Այսպէս առնուած կեանք մը գեղեցիկ է միշտ, շահեկան, արժանի ապրուելու, արձանագրուելու և քանդակուելու։ Չմոռնանք՝ որ «հասարակ, ողորմելի այլ ողջ կատու մը հազար անգամ, միլիո՛ն անգամ աւելի կ'արժէ, քան սատկած առիւծ մը...»։ Իր խօսքն է, պատահօրէն ըսուած, բայց գրականութեան հանդէպ իր փիլիսոփայութիւնը յատկանշող։ Գրականութիւնը, հետեւաբար, պերճանք մը չէ, այլ պերճաշուք հայելի մը, անհատին կամ հաւաքականութեան ապրումները ցոլացընող, արուեստագէտին միջամտութեամբ։ Այս ցոլացումը մշակուած կերպ մը, արտայայտութիւն մըն է, զոր արուեստ կը կոչենք։ Այնպիսի արտայայտութիւն մը, որ համապատասխան ըլլայ ապրուած կեանքին ու վայրկեանին, ըլլայ իրաւ ու իրական, առանց չպարի, առանց կեղծիքի։ Բառը իրողութեան արձագանգը, բացատրութիւնը հոգիին մէկ բացագանչութիւնը։ Կեանքին արձագանգն ու գոյնը։ Բայց զտումով, բայց բիւրեղացած, բայց չափով, խելքով ու զգայնութեամբ։

Օշականի համար «իրաւ» գրող մը պէտք է ունենայ զգայնութիւն, խելք, կեանք ու աշխոյժ։ Պակա՞ս մէկուն մօտ այս ամէնը․ կորսուած է։

Անկցի՛ կամ անկցի՛ն հռետորութիւնը, չպարը, շատախօսութիւնը, ցուցամոլութիւնը, կեղծիքը։ Անձնական վաղանցուկ հովը, կեանքի անշահեկան մասերն ու մանրամասնութիւնները․ դուրսէն բերուած «կարծիք»ները, անունն ու փառքը։ Ժողովըրդականութիւն շահելու թաքուն կամ յայտնի ճիգը, ձեռնածութիւնները, փայլուն խօսքն ու հառաչանքը։ Անկցի՛ սուտ զգացումը, անկցի՛ սուտ կեանքը, անկցի՛ սուտ մարդը, անկցի՛։

Կեցցէ՛ սակայն իրականութիւնը, որուն վրայ իյնայ սրտի ու հոգիի ցոլքը․ արցունք մը, իրաւ-

ու խորերէն փրթած ճիչ մը. ձայն մը, որուն մէջ մարդու մը հոգին խօսի և անով հաւաքականութեան մը սիրտը։ Թող չըլլայ կոկ, թող չըլլայ նուրբ։ Թող ըլլայ կոպիտ նոյնիսկ ու անտաշ, բայց անձնական, իրմէն փրթած, իր հոգիէն արձագանգուած ու արձանագրուած։

Բայց, բարեկամնե՛ր, լսեցէք։ Գրողը չափ չի գար. արուեստը չի կրնար տարազուիլ։ Նկարիչը կը ծնի. երգիչը՝ նոյնպէս. գրագէտը՝ նոյնպէս։ Այս բոլորին թափանցումը, ըմբռնումն ու վերստեղծումը նոյնպէս արուեստ մըն է։ Ու ասով իսկ քննադատը հաւասարազօր արուեստագէտ մը, հմտութեան նպաստը վրան։ Քննադատը չունի՞ այս յատկութիւնները, այս խառնուածքը, ուրեմն, զուր վաստակ։ Թերեւս շատ բան է — բանգէտ, բանասէր, հռետոր, ընկերաբան, փիլիսոփայ, գիտուն եւն., եւն., բայց ո՛չ գրագէտ ու քննադատ։

Տպաւորապաշտ մըն է Օշական, այսինքն՝ գրելու բարդ երեւոյթը գիտող մը, անկէ բխող ցոլքերը իր խկութեանը մէջ արտայայտող մը։ Իր հոգիով, խելքով ու աչքով հաստատող մը, ոչ թէ վարդապետութեան մը քարոզիչը։ Բանաստեղծ մը՝ որ կը ստեղծագործէ, տարազո՞վ կ՚ընէ. վիպագիր մը «դպրոց»ի մը ցուցմունքներո՞ւն կը հետեւի, իր խորագոյն ստեղծումի պահերուն։

Արուեստագէտի մը առջեւ — ամէն ճշմարիտ գրող արուեստագէտ է — արուեստագէտի մը պէս պէտք է վարուիլ։ Անմիջական և ինքնաբեր տպաւորութեամբ ու արտայայտութեամբ, թարմ, տաք ու յանդուգն։

Պրպտումի, ուսումնասիրութեան մարդը չէ ինք այնքան, որքան դատողութեան ու զգայնութեան։ Ուրիշներու կը ձգէ կենսագրականներու, դէպքերու, թուականներու և ոչ-էական մանրամասնութիւններու փնտռտուքն ու ճշդումը։ Գրա-

կան դատախազ մըն է, որ կ'ամբաստանէ առաւելապէս. գաղտնի ծալքեր կը բանայ. վրիպումներ կը մատնանշէ։

Լուած երգ մը կա՛մ հաճելի է, կամ ոչ։ Գըրուածք մը կա՛մ յաջող է ու արուեստի բխում, հոգիի մը երգը, կամ կեղծ ու ձախող։ Օշական կ'ըսէ ու կը հաստատէ այս կէտերը, առանց երկար վերլուծումի։ Կա՞յ ձայնը երգիչի մը մօտ, և ձայնին մէջ սիրտ ու կեանք. ուրեմն լաւ է, թէ իսկ ձայնաստիճանը պատահօրէն վրիպումներ ունենայ։

Այսպէս կը մօտենայ ան, գրական գործի մը դատումին։

Քննադատին պաշտօնը, առաքելութիւնը, եթէ կ'ուզէք, գրագէտի մը գործին մէջ՝ հոգեկան ու ցեղային տախտակներու հաստատումն է։ Հաստատո՛ւմը քաղաքակրթութեան մը, այսինքն ժամանակաշրջանի մը զգացողութեան, մտածողութեան ու ջանքերուն բարձրագոյն արտայայտութիւնը՝ կեանքին մատուցուած։ Ո՞վ կայ գործի մը ետին, ի՛նչ կայ և ի՞նչպէս կայ.– ահա՛ իր արուեստն ու մեթոտը ու այս բոլորին ճշգումով, պատկերը թուականի մը, ժամանակաշրջանի մը, ինքնատիպ տաղանդի մը մէջէն ու անոր վկայութեամբ։ Ամէն գրող վկայ մըն է և ամէն գրուածք վկայութիւն մը։ Գրող մը երեւան բերա՞ծ է կամ կը բերէ՞ իրաւ վկայութիւն մը իր անձէն. իր կեանքէն, իր հոգիէն, և իր պատկանած հաւաքականութենէն. այսինքն՝ իր ժողովուրդէն. արեւը շա՜տ անոր, թո՛ղ ապրի, այլապէս դժո՛խք... Որքան շուտ կործանի, այնքան լաւ։

Ահա՛ իր վարդապետութիւնը – եթէ անպատճառ նման բացատրութիւն մը պիտի գործածենք – որով յղացած ու իրականացուցած է իր Համապատկերներու շարքը, հարուստ՝ դէմքերու և շարժումներու լայն գծագրութիւններով. որոնց մէջէն 19–րդ

դարը կը խօսի, կը ցոլայ, հայութեան հոգեկան ու իմացական կեանքին բաբախումներովը կենդանացած։

Իր զգայարանքներէն ամենէն գործօնը, ամենէն իշխանականը՝ աչքն է. արուեստագէտի աչքը։ Քիչեր կան, որոնք մէկ նայուածքով կը գնահատեն գործի մը արժէքը և կը տեսնեն թերիները։ Տեսա՞ծ էք ադամանդի գնահատիչները, էքսփէրները, որոնք մէկ նայուածքով կը զատեն սուտը իրաւէն և կուտան վճիռը։ Ասոնցմէ է Օշական, անվրէպ նայուածքով, որ մէկ երկու քերթուածով կը հասնի բանաստեղծի մը արժէքին. մէկ երկու գործով՝ հեղինակի մը ամբողջ գրականութեան և քանի մը գիրքով ու գրողներով՝ շրջանի մը մտայնութեան։ Այս աչքն է՝ որ միացած լայն ընթերցումներու եւ ամենօրեայ շփումներու գործերուն հետ, յաճախ ալ անձերուն, իր խօսքին տուած է ծանրակշիռ նշանակութիւն։

Իր թերութիւննե՞րը. — ինչո՛ւ չէ։ Ժխտական է նախ իր կեցուածքը. կրնանք ըսել՝ հին բառով մը՝ «ի յառաջագունէ» սկեպտիկ, առհասարակ։ Իր աչքը նախ՝ ծամածռութիւնները կը տեսնէ, գեղեցկութիւնները փնտռելէ առաջ։ Չունի հիացում, ընդհանրապէս. — հիւանդութի՛ւնը մեր դարուն։ Չունի բարեկամութիւն.— սակարա՛նը մեր օրերուն։ Այս պատճառներով, նախ տխեղծը կը տեսնէ, ապա հաստատելու համար հաստատուն մասը, եթէ գտնէ։ Ո՞վ չի գիտեր թէ ի՜նչ խարխուլ գործերով ողողուած է հայ գրականութիւնը. ի՜նչքան շքեղ դամբարաններ, դիակներու և համբաւներու յիշատակին։ Գեղեցկութի՞ւնը — դժուար չէ տեսնելը. ի՛նքը կը պոռայ։

Ուրիշներ, մէկը այս տողերը ստորագրողը, հակառակը կը պնդեն. — նախ՝ գեղեցկութիւնը, ա-

պա ստուերը։ Աւելի դժուար գեղեցկութեան հաստատումը, քան թերութիւններունը։ Որքա՜ն թաքուն գեղեցկութիւններ... Օշական կը շրջէ բանաձեւը, և կոթողը կը կանգնէ փլատակ դարձընելէ ետք մարդ մը կամ գործ մը։ Կը քայքայէ Տէմիրճիպաշեանը, կը զգետնէ Զարեանը, յետոյ ըսելու համար՝ թէ իւրաքանչիւրէն կը մնայ, կըրնայ մնալ հատոր մը, իբր անշէջ ու յաւիտենական փառք հայ գրականութեան։

Ինչո՞ւ նախ գեղեցկութեան կոթողը չկանգնել, ապա մատնանշելու համար կողմնակի ստուերները, խոռոչները։ Տեսակէտի խնդիր։

Օշական ամենէն վերջը ըսելիքը ամենէն առաջ ըսող գրագէտն է, որ կը պաշտպանէ ինքզինքը։ Համաձայն չէ մեզի, իրաւ ու արդար գտնելով իր կեցուածքը, յայտարարելով և պատգամելով՝ նոր սերունդին.- «մի՛ ժխտէք իմ ուրացումները, բայց ուրացէք հիացումներս, եթէ կրնաք», անշուշտ, ըսել ուզելով որ հայ գրականութեան տունը քանդած է աւելի հիացումը, ո՛չ ուրացումը...

Համադրող մըն է ինք աւելի քան վերլուծող մը, ատոր համար ալ՝ իր կարճ «դէմքեր»ուն ու դատումներուն հակադրաբար, երբ երկար վերլուծումի կը ձեռնարկէ, իր հետախուզումը անդամահատութեան կը հասնի յաճախ, ինչպէս Զարդարեանի պարագան է։ Հոն դիմապատկերը կ'աղճատուի, կը կորսուի գրեթէ. հերձումներու ընթացքին, ոսկորներու, դնդերներու, ջիղերու դէպին մէջ, ճիշդ իր վէպին կարգ մը էջերուն նման, ուր հիւսքը կ'ընկղմի, շատ անգամ, գծուած լայն համայնապատկերներուն ու խորհրդածութեանց լայն ալիքներուն մէջ։

Հակասութիւնները, տեղեկութիւններու, կենսագրութեանց, անդրադարձումներու չգոյութիւնը, բացասական գիծերու հանդէպ իր աններող կեց-

ուածքը՝ իր շուքերն են։ Ով կ՚ուզէ, թող բանայ այս փակագիծները։ Բայց մեծ լեռներու փոթորիկները, լեռնագնացութիւններու վտանգները մեծ կ՚ըլլան, կ՚ըսեն։ Օշականի գործը լեռնանման ստեղծագործութիւն մըն է, իր ստուերներուն, վտանգաւոր զառիթափերուն ու մթին թաւուտքներուն մէջ իսկ հետաքրքրական։

Իր երկարատեւ փորձառութիւնը, լայն ընթերցումները, իր մեծ յուսախաբութիւնները՝ մարդոց, գիրքերու, համբաւներու հանդէպ, գրողներու «յիմարութիւն»ները, կեղծիքին ու սուտին անսանձ տիրապետութիւնը, հեշտագնաց քլիշէները, հասարակ տեղիքները կը տառապեցնեն զինք եւ, հետեւաբար, կ՚արդարացնեն իր դաժանութիւնը, իր բացասական կեցուածքը, թէ իսկ անիրաւ երբեմն, կամ սահմանազանց։ Կը տառապեցնեն զինք այս բոլորը՝ Սփիւռքի մենաշնորհն ըլլան անոնք, թէ Հայաստանեա՞ն շնորհներէն։

Հայաստանի բանաստեղծութեան հանդէպ իր կեցուածքը այս տառապանքին մէկ ճիչն է։ Կ՚ըսեմ բանաստեղծութեան, որովհետեւ արեւելահայ թատրոնն ու վէպը աւելի բարձր կը նկատէ ան, քան արեւմտահայը, (տես՝ «Զուգակշիռը»), առանց սակայն հակա-արեւմտահա՞յ կոչուելու ...

Ուշադրութի՛ւն։

Այս առթիւ յարուցուած տխուր աղմուկին մէջ՝ ոչ մէկ ճշմարիտ գրագէտ ուզեց խառնուիլ, հասկընալով անշուշտ գրագէտը։ Հրապարակ իջան գլխաւորաբար ամբոխավարները՝ Հայաստանի բանաստեղծութեան «դատը» պաշտպանելու համար. կէս կամ կեղծ բանաստեղծներ ալ, իրենց տեղ մը ճարելու համար արեւուն տակ...

Զունի՞նք նախընթացները երեւոյթին, — Տէմիրճիպաշեանի, Զրաքեանի, Մեծարենցի դէմ։

Օշականի դէմ պայքարը՝ տխուր աւանդութեան

մը կրկնութիւնն է, առնուազն, զուտ գրական գետնի վրայէն դատելով…

Ըլլանք արդար, և իրաւունք տանք իրեն, որովհետև, ինչպէս բոլոր յեղաշրջումները, գրականն ալ անհրաժեշտ է, նոր ճամբաներ բանալու և թարմ շունչ մտցնելու համար մեր գրականութեան անդաստանէն ներս:

Այս յեղաշրջումին հաւատացողներէն է Օշական, և, նաև, իրագործողներէն: Բացատրելի՝ այս գծով ալ իր կեցուածքը, դժուարահաճ ու դաժան: Բայց, արթուն պահակ մը միանգամայն, երբ, յանկարծ, մատաղ գեղեցկութիւն մը կը յայտնուի, տաղանդի շատրուան մը կը նշուլէ, որուն հանդէպ գիտէ գուրգուրալ, որով գիտէ խանդավառուիլ մինչև իսկ: Այս հաւատքին, այս գուրգուրանքին ու ստեղծագործ հետաքրքրութեան արդիւնքը չէ՞ արդէն այն հսկայական ճիգը, որ Օշականի գրական վաստակն է, տեսակ մը աշտարակաշինութիւն, հաստատ հիմերու վրայ դրուած սակայն: Շուրջ յիսուն հատոր գործ ունի — վէպ, թատերգութիւն, քննադատութիւն և ուսումնասիրութիւն, փորձեր ու տպաւորութիւններ — որոնց բոլորէն հազիւ տասնեակ մը հատորներ լոյս տեսած են: Յիսո՜ւն հատոր, զուտ գրականութեան դրոշմով, այսինքն՝ առանց հրապարակագրութեան, պատմութեան, բանասիրութեան և նման բաներ ըլլալու: Այս ամէնը, գրական սերունդի մը գործն է, զոր գիւղացի գրագէտ մը մինակը գլուխ հանած է, անհուն ճիգով ու հաւատքով:

Ոչ ոք աւելի կոչուած էր այս գործը, մանաւանդ հայ գրականութեան Համապատկերը գծելու, հեղինակօրէն, որքան Օշական, այս բոլոր սեռերու ստեղծագործական փորձառութեամբը, գիտութեամբը, շնորհներովը և գրողներու մեծ մասին հետ

անձնական ծանօթութեամբը։ Օշական, այսպէս, իր սերունդին կէս ձգած, հազիւ սկսած գործը իր լրումին տարաւ ու կը տանի դեռ, և ի՜նչ չքեղանքով։ Ջահակիր մը, որուն լոյսը կը լուսաւորէ ժԹ. դարը, փառքի կը տանի իր սերունդը և կը հարստացնէ մեր ժողովուրդն ու իր մշակոյթը։ Ինք մինակը, բեկոր մը այս ժողովուրդի հոգիէն, էջ մը անոր պատմութենէն և մեծ ընդունակութիւններէն։

Բայց, խոնարհ մարդ մը, գիւղացի մը միշտ, որուն հոգիին մէջ կը ծփայ պատկերը իր ժողովուրդին և անոր վշտակոծ ու մրրկոտ հոգիին, եւ որուն գործին մէջ կը գծուի այդ նոյն ժողովուրդին դէմքը։

Գա՞նք եզրակացութեան։

Վիպագիր, քննադատ, թատերագիր և ուսուցիչ, այս ամէնը՝ հաստատ գիծերով սակայն։ Իւրաքանչիւրը ինքն իր մէջ բաւ՝ արժէք մը և դէմք մը տալու համար Օշականի։

Իր գրականութիւնը՝ համադրութի՛ւնը այս բոլորին, կեանքէն ու գրականութենէն, գրողներէն քաղուած փորձառութեանց հոծ արձագանգովը, որ կը բարձրանայ հայ հողէն ու հոգիէն և կ՚անդրադառնայ հայոց մշակոյթին զանազան կալուածներուն։

Տարբեր ճիւղաւորումներ, թէքնիքով և հետապնդումներով, զարտուղի, բայց բոլորին գետինը՝ հայ կեանքը, հայ մարդը, հայ կինը, տունը, պատմութիւնը, նսեմ կամ գորշ, բարձր ու լուսաւոր էջերով, դէպքերով, արարքներով։

Իր հերոսները, իրենց հոգեկան կեանքին ու կիրքին մէջ՝ հայ ժողովուրդէն փրցուած բեկորներ են։ Եթէ Հաճի Աննան ճիղճ հաշիւին ահաւոր տեարակներուն և անոնց նուաստացումներուն կինն է, յանուն գերդաստանին պահպանման, իր հարսը,

Աղուորը, հայ կնոջ, սիրող ու նուիրուիլ գիտցող կնոջ սարսռալի տիպարն է, ինչպէս հրեղէն Նազլիկը, «Ծակ-Պտուկ»ի հերոսուհին, իր սրտին համար մինչեւ մահ վազող կինը։ Եթէ Սերոբը Թուրքին հոգին իր վրայ առած և ազգութենէ ինչպէս կենսունակութենէ պարպուած մարդն է, ծախուած ու աղարտուած հարուստը, Սողոմը՝ հպարտ ու սրտով բարձր՝ Երազին համար մեռնիլ գիտցող և մեռցնել գիտցող գիւղացին է։ Հաճի Ստեփաններն ու Զաքարենց Զաքարները («Ծակ-Պտուկ») և Դելոները՝ իրենց կորիճ զաւակներով («Մնացորդաց»), հայու հերոսութիւնը, արիութիւնն ու արժանապատուութիւնը շեշտող դէմքեր են, մինչ Սողոմի քոյրը և նշանածը իրենց սիրելիին հաւասար ու նոյնքան սրտառուչ կերպարանքներ ի յայտ բերող քաղցր ու անվախ դէմքեր, աղջիկներ։

Իր գործը յաւակնութեան ու հաւատքի արդիւնք մըն է։ Յաւակնութիւն՝ հասնելու բարձրագոյն իրականացումներու, եւրոպական մեծ ու ծանր գործերու կողքին։ Հաւատքի՝ հատորները իրարու վրայ դիզելու, վիթխարի աշխատանքով, մեծ ու հեռաւոր տեսիլքներու հետապնդումով և անոնց հասնելու վճռականութեամբ։

Հարկ է այս տեսիլքներուն համար գիրքե՞ր պատռել, — ունի՛ յանդգնութիւնը։ Նուիրագործուած համբաւնե՞ր կործանել՝ հասնելու համար իրաւ փառքերու. — ունի՛ քաջութիւնը։

Գուրգուրագին վերաբերում ու քաջալերա՞նք նոր ծիլերու հանդէպ, — տեսած եմ իր խանդաղատանքը տղու մը, նորի մը մէկ քերթուածին հանդէպ, որ գոնէ տուն մը յաջողուածք կը բովանդակէ, ինչպէս ոստրէն մարգարիտ հատիկ մը։

Ահա՛ մարդը Օշականի մօտ, որ միաժամանակ գրագէտն է, քննադատը, վիպագիրն ու բարեկամը։

Ճակատագի՞րը իր գրականութեան.— այն՝ ինչ որ հայ գրականութեանն է, որուն անխզելի մասն է, անոր շքեղ էջերէն, առանց որոնց աղքատ պիտի ըլլար հայոց ժամանակակից գրականութեան պատմութիւնը։ Իր գործը պիտի յիշատակուի միշտ հայ գրականութեան մէջ իր բերած թարմ շունչին, քննադատ մտքին և բացած նոր ճամբաներուն համար։ Թերեւս երբեք չհասնի ան զանգուածներուն։ Ոչ այդ յոյսն ունեցած է, ոչ ալ բաղձանքը։ Շարժանկարի այս դարուն, երբ բոլորը կը վազեն, քիչեր կանգ պիտի առնեն իր գործին առջեւ։ Անոնք որ թատրո՛նը կը փնտռեն, ո՛չ շարժանկարը, որ զանգուածինն է, կեանքի մակերեսէն քաղողներուն։

Պիտի փնտռուի իր խոշոր յաւակնութիւններուն համար ալ, որոնք, եթէ կէս ալ մնան, եթէ պատրանք ալ դառնան, դարձեալ, գաղափարականներ պիտի մնան նոր գրողներու համար, որոնց առաջնորդը պիտի ճանչցուի ան, դեռ երկար ատեն։

Իր գրագէտի ճակատը պիտի փայլի, թէ իսկ կնճիռներով, մեր մեծ դէմքերու կողքին, թէեւ առանձին տեղ մը, բայց հարազատ անոնց չափ ու հաւասար անոնց։

Ըսի՞ իր մասին, ինչ որ կը մտածէի, ինչ որ գիտէի և կ'ուզէի։ Ըսի անշուշտ մաս մը, բայց ոչ իբր վերջաբան, այլ իբր յառաջաբան, ո՛չ աւելի։

Աս է որ խաղաղութիւն կուտայ ինծի, և արդարացում՝ այս քանի մը էջերուն։

*
* *

Կը պատկերացնեմ զինքը այս պահուս Ս. Յակոբեանց վանքին իր մութ խցիկին մէջ, Երուսաղէմի զանգակներու առտուան ղօղանջին ունկնդիր, թուղթերուն, գիրքերուն, բառարաններուն

և ձեռագրերուն մէջը դարձեալ։ Կը տեսնեմ, հակ սեղանին՝ իր ալեւոր գլուխը, փնտռտուքովը ոսկեխոյզներուն, հակառակ յոգնութեան ու տարիներուն բեռին. հակառակ իր յոռետեսութեան պահերուն ու հազար գանգատներուն իր կեանքին, իր գործերուն և անոնց համանման ճակատագրին մասին։

Պիտի տեսնէ՞ իր երազներուն իրականացումը. աւարտումը իր գործին և լոյսընծայումը անոնց։ Ունի այս հաւատքը, լերան չափ կարծր, ունի՛, որովհետեւ կը հաւատայ նախ՝ իր ժողովուրդին, և որովհետեւ այդ գործը կոչուած է յեղաշրջում, չըսելու համար յեղափոխութիւն՝ մտցնելու մեր գրականութեան մէջ, իր վերագնահատման անհուն ճիգերուն ընթացքին։

Մարդ մը, վանքի մը խուցին մէջ, վանական դարձած աշխարհական մը, վեր ու հեռու պայքարներէ, որ սակայն փոթորիկ ստեղծեց մայրամուտի իր օրերուն, ինչպէս իր գրականութեան արշալոյսին։ Վստահ, սակայն, այսօր ալ, թէ պիտի յաղթահարէ, ինչպէս հին օրերուն, որովհետեւ առաքելութիւնները միշտ աւելի բարձր են ու հզօր, քան սուտ առաքեալները…

Օշական, ազգային դարձած գրագէտ մը, իր գործովը ու ոգիով, պարզուած դրօշակ մը պիտի մնայ հայ գրականութեան մէջ։ Հրաւէր մը՝ դէպի յանդուգն վերելքներ, կոչ մը՝ նոր, երիտասարդ գրողներուն՝ դէպի նոր հորիզոններ, առանց ետեւ նայելու։

Դէպի առաջ նայող գրագէտն է ինք, իր սերունդին և կը թուի՝ թէ այդպէս ալ պիտի մնայ դեռ քանի մը սերունդ։

Պիտի մնայ, մինչեւ իսկ եթէ ուրանան զինք…

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

Իր անունին պէս նոր, աշխոյժ, երիտասարդ։
Երիտասարդ՝ հոգիով, խօսքով, շարժուձեւերով։
Արագ ու աշխոյժ քալուածք, նիստ ու կաց։
Եօթանասունըհինգը անց է սակայն Շանթ։

Երբ կը խօսի սրահներուն մէջ, դասարաններէն ներս կամ սեղաններու շուրջ, իր ձայնի արծաթ հնչիւնով կը լեցուի մըթնոլորտը։ Երբ կը խնդայ բարձրածիծաղ, կը կարծէք լսել երիտասարդ մը, որ խնծիղով լեցուած է, անհոգ, գրեթէ անտարբեր աշխարհի հանդէպ։ Իսկ երբ կը ժպտի, քաղցրութիւն կը պատէ դէմքը։ Իր ժպիտը աչքերէն կը սկսի նախ, ու կը ծաւալի, կարծէք սահելով։ Կարկաչ ծիծաղ ու ժպի՞տ միայն. այո՛, բայց ոչ. ուրիշ բան ալ։ Լռութեան երկար պահեր կուգան, յանկարծակի, ծիծաղէն քիչ ետք, ուրիշ մը լսելու ատեն, մէկէն։ Կը պոռթկա՞յ լռութիւնը — կրնայ պոռթկալ կամ ատոր պէս բան մը, և, այն ատեն, կը զգաք որ տրտմութիւն մը կը պատէ իր դէմքը, իր մտածման շուքէ՞ն թէ հոգիին խորագոյն ցոլքը, ո՞վ կրնայ գիտնալ։ Բայց, ըլլա-

մութիւն մը, որ, հաւանաբար, կուգայ կեանքէն, իր մէջ շարունակ կառուցուող ու փշրուող երազներէն, ծրագիրներէն, վերլուծումներէն, խորհրդածութեանց ալիքներէն։

Ուրախ մարդ մըն է սակայն Շանթ, լաւատես, հաւատացող, սրամիտ։ Հաճելի, թէեւ ոչ հաճոյասէր. ընկերական, թէեւ առանձնասէր. բանաստեղծ, բայց խորհրդածող կեանքին հանդէպ. իմաստասէր. չգործածելու համար խոշո՞ր բառ մը, փիլիսոփայ, առանց մռայլութեան, ժպիտն աչքերուն, պատրաստ՝ անմիջապէս ծիծաղելու։ Վանելու վիշտը, զսպելու, ճզմելու հոգը, քշելու զայն ձեռքի շարժումով մը լայն ու պայծառ ճակատէն, և կեանքին հետ ըլլալու, եթէ ոչ կեանքին մէջը։

— Նո՛ւ, ի՛նչ ընել կրնանք, կեանք ըսուած բանը այսպէս է...

Այս է իր վճիռը, եզրակացութիւնը, արագ ու կտրուկ, կամ ասոր նման բան մը, ասոր նման բաներով...

Այսպէս կը պատկերանայ ան ինծի, երբ շուրջ տասնամեակի մը մէջէն իրեն կը նայիմ, իր աշխոյժ ու խելացի դէմքին, լայն բացուած, կարծէք զարմացած, պիտի ըսէիք զարմանահար աչքերուն, երազուն աչքերուն, որոնք լուռ կը շողան, կը խորհրդածեն ակնոցին ետեւէն, երիտասարդներու յատուկ, պոլսեցի երիտասարդներու վայել։ Յետոյ, սպիտակ մազեր, վերեւը լայն, կրնանք ըսել գեղեցիկ ճակատ մը, որ կը մռայլի ու կը պարզուի մէկ վայրկեանէն միւսը, իր կամ ուրիշներու բաներուն իբր անդրադարձ։

Շանթի մէջ, անոր մօտ՝ ամէն բան խօսուն է.- շարժում, նայուածք, ծիծաղ, լռութիւն, բայց կարճ ու կտրուկ միշտ, յստակ, պայծառ, անսեթեւեթ։ Պայծառութեան մարդն է ան, պարզութեան հետ,

որ սակայն գիտէ չզատուիլ հասարակ. գիտէ բարկանալ, խաղաղիլ ու տաքնալ ալ, շիկնումի հով մը դէմքին։ Տարօրինակ մարդ մը վերջապէս, որ միշտ կը յեղաշրջուի, միշտ նոյնը մնալով, – ժպիտէն ծիծաղ, խոհքէն խօսք, լռութենէն ուրախ բացագանչութիւն, ապա ընկղմելու համար դարձեալ խոհանքի ստուերին մէջ, գլխու հազիւ զգալի երերումով մը։

* * *

Առաջին հանդիպումս՝ Պոլիս, «Արծիւ» դպրատան մէջ (1909–ին, եթէ չեմ սխալիր), ուր գիրքեր կը թղթատէր լռօրէն, և ուսուցչական վիճաբանութեան մը մասնակցելով՝ յանկարծ, կը յայտարարէր, «Եղբա՛յր, մի՛ փնտռէք կուսակցականութիւնը, այլ մա՛րդը, ուսուցի՛չը. եթէ կայ պարկեշտ մարդը և լաւ ուսուցիչը՝ ա՛լ մի հարցնէք»... Կարճ ու վերջնական վճիռ, որ այսօր ալ կը պահէ իր ույժը։

Անծանօթ մըն էր ինք ինծի. ե՞ս, գաւառացի ուսանող, շատ աւելի անծանօթ։ Ունկնդիր էի միայն, ու այսքան. բայց իր յայտարարութիւնը կը տպաւորէ զիս, վերջնական իր բանաձեւումով։

Պահ մը ետք՝ ոտքի էր արդէն. վայրկեան մը ետք մեկնած, շուկայի բազմութեան մէջ անհետ, համակ շարժում՝ սնդիկի մը նման։

Ո՞վ էր այս մարդը, անուշ մօրուք մը կզակին.

— Չե՞ս ճանչնար, կը պատասխանեն ինծի. Շանթն է, նշանաւոր գրագէտը,..

— Շա՞նթ, դպրոցական պատանի մը յիշեցնող այս անունը նշանաւոր գրագէ՞տ։

Բայց որքա՜ն յարմար իր խառնուածքին...

Որո՞ւ միտքէն պիտի անցնէր, որ այս նոյն մարդը, օր մը, ուսուցիչ պիտի ունենայինք կեդրոնականի մէջ, իբր դասախօս հայերէնի, պատ-

մութեան և ապա մանկավարժութեան: Կրնանք ըսել հոգեբանութեան, որ տիրական գիծն էր իր դասախօսութեանց, 1910-ի խառնակ օրերուն:

Խանդավառ օրեր դուրսը, բայց խառնակ ներսը, կեդրոնականի մէջ: Գ. դասարանէն ներս մանաւանդ, ուր պատմութեան ուսուցիչ մը, «փրոֆէսո՞ր», հայոց ու ընդհ. պատմութեան դասերը դարձուցեր էր տրտմութեան ու տաղտուկի պահեր. առիթ` կուսակցական հաշուեյարդարի: Տարօրինակ դասարան մը, չուրջ քսանըհինգ չափահաս աշակերտներով, գաւառացի ու պոլսեցի, պայքարի ոգիով, կրքոտ, անհաշտ, գաղափարապաշտ, անընտել ու հեստ: Ամիսներով պայքար այդ ուսուցչին դէմ: Դիմում աջ ու ձախ, ազգ. իշխանութիւններուն, և սաստ ու սպառնալիք այս իշխանութիւններէն` «դո՛ւրս քշելու» գաւառացիները, եթէ չհանդարտէին անոնք: Այդ խռովարարները, «փողոցներէն հաւաքուածները», - ինչպէս որակուեր էին անոնք պաշտօնական ժողովի մը ընթացքին, դայրոյթը գրգռելով երջանկայիշատակ Մ. Կիւրճեանի, որ բողոքեր էր ու պոռացեր, օրուան աղաներուն երեսն ի վեր... Ի զո՛ւր: Նորէն ցոյց ու օր մըն ալ գրոհ. և պատմութեան ուսուցիչը. ամերիկ. համալսարաններու «փրոֆէսոր»ի տիտղոսը վրան` դո՛ւրս վարժարանէն, անվերադարձ:

Յաղթանակ և ոգեւորութիւն` մէկ կողմը, աշակերտութեան մէջ, պարտութիւն ու կորանք` միւս կողմը, փոքրամասնութիւն մը սա, բուռն, կրքոտ, քինախնդիր, և ատոր համար ալ` վճռական յայտարարութեամբ մը, մահավճիռի նման.

— Ասա՞նկ ըրիք. կը տեսնէք: Ո՛վ ալ բերէք, պիտի չլսենք, պոյքո՞տ. Աստուա՛ծ գայ, պիտի քըշենք...

Ո՞վ պիտի գար, մարդ կամ Աստուած: Ոչ մէկ լուր ունէինք:

Ու օր մըն ալ, յանկարծ, շշուկ մը.— Լեւոն Սեղբոսեան ուսուցիչ։

— Սեղբոսեա՞ն։ Ո՞վ էր այս մարդը, որ Կով-կասէն է եկեր և գրագէտ ալ...

Ամօ՛թ մեզի, որ չէինք ճանչնար. բայց դաւա-ռին խորը ո՛վ պիտի ըսէր մեզի. ուրկէ ո՛ւր իմա-ցած պիտի ըլլայինք, երբ այսօր իսկ, գուցէ, դեռ չճանչցողներ կան զինքը, իր մասին չլսողներ, մեր երիտասարդութեան մէջ։

Շշուկը ստուգութեան կը փոխուի, երբ չա-րաճճի մը, օր մը, ճամբան հանդիպելով, վազեր էր ետեւէն ու հարցուցեր.

— Ներողութիւն, պ. Սեղբոսեան, մեզի ուսու-ցիչ պիտի գա՞ք.

— Այո՛, եղեր էր պատասխանը, կարճ.

Ոգեւորութիւն։

Բայց նաեւ մղձաւանջ, որ կը թանձրանար ժամէ ժամ։

Հակառակորդ փոքրամասնութեան վճի՞ռը հա-պա, մանաւանդ որ, կ'ըսուէր, իր «գոյնը» դաշ-նակցական էր կամ անոր մօտ բան մը.

Ի՞նչ պիտի ընէինք, եթէ առաջին դասին իսկ աղմուկ բարձրացնէին...

Օր մը, շաբթուան մէջ, յանկարծակի, կուգայ ան, հովի պէս։ Ամբողջ շարժում, համակրելի, տը-պաւորիչ, սեւ մազերով, աղուոր գլուխով, փող-կապ մըն ալ կուրծքին ի վար, սեւ ու à la դաշնակ-ցական...

Առաջին դասախօսութեան նիւթը՝ ընդհանուր տեսութիւն մը քաղաքակրթութեան զարգացման ու ընթացքի մասին, մեծ գետերու եզերքէն ի վար, կենդանի խօսքով ու տպաւորիչ պատկերով։ Դարե-րը կը գլորուին, պատմութիւնը կը բանայ իր ծալ-

քերը, կ'անցնի ժամը՝ վայրկեանի մը մէջ և խոր լռութեամբ։

«Փրոֆէսոր»ին պատկերը կը գծուի դասարանի մէկ անկիւնը... Մեր շունչը բռնած՝ կը սպասենք. կը հնչէ ազատարար զանգակը. փրկութիւն։ Լայն շունչ մը կ'առնենք. ուսուցիչը կը մեկնի։

Առաջին, յետոյ երկրորդ, յետոյ երրորդ դաս. երեւոյթը կը կրկնուի և կ'անցնին տարիները, մինչև 1912, միշտ նոյն տպաւորութեամբ։

«Փրոֆէսոր»ին ցնորական պատկերը, անգին, կը ծածկուի փոշիով. թանձր ու գորշ...

Շանթ Աստուած չէր սակայն։

Բայց Շանթը յարգուած ուսուցիչ եղաւ ու մնաց, ամենէն փայլուններէն։ Բարեխիղճ, պատրաստուած, մանկավարժ, կեանքով ու աշխուժով լի, հաւատքով և հաւատք ներշնչող։

Այսպէս՝ դեռ երէկ էր. աւելի քան երե՞ք տասնամեակ առաջ։

Անկէց ասդին, բազմաթիւ հանդիպումներ, Եգիպտոս ու Լիբանան, ուր կը գտնուի այս պահուս. իր գործին, իր առաքելութեան գլուխը, միշտ հաւատաւոր, անսպառ եռանդով։

Բայց ուսուցիչը մէկ երեսն է իր դիմապատկերին, որուն մէջ, հին օրերէն, կը հաստատենք վիպագիրն ու թատերագիրը, ուսումնասիրական լայն հետաքրքրութիւններուն մէջէն։

* * *

Շանթ թուականէ մը կը խօսի, ազգային ու գրական շարժումով պատմական դարձած։ Մաս կազմած է «Հայրենիքի սերունդ»ին, 90-ական թըւականներուն։ Իր առաջին վէպը, «Մնաք բարով իրիկուններ», «Հայրենիք»ի մէջ հրատարակած է 91-ին,

Կովկասէն նոր վերադարձած, հարուստ և զուարթախոհ յուշերով, երբ դեռ 22 տարեկան էր։

Հետաքրքրական դէմք մը, որ ապրած է արեւմտահայ գրականութեան իրապաշտ շարժումի օրերուն. անոր շրջանակէն ներս, աջակցելով ալ անոր զարգացման։ Մաս ու զինակից պայքարող խումբին, բայց բոլորովին տարբեր իր գործակիցներէն։ Տարբեր՝ իր խառնուածքով, լեզուով, գաղափարական աշխարհահայեացքով։ Արփիարեան, Կամսարական, Հրանդ, Զօհրապ, Զօպանեան և Շանթ, բոլորովին տարբեր իրարմէ, թէեւ բոլորը համախոհ՝ մեր գրականութեան մէջ նոր շունչ մը մըտցընելու, նոր ճամբաներ բանալու, կեանքին մօտենալու համար։

Ծնած է Պոլիս, Բերա, (1869), պատանութիւնը անցուցած հոն, ուսած է Կովկաս, Էջմիածնայ Ճեմարանին մէջ, և իր ուսումը շարունակած Գերմանիա և Զուիցերիա։ Կայ ուրեմն իր վրայ դրոշմը պոլսահայ գրական-գաղափարական շարժումին, Կովկասի հայութեան ու մտքին դրոշմը և եւրոպական մշակոյթին ու մթնոլորտին կնիքը։ Իր գրականութիւնը ունի այս յատկանիշները, առաջին վէպերէն մինչեւ վերջին թատերգութիւնները, իր կեանքն իսկ հարուստ անոնցմով, երբեմն՝ միաձոյլ, երբեմն՝ հազիւ ներդաշնակուած. պոլսեցիի շարժունութիւնն ու զուարթութիւնը, կովկասահայի ջերմութիւնը և եւրոպացիի կոկիկութիւնը հաստատելի են իր վրայ։ Փորձառութեան ու կեանքի շրջագծով՝ քիչ գրողներ ունինք իրեն պէս, իր կազմութեան թարմ տարիները միայն դիտելով։

Ծանօթ է հայ ժողովուրդի գրեթէ բոլոր խաւերուն, թէեւ հեռու ապրած ըլլայ ժողովուրդէն։ Ուսուցիչ Պոլիս և Ռոստով., ուղեկից դէպի գաւառն

ու գաւառացին գրական ու կրթական շարժման, ծանօթ՝ մտաւորական լայն շրջանակներու և վանքերու կեանքին, Շանթ հաղորդ եղած է իր ժամանակի մտաւորական ու հոգեկան հոսանքներուն։ Այդ շրջանին է որ, բացի արձակ էջերէ, քերթուածներ գրած է (1891–94), Պոլսոյ թէ արտասահմանի մէջ, բայց միշտ շարժումին հետ։ Գրած է, անձնական յոյզերէ դուրս, իր լաւագոյն քերթըւածները՝ Գիշերա պահը և Մրտոյի Թոռը, ևն., որոնք նորահաս բանաստեղծին քով հայ գաւառը, գաւառի հայուն հոգին, կեանքը կը պատկերացնեն։ Հրանդի պանդուխտներու վիշտը կ'արձագանգեն այս քերթըւածները, անոնց ցաւն ու երազը, սէրն ու կարօտը՝ իրենց հեռաւոր երկրին ու տան հանդէպ, բայց ոտանաւորով։ Երեք–չորս տարուան ժամանակաշըրջանի մը մէջ ծաղկած է Շանթի հոգին և վէպի ու քերթուածի վերածուած, բանալով իր գրականութեան առաջին շրջանը։ Մնաք բարովի իրիկունը՝ յուշեր կը բերէ Կովկասէն, ընտանիքներէ, բարքերէ, դէմքերէ, երգիծական պատմումով. Երազ Օրերը՝ ուսանողական անուշ ու անմոռանալի օրերէ ապրումներ. արձակ ու յորդ սրտերու երգ մը. Լեռան Աղջիկը երկար քերթուած մըն է, լեռնականներու սէրը պատմող, Դուրսեցիները գաւառացի ուսանողներու կեանքը տուող ուրուագիծ մը, անոնց երազներուն, սէրերուն ու գաղափարական նուիրումներուն հետ։ Յետոյ՝ Վերժինը, Դարձը, Դերասանուհին և վերջերս, հազիւ տարի մը առաջ, Հոգիները Ծարաւի, վէպ բոլորը, որոնց քովն ի վեր արժանի առանձին յիշատակութեան՝ պատմուածք մը, Կինը («Ազատամարտ» Շաբաթ.), ծաղիկ մը սեփական բուրմունքով ու թարմութեամբ։ Այս է վէպի իր պակասը, որ իրականին մէջ՝ երկար պատմուածքներէ կը բաղկանայ, թեթեւ, աշխոյժ ու հաճելի։

Ցանթ նոյնն է իր վէպին մէջ, ինչպէս իր կեանքին մէջ, մէկը միւսին պատկերով, պարզ, աշխոյժ, գաղափարական, հաճելի ու հոգեբան։ Բաւականաչափ իրապաշտ, բայց այնքան մը միայն, որ իրականութիւնը չխաթարէ արուեստագէտը, չառնէ իր բռնութեան տակ, չծածկէ իր փոշիով ու տիղմով։ Գաղափարապաշտ, բայց այնքան մը՝ որ գաղափարը չտանի զինք ցնորքներու։

Կան արուեստագէտներ, որոնք կուտան իրականութիւնը, ինչպէս որ է ան. ինչպէս որ կը տեսնեն իրենք, գեղեցիկ կամ տգեղ, լոյս կամ մութ։ Կուտան՝ իր ցեխովը ու գեղեցիկ ցնորքներով, երբեմն խառն իրարու հետ, երբեմն հետեւորդ իրարու։ Ասոնք այնպէս կը մտածեն, որ իրականութիւնը ինքն իր մէջ ունի ամէն բան. գեղեցկութիւն, գաղափարականութիւն, ձգտում, նպատակ՝ մէկ կողմէ. տգեղութիւն, տափակութիւն, սնանկութիւն՝ միւս կողմէ։ Բարձունքին քով անդունդ։ Կը բաւէ պատմել, գծել, վերարտադրել միայն կեանքը, հարազատօրէն, և արուեստագէտը կատարած կ՚ըլլայ իր պարտքը։ Արուեստագէ՞տ էք, տուէք կեանքի պատկերը, առանց ձեր կողմէ բառ մը, շեշտ մը, գոյն մը կամ գաղափար մը աւելցնելու անոր վրայ։

Ցանթ ասոնցմէ չէ. Հոգիները Ծառաւիի հեղինակը կը խորհի թէ արուեստը — հոս՝ գրականութիւնը — առաքելութիւն մը ունի և պէտք է ձգտի կեանքը տալու ճշմարտօրէն, բայց արուեստագէտին սրտէն անցնելով. գրագէտին միջամտութեամբ։ Ցանթ կը խորշի լուսանկարէն, կը նախընտրէ նկարը, աղմուկէն հեռու՝ երգը կը փնտռէ։ Կաւը պիտի ունենա՞ր արժէք մը, եթէ անօթի մը չփոխուէր. եթէ ըստ աստուածաշնչական վկայութեան, մարդու չփոխարկուէր ան Մեծ Արուեստագէտին ձեռքով, որ Բնութիւնն է կամ Աստուած, Արար-

չութիւնը կամ անիմանալի Զօրութիւնը, տուէք՝ ինչ անուն կ'ուզէք։ Ու Շանթ, իր վէպերուն մէջ՝ գաղափարապաշտ է, հանրային կեանքի ու նուիրումի հակումներով, անոնց պանծացումով. կամ խօսակցութեամբ ու խորհուրդներով։ Բայց, այս ամէնը՝ կեանքին մէջ կեցած, ոչ օդին. այնքան մը միայն, որքան անոնք մարդու մը կեանքին ու ժամանակին մէկ մասը կ'արժէքաւորեն. կը լեցնեն չափով մը մարդու հոգին ու սիրտը. գոյն կուտան դէմքերուն, գիծ կուտան անոր քալուածքին, նպատակակէտ՝ անոր կեանքին։ Այսինքն՝ անձնական կեանքը հանրայինին հետ, առանց անոր մէջ ընկղմելու, իրարմով ամբողջ ու հզօր։ Հաւասարակշռութեամբ մը, որ բուն կեանքն է. կեանք կոչուած իրականութիւնը, որ տրուած է մեզի, և մենք պարտաւոր ենք ապրելու։ Շանթ կեանքի նկարիչն է,— ա՛ս է իր բարձրագոյն յատկանիշը։ Նկարիչը կեանքին՝ որ բազմազան է, անձնական է և հանրային. ֆիզիքական է ու հոգեկան։ Լեցուած է երազով ու գաղափարով, ուրախութեամբ ու տրտմութեամբ. յոյսերով և յուսախաբութեամբ։ Այս բոլորը, այո՛, այս բոլո՛րը, բայց առանց այլամերժութեան և, մանաւանդ, առանց բարձրագոյն չափերու կամ խորագոյն աստիճաններու հասնելու։ Իր գրականութիւնը հաւասարակշիռ կեանքի մը պատկերացումն է, առանց խոշոր, հեռաւոր թռիչքներու, բայց նաև առանց վտանգաւոր սուզումներու և չարչարագին փնտռտուքներու։ Կեանքը թեթեւօրէն ապրելու կամ թեթեւօրէն տալու կերպ մը ունի, առանց եղերականութեան։ Պիտի ըսէինք կեանքի փրփուրը տալու ճաշակ մը ունի Շանթ, մակերեսի ծփանքներովը գոհացող, եթէ չգիտնայինք թէ այդ փրփուր ըսուածը, յաճախ, հոգեկան տագնապի մը պոռթկումն է, խոր վիշտի մը ծաղկումը. եթէ չհաստատէինք

թէ մակերեսի այդ ծփանքներուն մէջ հոգեկան տարր ալ կայ, խորքերէն եկած խռովքներ ալ։ Բայց, չափի զգացում ունի ան և գիտակցօրէն կը խուսափի երկար խորհրդածութիւններէ, խորունկ վերլուծումներէ, որովհետեւ կեանքը, իրականին մէջ, ո՛չ վերլուծում է այդքան, ոչ ալ խորհրդածութիւն։ Կեանքը ապրում է.— ա՛յս է իր փիլիսոփայութիւնը, իսկ ապրումը բազմաթերթ, հազարաթերթ ծաղիկ մըն է, հազար գոյնով,– սէր, յուսախաբութիւն, վիշտ ու ուրախութիւն. երազ և իրականութիւն։

Շանթ այս ապրումները կուտայ և լաւ կուտայ։ Իրականութիւնը կը վերարտադրէ կենդանի գիծերով, բայց առանց խճողումի։ Մնաք բարովի իրիկունը՝ ութը ընտանիքներու և անոնց անդամներուն, անոնց ապրելու և տրամաբանելու եղանակին պատկերն է, արագ, աշխոյժ, թեթեւ և իրական, զուարթութեամբ, գրեթէ երգիծանքով։ Դուրսեցիները նոյն գիծերը կը բերէ, այր կամ կին, երիտասարդ կամ աղջիկ իր տիպարներով։ Հոգիները Ծարաւի… 50 տարի առաջ գրուած կամ լոյս տեսած, նոյնքան երիտասարդ տրամադրութեամբ լեցուած է, որքան Դուրսեցիները, 1894–ին գրուած։

Այս իրականութիւնը սակայն տրուած է առանց բրտութեան, առանց արտակարգ բարդութիւններու։ Արուեստագէտի շունչով օծուն է ան և անոր ձեռքով ողորկուած։ Հոգեբան է Շանթ, և գիտէ մարդիկը և անոնց խօսքերը տալ իրական չափերով։ Այնքան մը՝ որ ո՛չ չոր իրականութեան մը հպատակ գործիքն ըլլան մարդիկը, կամ ճակատագրի մը ծառաները, ոչ ալ անոնց կեանքը կոպիտ արձագանգն ըլլայ այդ նոյն իրականութեան։ Ըլլա՛յ ճակատագիրը, բայց ըլլան նաև մարդիկը, որոնք իրենց կարծիքն ու կամքը ունենան – իրակա-

նութի՞ն թէ պատրանք, բայց այդպէս թուին, առնուազն։ Ու ըլլայ այնպէս, որ խօսքը արձագանգն ըլլայ հոգիին. ցուցանիշը գաղափարի մը, իսկ գործն ու շարժումը ներքին մղումի մը, գիտակցական, բացատրելի։ Այսինքն՝ միսին և ոսկորին մէջ քիչ մը զգացում դրուի և քիչ մը հոգի. ինչպէս հոգիին մէջ քիչ մը մարմին կայ և քիչ մը կարծր հող, կեանք։

Այս տեսակէտէն, չափազանց յատկանշական է Շանթի սէրը, հետաքրքրական՝ հոգեկան վիճակները, զորս կը ստեղծէ աստիճանաբար, վարպետութեամբ, վրձինի թեթեւ հպումներով. ճիշդ խօսքերով, կեանքով ու շարժումով, մեծ կամ փոքր։ Անոր սէրերը կեանքին մասը կը կազմեն, ո՛չ ամբողջութիւնը։ Կը տագնապեցնեն, բայց չեն տառապեցներ. կը յուզեն, բայց չեն այրեր. կը լացնեն, բայց կսկիծ չեն տար, ոճիրի չեն տանիր, ոչ ալ ինքնասպանութեան։ Եղերերգակ չէ Շանթ, ոչ ալ յոռետես։ Ժամանցի պէս բան մըն է սէրը Շանթի գործին մէջ, հոգիներու խաղ, ինչպէս ինք պիտի ըսէր, ինչպէս երազը, ինչպէս գաղափարականը։ Հաճելի, համով, մարդկային, այնքան որ մեր սրտերուն մէջ ու կեանքին մէջ՝ հեռաւոր արձագանգներ կ՚արթընցնէ, քաղցր շփոթութիւններ ստեղծելով։ Ու հետաքրքրական պարագայ. Շանթի սէրը, անոր գծած այդ զգացումը՝ կեանքէն բխում մըն է. իրական, առանց վիպային ըլլալու. այսինքն՝ երազին ու իրականութեան խառնուրդը, ինչպէս որ է կեանքը։ Պարկեշտ է այդ զգացումը, զուսպ, հոգեկան բուրմունք. այնքան կիրթ՝ որ համբոյրի ձայնն իսկ չէք առներ, բայց կը զգաք քաղցրութիւնը։ Ձեռքի սեղմում մը, ողջագուրում մը, խանդաղատանք մը, նայուածք մը, լուռ տառապանք մը, ու այսքան. ոչ աւելի։ Բայց նոյնքան հզօր ու հա-

ճելի, որքան մեծ սէրերն են։ Փոթորիկներէն չ'ախորժիր Շանթ, և հոգեկան փոթորիկներն իսկ կը գծէ, հալած գոյներով։ Գիտէ արուեստը տալու փոթորիկը, առանց որոտումներու։ Այվազովսքին չէ՞ տըւած Սեւ ծովը գոյներու խաղով։ Շանթ Սեւ ծովու եզերքներու կեանքը կուտայ, իբր հոգեբան նկարիչ, չարժուն ու կենդանի բառերով, բայց առանց անոր չղթայազերծ ալեկոծութիւններուն։

Յետոյ, յուզումին հետ խառն վիշտը և վիշտին հետ խառն՝ ծիծաղը, ըսել կ'ուզեմ հիւմըրը, սրամտութիւնը, որ կը պակսի գրեթէ արեւմտահայ գրողներու մօտ, Թէեւ մեծագոյն ծիծաղողները արեւմտահայ գրականութենէն եկած ըլլան, Պարոնեանէն մինչեւ Օտեան, Արփիարեանէն անցնելով։

Թանկագին է այս գիծը, որ իր գործը կը դարձընէ բացառիկ, ալ կը դնէ անոր մէջ։ Խօսքը ծիծաղի մասին չէ, ոչ իսկ երգիծանքի։ Շանթ երգիծաբան չէ, զոր փորձած է ըլլալ Մնաք Բարովլի իրիկուններին մէջ, բայց պատահական էջերով միայն։ Խօսքը այն զուարթախոհութեան մասին է, որ առեն առեն կը ծաղկի ու կը կենդանացնէ իր խօսակցութիւնը, ինչպէս իր գծած դէմքերը կը դարձնէ ողջ ու հաճելի։ Իր սրահներուն մէջ մարդիկ չեն յօրանջեր, իր սեղաններուն շուրջ չեն ձանձրանար, չեն մրափեր։ Կը խօսին, կը վիճին, կը զուարճանան, կը մտածեն, կը ճառեն ալ և սրամտութեան փայլակներ կ'արձակեն։ Շարժումի և գործի մէջ, խօսքի ու վէճի մէջ ալ, որոնք Շանթի վէպը կը կազմեն, հաճելի մթնոլորտով մը։ Չունի ան գոյներու խըտացում, կեդրոնացում՝ դէմք մը մէկ անգամէն գծելու և տպաւորիչ դարձնելու համար։ Կեանքի ընթացքին, գործողութեան զարգացման փուլերուն կը գծուին անոնք, այս դէմքերը, մաս առ մաս, ինչպէս կեանքն է։

Հաճելի գրող մըն է Շանթ, որ պատմել գիտէ ու խօսիլ։ Պոլսեցի մըն է, որուն վրայ աւելցած է տաքութիւնը կովկասցիի, ընկերական ու գաղափարական։ Զափի խորունկ զգացումով մը, որ կուգայ անշուշտ Պոլսէն, կուգայ Եւրոպայէն։ Յետոյ, կարծէք ներկայ է միշտ ուսուցիչը, մանկավարժը՝ որ գիտէ թէ ի՛նչպէս պիտի տայ կեանքը, ի՛նչ չափով դէպք ու դէմք։ Գիտէ թէ ի՛նչ աստիճանով գոյն, վիշտ ու թախիծ, արցունք ու ծիծաղ պիտի դնէ, սէր պիտի դնէ, մանաւանդ, ջերմ ու շոյող զգացումի մէջ առնուած, հեռու սեռէն ու անոր բիրտ յարձակումներէն։ Ան գիտէ մէկէն միւսը անցնիլ, ինչպէս իր դասերու ընթացքին, երբ զուարթ ու սրամիտ կը դառնայ մէկէն, ծիծաղի մէջ նետելով իր ունկնդիրները և յետոյ լրջութեան կը վերադառնայ, մինչև որ յոգնին։ Գիտէ անցումի (transition) արուեստը։

Շանթ վարպետ գրող մըն է, բայց այս վարպետութիւնը թէքնիք չէ միայն, այլև հոգեբանութիւն. գիտութիւն չէ միայն, այլև արուեստ, մտածում չէ, այլ կեանք ու սրտաղեղում, զգացական գօլ, երազի շղարշ։ Գրագէտ–հոգեբանին վրայէն անցած է բանաստեղծի շունչը։ Զապէլ Եսայեան մեծ վարպետն է արեւմտահայ վէպին, հոգեբանական վիճակներու ներկայացման մէջ։ Բանաստեղծ չէ ան սակայն։ Երուխան նոյնքան վարպետ նկարիչ մըն է, բայց բիրտ արտայայտութեամբ, յաճախ։ Օշական կարծր խրապաշտութեամբ և անհուն վերլուծումներով, հետաքրքրական, խելացի, բայց կարծէք վեր՝ իր գիւղացի տիպարներու տարողութենէն։ Շանթ հեռու է յաւակնութիւններէ։ Կեանքին հետ կը քալէ, և կը գոհանայ դըրուագներով, խոնարհ, միջին մարդու, միջին հոգիներու, միջին կեանքերու պատկերացումով։ Զու-

նի արտակարգ դէպքեր. չունի արտասովոր ախպարներ, որոնք վառէին ընթերցողին երեւակայութիւնը, խռովէին մարդոց միտքն ու սիրտը, տեղաւորուէին հոն եւ առաջնորդէին զանոնք, շաբաթներով ու օրերով։ Անոր «հերոսները»՝ հերոսութիւններ չունին. սխրագործութիւններէ հեռու են։ Ինծի պէս կամ ձեզի պէս մարդիկ են, այսինքն՝ պարզ ու սովորական մարդիկ, որոնք կ'ապրին իրենց տրուած կեանքը, ոչ թէ մէկ գըծով, այսինքն՝ ոչ թէ անպատճառ «փոթորկոտ պահեր»ով, ինչպէս Օշականի հերոսները կ'ապրին, ոչ թէ անպատճառ կնոջ մը սրտերուն ու քղանցքներուն շուրջ կը դառնան, ինչպէս Զօհրապի հերոսները կ'ընեն. այլ կ'ապրին իրենց տրուած կեանքը, պարզ, սովորական, միջին չափով մը, ընտանի շատ շատերու։ Այս պատճառով ալ իր ներկայացուցած անձերը մէկ չեն, այլ շատ.- պոլսեցին, երեւանցին, ճեմարանցին կամ Օր. Լիզաները, Օր. Մաշաները, Օր. Զմրուտները եւն. եւն. («Մնաք Բարովի իրիկունը»), կամ Օր. Շամիրեանը («Երազ օրեր»)։ կամ Օր. Լուիզները, Էլէնները, Բագրատները եւ իր ընկերները, («Դուրսեցները»), կամ Սուրէններն ու Օր. Ստէկընները («Կինը») կամ վերջապէս Նորեանները եւ Նորաները («Հոգիները ծարաւի»...)։ Ասոնք բոլորը ժողովուրդ մը կը կազմեն. առնուազն բանակ մը։ Ոչ մէկ գրող ունինք, այսքան հպատակներով, այսքան «հերոս»ներով, թէեւ մեծ հերոսութիւններ գործած չըլլան։ Ճիշդ է, անոնք առաւելապէս մտաւորական դասէն են, — ուսուցիչ, ուսանող, տնօրէններ, բժիշկներ, եւն. եւն. — բայց դարձեալ ժողովրդական լայն խաւերէ կուգան, ուր խոնարհները չեն պակսիր, միշտ քիչ ու շատ մշակուած անշուշտ։ Մարդիկ՝ որոնք կեանքը կ'ապրին, տրտում կամ ուրախ, ինչպէս որեւէ

մէկը։ Անոնք, այս բազմութենէն՝ չեն զատուիր գրեթէ, իբրեւ տիպար մնալու համար մեր մտքին մէջ։ Բայց միշտ կը մնայ բան մը անոնցմէ, առնուազն քաղցր յուշք մը, սրամիտ խօսք մը, անուշ սէր մը։ Անոնք մեր բարեկամները, մեր հարազատները կը դառնան, կեանքի մէջ, փողոցը կամ ընտանիքներէ ներս յաճախ պատահելի դէմքեր, որոնց կը ծանօթանանք և օր մըն ալ կը բաժնուինք։ Ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ նոյն այս մարդիկը իրարու կը ծանօթանան, իրարու հետ բարեկամ կը դառնան. զիրար կը սիրեն և օր մըն ալ կը հեռանան իրարմէ։

Ինքն ալ արդէն չ'ըսե՞ր տեղ մը. դուրսեցի Բագրատի գաւառ մեկնումի պահուն խորհրդածելով.

«Այդպէս է կեանքը. ծով մըն է. ալիքները կը զարնեն ու կը մօտեցնեն մարդիկը իրարու, կուգան նորէն ալիքները, կը զարնեն ու կը զատեն մարդիկը իրարմէ»։ Ահա՛ իր փիլիսոփայութիւնը կեանքի մասին, իր պատկերացումը, և ահա իր վէպին ալ հէնքը և յատկանիշը։ Այս է պատճառը՝ որ անոր սէրերը, անոր հոգեկան կապերը ու խզումները ողբերգութիւններ չեն դառնար։ Կեանքի ալիքը իրարու քով կը բերէ մարդիկ, սիրտերը իրարու կը նետէ, յետոյ ձեռքերն ու շրթունքները, և, յանկարծ, ուրիշ ալիք մը կուգայ ու կը զատէ զանոնք. քաղցր յուզումով մը, լուռ արցունքով մը ու այսքան... ի՞նչ հարկ իրարանցումի, եղերական դրուագներու և տեսարաններու։

Ասիկա՝ վիպելու իր արուեստը, բայց նաև հրապոյրը, իբր հարազատ պատկեր միջին մարդոց կեանքին և ատով իսկ հաճելի, կրնանք ըսել իրաւ։

Այսպէս է Շանթի վէպը, որ իրապաշտ-բանաստ-

տեղծի մը, հոգեբան ու գաղափարապաշտ գրագէտի մը վէպն է։ Մեծ բանաստեղծ մը չէ անշուշտ, իբր քերթողագիր, լայն շունչով, արուեստով, կամ մտածման ինքնատպութեամբ։ Հազիւ յիշատակելի իր մէկ քանի քերթուածներով, բայց բանաստեղծի իր շունչը բաւական՝ իր վէպը ու պատմուածը աւելի հաճելի դարձնելու, հով մը ձգելու տողերուն վրայ և թեւաւոր դարձնելու զանոնք։ Իր բանաստեղծութիւնը կ'աւելնայ իր գործին վրայ, ու վեր կը պահէ զայն սանկ մը, իրականութենէն, ցամաք կեանքէն, փոշիներէն վեր բռնուած քղանցքներու պատկերովը։ Հոս է իր գրականութեան ինքնատպութիւնը։ Չոր, տափակ պատմող մը չէ Շանթ, ոչ ալ իրականութեան ու դէպքերու պարզ արձանագրող մը, ոչ ալ մարդոց ու անոնց գործերուն մէկ հաշուակալը։ Դէպքերու մէջէն կեանքի խորհուրդը շօշափող, մարդոց գործերէն անոնց հոգիներուն հասնող և, վերջապէս, այս բոլորին վրայ գաղափարական քող մը ձգող, շունչ մը փչող գրագէտն է։ Այս շունչն է որ կ'ընդգրկէ իր ամբողջ գրականութիւնը, իր ամենավերջին գրուածքները («Հոգիները ծարաւի»), և առաջին գրուածքները, որոնք ծլարձակ վիճակի մէջ կը բերեն իր գրականութեան գլխաւոր յատկանիշները, և զորս վերամշակելով, Շանթ հայ գրականութեան կ'ընծայէ կրկին, կէս դար ետք։

Կարճ է Շանթի վէպը, առհասարակ, ընդլայնուած նորավէպ մը գրեթէ, նորավէպի կենդանութեամբ։ Ասոր համար ալ պիտի կարդացուին անոր վէպերը թեթեւութեամբ, դիւրութեամբ, առանց սակայն վիպագիր նկատել տալու անոնց հեղինակը, դասական ըմբռնումով մը։ Պիտի յիշատակուին իր վէպերը, բայց երբեք իր հերոսները, որոնք որոշ թուականի մը կեանքէն հատուածներ

պիտի պատմեն, որոշ շրջանի մը, կէս դար առաջուան մտայնութենէն ու գաղափարականութենէն ճառագայթներ պիտի բերեն, բայց իրենք պիտի չկրնան դառնալ այդ կեանքը յեղաշրջող հզօր տիպարներ, ոչ ալ դրօշակիրներ գաղափարականներու, հակառակ որ իրենց հեղինակը գաղափարապաշտ մըն է։

Շանթ կեանքին հետ քալող և զայն նկարող դէմք մը պիտի մնայ մեր գրականութեան մէջ. գաղափարական, փորձառու, հաճելի և հոգեբան, այնքան հոգեբան՝ որ իր էջերուն մէջ պիտի գիտնայ մեր կեանքն ալ պատմել, երբեմն տալով այն տպաւորութիւնը՝ թէ ծանօթ է մեր երազներուն, մեր վիշտերուն, մեր առօրեայ կեանքին, հոգերուն, սէրերուն ալ։ Կարդացէք «Երազ Օրերը» և կարդացէք «Հոգիները Ծարաւի»ն, և անդրադարձէք ձեր երազ օրերուն և ձեր հոգիին ու անոր ծարաւին...

Ի՞նչ հարկ աւելի խոշոր յաւակնութիւններու, գրական լայն հորիզոններու խօսքն ընելու։ Ի՞նչ հարկ պահանջելու հոգեբանական բարդ վերլուծումներ, ցնցող ողբերգութիւններ, մնայուն տիպարներ։

Բաժակ մը գինին ալ բաւական չէ՞ յաճախ երազով և ուրախութեամբ լեցնելու համար մեր հոգին։

Թատերագիրը.— Շանթ իր թատերգութեամբ գաւաթ մը գինիէն շատ աւելին կու տայ։ Աւելի լայն հորիզոններ կը բանայ, աւելի խոշոր յաւակնութիւններէ կը տարուի և երբեմն ալ՝ կը հասնի անոնց։

Անշուշտ նոյն մարդն է. կեանքին մէջ միշտ, երազին հետ, գաղափարապաշտ, հոգեբան ու արամիտ, քիչ մը աւելի շեշտուած. աւելի մշակուած, պիտի ըսէինք՝ մտածուած իր էջերուն, դատումներուն և պատկերացումներուն մէջ։

Շանթ իր վէպը գրած է, իբրև յուշ ու տպա-

ւորութիւն, իբրեւ գրող մը, որ շարժումի մը կը մասնակցի եւ ըսելիքներ ունի իր շրջապատէն, բայց մանաւանդ իր կեանքէն։ Իրեն պէս, իրեն ժամանակակից շատեր եղած են, որոնք վէպ ու պատմուածք գրած են։ Ինք մէկն է անոնցմէ ու այսքան։ Ըսել կ'ուզեմ, առանց յաւակնութիւն ունենալու իր գրականութեան մէջ, որ ապահով վկայութիւն մըն է իրմէ եւ իր ժամանակէն։

Իր թատրոնի պարագան այսպէս չէ։

Տարակոյս չկայ, թէ կեանքի գիծն է որ բեմին տարած է զինքը. շարժումի ախորժակը՝ բեմական գրականութեան, աւելի բարձր խօսելու, աւելի հոծ զանգուածներուն հասնելու համար։ Չըսի՞նք թէ Շանթ այն գրագէտներէն է, որոնք արուեստին ու գրականութեան առաքելութիւն մը կ'ընծայեն։ Թատրոնը ազդեցութեան իր լայն միջոցներովը եւ արուեստի ու կառուցման իր բարդ ճարտարապետութեամբը կրնայ գրգռել որեւէ գրագէտի ջիղերը, խոշոր նուաճումներու հեռապատկերը տալով։

Շանթ փորձած է արուեստագէտի այս արկածախնդրութիւնը, ապահովաբար, անբաւական գտնելով վէպը իր որոնումներուն համար եւ բեմին վրայէն հասնելու համար կեանքի աւելի լայն արտայայտութիւններու, գաղափարականներու լայնածիր պատկերացումին։ Ըսե՞նք նաեւ թէ դժգոհ հայ բեմէն, ան ունեցած է, հաւանաբար, զայն յեղաշրջելու թաքուն յաւակնութիւնը։

Բեմի վրայ, այսինքն՝ իր թատերական գրականութեան մէջ, տիրականը՝ գաղափարապաշտ գրողն է միշտ, արուեստագէտը՝ որ կեանքէն վեր կեանք մը կը փնտռէ, կը պատկերացնէ ալ, թէեւ միշտ կեանքին մէջ կեցած ըլլայ։ Հանրային կեանքն ու գործը, մարդկային խոշոր զգացումները. պատմական մեծ շրջաններ, իրենց դերակատարներով, շքեղ կամ

նուաստ գործերով, կիրքերով և սէրերով,— ատո՛նք են իր հետապնդումները։ Իր Ճամբուն Վրան և Եսի Մարդը՝ ազգային և յեղափոխական շրջանէն առնուած, առաջին փորձեր են, Հին Աստուածները, Ինկած Բերդի Իշխանուհին, Օշին Պայլը և Կայսրը հայ կամ օտար պատմութենէն քաղուած դրուագներ են, թէև քիչ անգամ պատմական, հազիւ թէ պատմական ըլլան անոնք։ Կան անշուշտ պատմական տարրեր ու էջեր, դէմքեր ալ իր այս գործերուն մէջ, բայց սխալ պիտի ըլլար խստօրէն «պատմական» վերտառութեան տակ տեսնել զանոնք։ Շանթ պատմութիւնը դարձուց ներշնչման աղբիւր, առանց սակայն պատմութիւն ընելու։ Ասոր համար ալ՝ իր թատերախաղերը գրուած են, տալու համար պատմական շրջաններու պատկերը, համապատասխան հոգեբանութեամբ։ Ասոնց մէջ այնքան մը կան «շրջանն» ու ժամանակը», որքան պէտք են՝ մարդիկը, «գործող անձինքը» դարձնելու համար իրական։ Եւ մարդիկը այնքան մը պատմական են, որքան անհրաժեշտ են՝ շրջան մը կենդանացնելու համար։

Իրականին մէջ սակայն, այս մարդիկը, յաճախ, գաղափարապատկերներ են. կեանքով ու հոգեկան ապրումներով լեցուած։ Հին Աստուածներուն մէջ, Վանահայրը, հզօր դէմք մը ներկայացուած, որ խաղին առանցքը կը կազմէ, բարդ կերպարանք մըն է, բազմապատկուած անձնաւորութիւն մը։ Ան, եթէ տարբաղադրենք, պիտի տեսնենք մաս մաս բաժնուած անձնաւորութիւն մը, տեսակ մը «բազում անձինք ի մի անձնաւորութիւն»։ Ինքն իր մէջ պայքարող վանահայր մը, այսինքն՝ մարդ մը, որուն հոգիին մէկ մասը գացած նստած է Աբեղային մէջ, որ վիպային սիրոյ մը տառապանքէն կը տագնապի. մէկ մասը՝ Կոյր Վանականին մէջ, որ

կամքի հզօր գործիք մըն է. մէկ ուրիշը՝ ձերմակաւորին մէջ, որ կը փիլիսոփայէ և ճակատագրական պատգամներ կուտայ. Սեդային ու Իշխանուհիին մէջ, որոնք յաւիտենական երազներու և սանձուած այլ անսանձելի սէրերու հին ու նոր արտայայտութիւններ են, անոնց անձնաւորուած պատկերները։ Կան դեռ վանականները, որոնք տարակոյսը, գետնաքարշ մարդը, ամբոխը կը հանեն բեմ։ Ըսել կ'ուզեմ, որ Հին Աստուածներու մէջ մասնաւորապէս՝ հերոսները կեանքէն առնուած իրական մարդիկ ըլլալէ աւելի, մարդուն մէջ գործող ուժերուն անձնաւորուած պատկերացումներն են, Անկէ, այն տպաւորութիւնը՝ թէ իր այս շքեղ գործը յօրինուած է կարծէք պատկեր առ պատկեր, առանց ներքին, խորունկ միութեան ու կեդրոնացումի։

Իր Կայսրը, աւելի մի ու բեմական, առնուած բիւզանդական օրերէն, սիրոյ, փառատենչութեան, ոճիրի, դասական մեծ ձգտումներու հանդիսարան մըն է, որուն կը խառնուին արդիական գաղափարապաշտութիւն մը, մարդկայնական յաւիտենական ձգտումը, Հաննայով արտայայտուած։ «Ինկած Բերդի Իշխանուհի»ին մէջ Աննան մայրն է, անշուշտ, իր ամուսնոյն ու զաւակներուն վրէժը սրտին, բայց կինն է նաև, սիրոյ, սադրանքի, վրէժխնդրութեան պոռթկումներով։ Մօր ու սիրուհիի տարօրինակ խառնուրդ մը՝ տարօրինակ հոգեբանութեամբ, հազիւ արդարանալի։

Շանթի թատրոնը նուաճում մըն է, անշուշտ, եթէ անպատճառ յաղթանակ մը չէ։ Բայլ մը, քանի մը քայլ առաջ է մեր մէջ դէպի եւրոպական թատերգութիւնը, դասական մեծ թատերագիրներու ճամբաներուն վրայ։ Շանթի շնորհիւ չոր ու բիրտ իրապաշտութիւնը Շիրվանզադէի անդին կը քշուի, հայ բեմը քիչ մը գաղափարական հովով

եւ գոյնով լեցնելու համար։ Չենք կրնար ըսել՝ թէ ամբողջական յաջողուածք մըն է այս թատրոնը, բայց պէտք ըլլար ան, եթէ իր վէպերուն շարժումը շարունակուէր բեմին վրայ։ Կանգ կ'առնէ Շանթ բեմին առջեւ, տիպարներ գծելու, գոյներ խառնելու համար։ Կուտայ Վանահայրը, կուտայ Աբեղան, կուտայ իշխանուհի Աննան կամ Օհան Գուրգէնը, կամ Թէոֆանոն, Ներքինին, ու այս նկարումին ընթացքին իր ուշադրութիւնը կը դառնայ անոնց հոգեբանութեան, անոնց գաղափարներու պատկերացման աւելի, մինչ կեանքը կը սահի և ոգեւոր շունչը կը նուաղի։ Բայց, հակառակ այս մասնակի տեղատուութեան, Շանթի թատերգութիւնը կը մնայ մակընթացութիւն մը հայ գրականութեան մէջ։ Շանթով հայ թատրոնը դէպի եւրոպական բեմ ոստում մը կ'ընէ, բաւական վըտանգաւոր ու յանդուգն ոստում մը, որ սակայն չի վրիպիր, և, ընդհակառակն, յաջողութիւններ կ'արձանագրէ, երբեմն նոյնիսկ տալով այն պատրանքը՝ թէ հասած ենք արդէն արուեստագէտի նշանակէտին։

Այս գործը, իբր ամբողջութիւն, կրնանք առնուազն յաջող նախափորձ մը նկատել, վաղուան մեծ իրագործումներուն։ Պատուանդան մը՝ ապագայ կոթողական գործերու, իրմէ կամ ուրիշներէ իրագործուած։

Յիշեցէք արեւմտահայ հին թատերգութիւնները, Պէշիկթաշլեանի և Թէրզեանի օրերէն։ Առաջինին «Արշակ Բ.»ը, «Վահէն», «Երեք Քաջերը», երկրորդին՝ «Սանդուխտ Կոյսը», «Յովսէփ Գեղեցիկը», «Արշակ Բ.ը» եւն.։ Յիշեցէք մինչեւ իսկ Կամսարականի Փրկանքը, խոշոր քայլով մը արդիականացած, և անդրադարձէք Շանթի գործերուն։ Ի՞նչ լայն՝ անջրպետները և նուաճուած յաջողութիւնը։ Յետոյ, յիշեցէք Շիրվանզադէ'ն, քանի որ

Շանթ իր թատրոնով պէտք է տալ աւելի արեւե-
լահայ գրականութեան քան արեւմտահայ։ Պէտք է
գար Շիրվանզադէն, իր չոր իրապաշտութեամբը,
արձակունակ ոճովը ու կենցաղի ու բարքերու հա-
սարակ պատկերացումովը. պէտք է յոգնեցնէր հասա-
րակութիւնը, որպէսզի հակազդեցութիւնը ծնէր,
որպէսզի Շանթը գար յետոյ՝ իր գաղափարական
մթնոլորտովը տիրելու զանգուածներուն, և յեղա-
շրջելու գրեթէ հայ բեմը, դասական գործերու հա-
նելու արդար յաւակնութեամբ, կառուցումի, դէմ-
քերու, ձգտումներու և սեւեռուած աշխարհի նու-
րբութեամբը, 1914–էն առաջ։ Առաջին անգամն էր,
որ նոր հասկացողութեամբ և արուեստի դրոշմով
հայոց պատմութենէն էջեր կը նետուէին բեմ, պըս-
պղուն պատկերներով, հոգ չէ թէ հեռաւոր արձա-
գանգներովը օտար դասական գործերու (Շէյքսփիր)
կամ հիւսիսի գրականութենէն (Իբսէն)։ Շանթ հայ
թատրոնի պատմութեան մէջ թուական մը կը բա-
նար, բացաւ արդէն, որուն կրնան վաղը նոր թուա-
կաններ յաջորդել, աւելի լայն իրականացումներով։
Բայց Շանթի թատրոնը դեռ սկիզբ մը կը մնայ
մինչեւ այսօր, երեք տասնամեակ ետքն ալ, ի՛նչ
վերապահում ալ ունենանք։

Իր թատերական գործերուն մէջ, ինչպէս վէ-
պերուն մէջ, Շանթ նոյն հոգեբանն է, բայց ա-
ւելի փորձ, աւելի ծանօթ՝ մարդոց ու կեանքին։
Առօրեայ կեանքը փակուած է հոս, այլեւս, երկրորդ
գծի վրայ նետուած, մոռցուած գրեթէ, և բացուած
են պատմութեան լայն էջերը, ուր արուեստագէտը
աւելի լայն շունչ կրնայ գտնել և աւելի ազատօրէն
կրնայ հոգեբանական պատկերներ գծել։

Հոս ալ սրամիտ ու գաղափարապաշտ Շանթն
է, որ սակայն աւելի ծանր շուրջառ կը կրէ և փո-
խանակ կարճ խօսքերու և խօսակցութիւններու,

երբեմն, առիթ կը ստեղծէ, ճառեր ալ խօսելու կամ խօսեցնել տալու իր հերոսներուն։

Եթէ վէպին մէջ կեանքն է առաւելապէս իր հետաքրքրութեան առարկան, ինչպէս նաև իր հրապոյրը, թատրոնին մէջ՝ հոգիի աշխարհն է. Ինտրայի բառով՝ մարդոց ներաշխարհը, անշօշափելի մարդը, որ կը վարէ շօշափելի մարդը.— սէր, կիրք, գաղափարական, փառասիրութիւն, նախանձ, կամք և վերջապէս երազ, անհուն ու անսպառ տենդ դէպի բարձունքները, դէպի հեռաւոր ու անծանօթ սահմանները։ Այսինքն՝ ճիշդ այն տարրերը, հոգեկան ու իրաւ տարրերը՝ որոնք մեր կեանքը, մա՛րդը կը կազմեն և որոնք կախարդած են դասական մեծ թատերագիրները։ Իր տիպերը, առաւելապէս բարոյական այս տարրերով կազմուած են, և ասոր համար ալ ապրող, գործող անձեր ըլլալէ աւելի, երազող անձեր են. պատկերներ, աւելի ճիշդ՝ խորհրդապատկերներ։ Այս մարդիկը, այսինքն՝ բեմ հանուածները, այլեւս նման չեն իր վէպի մարդոց, որոնցմէ, ինչպէս մեզմէ ալ, կը զատուին իրենց կեանքովն ու աշխարհովը, ինչպէս ձգտումներովը, ի խնդիր մեծ գաղափարներու։ Այս մարդիկը այլեւս պարզ մարդիկ չեն, պարզ խօսքերով, և իրենց սէրն ու վիշտը, իրենց գաղափարականն ու երազը շատ հեռու կը թուին մեզի, ինչպէս հռետորական խօսքերը։ Գաղափարներու, կիրքերու և զգացումներու պայքարի մը հանդիսատեսներ կը դառնանք մենք, մինչ բեմի մարդիկը գաղափարներ կը դառնան, կամ գաղափարները՝ մարդիկ, բացատրելով այսպէս այն երեւոյթը՝ թէ ինչո՛ւ մեզմէ հեռու կը մնան անոնք և մենք, փոխանակ մասնակցելու անոնց պայքարին, մեծ հակաճառութեան, վիշտին, սէրերուն ու կիրքերուն, կը մնանք յափշտակուած, երբեմն զարմացած, երբեմն յուզուած

ու խռոված, բայց առանց մօտէն հաղորդակից ըլ-
լալու, առանց խառնուելու հոգիներու մեծ ու տեն-
դավառ խաղարկութեան։

Անիկա պատճառ մը չէ անշուշտ, որ չհմայ-
ուինք տեսարանումէն ։ Արցունքը քիչ կուգայ,
վիշտը չի ցուցներ մեզ, գաղափարները քիչ անգամ
կը տպաւորեն մեզ իրենց ինքնատպութեամբը,
բայց խաղին ամբողջութիւնը կը դառնայ նոր ու
հանդիսաւոր, և իր հերոսները հետաքրքրական
ու գրաւիչ՝ իրենց ապրումներուն, ձգտումներուն և
խօսքերուն մէջ։ Այս բեմադրութիւնը աւելի խո-
րունկ տպաւորութիւն պիտի ձգէր և պիտի դառ-
նար ապահովաբար հայ թատերական կեանքի բար-
ձրագոյն արտայայտութիւնը, եթէ իր խաղերու-
ներքին միութիւնը աւելի միաձոյլ ու կատարեալ
ըլլար. և եթէ մանաւանդ իր հերոսները շարունա-
կէին իր վէպին կենդանութիւնը և իրաւութիւնը,
փոխանակ ըլլալու դասական, մարդկայնական, այ-
սինքն՝ ընդհանրական, հալած գիծերով մարդիկ,
ի վնաս շարժումին եւ ազգային գոյնին։

Բայց գոհանանք տրուածով, որ հարստութիւն
մը պիտի մնայ միշտ, սպասելով վաղուան, Շանթի
հասած բարձունքէն հայ թատրոնը տանելու համար
իր բարձրագոյն գագաթին, ազգային կեանքին ու
տիպարներուն գերագոյն գծագրութեամբ։

Չե՞նք ըսած սակայն, թէ մեր գրողները ա-
ւելին են, քան իրենց գործը։ Այսինքն՝ Շանթ իր
տաղանդով ու հաւատքով դեռ կրնայ աւելիին հաս-
նիլ։ Իր Հոգիները Ծարաւին աւելին եղաւ, քան իր
առաջին վէպերը, ինչո՞ւ չսպասել որ տայ ան դեռ
իր կեանքին, հոգեկան որոնումներուն և գրական
լայն մշակոյթին բարձրագոյն արտայայտութիւնը։
Կրնանք հաւատք դնել իր վրայ։ Ի՞նչ լայն՝ տարա-
ծութիւնը Ճամբուն Վրայէն մինչեւ Հին Աստուածները,

մինչեւ Կայսրը *մանաւանդ, խիտ, բեմական և ամուր կառոյցով և տիպարներով, աւելի իրական ու կենդանի։*

Ինքն իսկ հաւատքի մարդը չէ՞ արդէն։

Ինքն իսկ չ'ըսե՞ր Վանահօր բերնով.

— Այո՛ պէտք է քանդենք ու շինենք նորը։

. . . «Քանի կ'ապրինք, շինենք պիտի մեր Աստծուն տաճարը. շինենք ու փլի, շինենք ու քանդենք միշտ, բայց երբեք, երբեք չաւարտենք»...

Ու Հաննայի բերնով չի՞ պանծացներ «Պետքար Լեռան» գագաթը, մեր հոգիներու անհուն ու անվախճան տենչանքը՝ Պետքար լեռան գագաթը հասնելու, վրիպումին մէջ իսկ գեղեցիկ. ժխտականին մէջ իսկ հաստատական իր խոյանքովը միայն.

«Պէտք է որ դուն անգամ մը գոնէ տենչաս ու չուենաս. ձգտիս ու չհասնիս, ծարաւիս ու չյագենաս։ Կ'ուզեմ որ գո՛նէ անգամ մը չհասնիս Պետքար լեռան գագաթը»:

Շանթ այս անսպառ ձգտումին մարդն է, վրիպումին մէջէն իսկ, բարձունքի հասնելու երազով ապրող գրագէտը։

Խօսքեր չեն իր բառերը, ոչ ալ տպաւորիչ դառնալու փորձեր, այլ մրրկոտ հոգիներու արձագանգ, վկայութիւն մը՝ թէ Շանթ հաւատքի մարդն է, որոնող մտքով և ալեկոծ հոգիով։ Գրագէտ մը՝ որ կը հաւատայ կեանքին, նոր կառուցումներու. կը յուսայ, կ'երազէ, կը ձգտի և, երբեմն ալ, կը հասնի իր երազներու մշուշ ափերուն։

Շանթ իր գործով պիտի մնայ հաւատքի մարդը, գրագէտը։ Ու նաեւ արուեստագէտը։ Մեծագոյն հաւատացողները արդէն արուեստագէտները չե՞ն։ Պիտի մնայ մէկը անոնցմէ, որոնք յաւակնութիւնը ունին կեանքէն ու մարդոց հոգիներէն նոր աշխարհներ ստեղծելու, նոր բնակիչներով, և ապրեցնելու զանոնք ժամանակին հետ, ժամանակէն

վեր, ներկային մէջ և ներկայէն անդին, ապագային մէջ, շատ հեռուները, եթէ կարելի ըլլայ,

Արուեստագէտ է Շանթ սակայն ոչ միայն իր վէպին, թատրոնին, ինչպէս իր ուսուցումին մէջ, այլեւ իր լեզուին ու ոճին մէջ։

Այս լեզուն անձնական է, իրեն յատուկ միայն, որ մերը չէ և չի կրնար ըլլալ։ Չէ կրցած ըլլալ կէս դարէ ի վեր, ոչ իսկ իր աշակերտներունը։ Լեզու մը՝ որուն մէջ կայ Պոլիսը, կայ Կովկասը, կան գաւառէն տարրեր, որոնք իրարու քով եկած տարօրինակ խառնուրդ մը կը ստեղծեն։ Անձնական, գիտակցական ընտրողութիւն մըն է այդ լեզուն, որ սակայն երբեք պիտի չմնայ ընտրելի, եթէ նոյնիսկ նախափորձ մը նկատուի ան վաղուան զոյգ բարբառներու միաձուլումին։ Լեզուները, անշուշտ, ենթակայ են գրողներու ճաշակին, բայց վեր կը մնան անոնց քմայքներէն։

Բայց, մի՛ տրտմիք, որովհետեւ իր ոճը կը պահէ իր թարմութիւնը մինչեւ իսկ այս լեզուին մէջ ու վեր է անոր բառերէն։ Աշխոյժ է, կենդանի, հաճելի և տաք այս ոճը։ Ըսուած է՝ ոճը մարդն է։ Ոչ ոքի համար այնքան ճշմարիտ է այս բանաձեւումը, որքան Շանթի համար, որ ոճ մըն է արդէն, ինքնատպութիւն մը ինքնին, իր կեանքին մէջ, իր գործին մէջ. իր խառնուածքով, գրականութեամբ, գաղափարականութեամբ և ձգտումներով։

Շանթով՝ կրնանք ըսել առաջին անգամն ըլլալով՝ հայ բեմը ոճ մը կ'ունենայ, քիչ մը հանդիսական, երբեմն քիչ մը հռետորական, բայց յղկըւած, կենդանի, խտացած և արուեստի հասած։ Իր ոճով, իր տիպարները խօսիլ կը սորվին բեմին վրայ, ապրուած պահին համապատասխան լեզուով, ուժով, գոյնով ու շեշտաւորումով։

Ցայտնե՞նք, վերջապէս՝ որ Շանթ թերեւս

քիչերէն, շատ քիչերէն մէկն է մեր գրողներու չքահոյլին մէջ, որ իր տեսակէտներն ունի, հաստատ, բանաձեւուած համոզումները հանրային ու իմացական կեանքի զանազան մարզերէն ներս, եւ, հետեւաբար, գրականութեան մէջ։ Այս տեսակէտները՝ միշտ յստակ ու միշտ անսասան՝ քաղուածոյ չեն, այլ արդիւնք՝ երկար պրպտումներու, խորհըրդածութեանց ու կիրարկութիւններու։ Կրնաք չընդունիլ զանոնք. կրնաք չըլլալ համաձայն յաճախ անոնց, բայց չէք կրնար չյարգել եւ չէք կրնար չխորհրդածել անոնց վրայ, քանի որ իրն են, իր անձին ու հոգիին դրոշմը վրան։

Մինակ մարդ մըն է Շանթ. առանձնասէր, բազմութիւններուն անհաղորդ ըլլալու աստիճան։ Իր գրականութիւնը պատկերն է իր կեանքին. մինակ մարդու մը գրականութիւնը, որ սակայն կրնայ հասնիլ բազմութիւններուն։ Իր թատրոններով հասած կը թուի, հասած է արդէն, ինչպէս կեանքի մէջ, ուզուած պահերուն զգացած է համակրանքը հոծ զանգուածներուն, որոնց հոգին ու սրտին զարկերը անհաղորդ չեն իրեն։

Շանթի գրականութիւնը, առհասարակ, հանգըրուան մըն է մեր գրականութեան վերելքին մէջ։ Իր թատրոնը՝ աւելի բան մը, նուաճում մըն է, ստեղծագործութիւն մը՝ պարզ ու ուժգոյն մեր կեանքէն, որ գեղեցկացած, նոր կերպարանքով մը բեմ կը բարձրանայ։

Հայ գրականութիւնը կրնայ հպարտ ըլլալ Շանթով, որ գիտցաւ պարզ հայ կեանքէն հաճելի պատմումներ սեւեռել, եւ գիտցաւ մանաւանդ հայ բեմը տանիլ Պետքար լեռան ճամբաներուն վրայ…

ՅՈՎՀ. ԶԱՐԻՖԵԱՆ

Քիչ անուններ ունինք այսքան ծանօթ, այսքան սիրելի, այսքան ժողովրդական։

Իրմէն աւելի փայլուն դէմքեր ունեցած ենք. իրեն հաւասար կամ իրմէն աւելի մեծ դերասաններ կարելի է գտնել հայ կեանքին մէջ, ողջ թէ մեռած. բայց իրեն հաւասար համակրանք վայելած, իրեն չափ յարգուած ու սիրուած դերասան՝ դժուար է գտնել։

Զարիֆեան բոլորինն էր. այսինքն՝ բոլոր տարիքներուն. պատանիներէն սկսած մինչեւ երէցները. հասարակ, պարզ ժողովուրդէն սկսած մինչեւ մտաւորականութիւնը։ Բացառիկ ոչինչ ունէր, թէեւ բացառիկ արուեստագէտներէն էր. կախարդական ոչ մէկ գիծ, թէեւ հայ բեմի կախարդներէն, որ գիտէր բեմը կեանքով լեցնել ու խանդավառութեան ալիքներ նետել բազմութիւններուն վրայ։

Պոլսոյ մէջ թէ արտասահման, Մեծ պատերազմէն առաջ ու ետքը, Զարիֆեանի ներկայացումները տօնական հանդիսութիւններ եղան, և ամբոխը, արուեստասէր բազմութիւնը, ծափահարեց զայն. սի-

րեց ու շրջապատեց գուրգուրանքով անոր գործն ու անձը՝ այնքան ոգեւորութեամբ, որքան ցոյց տրուած էր Սեւումեանի, Աբէլեանի, Արմէնեանի և Փափազեանի հանդէպ։ Անբացատրելի կախարդա՞նք, կամ թաքուն պատճառնե՞ր այս երեւոյթին համար. ո՛չ մէկը և ոչ միւսը. այլ պարզ, կարելի է ըսել՝ հասարակ պատճառ մը,— Զարիֆեան գիտէր սիրտերուն հասնիլ. գիտէ՛ր մարդոց, բազմութիւններու հոգիներուն ճամբան ու կրնար խօսիլ անոնց, առանց արուեստի մեծ թռիչքներու, առանց բարդ ու բազմակողմանի մշակութեան։ Գիտէր խօսիլ՝ աւելի շատ բնազդով, քան մշակումով, քան արուեստի բացառիկ ու գիտակից միջոցներով։ Զուրկ՝ այս մշակումէն, զուրկ՝ դպրոցներուն ու պրպտումներուն տուած մեծ ու անհրաժեշտ նպաստներէն, Զարիֆեան իր էութեամբ, իր խառնուածքին անմշակ գեղեցկութեամբը կը հասնէր մարդոց ու կը բախէր անոնց սիրտերը, որոնք հարազատ կը զգային զայն ու կը բացուէին գուրգուրանքով. կը լեցուէին զգացումներու ջերմութեամբ ու կը պոռթկային ոգեւորութեան ու խանդավառութեան ինքնաբեր, անհաշիւ, երբեմն անբացատրելի ալիքներով։

Ատեն մը, Զարիֆեան չփացած զաւակը դարձած էր բազմութիւններուն, Պոլսոյ բեմերուն վրայ. կո՛ւռքը երկրպագութեան, որ իր սիրած արուեստագէտին շարժուձեւերն առած էր ու դպրոցներէն ներս թէ դուրսը, մայթերուն վրայ՝ Զարիֆեանի բառերը ունէր իր շրթունքներուն. խօսելու անոր ինքնատիպ կերպը, եղանակաւոր շեշտը և ձայնական տարօրինակ, բեկբեկուն ու երանգաւոր ձեւերը։ Շատեր գոց գիտէին անոր խօսքերը՝ Հին Աստուածներէն, Ուրիէլ Ակոստայէն կամ Յո՜ Երբասէն. անո՛ր խօսքերը միայն, ոչ միւսներունը, որոնք իրմէ պակաս չէին. թերեւս, յաճախ, աւելի իսկ էին, բայց

երբեք հաւասար Զարիֆեանի ժողովրդականութեան։ Սեւումեանը զարգացած, մշակուած արուեստագէտն էր. Աբէլեանը՝ հեղեղ, հզօր, բիրտ ըլլալու աստիճան, որ գիտէր ցնցել մարդոց էութիւնը. Փափազեանը մեծաշուք արուեստագէտ, որ հիացումի ու յափշտակութեան ալիքներով կը ծածկէ հանդիսականները։ Զարիֆեանն էր որ իր վիպային խառնուածքովը, իր պարզութեամբը և խաղարկութեան հաճելի ու ոչ ծանրաշուք արուեստովը կը նուաճէր բազմութիւնը, որ կը տառապէր արուեստագէտին հետ և կը խանդավառուէր անոր չափ։ Թերեւս ոչ մէկ դերասան այնքան արցունք թափել տուած է բազմութիւններուն, որքան Զարիֆեան, և ոչ մէկ խաղարկութիւն այնքան ոգեւորած է մասնաւորաբար երիտասարդութիւնը, որքան Զարիֆեանինը։ Եւ եթէ գնահատուած ու հիացում խլած են միւս անունները, Զարիֆեանը սիրուած է ոչ միայն բեմին վրայ, այլեւ բեմէն դուրս, կեանքին մէջ։

Կօշկակարի նախկին խոնարհ աշկերտ, որ գիտցած էր կօշիկէն վե՜ր ելլել, արուեստագէտ դառնալ։

Արուեստագէտ էր ան իր ծնունդով, իր տարերային խառնուածքով, որ մնացած էր անաղարտ՝ իբրեւ մարդ ալ։ Համեստ, հաճելի, բարեկամ խառնուածք մը, գաղափարապաշտ ու անշահախնդիր, որ չէր ճնշէր իրեն մօտեցողը ու կը դառնար համակ բարութիւն, սրտագին գուրգուրանքով։ Բաւական էր քանի մը վայրկեանի խօսակցութիւնը՝ զինքը ճանչնալու և սիրելու համար, այնքան պարզ էր ան ու պայծառ. բայց դժուար էր հաւատալ՝ թէ այդ շատ պարզ ու քաղցրաբարոյ մարդը, որ հազիւ թէ արուեստագէտի երեւոյթն ունէր, իր համեստ կերպարանքին տակ մեծ արուեստագէտ մըն էր։ Խարտեաշ, կարմիրի զարնող իր մազերով, ցանոտ ու յոգնած դէմքով, երգեցիկ ու տարօրինակ ձայնով և կապոյտ ու բարութեամբ լի աչքերով, ուր փշրուած

երազներ կը յածէին դեռ քանի մը տարի առաջ, Զարիֆեան բազմութեան մէջ կրնար շուտով ընկղմիլ ու վրիպիլ ուշադրութենէ։ Պատահական հանդիպում մը, երկու վայրկեանի խօսակցութիւն մը բաւական են Փափազեանը տեսնելու համար բեմէն ետք կեանքին մէջ ալ. չքեղ ու շլացնող. կամ Շահխաթունին՝ ոչ սովորական իր խառնուածքով. բայց Զարիֆեանը տեսնելու համար հարկ պիտի ըլլար սպասել. խօսիլ հետը ու դիտել զինքը, ընդնշմարելու համար թաքուն ու պարզ արուեստագէտը, իր քաշուող, զուսպ և փափկանկատ շարժումներուն ընդմէջէն։ Ասիկա՝ կեանքի՛ն մէջ։ Կ'ուզէ՞ք բեմի՞ վրայ ճանչնալ զայն, սպասեցէ՛ք՝ որ բացուի վարագոյրը, ու հազիւ բացուած, ահա, յանկարծ, դուրս կը նետուի վայելչակազմ, գեղեցկադէմ, թեթեւ ու շնորհալի շարժուձեւերով մէկը, բոցեղէն կերպարանքով, ինչպէս Վահագնը բոցամօրուս, որ բոցերու մէջէն կը վազէ, աշխոյժ, կրակոտ ու ոգի դարձած։ Բեմը կը լեցուի իրմով. մթնոլորտը կը փոխուի համակրանքի տաք զոլի, որ կը պարուրէ ձեզ առաջին իսկ պահերուն և կը համակէ ձեզ զարմանքի, յափշտակութեան, ոգեւորութեան կամ տրտմութեան խորունկ այլ մեղմ տպաւորութիւններով, առանց բիրտ ցնցումներու կամ բարդ ու ծանրաշուք մտատանջութիւններու։

Կը հասնի, գրեթէ անմիջապէս, ձեր սրտերուն, ու դուք կը մօտենաք արուեստագէտին։ Կը միանաք անոր, որ հարազատ է ձեզի, հաճելի ու, եթէ կ'ուզէք, վաղածանօթ, ըլլալով ոչ միայն հայ իր էութեամբ, այլեւ արեւելքցի։ Իսկապէս. Զարիֆեան հարուստ է ամենէն աւելի արեւելքի յատուկ տարրերով։ Հարուստ՝ շարժումներով, որոնք կ'ընկերանան խօսքին ու բառին. յափշտակութեամբ, երազանքով ու անուշ, լացող տրտմութեամբ, որ

կը յայտնուի, կը պոռթկայ գրեթէ իր ձայնին ու ձեւերուն մէջէն։ Շուտ կը մոռնանք բեմը. կեանքը կը խառնուի արուեստին, պարզ ու մարդկային, և դուք հոգիով կը մասնակցիք իր խաղարկութեան։ Հռետորական, յուզական, վեր իրականութենէն, մինչեւ իսկ դուրս քիչ մը անկէ, զգացական այլ հաղորդական, որ ձեզի կը բերէ իր մարմնաւորած տիպարները ու ձեր սրտերուն մէջ ձգած զանոնք, մոռցած գրեթէ, կը հեռանայ, մշուշ դարձած ինք։ Այս է պատճառը, որ կը սիրէք իր տիպարները, որոնք եթէ կեանքը չեն ներկայացներ միշտ, լիովին, բայց կեանքէն տարրեր կուտան ձեզի ու նաեւ ըղձալի ուրուանկարներ, գաղափարապաշտ երանգներով։ Ըսե՞նք սակայն, որ կեանքին ու վիպայնութեան, իրականութեան ու անիրականութեան այս կախարդական ծնունդին շնորհիւ է՝ որ տիպարները կ'ապրին մեր մէջ, ոե՛ւէ այլ արուեստագէտի ստեղծագործութիւններէն աւելի։

Տարիներ անցած են — աւա՜ղ, որքա՛ն — ու դեռ կը մնան կենդանի մեզմէ շատերուն համար, իր Աբեղան՝ ա՛յնքան հիւանդ հոգիով և վշտաբեկ իր սրտով, որուն արցունքը կը զգանք դեռ. իր Գիժ Դանիէլը՝ անհուն դժբախտութեան ու բարութեան իր գծերով. իր Ուրիէլ Ակոստան՝ իր խոր տառապանքով, վսեմ հոգիովն ու հպարտութեամբը. իր Ցվէնկալին՝ արուեստագէտի իր խոր վիշտով, բայց ազնուական գծերով, հակադրաբար Աբէլեանի ստեղծած տիպարին, որ աւելի իրական, անշո՛ւշտ, բայց գռեհիկ յատկանիշերով, որոնք կը վիրաւորեն ձեզ։ Յիշե՞նք նաեւ Վանահայրը, որ լաւագոյնն էր իր վեհութեամբը և ծանրաշուք գեղեցկութեամբը Սեւումեանի ստեղծագործութենէն ետք և վերջապէս Համլէթը, իր մարմնական սքանչելի կերտըւածքովը, Ագոնիսի մը գեղեցկութեամբ, որ ան-

հունօրէն կը տառապէր Օֆելիային համար, տառապեցնելով իր հետ բոլոր սիրողները, իր վիշտին մէջ վերլուծելով կեանքն ու մարդիկը, մեզ ալ խառնելով իր վշտագին մտատանջութիւններուն։

Ի՞նչ հարկ նոր ու այլ անուններու, որոնք պիտի միայն քանդակներ մեր յիշողութեան և մանաւանդ մեր սրտերուն մէջ։ Քանդակ մըն ալ ինք, Զարիֆեանը. յուշ մըն ալ ինք, իր լուսեղէն կերպարանքով, իբրեւ արուեստագէտ ու մարդ, որ չկայ այլեւս։

* * *

Այս մարդն է որ մեռեր է օրեր առաջ, հեռաւոր Ամերիկայի մէջ. հեռու՝ հայրենի հորիզոններէ. տարագիր, հիւանդ այլ միշտ արուեստի հանդէպ խորունկ հաւատքով։

Փշրուեր է ինքն ալ իր երազներուն առջեւ, որոնք կէս մնացին ու արուեստագէտը դարձուցին քանի մը անգամ աւելի դժբախտ, որովհետեւ ամէն մէկ փշրուած երազ՝ մահ մըն է արուեստագէտի մը համար. մահուան մը վիշտը, և, առնուազն, արցունքը յուսախաբ սրտի մը։

Լացա՞ւ իր վերջին վայրկեաններուն, չենք գիտեր. բայց գիտենք, որ հայ ժողովուրդը, այսօր, ամենուրեք, արցունք ունի իր սիրելի, իր տաղանդաւոր զաւկին համար։

Հանգի՛ստ թող ըլլայ առժամապէս, իր տառապած, ուժասպառ մարմինին, օտար հողերու մէջ, մինչեւ այն օրը, երբ իր անհանգիստ ու թափառայած հոգին հայրենի հող կը դառնայ ու կը կանչէ նաեւ իր լուսափայլ անօթը, — իր նշխարները։

Ո՞ւր էր թէ մինչեւ այդ՝ վառ մնար իր յիշատակը, ողջ ու կենդանի պահելով հայ բեմը, որուն համար ջահ դարձաւ ան ու պիտի մնայ անոր ամենէն վաւերական փառքերէն։

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Եւրոպացի, հռչակով անսովոր արուեստագէտ մը, որ հայ բեմին վրայ կ'երեւայ։

Հայ բեմին զարդը, ինչո՞ւ չըսել՝ փառքը, Ադամեանէն ասդին։

Զենք ճանչնար Ադամեանը. ան շատ հեռու է մեզմէ, բայց ո՜րքան մօտ իր համբաւը, որքան խոր տպաւորութիւնը ժամանակի ընդմէջէն, որ ժամանակակից կը դարձնէ զայն մեզի։

Մեզմէ ո՛վ կը ճանչնայ առասպելական թէ իրական Հոմերոսը, որ կ'ապրի միշտ. Փիթիասը՝ որ մեծագոյն արուեստագէտը կը մնայ դարերուն։ Արուեստագէտները, մեծե՛րը, միայն իրենց գործերուն մէջ չեն, այլ իրենց թողած տպաւորութիւններուն մէջ, որոնք, ինչպէս բուրմունքը, կը ծաւալին ժամանակին ու միջոցին մէջէն, և ողջ ու անմահ կը մնան ու կը պահեն ոգեղէն գոյութիւնը նոյն այն արուեստագէտներուն, որոնցմէ բխած են։

Ադամեան մեծ արուեստագէտ է, աննման, ըստ ժամանակակիցներու, այլ մանաւանդ ըստ այն վկայութեան, որ անգիր է ու անչօշափելի։ Փափազ-

եան, կրկնութիւնը անոր, նոր կաղապարումով. այսինքն՝ աւելի արդիական։ Այսպէս կը հաստատեն անոնք, որ տեսած են երկուքն ալ, և այսպէս կը վկայէ հեռաւոր, անհնարին թուող այն տպաւորութիւնը՝ որ հեռուէն կ'ընդգգացուի։

Արուեստագէտ՝ իր բովանդակ էութեամբ, այսինքն՝ խառնուածքով, մարմինով, ոգիով ու արուեստով։ Արտասովոր դերասանը՝ որուն առաջին նայուածքն ու շարժուձեւը կը վկայեն՝ թէ երկինքի կապոյտէն բան մը կաթած է իր մէջ. որուն առաջին բառը՝ Աստուածներու բարբառէն կը թուի։

Ներդաշնակ ու համաչափ կազմ, առոյգ ու առողջ, ուղղաձիգ. կորուկ, արագ գնացք, ինչպէս նետի մը սլացքը, ու արթուն, աշխոյժ քալուածք մը՝ որ ամբոխը կը ճեղքէ ու կը զատուի մէկէն, գորշ ու տժգոյն բազմութեան մէջէն։

Ազնուականի մը կերպարանքն ունի ան. ՃԷՆԹԸԼՄԷՆ մը, լայն ճակատով, որ կը խորանայ դէպի մազերուն երկու քովերը, և որ պայծառօրէն կը շողայ, մէկէ աւելի անգամներ գծագրութիւն փոխելով։ Ու աչքեր, սեւ ու մթին, որոնք կ'իյնան կեանքին ու մարդոց վրայ, յուզումով, խորասոյզ ուշիմութեամբ ու աշխուժով։ Այս աչքերն են, որ դերասանին իսկ հաւաստումովը, տպաւորած են Սարա Պեռնարը, որ «բեմական խոր արտայայտութիւն» գտած է անոնց մէջ և «բեմական արուեստին համար ընտրելագոյնը» նկատած զանոնք։

Սիրալիր է ան իր յարաբերութիւններուն մէջ, բայց նաեւ սիրաբորբոք։ Անկանոն, տարականոն կեանք մը ապրած է փոքր տարիքէն, ու եղած է թափառական, ոչ թէ արտաքին պայմաններուն պատճառով, այլ մղուած իր ալեկոծ, յարափոփոխ խառնուածքէն։ Ծնած աւելի քան կէս դար մը առաջ (1888-ին, Ծնունդի գիշեր մը)։ Պոլիս, ուր

մեծցած է թատրոնի կուլիսներուն ծանօթ, իտա-
լացի սանտուի մը ձեռքը և ուսած Մխիթարեան-
ներու մօտ։ Ի՞նչ հակադրութիւններ։ Այո՛, ուսած
է Բերա ու Գատըգիւղ և ապա Վենետիկ, անկէ Փա-
րիզ, հետեւելու համար Քոնսէրվաթուարի միամեայ
ընթացքին, «Գոմէտի Ֆրանսէզ»ի մէջ ալ փոքր դե-
րեր ստանձնելով և վայելելով ժամանակին մեծ ար-
ուեստագէտներուն համակրանքը։ Յետոյ՝ Իտալիա,
Նովէլլիի խումբին մէջ և ապա Պոլիս, ուր կը հան-
դիպի Սիրանոյշի, 908-ի ամառը։ Ներկայացումնե-
րու շարք մը, որմէ ետքը նորէն Վենետիկ ու ապա
նորէն Պոլիս, յետոյ Իզմիր, Պալքանները, Եգիպ-
տոս, Կովկաս ու Մոսկուա, ուր «Օթէլլոյ»ի դերը
կը ստանձնէ հայերէն ու ֆրանսերէն, Արքայական
Թատերախումբին մէջ, ինչպէս Ադամեան ըրեր էր
իրմէ երեք տասնեակ և աւելի տարիներ առաջ։ Անկէ
ասդին, այլեւս դժուար է հետեւիլ իր կեանքի զիկ-
զակին, դէպի Պաքու, Վենետիկ, նորէն Պոլիս, նո-
րէն Կովկաս. ու Ռուսիա (1914) և պատերազմի վա-
ղորդայնին՝ նորէն Պոլիս ու ապա Կովկաս, Հայաս-
տան, Մոսկուա, հոն մնալու համար 1922-էն ասդին։
Պոլսեցի, բայց աւելի շատ Կովկաս ապրած, հայ,
բայց ոչ նուազ համբաւաւոր՝ օտարներուն մօտ։

***

Հայ բեմին անառակ որդին երկար տարիներ,
այսօր դառնալու համար շքանշանակիր դերասանը
Հայաստանի ու Խ. Միութեան մէջ. բոլոր վարչա-
կարգերու հետ ու անոնցմէ դուրս, չըսելու համար
վեր.— նոր վկայութիւն մը՝ թէ ճշմարիտ արուես-
տագէտը վեր է իր ժամանակէն, թէեւ խորապէս
ընկղմած անոր մէջ։

Համակրելի է իր խօսքին ու յարաբերութիւն-

ներուն մէջ, բայց անկայուն, եւ, թերեւս. ճիշդ ատոր համար ալ՝ աւելի հետաքրքրական։

Անոնցմէ է, որոնց համար մարդկային շատ մը առաքինութիւններ գահազուրկ եղած են. ճշմարտախօսութիւնը՝ հին առասպել մը։ հաւատարմութիւնը՝ զառամ վարդապետութիւն։ Բայց ասոնք պատճառ մը չեն երբեք, որ չլսէք զինքը, բարեկամ չըլլաք իրեն։ Որքան անկայուն ան, այնքան կայուն դուք, որքան անիրական անոր խօսքը, այնքան համակրելի՝ ձեզ իրականութեան տանող կախարդանքով։

Հեզ է Փափազեան, բայց կը սիրէ հպարտութիւնը, նկարագրի անկախութիւնը՝ որով կրնայ արհամարհել բոլորը. և՛ գովեստը, և՛ պարսաւը, և՛ ճոխութիւնը, և՛ թշուառութիւնը։ Ինքն իրեն հետ և հետը իշխանական իր աղանդին.— բարձրագոյն հաւատարմութի՛ւնը իր կեանքին։

Ընկերական ու հաճելի, թէեւ սուղ հետեւանքներով թէ՛ իրեն և թէ ուրիշներուն համար։ Մսխող մըն է ան, իր կեանքին, շնորհներուն և իր նիւթական աղբիւրներուն, որոնք անհուն մակընթացութիւններ ինչպէս տեղատուութիւններ կը ճանչնան։ Այն տարօրինակ անձն է ան, որուն մէջ արուեստագէտը աւելի է, քան մարդը, մարդը աւելի՝ քան կեանքը, պայմանադրակա՛ն կեանքը։

Առեղծուած մը, որ սակայն բարդութիւն չունի. դիւրին կը լուծուի և վեր կը մնայ կեղծիքէն ու կեանքէն։ Բեմը տախտակամած մը չէ անոր համար, այլ շարունակութիւնը կեանքին, քանի մը ոտք միայն բարձր գետիններու ցեխէն ու փոշիէն, բուն կեանքը մնալով լրացուցիչը բեմին։

Ուայլտ ոսկեղէն սուտին, անիրականին թագաւորութեան երգիչներէն, արուեստագէտներ կը յիշէ, մեծ մեղքերով բեռնաւոր, այլ փառքով պսա-

պղուն, մարդկային երամակները շլմորելու աստիճան։

Փափազեան Ուայլտեան տիպարներէն կրնայ ըլլալ, մեղաւոր այլ հաճելի, շողարձակ տաղանդով ու կեանքով։ Ահա թէ ինչո՛ւ անառակ որդին կը մնայ ան հայ բեմին, առանց ապաշաւի։

Անոր երեւումը գիսաւորի մը նման է, ինչպէս անյայտացումը՝ ստուերի, յանկարծահաս ու յանկարծական։

Երբ քաղաք մը կ'երթայ, ոչ ոք լուր կ'ունենայ իրմէ. աւելորդ է նախազդը. հովերը կը սուլեն իր գալուստը։ Եւ թերթերուն հետ ու անոնցմէ աւելի՝ բազմութիւնները կը գրաւեն իրմով։ Կը մեղադրեն շատերը, բայց կը ծափահարեն, խելայեղօրէն, բոլո՛րը։ Իր ներկայացումները, քանի մը օր յաջորդաբար, տօնահանդէսներու կը վերածուին. կիշէները կը կոտրուին, իրարանցում, խուժումներ տեղի կ'ունենան։ Ծափ չի փնտռեր, այդ պատճառով ալ կը մտածէ միայն իր արուեստին վրայ, և ճի՛շդ ատոր համար ալ ծափերը չեն սակարկուիր։ Բազմութիւնները, անհամբեր, իրեն կը սպասեն, լարուած, շնչասպառ գրեթէ։ Չճանչցողներուն պէտք չկայ մատնանշելու. իր երեւումը բաւական է՝ որ սրահը ալեկոծի, սարսռայ, կերպարանափոխուի, այսինքն արուեստի տուն դառնայ։

Բեմին վրայ է իր հասնելու յաջորդ օրն իսկ, եթէ ոչ նոյն իրիկունն իսկ, ինչպէս մեկնումի օրը, մինչեւ վարագոյրին բացուիլը, յայտարարուելէ առաջ վերջին պահուն՝ թէ Փափազեան մեկնած է...

Քմայքին մարդն է, որքան արուեստինը։ Անանուն, յանկարծական հովեր կը վարեն զինք։ Կրնայ խաբել ձեզ, ի՛նչ կերպով ալ ըլլայ, բայց առանց յուսախաբութիւն տալու. կրնայ տառապեցընել ձեզ, բայց առանց հայհոյանքի. կրնայ հայ-

հոյել ալ՝ բայց առանց վիրաւորելու։ Գռեհկութի՛ւնը միայն կը վիրաւորէ մարդիկ, իսկ Փափազեան վեր է գռեհկութենէ։

Չըսի՞նք արդէն թէ հաճելի է ան, իր խաբէութեան մէջ իսկ՝ որ պատրանքի կը վերածուի, իր սուտին մէջ՝ որ հէքիաթի կը փոխուի։

Բանաստեղծ է, հայ բեմի մեծագոյն բանաստեղծը, խառնուածքով ու արուեստով. իրմով կը կերպարանափոխուի ամէն բան, նախ՝ ինքը և յետոյ՝ բեմը, կամ ճիշդ հակառակը։

Գիտէ ղայրանալ, բայց վայրկեան մը միայն, կայծկլտանք մը՝ որ կը խաղաղի շուտով, ծիծաղի փոխուելու համար, քաղցր, կարկաչուն խնդուածքի։ Տեսա՞ծ էք հայելիին փշրելը, ձեռքերը արիւնելէն, քիչ ետք խաղաղ ու զուսպ խօսքեր լսել տալու համար ձեզի՝ անհուն տրամութեամբ։

Այսպէս է Փափազեան, մեղաւոր մարդ,— ո՛վ է արդարը այս կեանքին մէջ.— շա՛տ մեղքերով, բայց ոչ տաղանդին չափ ու երբեք տաղանդէն աւելի։ Շատ են զինք մեղադրողները, բայց ոչ հիացողներուն համրանքովը։

Տարօրինակ է իր կեանքին, այսինքն՝ իր տաղանդին պատմութիւնը.— անընդհատ վերելք մը. վազքով ու սլացքով գրեթէ, դպրոցական սեղաններէն սկսած։

Կը պատմուի թէ, դեռ դպրոցական, ներկայացումէ մը ետք, ուշադրութիւնը կը գրաւէ Ենովք Շահէնի՝ գիսախուռ, բարձրահասակ ու համբաւաւո՛ր դերասան այն օրերուն։ Իր ներկայութեան կանչելով, Շահէն արամազդեան շեշտով մը քաջալերանքի խօսքեր կ'ընէ դեռահաս դերասանին, տարիներ ետք, խոնարհ խօսքեր ու հիացումի արտայայտութիւններ ընելու համար, այս անգամ ի՛նք ընդունելով անոր ներկայութեան, ուրիշի մը միջամտութեամբ...

Ցատկանշակա՛ն այս պարագան, ըսելու համար՝ թէ իր ետին ձգած է բոլորը, կեանքն ալ, փորձառութիւնն ալ, իր ժամանակակիցներն ալ, իրենց հասկացողութիւններուն հետ։

Վեր մրցակցութիւններէն, բազմութիւններուն մարդն է, թէեւ առանձին է միշտ ու հեռու նոյն այդ բազմութիւններէն։

Նման է իր արուեստին, որ աւելի է, քան կեանքը, որուն իսկականը, որուն խորհուրդը բեմին վրայ կ'ապրի, աշխարհին ձգելով փրփուրը։ Ասոր համար չէ՞, որ մարդիկ բեմին մարդը կը տեսնեն իր մէջ ու կը սիրեն զինք, անտեսելով փրփուրը։ Բեմին վրայ կ'ապրի ան կեանքի այն մասը՝ որ կայ ու թաղուած է ամէն հոգիի ներսը. որ յաւիտենական է. կը խլրտի անընդհատ. որ միշտ, արցունք կուտայ բոլորի՛ն ու նոյն ճակատագիրը և նոյն երազները. որ կը տանի առօրեայէն վեր ու բարձրագոյն իրականութեան մը սահմաններուն։ Փափազեան այս լարերուն կը զարնէ և ատոր համար ալ զինք դիտող մարդերը կը մոռնան կեանքը և կը փնտռեն արուեստագէտը. և ճիշդ ատոր համար, դարձեալ, վեր կը մնայ ան լեզուներէն ու ազգութիւններէն, որոնց իր արուեստը կը պարտադրէ իր ուզած լեզուով – հայերէն, ֆրանսերէն կամ իտալերէն – (հիմա ռուսերէն ալ), օտար խումբերուն մասնակցելով՝ օտար բազմութիւններուն համար, հասկցուելով և գնահատուելով հաւասարապէս։

Դասական արուեստագէտն է Փափազեան, մարդուն յաւիտենական լարերուն նուագողը, այդ պատճառով ալ, դասական գործերը փնտռած է ու կը փնտռէ՝ իր խառնուածքին համապատասխան – Շէյքսփիր, Մոլիէր և նմանները։

Շէյքսփի՛րը մանաւանդ, որ հարազատօրէն

իրմով կ'արտայայտուի հայ բազմութիւններուն, ինչպէս իր տաղանդը Շէյքսփիրով կը շողարձակուի, ամենէն աւելի։

Մտերիմ են իրարու անոնք։ Հայելի իրարու։ Ծանչւոր ու ճաճանչաւոր իրարմով։

Ունի երեւակայութիւն՝ ներկայացնելու համար հին մարդերը. թափանցում՝ ըմբռնելու համար անոնց հոգին ու հոգեբանութիւնը. մշակուած ճաշակ՝ տալու համար անոնց շարժումն ու շարժուձեւը, պահելով ազնուականութեան դրոշմը, և, վերջապէս, անսպառ առուգութիւն՝ դարերու փոշին թեթեւցնելու և նոր շունչով տալու համար մարդիկն ու իրերը։

Անցեալը գիտէ ներկայ դարձնել, պահելով միշտ հին մարդերու և ժամանակներու պատրանքը. ներկան ապագայ, վաղուան լոյսերուն տանելով մեզ։

Իր տե՞ղը հայ բեմին վրայ.— բայց դժուար է տեղ մը սահմանել իրեն, որովհետեւ իրեն համար նեղ է ան, հայ բեմը, որ իր ներկայութեան՝ ողողուն կը թուի միայն իր լոյսովը, իսկ իր բացակայութեան՝ իր յուշքովը, աղքատութեան մատնըւած ըլլալու տպաւորութիւնը տալով այսօր։ Հայ է, հայ բեմին զաւակը, բայց հեռուները թեւածած, օտար բեմերուն ալ տիրած. մրցակցութիւններէն վեր և անոնց մէջէն յաղթական ու մրցանակաւոր։ Ու ան՝ ոչ շատ դժուարութեան, ոչ շատ ճիգի ու քրտինքի գնով, այլ միայն տաղանդին զօրութեամբը, որ կը փլցնէ պատնէշները լեզուի, ցեղի, նախանձակոտ սադրանքներու և օտարներն իսկ կը դարձնէ հարազատ, արհամարհական կամ յաչաղկոտ կեցուածքները վերածելով նախ համակրութեան ու ապա բարեկամութեան, մինչեւ սպասարկութիւն։ Այս գետնի վրայ, առաջին բախումը - կը պատ-

մուր – Թիֆլիսի մէջ, նախորդ պատերազմէն քիչ առաջ (1913), երբ Սիրանոյշի հովանիուն ու իր արուեստին անհուն գեղեցկութեամբը հզօր, արուեստակիցներու կարծր հակամարտութիւնը ջերմ բարեկամութեան կը վերածէ Պեռնչթայնի Իգրայէլին մէջ Տը Բլառ իշխանին դերովը, մինչ Մոսկուայի մէջ Օթէլլոյի ու Արծուիկի ներկայացումով՝ օտար բեմերու վրայ, իր յաջողութիւնը կը նոյնացնէ ազգային պատուախնդրութեան ու փառքին հետ, բոլոր հակառակորդները մղելով օժանդակութեան ու ծառայութեան։ Այս արտասովոր տաղանդն է, որ օտար խումբերու հետ կը շրջի Կովկասի բոլոր մեծ քաղաքները, ժապաւէններ դարձնելով ռուս Ընկերութեանց հրաւէրով, Մոսկուա, Էռնէստ Վահրամ անունով, և այսպէս աւելի՛ լայնցնելով իր հմայքին ու համբաւին ծիրը։

Ի՞նչ հարկ յիշելու գնահատանքները օտար քննադատներու և արուեստագէտներու, որոնց խօսքը, որչափ ալ շողշողուն, տժգոյն կը մնայ այն լուռ բարբառին առջեւ, որ արուեստինն է, և որով արուեստագէտը կը հասնի խօսելու բոլոր սրտերուն։

Ինչ որ ալ ըսեն անոնք, «արտասովոր տաղանդ» թէ «հարաւի կենսատու ու տաք արեգակ» և կամ «նոր ժամանակներու ըմբռնումին» փայլուն արտայայտիչը, Փափազեան գերազանցօրէն հայ դերասանն է. աշխարհակալ մը, բայց հայ բեմի՛ն կաղմածը, անոր փառքը, անոր ոգիուն ու աւանդութեամբը սնած, թէեւ ճաշակած բազմազան աղբիւրներէ։

Սբելեան – մեծերէն ու երէցներէն միայն խօսելու համար – ուժին, զօրութեան մարմնացումն է, կեանքը իր լրջութեանը մէջ առնող ու տուող. իր դաժանութեանը մէջ, խորտ ու բորտ և հզօր։ Յորդ է այդ կեանքը իր մօտ, հոգ չէ թէ պղտոր, ան-

զուտ, բիրտ երբեմն, բայց տպաւորիչ՝ իր յորդութեան ու ուժգնութեանը մէջ։

Զարիֆեան այլապէս կ'ըմբռնէ կեանքը, զոր կուտայ իր երազայնութեան, վիշտին ու վիպականութեան մէջ։ Երիտասարդ ու աշխոյժ, աւելի թեթեւ ատոր համար ալ, բայց համակրելի. աւելի սրտերուն խօսող, քան մտքերուն, աւելի հարուստ բնազդով, քան արուեստով։

Ուրիշ մը, Շահխաթունի, իրապաշտ խառնուածքով ու արուեստով, գրեթէ առօրեայ կեանքին մէջ աւելի խորութիւն դնել, մանրամասնութիւնները օգտագործելով. զուսպ, շունչով տաք և զգացումով հարուստ. գեղակերտ ինքն ալ, գեղեցկութեան խուզարկու և ատով իսկ Փափազեանի ճամբաներէն քալող։

Փափազեան՝ նմա՛ն այս ամենուն, բայց տարբեր անոնցմէ։ Ունի այս բոլորէն տարրեր։ Մէկուն՝ ուժը, միւսին՝ աշխոյժը, երրորդին՝ զուսպ գեղեցկութիւնը. բայց ունի ամենէն աւելի ինքզի՛նքը, այսինքն՝ իր ինքնատիպ, արտասովոր անհատականութիւնը, որ կը պակսի միւսներուն։ Ան գրեթէ կեանքը տալ իր յաւիտենական գիծերուն մէջ, խորունկ հեւքերուն մէջ, խուլ, մռայլ, գեղեցիկ ու խռովակոծ, դասական բանաստեղծի մը անայլայլ արուեստովը, նոր դարու շունչովը թեւաւոր։

Չի բաւեր ըսել՝ թէ Փափազեան բեմի բանաստեղծն է։ Պէտք է աւելցնել՝ թէ ստեղծագործ բանաստեղծն է ան և ամենէն աւելի մշակոյթով հարուստը, բնութենէն օժտուած թէ ստացական։ Ոչ միայն իր ներկայացուցած հեղինակը կուտայ իր խորագոյն գիծերուն և հեռասոյզ թափանցումներուն մէջ, այլեւ, յաճախ, աւելնալով անոր վրայ, յուզումի պահերը կը տանի իրենց բարձրակէտին, գեղեցկութեան քանդակը վերածելով համայնապատ-

կերի, դժբախտութեան վայրկեանի մը մէջ ալ խտացնել փորձելով բոլոր մարդերուն ողբերգութիւնը: Անիկա գիտէ ուրուագիծը՝ նկարի, երգը՝ համերգի ու լացը՝ եղերգութեան տանիլ, առանց եղծումի, այսինքն՝ մնալով հաւատարիմ հեղինակին ներքին ձգտումին, ընդգծելով թաքուն գեղեցկութիւնները ու ցայտեցնելով զանոնք. տկարութիւնները՝ ծածկելով ստուերին մէջ կամ խուսափելով անոնցմէ: Ահա թէ ինչո՛ւ Փափազեան կը ստեղծագործէ բեմին վրայ, հեղինակի մը գործէն բեմական հանդիսութիւն մը լուսակերտելով, իր խաղի պահուն իսկ: Երբ վիշտէն կը խօսի, անիկա կը հանի յաճախ խորունկէն սարսող լարերու, լացերու գրեթէ, բայց առանց արցունքի. – յատկանի՛շը խորագոյն վիշտերու: Կա՞յ ժողովուրդ մը, որ աւելի դաժան չափով մը ծանօթ եղած ըլլայ վիշտին, քան հայը. Փափազեան հայ է:

Երբ սիրոյ ու ատելութեան պահերէն կը խօսի, կը հանի անհուն ու անհասանելի երազներու, իջնելով հոգիներու խորը, յափշտակելով ու բարձրացընելով զանոնք անճանաչ գագաթներու. իրարու խառնելով այդ տարօրինակ զգացումները, սէրն ու ատելութիւնը, ինչպէս լոյսն ու մութը:

Ու երբ մահէն կը խօսի, կը տանի ձեզ անոր պաղ սարսուռին և կամ մռայլ խորհուրդին, տըրտում ու գեղեցիկ դարձնելով զայն: Կա՞յ ազգ մը, որ աւելի մօտէն ճանչցած ըլլայ սիրոյ ու ատելութեան տարբեր պահերը կամ աւելի մօտէն շօշափած՝ մահուան չարաշուք տուայտանքը: Փափազեան հայուն փշրուած ճակատագրէն բեկոր մըն է. անհուն ու անողոք փորձառութիւն մը:

Շէյքսփիրը, դարերու բանաստեղծ, ամենէն աւելի Փափազեանով կարելի է ըմբռնել ու սիրել. յափշտակուիլ իր գործին մռայլ գեղեցկութենէն,

հասնիլ կեանքի ու մարդերու իր խորունկ ճանաչողութեան և մտածման հեռաւոր ալիքներուն, յարափոփոխ ու յաւիտենական։ Ա՛ն միայն գիտէ խորհուրդին մթութիւնները լուսաւորել և երկարաձիգ պահերը դարձնել անզգալի։

Փափազեան բանաստեղծի այս խառնուածքովն է որ կը մոռնայ աշխարհը և մոռցնել կուտայ զայն իր ունկնդիրներուն, հանելով անոնց հոգիներուն, և հաւասարութեան բերելով բոլոր մարդերը, մտաւորականէն մինչև խոնարհ աշխատաւորը, իրրև նոյն կեանքին ու նոյ՛ն ճակատագրին անզօր հպատակները։ Ներկայացման կը սկսի այնպէս, ինչպէս հաւատացեալ կրօնաւոր մը պատարագի, առանց նկատի ունենալու հանդիսական ժողովուրդը, որ լուռ կը հետեւի կամ կ'աղօթէ։ Ինք արուեստին հետն է, ինչպէս կրօնաւորը՝ իր Աստուծուն հետ։ Բազմութեան մէջ այս մեկուսացումը կը տպաւորէ հասարակութիւնը. իսկ արուեստագէտը կը դարձնէ աւելի խորասոյզ՝ ինքն իր մէջ։

Համլէթի ներկայացման մը պահուն, հինաւուրց դերասան մը, Շէյքսփիրեան մը ինքն ալ. — մարած հրաբուխ այլեւս – առաջին իսկ հանդիպումին, ապշահա՜ր, տարօրինակ յուզումի մը մատնըւած, համբուրելու վազեց մեծ արուեստագէտը, բնազդօրէն գոչելով.

— «Ծօ՛, դերասան մը չէ աս մարդը, Աստուա՜ծ է»...

Կը սխալէր հնօրեայ դերասանը, Աստուած չէր բեմին վրայ իր տեսածը. արուեստագէտ մըն էր...

Փափազեան Համլէթի մէջ իր խօսակցութիւնը գանկին հետ՝ գիտէ վերածել յաւիտենականին հետ խօսակցութեան մը. սրբազան, այլ եղերական հարցաքննութեան մը կեանքի ու մահուան մասին, ինչպէս Պոլոնիուսի հետ իր զաւեշտական խօսակ-

ցութիւնը՝ վկայութիւն դարձնել մարդկային եղկ նկարագրի անկումին ու անկայունութեան. իսկ Օֆելիայի հետ իր հանդիպումը՝ սիրոյ բարձրագոյն ու ճակատագրական ողբերգութիւն։

Բանաստեղծն է, որ այդ պահերուն դեր չի խաղար, այլ կ'ապրի անձնապէս ու կը ստեղծագործէ, արուեստին հետ ու անոր համար միայն, վեր՝ իր շրջապատէն, անայլայլ անոր հանդէպ։ Երկինքին հետ ու անոր խորհուրդէն առինքնուած։

Տեսած եմ, իր երիտասարդ տարիներուն, հազիւ երկու տասնեակ հանդիսականներու ներկայութեան, բեմադրումը իրմէ Դերասան Բինի, Պոլսոյ մեծագոյն թատրոններէն մէկուն մէջ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս եթէ բազմահարիւր հանդիսականներու ներկայութեան տրուէր ան, թերեւս աւելի թափով ու ոգեւորութեամբ, և առ՝ հակառակ թատերախումբի ընդդիմութեան։ Ամուր են իր ջիղերը, արուեստին լոյսովը ողողուն,- գաղտնի՛քը իր ապագայ մեծագործ յաջողութիւններուն։

Իր խաղարկութիւնը կենդանի է, արագ ու առոյգ. կամ զուսպ ու խաղաղ, փոթորկուն երբեմն, ըստ վայրկեանի պահանջին. կարկաչուն ծիծաղով, կախարդ նայուածքով, առանց խոշոր շարժուձեւերու, չափի խոր զգացումով մը ու զարմանալի պարզութեամբ։

Աւելցուցէք դեռ. աւելցուցէք այս ամենուն վրայ մեծ ու շքեղ նպաստը, զոր լեզուն կրնայ տալ, ձայնին ու արտասանութեան քաղցրութիւնը, բառին ու վանկին պայծառ երաժշտութիւնը, իմաստին ցոլքովը գեղեցկացած։ Հայերէնը, Փափազեանէն պէտք է իմանալ, զգալու համար պերճութիւնը մեր լեզուին, որուն բառերը նուագի կը վերածուին ու վանկերը՝ յղկուած ադամանդի ցոլքերուն։

Դանդաղ, ծանրաշուք տպաւորութեամբ առհա-

սարակ մեր լեզուն, Փափազեանի շրթներէն թեւ-
կ'առնէ, կը դառնայ կարկաչ ու սահուն ջուր։ Կըր-
նաք հեռուն, վերջին աթոռը գրաւել կամ սրահի
մուտքին կենալ – սովորական երեւոյթ իր ներկա-
յացումներուն առեն – և դուք կրնաք լսել բառին
ու վանկին վերջին ցայտքը։ Գաղտնիքներէն մէկ
ուրիշը իր մեծ յաջողութեան, շնորհ՝ որմէ չեն ու-
նեցած իր ժամանակակից դերասաններէն շատերը։
Պէտք է տեսնել իր Համլեթը, Դերասան Քինը,
Օթելլոն, Մագպետը, Քոռռատոն, Տոն Ժուանը,— պէտք
է տեսած ըլլալ այս ամէնը, հաստատելու համար՝ թէ
ներկայացումներ չեն անոնք, այլ ստեղծագործու-
թիւններ, բանաստեղծի մը յանկարծաբանութիւն-
ները, որոնք այլազան են ամէն անգամ, թէեւ հա-
րազատ մինչեւ իրեն, ծանօթ ձեւի, բայց ամէն ան-
գամուն ալ նոր ու այն տարօրինակ տպաւորու-
թեամբ՝ թէ առաջին անգամն է որ կը տեսնէք, այո՛,
առաջին անգամը, երբ արուեստագէտը կեանքի ա-
ռեղծուածը լուծել կը փորձէ՝ Համլեթի մէջ. երբ
թաշկինակի երկար պահը կը տեսարանէ՝ Օթելլոյի
մէջ. երբ լորտ Մէյվիլի հետ իր հանդիպումին՝
խօսքերու փոթորիկ կը յարուցանէ, Քինի մէջ. կամ
երբ Տոն Ժուանը կը պատկերացնէ, շարժումով ու
կեանքով լեցնելով այդ գործողութենէ զուրկ, այլ
խորապէս մարդկային խաղը։

Ու այսպէս դարձեալ, երբ կը սիրէ, երբ կը
տառապի, երբ կը հառաչէ, ձեզ ալ տանելով միա-
սին ու ընկղմելով իր զգացումներուն մէջ։ Այս
խառնուածքով, այս արուեստով պէտք է բացատրել
օտար հասարակութիւններու և քննադատ-արուես-
տագէտներու խոր տպաւորութիւնը Փափազեանէն,
որուն Դերասան Քինի առաջին ներկայացումին առ-
թիւ (1919 Յուն. 11) Թատերագիր Պոլիաքօ գրեր
էր Վեչերնեէ Վրեմիա թերթին մէջ հետեւեալ օրն

խօկ.– «Սա ձմեռնային սառոյցներուն, սա պատերազմական խառնակ օրերուն եւ սա յաւիտենապէս հիւսիսային շրջաններուն մէջ ծագեցաւ հարաւային կենսատու եւ ջերմ արեւը, տաղանդի՛ն արեւը: Յուն. 9-ին, մեր Մոսկուայի թատրոնին պատերուն քովէն՝ ուրկէ ես եւ ինձ նմանները վհատ կ'ելլէինք միշտ, նոյն գիշերը տուն վերադարձանք հարաւի արեւը սրտերնիս. գոնէ ես տասը տարի երիտասարդացած»:

Ուրիշ քննադատ մը, բանաստեղծ Պրիւսով՝ տեսնելէ ետք Մահապատիժի բեմադրութիւնը, ցաւ կը յայտնէ՝ որ վաղաժամ մեռած է անոր հեղինակը՝ (ինչպէս Տրիլպին ալ), Կրիկորի Կէ, որ միշտ դժգոհ դուրս եկած է թատրոններէն իր գործին բեմադրութիւններուն առթիւ, առանց տեսնելու Փափազեանի Կոստան: Յետոյ իր հիացումը յայտնելով, կ'աւելցնէ որ «Նոր բառերու և նոր բառարան»ի պէտք կայ «գեղարուեստական այս կատարեալ պատկերին ազդեցութիւնը բացատրելու համար»:

Նոր, այո՛, Փափազեան այս նորութիւնը կուտայ հանդիսականներուն. նոր աչք՝ կեանքին վրայ ու մարդերուն. նոր պատկերացում հոգիներու անդունդին և նոր մեկնաբանութիւն:

Չթուեցինք օտար կարծիքները՝ իբրեւ վաւերացում մեր ըսածներուն, այլ յիշեցինք թռուցիկ բեկոր մը միայն, ըսելու համար՝ թէ իր տաղանդը մինչեւ ո՛ւր կը հասնի, իբրեւ նոր բարբառ ու նոր արեգակ, որ հեռուներէն՝ բոլոր մարդերուն վրայ կը ճառագայթէ անխտիր, տաքցնելով անոնց հոգիները, հաւասարապէս:

Այսօր, հեռո՛ւ է ան մեզմէ:

Աւելի քան քսանամեակ մը առաջ, Պոլիսն ու գաղութները հմայուած էին ու հպարտ իրմով. այսօր Խ. Միութեան «ժողովրդական արտիստն» է ան:

Այսօր հպարտ է իրմով իր ժողովուրդը և, ամենէն առաջ, իր ու մեր հայրենիքը։

Կա՞յ աւելի մեծ փառք, քան հայրենիքի մը պարծանք դառնա՛լն է, և աւելի մեծ երջանկութիւն՝ քան վկայութիւն ըլլալը՝ իր ցեղին մեծ ու անսպառ կենսունակութեան։

Փափազեան հայ հանճարին շատրուաններէն է։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

ՄԵՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

Յաւակնութիւն կայ այս վերնագրին տակ, ո-րովհետեւ իրականին մէջ հայ բանաստեղծու-թիւնը ներկայացնելու կամ զայն իր ամբողջու-թեանը մէջ ընդգրկելու մտադրութիւն չկայ։ Թե-րեւս քանի մը գիծեր միայն քաշուին, որոնք խօ-սին անկէ, բայց երբե՛ք զայն լիովին պատկերա-ցընելու համար։

Քանի մը անուն ու քանի մը գիրք, ու այս առիթով, քանի մը քայլ՝ ընդհանրացումներու սահ-մաններէն ներս։ Գիրք ու անուն, քանի մը հատ միայն, այո՛, բայց մի՞թէ բաւական չեն անոնք, վարա-գոյրէն անդին տեսնելու համար՝ թէ ի՛նչ կայ հայ գրականութեան ժամանակակից քերթողութեան ան-դաստանին մէջ... Հա՞րկ է անպատճառ որթատուն-կի մը բոլոր ողկոյզներէն ճաշակել, խաղողին համն ու տեսակը ճշդելու համար. եթէ նոյնիսկ արեգդէմ բարունակները քիչ մը աւելի բախտաւոր ըլլան...

Հայ բանաստեղծութի՞ւնը։

— Դժգոհ են բոլորը, բացի... բանաստեղծներէն անշուշտ, որոնց թիւը, ըստ Վէմունիի համբերա-տար վիճակագրութեան, 150-ի կը հասնի... Մէկ ու կէ՜ս հարիւրեակ մշակ, ուրեմն, որոնք բահ ու բրիչ առած, երբե՛մն ալ... գրիչ՝ կը մշակեն հայ քեր-թողութիւնը։ Եւ աս՝ առանց բառախաղի։

Անոնք կը մշակեն, կը յօրինեն, և կը կազմեն

քերթուածներ, որոնք թերթերու, հանդէսներու կամ գիրքերու մէջէն կը պոռթկան, ու հազիւ տպուած, արդէն իսկ կը մեռնին, թիթեռնիկներու նման, թեւաբաց ու հեւասպառ, ըսենք՝ լուռ քաղցրութեամբ մը։

Որովհետեւ ինչ որ կը յօրինուի՝ շուտով կը լուծուի. ինչ որ կը կազմուի՝ շուտով կը քանդուի գրականութեան դաշտերէն ներս։ Գեղեցիկ շատըրուաններ կան, մարդկային ձեռակերտ, կեանքի ի՛նչ տեւողութեամբ սակայն, մինչ աղբիւրները, որոնք կը բխին ժայռերու ծերպերէն, բլուրի մը մէկ կողէն կամ թաւուտքի մը մէկ մոռցուած անկիւնէն՝ անսպառ կը մնան, բնութեան թաքուն, հզօր ու անդիմադրելի մղումովը։

Շատ է մեր մէջ յօրինողներուն թիւը։ Անշուշտ, քանակ մը պէտք է, անկէց որակ ստանալու համար. բայց նոյնքան ճիշդ է նաեւ այն՝ որ քանակը ինքն իր մէջ, իբրեւ միջին մակարդակ, բան մը պէտք է ըլլայ, որպէսզի իր քամուքն ու արտադրոյթը արժէքով բան մը ներկայացնեն։

Ունի՞նք բանաստեղծութեան տագնապ.— անիմաստ հարցում, որովհետեւ ոչ բնազանցական պրպտումներու ճաշակն ունինք և ոչ ալ օտար դաշտերէ եկած արձագանգները կ'ուզենք հաւաքել։

Կը քալենք գետինի մը վրայ, որ հաստատուն է, անշուշտ խորտ ու բորտ, բայց շօշափելի, ամէն պարագայի մէջ։ Քանի մը գիրքեր և գրուածքներ կան աչքի առջեւ, որոնք կ'առաջնորդեն մեզ ու առիթ կուտան հաստատումներ ընելու, դառն թերեւս, բայց բխած իրականութեան երակներէն։

Ի՞նչ է որ կը պակսի մեր բանաստեղծութեան, որ ժամանակակից կը կոչուի. ներշնչո՞ւմը, զգայնութի՞ւնը, թէ վարակիչ ջերմութիւնը։ Պատասխան չունինք այս մասին, ընդհանրութիւններու

մէջ չիյնալու համար. հաստատելու համար զանոնք՝ քերթուածներու կամ քերթողներու ներկայութեան միայն։

Աւելի արդար ըլլայինք թերեւս, եթէ հարցնէինք.— ի՞նչ է որ կը փնտռենք մենք։

Կը գրուին մեծ թիւով քերթուածներ, որոնք պիտի ողողէին գրական հրապարակը, եթէ նոյնիսկ կէսովը հրատարակուէին անոնք։ Բարեբախտաբար կայ պատռելու աւանդութիւնը խմբագրատուններէն ներս, և փրկարար զամբիւղը։ Բայց առատ է նորէն բերքը։ Կը հրատարակենք, կը կարդանք, կը ճաշակենք երբեմն, նոյնիսկ մրցանակնե՛ր կուտանք, բայց հակառակ այս բոլորին՝ առանց որոշ բանաձեւի մը, կ'անդրադառնանք երէկին։ Կը փնտռենք քանի մը անուն, որոնք կը խօսին մեզի այսօր ալ։ Կը բաւեն մեզի։

Ինչո՛ւ այս փնտռտուքը.

— Որովհետեւ, բարեկամներ, եթէ կ'ուզէք՝ բանաստե՛ղծ բարեկամներ, գրուածքը, քերթուածը չէ որ կը փնտռեն մարդիկ, այլ քերթո՛ղը, գրողը, բանաստեղծը։ Փարատո՞քս.— քա՛ւ լիցի։ Ըսել կ'ուզենք, ամէն քերթուած այն ատեն միայն լեզու ունի, երբ սիրտ մը կայ պահուած իր տողերուն մէջ. երբ արձագանգ մը կը բերէ՝ հեռաւոր, անծանօթ անկիւնէ մը։ Հին կամ նոր օրերէն։ Արձագանգ՝ որուն հնչիւնը նոր ըլլար կամ այնպէս թուէր մեզի, հարազատ, խորունկ ու մարդկային. որ առաջին իսկ բառով մեր հոգիին զարնուէր, ցնցելով մեր էութիւնը՝ իր վշտին կամ հրճուանքին ծանրութեամբը։

Այսօր, տրտում թուական, մեր ականջները երէկուան սրտերուն ենք դրած տակաւին։ Կ'ունկնդրենք դեռ Մեծարենցին, Վարուժանին, Տէրեանին ու Սիամանթոյին — առանց աւելի հեռուները երթալու —

հաճոյքով. հպարտ նոյնիսկ մեր ցեղային արժէքներով, որոնք յաւերժութեան դրոշմը ունին։

Ըսե՞լ է աս թէ կ'ուրանանք մեր օրերը։ Զըսենք այդ բառը, բայց լաւ է որ բացատրուինք։

Ի՞նչ տուած են մեզ մեր երէկուան քնարակիրները։

Ի՞նչ կ'աւելցնեն այսօրուանները. իբրեւ լեզու, իբրեւ զգայնութիւն, շունչ ու ոգի։

Ա.— ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

Անուններ յիշեցինք մեր երէկի գրականութենէն – Մեծարենց, Վարուժան, Սիամանթօ, Տէրեան – որոնց իւրաքանչիւրը կրնայ շրջան մը լեցնել և փրկել տրուած թուականի մը հայ քերթողութիւնը։

Մնաց որ դէմքեր են անոնք, որոնք ֆիզիքապէս միայն «երէկ»ին կը պատկանին – վաղահասօրէն մեռած կամ սպաննուած ըլլալով – որովհետեւ անոնք այնքան ժամանակակից են մեզի ու նոր, որքան մեր ամենէն նոր համարուած բանաստեղծները։ Նոր՝ իբրեւ զգայնութիւն, նոր՝ իբրեւ արուեստագէտ, իբրեւ խառնուածք ու հոգեկան մըթնոլորտ։

Կ՚անդրադառնանք անոնց՝ ոչ թէ ըստ էութեան գծելու համար իրենց լուսեղէն դէմքն ու արուեստը։ Ձեռնարկ մը՝ որ պէտք է կատարուի օր մը, երկարաշունչ ուսումնասիրութեամբ, անոնց կեանքին ու գործին ընդելուզումովը։ Համեստ է մեր նպատակը,— քանի մը գիծ միայն անոնցմէ, իրենց անձէն ու գործէն, աւելի յստակ դարձնելու համար մեր օրերու բանաստեղծութեան դէմքը, ա-

նոնց լոյսին տակ, անոնց արուեստին ու խառնուածքին առջեւ:

Ասոնցմէ առաջինը՝ Մեծարե՛նցը: Մեծագոյնը թերեւս հայ բանաստեղծներուն, իբրեւ զգայնութիւն ու խառնուածք, որ հայ քերթողութեան վրայ կը սփռուի ոսկեղէն քողի մը նման. որ անծանօթ էջեր կը բանայ, հայ գրականութենէն ներս բերելով պսպղուն ցոլք մը, պատկերներու այլակերպ գեղեցկութիւն, մթնոլորտի քնքշութիւն, զգայնութեան թաքուն հարստութիւն, ոսկի բառերու կենդանի չարայարութիւն:

Իր մեծութիւնը կուգայ ոչ իր շունչէն, որ կարճ է, թէեւ արտակարգօրէն կենդանի. ոչ ուժէն՝ որ հազիւ զգալի է. ոչ մտածումէն՝ որմէ հեռու կը մնայ իր տարիքին ու խառնուածքին պատճառով. այլ կուգայ, աւելի ճիշդ՝ կը բխի իր զգայնութեան խորութենէն ու նրբութենէն, որոնք մեզի կը ներկայանան արուեստի ու ոճի ոսկեճամուկ ագուցուածքով մը: Մեծարենց – Դուրեանէն ետք – հայ բանաստեղծութեան զգայնութեան լարը կը տանի իր գերագոյն պրկումին. բարձրագոյն նրբութիւններու, ընդգրկելով ամենաթեթեւ ծփանքները հոգեկան վայրկեաններու և երկվայրկեաններու, գոյներէն աւելի երանգները նախընտրելով, տուերներէն աւելի կիսատուերները, ճիչերէն աւելի հեծքերն ու հծծիւնները: Վայրկեաններ՝ հոգեկան պահերէն, որոնք իր տեւական վիճակներն են, լեցուած տրտմութեան, թախիծի, բարութեան, յոյսի և յուսահատութեան, երազի, պատրանքի ու հիասթափութեան և վաղանցուկ գոհունակութեան տարրերով: Ունկնդիր միշտ՝ մահուան չարաշուք թեւաբախումներուն, որոնց առջեւ մեղմօրէն կը շշնջէ.

«Գուցէ վաղը մեռնէ հոգիս»,

եւ կամ անանուն ծաղիկին հետ խօսելով, կը հարցնէ խորունկ թախիծով.

«Գիտե՞ս ծաղիկ, անունն ի՞նչ է
դողին, զոր քեզ տուաւ հովիկ,
ու ձայնին՝ որ զիս կը կանչէ...»

Արբեցումի մշտական վիճակ մը իրը, սիրոյ ու կարօտի անհուն տենչ մը. բնութեան գեղեցկութիւններուն հանդէպ խորունկ զմայլանք մը. ու ատոնք բոլորը՝ խառնուած վերահաս մահուան գաղափարին հետ՝ զինքը դարձուցած են գերզգայուն էակ մը, որմէ բուրմունքի մը պէս կը ծորի բանաստեղծութիւնը, ինքնաբեր ու շքեղ:

Աւելցուցէք այս խառնուածքին վրայ դեռ արուեստագէտը, որ մեծ է իր մէջ, ոճին, լեզուին ու պատկերին ինքնատիպ հանդերձանքովը, և հարուստ՝ երաժշտական բնազդական զգայարանքով:

Արուեստագէտ մը՝ որ սակայն կազմուած չէ իր մօտ, ինչպէս բանաստեղծը կազմուած չէ: Վարուժան, օրինակ մը յիշելու համար, կազմուած է. Մեծարենց՝ ոչ: Այսինքն՝ իր արուեստը, կարծէք, նոյնքան բնատուր է իր մօտ, որքան իր քերթողութիւնը: Իր զգայնութեան մէկ այլ երեսն է ան: Արուեստագէտ-նկարիչի աչք ունի, աշխարհը, բնութիւնը և կեանքը դիտելու համար: Ճոխ իր տողերուն մէջ՝ երաժշտութիւն գտնելու. բառերու ընտրութեան մէջ՝ հնչականութիւնը փնտռելու համար: Առաջիններէն է իր շրջանին՝ որ ծանօթ է ֆրանսական ժամանակակից բանաստեղծներուն, սկսելով Մալարմէէն ու Սամէնէն. ըսել կ'ուզեմ՝ անմշակ մէկը չէ Մեծարենց, որ լայն բացած է իր միտքը՝ իր հոգիին հետ: Բայց անոնք բոլորը մեծ բան մը չեն տուած իրեն. չէին կրնար տալ, եթէ չըլլար իր

խառնուածքի հարստութիւնը։ Անհրաժեշտ ժամանակն իսկ չունեցաւ ան արդէն, իր մէջ արուեստագէտը կերտելու համար, հակադրաբար Վարուժանի, որ, յարաբերաբար, ունեցաւ առիթը աւելի զարգանալու, աւելի ապրելու ու ճանչնալու մարդերն ու կեանքը, գիրքերն ու անոնց իմաստութիւնը, անոնց ոսկին ու պղինձը, սկսած հիներէն, իր եղերական ճակատագրէն շատ առաջ։

Մեծարենց զերծ չէ անշուշտ բոլորովին իր ժամանակի մեղքերէն. գլխաւորաբար լեզուական զարդէն ու բառերու պերճանքէն, բայց ի՛նչ ճաշակով ու ընտրութեամբ զատուած են այդ բառերը։ Ի՛նչ քաղցրութեամբ նետած է ուսերուն՝ նոյնիսկ մեղքի իր ձորձը, որ իր մօտ զգայնութեամբ թաթաւուն, կը դադրի զգեստ ըլլալէ և կը դառնայ ասեղնագործութիւն. կը դառնայ թրթռուն շղարշ։

Շատերու համար կ'ընդհանրանայ այս մասնակի գիծը, և Մեծարենցի քերթուածը կը թուի ըլլալ գեղեցիկ բառերու հիւսուածք մը. տրամադրութիւններու արտայայտութիւն՝ առանց փոթորիկի, առանց ցնցող ու խռովայոյզ զգացումի պոռթկումին։ Անշուշտ փոթորիկներու բանաստեղծը չէ ինք.- ահա թէ ինչո՛ւ ժողովրդական չէ եղած ու պիտի չըլլայ բնաւ։ Լուռ հատնում մըն է իր բանաստեղծութիւնը, և խոր ու անճիչ լաց մը, որ կը զգացուի հեռուներէն, մտամփոփ ունկնդրութեամբ մը, տրտում ու անհուն լռութեան մը մէջ։ Անոնք որ կը սիրեն որոտումի ձայն լսել, անոնք որ կը փորձեն «հասկնալ» զայն, յուսախաբ պիտի ըլլան։ Մեծարենցը «հասկնալ»ու ամէն փորձ պիտի ձախողի, ի վնաս բանաստեղծին։ Անիկա կը զգացուի, կ'ընդզգացուի՛ միայն, իր ոսկի մշուշին մէջէն, մշուշ՝ ուր ընկղմած է իր ամէն մէկ տողը. միշտ լեցուած յուզումով, միշտ թեւաւոր իր բա-

ներով՝ որոնք իրենց առաջին իսկ արտաբերումին սարսուռի մեղմ անձրեւով կ'օծեն հոգիները.

«Համբոյրիդ, գիշե՛ր, պատուհանս է բաց»...

Կը զգա՞ք այս տողին ու անոր իւրաքանչիւր բառին մէջ ծածկուած յուզումը, կարօտը, աղերսանքը և գեղեցկութիւնը։ Մեծարենց բանաստեղծը պիտի մնայ բոլոր անոնց՝ որոնք կը սիրեն զգայնութեան նրբագոյն թրթռումները. կը սիրեն խորհուրդը. լեզուի քնքշութիւնը. բնածին արուեստագէտը՝ նկարչութեան ու երաժշտութեան ճաճանչներովը հարուստ։ Անոնց՝ որոնք գիտեն կաթիլներու մէջ տիեզերքը տեսնել, վայրկեաններու մէջ ժամանակը զգալ եւ արցունքի մը մէջ մարդուն ողբերգութիւնը, առանց աղաղակի։ Այսօր Մեծարենց կայ բոլոր նոր գրողներուն էջերէն ներս. — բոլոր անոնց մօտ, որ հոգեկան վիշտ մը ունին, սրտի տագնապ մը կ'ապրին, ճակատագրին հետ խօսակցութեան մէջ են, իր ոճովը, թէքնիքովը, զգայնութեան տեսակովը, եթէ ոչ խորութեամբն ու հարստութեամբը։

Ըսել կ'ուզենք՝ կայ Մեծարենցէն, բայց ոչ Մեծարենց, որովհետեւ բոլոր հետեւակութիւնները անձնասպանութեան կը տանին...

Եւ ան՝ 908էն մինչեւ 920 լռելէ ետք. նախ խանդավառութեան և յետոյ արիւնի փրփրոտ ալիքներէն խափանուած։

Մեծարենց հասած է այսօր իր ոսկի պատուանդանին։

Վաղը պիտի մեծնայ աւելի՝ երբ իրականութեան ու վայելքի շունչը մինչեւ մեր հոգիներուն հասնի ու ճզմէ հոն ծաղիկները մեր երազներուն։

Դուրեանին նման, Մեծարենցի յուշքը պիտի յածի միշտ հայ բանաստեղծութեան անդաստանէն ներս, ի՛նչ փոթորիկներ ալ անցնին անոր վրայէն։

Բ.— ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Վարուժա՛նը. ազգային, ցեղային խորհուրդին մեծաշուք ասպետը. դասական ձոյլով և արդիական գեղապաշտի մը մտորումներովը։ Բանաստեղծ է, անվիճելի և փայլուն տաղանդով. խառնուածքով. բայց ոչ անոնցմէ, որոնք ունկնդիր են միայն իրենց սրտին։ Վարուժան՝ սրտի, մտքի ու մարմինի բոլոր մեծ սարսուռներուն երգիչը, հարուստ է քերթողական տարրերով, բազմերանգ ու բազմալար։ Մէկ կամ երկու լարի բանաստեղծը չէ ինք. լայն է իր դաշտը և բաւարար իր ուժը մինչեւ հեռաւոր սահմանները նուաճելու համար։ Առողջ ու հաւասարակշիռ իր հոգեկան ու մարմնեղէն կերտուածքով, լեցուած խորունկ տենչերով ու յորդ ալիքներով, անիկա դասականներու լայն պողոտաներէն կը քալէ, անհուն ինքնավստահութեամբ։

Գիտէ երգել անձնական յոյզերն ու կիրքերը, իրենց գոռ որոտումներուն արձագանգներովը. հզօր, լայնարձակ ու խորունկէն արշաւող շունչովը, իջնելով մարդկայնական, հասարակաց գիծերու ե–

երակներու. բարձրանալով վսեմ գագաթները, հոգեբանական ճշմարտութիւններով, մտածման պահերով հարուստ ու այս բոլորը՝ ընկղմած ցեղային ջերմ ու դարերու խորքէն եկած գոլի մը մէջ։ Իր կալուածն է ցեղը, ուր կը նետուի յաճախ, անձնական կիրքերու պատնէշներէն անդին անցնելով, հզօր ոստումներով։

Իր երգը՝ նուագ չէ, պարզ ու քնքուշ։ Կիրք է իր մէջ ամէն բան. փափկութեան, քնքշութեան զգացումը օտար է իրեն. անյարմար՝ իր պերճանքին ու պերճախօսութեան, մինչեւ իսկ ամենէն անձնական իր գրուածքներուն մէջ («Գրգանք», «Ո՞վ Լալագէ»... եւն.)։

Իր սիրածը մեզ կը ներկայացնէ ոչ թէ սիրողի մը խանդաղատանքովը, ոչ թէ դողով ու սարսուռով, այլ յաղթական մարաջախտի մը հիացական, մեծաբարբառ ու շքեղ երգովը. առնական, դիւցազնական պատկերացումովը։ Իր երգը՝ սէնֆօնի մըն է, համանուագ մը, ուր ցեղապաշտ, խորունկ համոզումը, հայ պատմութեան ու հայ հայրենիքի փառքերուն ցոլքը եւ անհուն հաւատքը հայրենի դիւցազնութեան մասին՝ կը ջրվիժեն հազար ձայներով. գոյներով. պատկերներով։ Զղուտ, գիտուն, զուսպ ու մարմարակերտ լեզուի մը եւ ոճի մը պերճ հանդերձանքովը, Վարուժան ցեղէն կը խօսի, հայրենի երկրէն ու հայ պատմութեան ընդերքէն, առանց պատրանքի եւ առանց երազանքի։ Իր երազը՝ տեսիլք (vision) է, տրուած՝ իրականութեան շունչով եւ համոզումին ու հաւատքին ուժգնութեամբ։ Իր հաւատքը, հեռու մշուշէն, ջիղ ունի եւ իր ոգեկոչումները, անցեալէն թէ ապագայէն, կեանքի մետաղը կը բերեն մեզի։ Ահա՛ թէ ինչու կարծէք հայ ցեղն ու հայ երկիրն է որ կը խօսին իր բերնովը։ Երեւոյթը տարբեր չէ անհա-

տական գետնի վրայ։ Իր սրտի արձագանգը, տագնապող հոգիի մը տրտում երգը չէ, որ կուտայ մեզի, այլ կեանքի հզօր աւիշը ունեցող, կեանքը տեսնող, ապրող, սիրող, վայելող մարդու մը։ Կը բերէ գեղապա՛շտ մարդու մը մտորումները, որոնք արդի մտածող մարդունն են. հասարակաց և կենսայորդ, իրապաշտ ու վսեմ՝ կեանքէն ու մարդէն բխած ըլլալով. գեղեցիկ ու ազնիւ՝ իրականութեան խառնած ըլլալով նաև երազը — ոչ ցնորականը—, բոլորը երջանիկ, բոլորը խաղաղ, բարի, արդար ու բարօր տեսնելու համար։ Այս զգացումները հետեւանքն են ընկերային ցաւերու, գործարանային ու գործաւորական թշուառութեանց իր հոյակապ պատկերացումները։

Իր մէջ տիրականը՝ գեղապաշտն է. արուեստագէտը՝ որուն կ'ենթարկուին իր յուզումներն իսկ, զուսպ ու կռանուած, և խառնուած՝ մտածումի եւ մտքի խռովքներու ալիքին ալ. ահա՛ թէ ինչու իր քերթուածներուն թողած տպաւորութիւնը գլխէն կ'իջնեն մեր սրտերը, ըլլալով առաւելապէս գեղեցկագիտական։ Վարուժանի քերթուածը. ինծի մտածել կուտայ միշտ արձաններու, երբեմն նկարչական մեծ պաստառներու մասին («Արեւելեան Բաղանիք»), որոնցմէ գեղեցիկին զգացումը կը բխի ծանրօրէն, իբրեւ մտածում, իբրեւ յղացում նախ, հետզհետէ վարակելով բովանդակ էութիւնդ ու պրկելով, ալեկոծելով սրտիդ հետ նաև մարմինդ, իր կենդանի աւազաններուն մէջ։

Եւ եթէ իր քերթուածը մտածել կուտայ արձանի վրայ, իր անձը, բանաստեղծը, կը յիշեցնէ արձանագործը։ Իր տողերուն մէջէն մուրճին արձագանգը կը լսուի։ Անիկա չի գրեր, այլ կը քանդակէ. խիտ, խորունկ, ընտրուած, հանդիսաւոր բառերով ու պատկերներով, որոնց մէջ ուժն ու շունչը,

յուզումն ու մտքի խռովքը, տեսնուածն ու տեսիլքը իրար կը լրացնեն, մեծավայելուչ կառոյցով, պեր- ճաշուք ու ցեղաբարբառ ոճով մը, հին դարերու մասունքներէն քաղուած, նոր օրերու ալիքներովը ողողուն: Կարդալով Վարուժանը՝ մեզ կը թուի լսել մեր նախահայրերուն ձայնը, կարծէք Նահա- պետ Հայկն է կը խօսի,

«Խուլ դղրդիւն մ'հեռուէն եղաւ յանկարծ լսելի.
Կարծես գետնին ընդերքէն անցնէր ամպրոպ մ'անուելի»:

կամ հեթանոս, կենսապաշտ հայը՝ որ գեղեցկութիւ- նը կը պանծացնէ.

«Գեղեցկութիւնը ծնունդն է Զօրութեան յորձանքին
Ինչպէս մարգրիտն ովկիանի անդունդներուն մոլեգին»:

Հաւատարմութի՞ւն, այո՛, մէկը իր մեղքերէն, ո- րոնց կարգին կարելի է յիշել դեռ հանդերձանքի պերճութեան տակ զգացումի բոցին ցրուումը, նուազո՛ւմը նոյնիսկ. Նկարչութեան քով՝ երաժշտա- կանութեան անհաւասարութիւնը, աղքատութիւնը նոյնիսկ, իբրեւ յանգ, իբրեւ բառ, իբրեւ տող ու կշռոյթ, որ ծանր կը քալէ: Բայց ինչո՞ւ չներել այս ամէնը մէկու մը, որ դարագլուխ բացաւ հայ բանաս- տեղծութեան համար, ցեղային տարերքը բարձրա- ցնելով արուեստի ոսկեղէն ձոյլերու և անհատական ապրումները՝ հասարակաց բագիններու, ճրագները դարձնելով բոց, մարմարեայ կառոյցներու մէջ: Հա- րուստ արուեստագէտ. զարգացած ու ազնուական գեղեցկագէտ, անիկա մեր դարերէն գնաց մինչեւ հեթանոս դարերը, մեր օրերու վիշտերէն ու փառ- քերէն մինչեւ հին օրերու ցեղային ակունքները. մեծ քաղաքներէն ու անոնց վայելքներէն մինչեւ հայրենի դաշտերուն ու գիւղերուն խոնարհ ու քաղցր

յուզումները. ամենուրեք գտնելով իր որոնող մըտքին ու ծարաւի հոգիին համար ներշնչումի աղբիւրներ։ Հայ քերթողութեան մէջ ոչ ոք կայ Վարուժանէն աւելի հարուստ, բազմադիմի ու հաւասարակշիռ տաղանդով։ Հայ բանաստեղծութեան մեծատունն է ան, որուն գործը պիտի մնայ քերթողական ցեղաշունչ կոթողը և գեղեցկագէտ—արուեստագէտի մեծափառ յիշատակարանը։

Վարուժանով հայ բանաստեղծութիւնը կը մտնէ եւրոպական մեծ քերթողներու բացած հունին մէջ, ազգային շունչով ու տարազով։ Անշուշտ մեր օրերը դժուար կը հանդուրժեն այլեւս շունչի երկայնքին ու ծաւալին. Հիւկօն ու նոյնիսկ Վերհառնը կը յոգնեցնեն այլեւս աճապարող մեր սրտերը։ Լռութիւնը, կէս ըսուած բառը մաս կը կազմեն ճշմարիտ բանաստեղծութեան. բայց կը փնտռենք Վարուժանը, իր տաղանդին ու արուեստին Ջրվէժին համար, որ մեր հոգիներուն, մեր մտքի բոցին կը թափի այնքան ուժգնութեամբ։

Կը ներենք իրեն, բայց միայն իրեն, ո՛չ իր յաջորդներուն, յիշելով լատին առածը, առանց սլաքի ու, անշուշտ, առանց վիրաւորանքի։

— «Ինչ որ վայել է Արամազդին...»

Ուրիշներ թող ամբողջացնեն, եթէ պէտք տեսնեն։

Գ.— ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Եւ Սիամանթօն, բանաստեղծ անկասկած եւ, իբրեւ խառնուածք, մեծերէն. ամենէն փարթամներէն։ Ազգային վիշտի և ազատագրութեան երգիչը, տրուած թուականի մը մէջ ամփոփուած, բայց գերիշխան մեր օրերուն ալ, թերեւս աւելի հեռուն ալ։

Հարուստ իրականութեան հզօր արձագանգներովը և անհեղ երեւակայութեան մը նուաճումներովը, իր գործը պիտի մնայ քերթողական յիշատակարան մը հայութեան ճակատագրական մէկ շըրջանէն, կենդանի պահելով ընդմիշտ արհաւրալից դէպքերու կարմիր յուշքը։

Երկրորդ երակով մը այդ գործը կը միանայ հայ ազատագրական շարժումին։ Հզօր ոգեկոչում մը՝ հոգեկան խռովայոյզ տրամադրութիւններէն և ըմբոստութեան գրուագներէն։ Լայն չէ իր գործին ու ներշնչումին շրջանակը։ Սկսած է ան իր երիտասարդական տարիքին հետ, 90-ական թուականներէն, հայկական հալածանքներէն, կոտորած-

ներէն և անոնց հետեւանք՝ հայ յեղափոխութեան պոռթկումէն։ Այս է նաեւ իր համոզումը, երբ կը խօսի հերոսներէն ու անոնց մղած «ճակատամարտ»էն։

«Գիտեմ ձեր ցաւը որում մոլեգին ծնունդն է ձեր ըմբոստացումը այսօրուան ...

Իմացայ բոլոր ճիչերն ու հծծիւններն, անմեղներու անապորոյն կոտորածին...»։

Ներշնչումի իր աւազանը հեռուներէն չի սկըսիր. կը բացուի իր աչքերուն ու մաքին փորձառութեան սահմաններուն մէջ։ Ժամանակակից հայութեան ահաւոր ճակատագիրը և զայն փոխելու դիւցազնական ճիգը հայութեան, աւելի ճիշդ՝ անոր յեղափոխական փոքրամասնութեան։

Այլամերժ, այսինքն արտաքին, օտար ամէն զգայութիւններու առջեւ փակ, ներաշխարհ մը ունի։

Մրրկոտ ներաշխարհ մը՝ որ լեցուած է արիւնախառն մթնոլորտով և ճեղքրտուած՝ մթաքող ճամբաններով, արիւնոտ դաշտերով և մշուշոտ լեռներով։ Տեղ մը՝ ճիչ է ու օգնութեան կոչ. ուրիշ տեղ մը՝ հրդեհ ու կոտորած. յետոյ՝ զանգուածներու ու որբերու կարաւաններ. նախճիր, կմախքի բուրգեր ու աւերածութիւն։

Այլ տեղ մը՝ հերոսատիպ մարդիկ, որոնք գերմարդկային արարքներ կը գործեն. կը սուրան՝ պատժելու, ահաբեկելու համար չարագործները, սրտապնդելու համար զոհերը, կռուելու և կռուի մղելու. զոհուելու և զոհաբերութեան կանչելու։ Ասպետներ են ինքնամոռաց ու յափշտակուած, որոնք յանուն ազատութեան, արդարութեան ու դժբախտներու՝ փրկութեան կը վազեն բարձունքներն ի վեր, լեռներու և անոնց չափ շքեղ ու վսեմափառ գաղափարներու գեղեցկութեան հասնե-

լու։ Ու անոնք ընկեր են իրարու, եղբայր են, բարե-
կամ։ Նոյն ցեղին զաւակները, յաճախ անանուն ու
անծանօթ, բայց ծանօթ իրարու՝ իրենց արիւնին ձայ-
նովը, սրտերու զարկովը, գաղափարականի վարքովը։

Այս բոլորին մէջ գրեթէ չկայ դեռ հայրենիքի
ազատագրութեան, ցեղային հայրենասիրութեան ու
դարաւոր երազանքին տարրը, ինչպէս կայ Վարու-
ժանին մօտ. պատմական ոգեկոչումներով, իբրեւ
շունչ և իբրեւ համոզում։ Սիամանթոյի մօտ ող-
բականը՝ արհաւիրքն է ու փրկութեան ճիգը, որ
բողոքով, յեղափոխական անձնազոհութեամբ, ան-
հուն խանդաղատանքով կ'արտայայտուի։ Հրապա-
րակագրութի՛ւն, պիտի բացագանչեն թերեւս շա-
տեր. պիտի պնդեն ալ։ Անարդար չըլլայ թերեւս
բացագանչութիւնը. Սիամանթոյի քերթողութիւնը
զուրկ չէ հրապարակագրական տարրերէ, գրական
զգեստաւորումով։

Բայց նիւթը չէ, որ արժէքի կը հանէ գործ
մը։ Այլ, այդ նիւթը ձեւակերպելու և արուեստի
բարձրացնելու ճիգը, ոգին, ձեւը, շունչը։

Սիամանթոյի գործին տարրերը եթէ իբրեւ
հում նիւթ առուէին, եթէ նոյնիսկ մշակուած ըլ-
լային իբրեւ գաղափար, մտածում ու խորհրդածու-
թիւն, պիտի դադրէին գրականօրէն շահեկանու-
թիւն ներկայացնելէ։

Սիամանթոյի խառնուածքը հրապարակագրի
խառնուածք չէ, այլ բանաստեղծի։

Իր գործը արդիւնք չէ մտասեւեռումի մը։
Գաղափարական քարոզութեան մը, այլ հոգեկան
վիճակի մը, երեւակայական պիրկ պատկերացումի
մը, որով յափշտակուած է բանաստեղծը։ Հոգեկան
այս վիճակը, որուն մէջ մեծ դեր ունի իր երեւա-
կայութիւնը, արուեստական չէ, այլ միայուն, և
ատով իսկ գերիշխան՝ իր տաղանդին ու հոգիին

արտայայտութեան բոլոր վայրկեաններուն։ Իր մօտ երազն ու իրականութիւնը, ցնորքը, բանդագուշանքն ու կեանքի երկաթը խառնուած են իրարու այն աստիճան՝ որ կարելի չէ զատել բաղկացնող տարրերը։ Այդպէս չէ՞ նաեւ հայ կեանքը։ Ժամանակակից մեր պատմութիւնը։

Հզօր է իր երեւակայութիւնը. Թաթաւուն զգացումի գոլին մէջ։ Մտքով կը զգայ ան, տեսնելով, երեւակայելով կը յուզուի. իր ներշնչումը, կարելի է ըսել՝ կը բխի իր երեւակայութենէն։ Կ'երեւակայէ դէպքը, մտքով կը գծէ ահազդեցիկ պատկերը եւ իր պատկերէն կը ցայտէ յուզումը, ջրվէժի ուժգնութեամբ։ Իր անձնաւորութեան, իր խառնուածքին բնական յատկանիշն է աս։ Ասոր համար է կը հանդուրժենք իրեն, մինչեւ իսկ կը սիրենք զինք։

Մեզ շատ ալ չի հետաքրքրեր, թէ իր յուզումը, իր խօսքը ի՛նչ ծագում ունին։ Միտքէ՞ կուգան թէ սրտէ. բայց մեզ շատ կը հետաքրքրէ այն՝ թէ ինք կը հաւատա՞յ իր գծած, ստեղծած պատկերին, անկէ բխող մղձաւանջին, անկէ բնականօրէն ծորող յորդորին կամ սրտապնդումին։

— Այո՛։

Ճշմարիտ հաւատացեալի մը աղօթքը կրնա՛յ յուզել ձեզ, եթէ նոյնիսկ հաւատք չունենաք դուք։

Բառ մը՝ որ անկեղծ լար մը կը բերէ, կրնայ խռովել ձեզ։ Սիամանթօ անկեղծ է իր տեսիլքին, իր սարսափին, կոչին ու վրդովումին մէջ։

Գաղափարապաշտ է, ինչպէս մէկը հաւատացեալ կ'ըլլայ։ Ասոր համար է որ կ'ըսենք բանաստեղծ է։ Կ'ազդէ պատկերներով, մտաւոր խռովքներով, որոնք սակայն ցնորական չեն, այլ հայ կեանքի ու պատմութեան արձագանգներէն. իրական կամ կարելի իրականութեան մը արձագանգներէն։

Մարգարէական բան մը ունի իր երեւակայութիւնը, յայտնատեսական (intuitif) խառնուածք մը, հեռաթափանց հոգեկան նայուածք մը՝ որ իրականութիւններու կը հասնի. ասոր համար է որ կը խօսի ան բազմութիւններուն, ու, երբեմն, փոթորիկներ կը հանէ նոյնիսկ Վարուժանէն աւելի։

Ուրիշ վկայութիւն մը կը կազմեն իր բանաստեղծի խառնուածքին համար՝ իր քանի մը քերթուածները, — թիւով քիչ, ափսո՜ս, որոնք իր անձէն կը խօսին աւելի, Յիշատակ, Հայրենի Աղբիւր, Ասպետին Երգը (հատուածներ), Հոգիս եւայլն, յուշեր՝ աղբիւրներէ, մանկութենէ, բարեկամներէ, ձիէ եւայլն, և նամակներու այն շարքը (Կարմիր լուրեր...), ուր կը յայտնուի ընտանիքի զգացումը, — հօր, մօր, եղբօր ու քրոջ. — և որ կը հաստատէ մեզի թէ բանաստեղծը գուրգուրանք ունի, ոգեկոչում, արցունք, և անոնց բոլորին ապաւանը, սէրը, քնարական շունչով։

Իր անձնական կեանքը չի ժխտեր այս հաստատումը, ընդհակառակն, ջերմ բարեկամ էր, ընտանեսէր ու սիրող...

Ժամանակը կամ տարբեր պայմաններ, ապահովաբար, իրմէ սրտառուչ քերթուածներ պիտի տային, աւելի անձնական լարով։

Ոչ մէկ վարանք. բանաստեղծ է՝ ամէն բանէ առաջ, վաւերական ու ոչ-սովորական, նոյնիսկ անսովոր խմորով։

Հաստատելէ ետք աս՝ ըսենք սակայն, թէ ի՞նչ կրցած է իրագործել և ո՞ւր վրիպած։

Իր յաջողութեան գաղտնի՞քը, որ առաջին պատուանդանին տարաւ զինք առեն մը։ Նախ՝ առաջին անգամն էր, որ հայ վիշտը կ'երգուէր իբրեւ շօշափելի իրականութիւն, երգ մը՝ որ կոտորածը, առեւանգումը, արիւնը կը պատկերացնէր ահազդեցիկ պատկերներով և ցնցող ուժգնութեամբ, բայց

առանց ողբի ու կոծի. առանց յուսալքող լացի ու արցունքի. առանց լքումի։ Իր տուածը պատմութիւնն է կոտորածէն ազատողի մը, անաբեկ ու խուճապահար, ճիշդ է, բայց առանց մեղկ արցունքի։ Պատմութիւնը մէկու մը՝ որ վրդովուած է և լեցուած անհուն կատաղութեամբ, բողոքով, վրէժին վճռականութեամբը։

Արեւմտահայ գրականութեան Ահարոնեանն է ան, մեծ արձակագրին բանաստեղծ կերպարանքը, առանց անոր թախծին ու արցունքին։ Երկրորդ՝ նորէն առաջին անգամն էր, որ դիւցազնութիւնը կը պանծացուէր այնքան ուժգնութեամբ. առանց չաղփաղփանքի, հաւատացեալի մը, յափշտակեալի մը խանդավառ ու ինքնաբուխ պերճախօսութեամբը։ Եթէ չըլլար այս «գաղտնիքը», ո՛վ պիտի կրնար պնդել թէ պիտի լսէինք իր վիշտը, կամ նոյնիսկ պանծացումի իր հրեղէն խօսքը։

Աւելցուցէք այս երկու հիմնական տարրերուն վրայ՝ իր շունչը, լայն, պարզ ու համակող։ Շունչ մը, որ եթէ միշտ չի յուզեր, բայց մթնոլորտ կը ստեղծէ, յուզական տրամադրութիւն, անհուն ու խոր։ Տուէք այս բոլորին նոր ձեւ մը, արտայայտութեան նոր կերպ մը, որ կշռոյթի մը (ռիթմ) տպաւորութիւնը կուտայ, լայնաշունչ կշռոյթի մը, արձակի ու ոտանաւորի արու խառնուրդի մը. ազատ տողերու մէջ՝ որոնք իրենց մեկուսի տարազն ունին։ Այսինքն՝ ո՛չ արձակի անխուսափելի ջուրն ու լպրծուն գետինը, ոչ ոտանաւորի պղնձէ տախտակը, յաճախ բռնազբօսիկ։ Բաւական լայն՝ երկաթեայ քանի մը բառ, ու պատկեր ունենալու համար. բայց բաւական խիտ՝ տողերը պրկելու եւ իբրեւ առանձին, անկախ միաւոր՝ խրելու ընթերցողի մտքին մէջ, երբեմն սրտին սահմաններուն հասնելով, հզօր, աստիճանաբար աճուն շունչէ մը

քշուած։ Սիամանթօ նոր ձեւ մը եւ նոր ոճ մը բե-
րաւ հայ քերթողութեան մէջ։ Նոր տարազ մը՝ որ
եթէ չընդհանրացաւ, բայց ցնցեց մեր արձակին
մեղկութիւնը, բազմատող կառոյցը դարձուց կըտ-
րուկ, խիտ ու ազդու։ Միւս կողմէն՝ սարսեց ոտա-
նաւորին քերականական կմախքը, գրագիտական
զէն ու զրահը, ազատ շունչ ու ճախրանք մտցնե-
լով հոն։ Հեռանալով արուեստի վերացական,
վսեմ ու դասական խաղերէն ու ստացուածքներէն,
ան գիտցաւ պարզութեան հասնիլ, բայց մնաց հան-
դիսաւոր։ Գիտցաւ ժողովուրդին հասնիլ, պահելով
ազնուականութեան հովն ու շնորհը։

Իր քերթողութիւնը, աղօթասացութեան մը
տպաւորութիւնը կը բերէ մեզի. իր կրկնումնե-
րովը, պաղատագին շունչովը, գաղափարական ո-
գեւորութեամբն ու ինքնուրացումովը։ Տողեր՝
որոնք ճշմարիտ բանաստեղծի մը խառնուածքը կը
բերեն մեզի եւ կը տպաւորեն, ապահովելով իրեն
առաջնակարգ տեղ մը, Վարուժանի քովն իսկ, հայ
քերթողութեան մէջ։

Բայց մենք իր դիմագծութեան դրական կողմը
միայն պարզեցինք դեռ։

Իր մեղքե՞րը. քիչ չեն անոնք։

Անոնցմէ անքաւելիները պիտի մնան իր հռե-
տորութիւնը, իր մեծածաւալ քերթուածները, տա-
ղերը, երկարաձիգ բառերն ու խօսքերը, որոնք յա-
ճախ բառային շեղջակոյտերու տպաւորութիւնը
կու տան։ Կը պակսի իրեն չափի, զուսպ ու խիտ
արտայայտութեան զգացումը։ Իր տողերէն յաճախ
տողեր ծնած են՝ առանց անհրաժեշտութեան. պատ-
կերներէն՝ պատկերներ, պարզապէս ցնցում առաջ
բերելու մտահոգութեամբ։

Իր ստեղծագործութեան գործիքը երեւակա-
յութիւնն ըլլալով, ամէն բան ֆանթաստիկ չափե-

բու տարած է, բառերէն մինչեւ պատկերը, նիհար իրականութեան մը վրայ.— ահա՛ թէ ինչու մէկ հատ իրական պատկեր, ջարդէն կամ հերոսականէն, չէ տրուած, թէեւ բոլորը կարելի եղած ըլլայ: Քիչ դեր ունի իր մօտ աչքը, որուն կը փոխարինէ աւելի, բացի երեւակայութենէն, յայտնատեսութիւնը (intuition):

Ասոնք բոլորը սակայն հետեւանք են մեծ բանի մը, զոր արուեստ կը կոչենք: Բացակայ է, կամ հազիւ ներկայ արուեստագէտը, այն թաքուն անձնաւորութիւնը՝ որ այս կամ այն կերպարանքով կը բնակի ամէն մարդու մէջ ու կը վարէ մեր կեանքը և գործը մանաւանդ. որ կը զգայ, կը զատէ, կը բիւրեղացնէ ու կը ներդաշնակէ: Լոյսին ու մութին խաղերը կը հրամանագրէ և կեանքի ուժով կը լեցնէ ամէն բան: Իր մօտ կայ անշուշտ արուեստագէտ մը,– քանի որ չենք կրնար ուրանալ մանաւանդ բանաստեղծի իր խառնուածքը – բայց, անսանձ արուեստագէտ մըն է ան, այսինքն՝ փոթորիկի բռնուած, խուճապի մատնուած արուեստագէտ մը, եթէ կ՚ուզէք: Տարօրինակ այն անձնաւորութիւնը, որ, յանկարծ, թռիչքներ կը գործէ և անհաւասար արժէքներու կը հասնի. ոսկիին հետ գաճը, պղինձին հետ պաղլեղը թափելով նոյն անօթին մէջ: Ո՜ւր Վարուժանի մօտ եղած խստադատ պերճ արուեստագէտը, գիտուն ու քանդակագործ մարդը, ո՛ւր Սիամանթոյի մօտ եղածը: Բնազդական արուեստագէտն է ինք, որուն գիտութիւնն իսկ, լեզուական, գրական ու կեանքի, կը թուի պատահական ու, երբեմն, ծանծաղ:

Այս երեւոյթը բացատրուի թերեւս չափով մը իր կեանքի և հայ կեանքի անհաւասարակշռութեամբը, բայց նաև իր խառնուածքովը: Սակայն, առնենք զինքը այնպէս՝ ինչպէս որ կայ, իսկ այդ

եղածը մեծ բան է դարձեալ հայ գրական գանձարանին համար։ Ինք պիտի մնայ, իր բոլոր վիրաւոր կողմերովը, իր հում նիւթերովը. հրապարակագրական էջերովը և անհաւասար իրականացումներովը, հայ վիշտի ու գիւցազնութեան արեւմտահայ մեծագոյն երգիչը, բանաստեղծը, ինչպէս Ահարոնեան արեւելահայ գրականութեան մէջ, նման տաւելութիւններով ու թերութիւններով. մէկը՝ սեղմ արձակով, կարճ տողերով. միւսը՝ արձակագիր. բայց երկուքն ալ բանաստեղծ։ Ինք՝ Սիամանթօն, փոթորկաշունչ, միւսը՝ Ահարոնեան, երաժշտական աւելի. առաջինը՝ աւելի գաղափարապաշտ. երկրորդը՝ աւելի հայրենապաշտ. մէկը՝ երեւակայութեամբ. միւսը՝ սրտով առաջնորդուած, բայց երկուքն ալ հռետոր, տարուած բառերու կախարդանքէն։ Երկուքն ալ տարօրինակին, ցնորականին ճաշակովը։ Երկուքն ալ ջերմ հաւատացող ցեղային յարութեան ու վերջնական յաղթանակին։

Բաւական չէ՞ այս խորունկ, այս ցեղաշունչ հաւատքը, որ իր ջերմ շունչով գիտէ զանգուածներուն հասնիլ, սրտերին մէջ ձգելով խստադատ արուեստի մը մտահոգութիւնները։

Սիամանթօն, բանաստեղծը, պիտի չմոռցուի երբեք, ի՛նչ վերապահութիւն ալ ունենանք։ Պիտի չմոռցուի, որովհետեւ բանաստեղծի իր խառնուածքը — ծնած, ոչ թէ կազմուած — իր մօտ բացառիկ, արտասովոր վառքով մը կ'արտայայտուի, քան որեւէ այլ բանաստեղծի մօտ։ Իր գործը հեղեղային է, այսինքն՝ պղտոր տարրերով, բայց ինչ որ պիտի մնայ իրմէն, ժամանակին բերած բիւրեղացումէն ետք, պիտի կազմէ հայ քերթողութեան գեղեցկագոյն էջերէն։

Պիտի բերէ հզօր ու յաւիտենական վկայութիւն մը հայկական ողբերգութենէն։ Ինչպէս, զու-

գընթացաբար, անհերքելի վկայութիւն մը այն ուժի մասին, որ հայ Յեղափոխութիւնը կազմեց, և որ գիտցաւ ծառանալ մեր ցեղին պարտադրուած ճակատագրին դէմ:

Սիամանթօ հայ յեղափոխական սերունդին մեծագոյն երգիչը պիտի մնայ:

Բանաստեղծ ու հպարտ դրօշակիրը հայ ըմբոստութեան, արիւնին ու արցունքին մէջէն վազող:

Ռ. ՍԵՒԱԿ

Մէկը այն անուններէն, որոնց գրականութիւնը, կեանքը կամ ճակատագիրը կը կախարդեն զիս։

Միայն գրականութիւնը կը բաւէ որ հայ գրող մը սրտագին տողերով արձանագրուի հայ մտքի պատմութեան մէջ, որովհետեւ, եթէ օտարներուն համար պերճանք է յաճախ ու փառք անիկա, գրականութիւնը, հայուն համար տառապանք է, ամէն բանէ առաջ. զրկանք ու զոհաբերութիւն, բառին չոր նշանակութեամբը։ Հայ գրողը, յաճախ, եթէ ոչ միշտ, ճակատագրի սլաքին տակն է։

Հա՞րկ է հաստատել, թէ ճակատագիր ըսուածը հայ կեանքին մէջ միայն իրաւ է ու ամբողջ՝ իր բովանդակ դաժանութեամբը, անմիջական զոհ ունենալով իրեն հայ մտաւորականն ու արուեստագէտը։

Այս զոհերէն եղաւ Սեւակ, մէկը բիւրաւորներէն, իր գարունքին իսկ, հազիւ երեսունի սահմաններուն, երբ լոյս էր արդէն իր ճամբան, դէպի լայն ու պայծառ հորիզոնները տանող։

Նոր երեսնամեակ մը անցած է արդէն 1915-ի դժոխային թուականէն ասդին, և քիչ բան փոխուած է հայ կեանքին մէջ, հայու ճակատագրէն ըսել կ'ուզեմ։

* * *

Ռ. Սեւակի անունը հռչակ ստացաւ 1913-ին, երբ Ազատամարտի մէջ, պարբերաբար, սկսան լոյս տեսնել իր Բժիշկին Գիրքէն փրցուած էջերը (1913-1914)։

Երկու տասնեակ արձակ էջեր էին անոնք, տրուած նորավէպի ձեւով, որոնք գիտութենէն տարբեր կը բերէին գրական շունչով, մարդոց հիւանդ մարմիններէն, անոնց աւերակներէն ու հոգեկան տուայտանքէն խօսելով և հասնելով ընթերցողներու սրտերուն, նոր ճամբաներէ ու նոր ու սրտագին խօսքերով։

Իր եղերական մահէն ետք, գեղեցկացաւ գրական իր հռչակը, դարձաւ իր դէմքը հէքիաթային ու հերոսական նոյնիսկ, երբ պատմուեցաւ թէ երիտասարդ հիւանդ թրքուհիի մը սնարին վերեւ, կըրցած էր պահել ան իր հաւասարակշռութիւնը, իր ազգային, ընտանեկան ու հոգեկան հաւատարմութիւնը, մերժելով քաջութեամբ կախարդական հրաւէրը՝ ուրանալու ինքզինքը, ի գին իր կեանքին ու իր ձեռքով իսկ բժշկուած գեղուհիին...

Սրտառուչ, խորունկ վէպ մը կրնար դառնալ իր պարագան, եթէ մէկը սիրտ ունենար արիւնի մէջ խեղդուած բանաստեղծին կեանքը գրական օգտագործումի մը առարկայ դարձնել։ Արդար՝ այս խղճահարութիւնը, որ հեռու կը պահէ մեր գրողները այդ օգտագործումէն, ինչ որ սրբապղծութեան հաւասար բան մը պիտի ըլլար։ Ժամանակը.

թերեւս, տայ իր թոյլտուութիւնը օր մը, ոչ թէ արուեստի գործ մը հանելու համար անպատճառ եղերերգութենէն, այլ պանծացնելու համար երիտասարդ բանաստեղծին վեհ ու հզօր կեցուածքը։

Հիմա որ սեղանիս վրայ ունիմ քերթուածներու իր հաւաքածոն (Կարմիր Գիրքը, Սիրոյ Գիրքը, Ցրիւ Քերթուածներ բաժիններով (թէեւ պակասաւոր դժբախտաբար), Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանէն լոյս տեսած, կապոյտ կողքին վրայ իր երիտասարդ ու խորհրդաւոր նկարով, ի զուր կը փնտռեմ յիշողութեանս մէջ բեկորներ տպաւորութիւններու, իր պատկերը լուսակերտող։ Ինչ որ մնացած է իրմէ մտքիս մէջ, մէկ-երկու քերթուած է միայն նախապատերազմեան գրական հանդէսներու մէջ, զորս անհամբերութեամբ կը փնտռէինք դպրոցականի մեր սեղաններուն վրայէն, մոռնալով ամէն բան եւ ամենէն առաջ՝ դասն ու դպրոցը, երբեմն ալ՝ օրուան կերակուրը, փոխարժէքը նոյն այդ հանդէսներուն յատկացնելու համար... Այդ օրերէն հազիւ արձագանգը միայն քանի մը տողերու՝ Սիրոյ մրմունջ եւ Կարապներ քերթուածներէն, որոնք կը տեսնեմ թէ կը պահեն դեռ հին օրերու քաղցրութիւնը, այսօր ալ, անաղարտ, երբ իր հատորին էջերը կը թղթատեմ եւ հին ու սիրելի ծանօթներու նման անոնց կը հանդիպիմ, յանկարծօրէն գրեթէ։

Յետոյ, անձնական, պատահական հանդիպում մը առաջին ու վերջին անգամն ըլլալով, թուխ ու հաճելի այս տղուն, Սկիւտար, բժշկական դասախօսութեան մը ընթացքին, նախորդ մեծ պատերազմի առաջին արհաւիրքներուն։ Սեւ ու երկար մազեր, ամուր ու կնճռոտ ճակատ, սեփ-սեւ աչքեր. — աս է իր դիմագիծը։ Աշխոյժ խօսքով ու շարժումով, կը խօսի ան իբրեւ բժիշկ, ահարեկ բազմութեան մը, որուն մէջ է որ կը հանդիպիմ

անակնկալօրէն հէգ ու գորովաշունչ Կիւրճեանին։ Սեւակ կը ներկայացուի բեմէն իբրեւ Տոքթ. Ռուբէն Չիլինկիրեան։

— Սեւակն է, կը շշնջէ քովէս Կիւրճեան։

«Սեւա՞կը, «Կարապներ»ու երգի՞չը ուրեմն»... կը մտածեմ ես ինծի, թուխ այս երիտասարդը, որ աւելի այրած դէմք մը ունէր իր զինուորական խաքի համազգեստին մէջ։

Յետոյ, մարդկային պատմութեան մեծագոյն եղեռնագործութիւնը և հայ կեանքի անհուն կործանումը՝ որուն զոհերէն կը դառնայ ան ալ։

* * *

Չունինք շատ տեղեկութիւններ իր կեանքէն։ Հայ գրողը, առհասարակ, մեծ անծանօթն է, իր ծագումովը ու կեանքովը։ Աղքատ ալ ինք իր մէջ, այս կեանքը, սահմանափակ և կրնանք ըսել՝ զուրկ հետաքրքրական ըլլալէ, եթէ բացառութիւն ընենք Զօհրապին, կեանքով ու տաղանդով պերճ, մինչեւ իր օրերուն վախճանը, որ մեծ ողբերգութիւն մը դարձաւ, եղերական, այլ շքեղ պահերով։

Ինչ որ գիտենք Սեւակի մասին՝ այն է, որ Մարմարայի եւրոպական եզերքէն գիւղէ մըն է ան (Սիլիվրի), ծնած 1885 Փետրուար 15-ին, բարեկեցիկ ընտանիքի մէջ։ Իր գիւղը՝ մէկը այն բազմաթիւ գիւղերէն, հայաշատ յաճախ, որոնք Պոլիսը կը շրջապատեն, հայագօտի մը կազմելով Մարմարայի ասիական ու եւրոպական եզերքներուն վրայ։ Այս գօտին տեսակ մը գաւառ, ըսենք՝ կէս-գաւառ, մեր գրականութեան մէջ կը հաշուէ մէկէ աւելի դէմքեր, իրարմէ հեռու ծլած ու ծաղկած, բայց նման իրարու շունչով ու ոգիով և ինքնատիպ՝ իրենց հայկականութեամբը։ Քանի մը անուն բաւ՝

շրջանը ոգեկոչելու համար – Սարգիս Մինասեան՝ Զէնկիլեր, Արտ. Յարութիւնեան՝ Մալկարա, Յ. Օշական՝ Սէօլէօզ, Ահարոն՝ Օվաճըգ, Շ. Նարդունի՝ Արմաշ, Բ. Թաշեան՝ Ատափազար, և դեռ ուրիշներ, որոնք հայագօտիին յառաջապահ դէմքերը կը կազմեն, հետաքրքրական իրենց խառնուածքին ու լեզուին մէջ, գաւառին ու մայրաքաղաքին տարբերէն շաղուուած, այսինքն՝ գիւղացի ու քաղաքացի միանգամայն։ Գիւղացի՝ քաղաքին մէջ, քաղաքացի՝ գիւղին մէջ, երբեմն խոնարհ ու լուռ, երբեմն մեծապանծ, բայց համակրելի ու հայ, խորապէս։ Առանձին ուսումնասիրութեան արժանի գօտի մը, որ մեծ վաստակ ունի ոչ միայն հայ գրականութեան, այլեւ հայ հոգեւոր կեանքին մէջ, բաղմաթիւ կրօնաւորներու իր բերքովը։

Սեւակ իր պատանութիւնը այս «գաւառ»ին մէջ կ'անցընէ, ունկնդիր ծովուն ալիքներուն, յետոյ՝ գիւղին նախակրթարանէն փոխադրուելու համար Պարտիզակ, կատարեալ ուրիշ գիւղ մը, ամբողջապէս հայ գիւղ մը, Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանի մէջ մնալու համար մէկ-երկու տարի։ Ապա կ'անցնի Պէրպէրեան վարժարան, ուր կը կազմուի իր գրական նկարագիրը, դպրոցի մթնոլորտին, քաղաքին բնապատկերներուն, ու բանաստեղծներու շրջանակի մը մէջ, որ ուխտատեղի ունի իրեն Դուրեանի գերեզմանը եւ ներշնչումի աղբիւր՝ Սկիւտարի ո՜րքան երգուած վերջալոյսները, գոյներու պերճ հանդէսով, անհուն ու անսպառ։

Խանդավառ իր խառնուածքը, զոր պիտի պահէր մինչեւ վերջը, կը ծաղկի շուտով և 905-ին կը վկայուի Պէրպէրեանէն փայլով, և ուսուցիչներու քաջալերանքովը կը ղրկուի Լօզան, բժիշկ դառնալու։

Եւրոպական այս նոր միջավայրին մէջ, ուր չփման մէջ կը մտնէ ազգային-յեղափոխական շըր-ջանակի մը հետ, կ'անդամակցի Հ. Յ. Դ. Ռուս. Միութեան, բանաստեղծի ու հայրենասէրի իր խառնուածքը կ'աճի գրական ու ընկերային լայն հետաքրքրութիւններու լոյսին տակ։

Այս տարիներուն է որ կը սկսի գրել առաւե-լապէս Պոլսոյ թերթերուն. կ'աւարտէ համալսարանը 1911-ին, ծառայելով ապա հիւանդանոցներուն մէջ, հիւանդներու մարմիններու հետ հոգիներն ալ խու-զարկելով։ Հազիւ քսանըվեց տարեկան, ծանօթ ա-նուն մըն է արդէն Սեւակ իր քերթուածներով, ու-րոնցմէ մէկը կը դառնայ իր սէրը գերմանուհիի մը հանդէպ, որուն հետ կ'ամուսնանայ եւ միասին կը վերադառնայ Պոլիս, ապահով նիւթապէս ու խաղաղ հոգիով։ Կը դառնայ դըրախտէն դէպի դժոխք, դէպի իր ճակատագի՛րը...

Իր գրականութիւնը.- Կանուխէն, գրեթէ դպրո-ցական նստարաններէն գրել սկսած, Սեւակ կ'աշխա-տակցի «Մասիս»ի և «Լոյս»ի, Սահմանադրութենէն առաջ և ապա «Ազդակ»ի մասնաւորաբար, Սահմա-նադրութենէն ետք, երբ գրական հրապարակին վրայ են Գեղամ Բարսեղեան, Շ. Միսաքեան, Վ. Թաթուլ երրարդութիւնը, Տ. Չէօկիւրեան, Ժ. Սայապալեան, Մեր. Պարսամեան, Ե. Արմէն, Օ. Զիֆթէ Սարաֆ և դեռ ուրիշներ։ Երբ կայ լուռ ու տրտում ստուերը Մեծարենցի և խորհրդաշունչ հոգերգութիւնը Ինտրա-յի. կայ տիրական ձայնը Վարուժանի և կայ փո-թորկաշունչ մարտահրաւէրը Սիամանթոյի։ Այս շրջանին՝ ցիրուցան քերթուածներով թէ հատորով (Կարմիր Գիրք – 1910) կը կազմուի իր գրական դի-մագծութիւնը, որուն վերջին վկայութիւնը կը բե-րեն Բժիշկին գրքին փրցուած էջերը։

Բանաստեղծ է ու արձակագիր Սեւակ, գրագէտ

ու գիտուն, թէեւ էապէս բանաստեղծի հարուստ խառնուածքով, որ իր արտայայտութիւններով կ'ընդգրկէ ազգն ու հայրենիքը, ընկերային անիրաւութիւնները, գործաւորական շարժումները, ինչպէս նաև իմաստասիրական պահեր՝ կեանքի ու մահուան սահմաններուն վրայ։ Յետոյ, այս բոլորին հետ, անձնական, մտերիմ վայրկեաններ, որոնք մասնաւոր, տիրական տեղ մը կը գրաւեն իր գրական ստեղծագործութեան մէջ։ Ազգային լարը նորութիւն չէր հայ գրականութեան մէջ, հին օրերէն սկսած, բայց նոր էր, թարմ՝ Սեւակինը, հեռու հառաչանքներէ և աժան ու առատ ողբասացութիւններէ։ Այդ լարը նոյն տարիներուն տուած էր արդէն իր վարպետները՝ յանձին Վարուժանի և Սիամանթոյի։ Առաջինը՝ ցեղին խորունկ և հեռաւոր բաբախումներուն ունկնդիր, անոնցմէ դէպի նոր ժամանակները գալու, դէպի ապագան երթալու համար, արուեստի բիւրեղեայ ափսէներու վրայ մատուցուած այս ամէնը։ Մինչ երկրորդը՝ իր ժամանակի արհաւիրքներէն խռովայոյզ, հաւատքի ու ըմբոստութեան կրակը արծարծելու տենդով և յափշտակուած՝ ապագայ արշալոյսներու տեսիլքէն։

Սեւակ նոյն ճամբաներուն վրայ է, առանց հասնելու անոնց թափին, բայց նաև առանց կրկնելու արդէն իսկ ըսուածը։ Ցեղային նոյն անիրաւութիւնները կը չարչրկեն զինք. նոյն երազներէն կը յափշտակուի և արիւնի նոյն փրփուրները կը տեսնէ։ Խոր է իր ալ վրդովումը և հոգին ցնցուած մինչեւ յատակը, երբ «հոգեվարք աչքեր»ուն ուղղելով խօսքը, խենթի մը բերնով, կը բացագանչէ.

«Երնէ՜կ, կը մեռնիմ. մինչ ես կ'ապրիմ դեռ
Այս կեանքը յիմար»:

Եղա՞ծ է ուրիշ ժողովուրդ մը, որուն համար մահը աւելի թեթեւ կշռէր, քան կեանքը։

Նոյն եզրակացութիւնը անգամ մը եւս կը կրկնուի, երբ պանդուխտ բանաստեղծ Լեմանի ափերուն, Մեծարենցեան շունչով կ'երգէ՝

«Ցայգն ի՜նչ անոյշ է, ցայգը ի՜նչ գինով»։

Եւ, երբ, յանկարծ, իր սրտին կը հասնին Կիլիկեան դաշտերուն մէջ ջարդուողներուն աղաղակները՝

«Մե՛նք ենք, դիւահար ծնո՜ւնդ արիւնի,
Հի՜ն, չքե՜ղ ցեղի զաւակներ յետին...»

Եւ այս հակադրութենէն ետք խորհրդածելու համար՝

«Քալէ դուն, քերթո՜ղ հայրենահալած,
Հո՜ւր, արի՜ւն երգէ ազատ լեռներու,
Քնարի զառամա՜ծ թելի մը փարած»,

Եւ հարցնելու յուսահատ՝

«Քաբէ՜... կեա՞նքն է աս»...

Այո՛, կեանքն է, այսօր ալ, երեք և աւելի տասնամեակ ետքն ալ տրուած հարցումին։

Յիշե՛նք նաեւ իր մէկ այլ քերթուածը, հատորէն դուրս մնացած, Հայու Զատիկ, որ արինաշունչ մարգարէութիւն մըն է հայու ճակատագրին, զոր կը նախատեսէ այնքան սրտագին տողերով․

«Քսան դարեր վերջ, ո՜վ Յիսուս հլու,
Դուն դարձեա՞լ աշխարհ կուգաս խաչուելու...
Դրախտիդ ակերէն արիւն քամեցին,
Խաչիդ քով հազար խաչեր գամեցին...
Մոռցեր ենք սիրոյդ պատուէրները քանի
Մենք հայհոյելով մութին մէջ կ'երթանք։

Սակայն երգեցէ՛ք, դուք զանգե՛ր հիւանդ,
Ու դո՛ւք մանաւանդ, հայու հնաւանդ
Զանգե՛ր՝ երգեցէ՛ք...: Մենք բաժան, բաժան,
Մենք Փրկիչ չունինք, մենք Մահն ենք դաժան:
Ալեկոծ նաւուն զանգերը վտա՛նգ
Կ'երգեն...: Երգեցէ՛ք, մենք մահուան կ'երթանք»:

(«*Ազատամարտ*», 19 *Ապրիլ*, 914)

Բանաստեղծը ան չէ միայն, որ կ'ոգեկոչէ անցեալը, ոչ ալ ան՝ որ ներկան կը տաղերգէ. բանաստեղծ է առաւելապէս ան մանաւանդ, որ ապագան, գալիքը կը նախազգայ, ապրողներու հոգիները արթնցնելով լոյսին կամ արեւին դիմաց, հին մարգարէներուն նման։ Սեւակի ազգային քերթողութիւնը օժտուած է այս շունչով, որ հեռատեսութիւն մը չէ, այլ ինքնաբուխ, անկեղծ, ու ատոր համար ալ՝ ուշագրաւ։

Ազգային լարին կից է ընկերային լարը՝ *իր քերթողութեան մէջ, որ կը ելլէ կեանքի ու մարդոց հակադրութիւններէն, յարաբերութիւններէն մեծատունին ու չքաւորին, գործատէրին ու գործաւորին, լուռ զանգուածներուն, որոնք կը քալեն կեանքի մութին ու տիղմին մէջէն, կարմիր դրօշ պարզած, քաղցած, լքուած ու արհամարհուած բոլորէն. հալածական հզօրներէն ու Աստուածներէն, դէպի անծանօթն ու անստոյգը վաղուան.*

«Լուռ կ'երթայի, խո՜ւլ բնազդի մը հլո՜ւ.
Նո՛ր օրէնքի նո՛ր նժար մը կերտելու»...

(«*Կարմիր Դրօշ*»)

Բանուոր, աղքատ, ընչազուրկ ու պոռնիկ ալ, զոհեր ընկերութեան բոլո՛րը, որոնք ֆիզիքապէս տանջուած այլ հոգիով ծարաւ՝ կը չարչարուին։

«Երջանկութեան յո՞րդ գետին քով՝ ծիլո՞ւ
Կը մեռնի առանց ումպ մը ըմպելո՞ւ»...

Անհատներ այսպէս, համբանք չունեցող բազմութիւններ, ա՛զգ մը նոյնիսկ, որոնք կը մղուին դէպի ըմբոստութիւն, դէպի արիւն ու արհաւիրք:

Այս գետնին վրայ, հետաքրքրական են իր քերթուածներէն Պոռնիկը, Այս Դանակը *կտորները, որոնք վեր են շրջանին հաւատարութենէն և սովորական տաղաչափութիւններէն:*

Ամբողջացնելու համար Սեւակի քերթողութեան անհանձնական, հանրային տարրերու նուիրուած մասը, աւելցնենք՝ որ մեր բոլոր բանաստեղծներուն մէջ առանձին տեղ մը կը գրաւէ ան, ոչ միայն իբրեւ գիտութեան մարդ, այլեւ իբրեւ իմաստասիրող միտք: Իր Մարդերգութիւնը *երկարաշունչ տեսակ մը վիպերգութիւն է, բովանդակ կեանքը ընդգրկող, ծնունդէն մինչեւ մահ.* Գիւղական եկեղեցիին մէջ, Գիւղական ճամբուն վրայ և Գիւղական գերեզմանատան մէջ *բաժանումներով: Զգայնութեան խոր պահերով խորհրդածութիւն մըն է ան կեանքի բոլոր երեսներուն վրայ, հայ կեանքով խորհրդանըշուած առաւելապէս, երբ, Արեւմուտքէն զգուած, երիտասարդ բանաստեղծը կը պոռթկայ քաղաքակրթութեան դէմ. յուզումով կ'ոգեկոչէ իր մանկութիւնն ու հայրենի գիւղը, անոր խոնարհ եկեղեցին, ու խունկին ու ծուխին մէջ, արդարութեան ու հաւասարութեան տեսիլքներէն կը տարուի:*

Ապա ճամբուն վրայ նստած՝ կեանքը կը վերլուծէ, բուռ մը փոշիին մէջ տեսնելով ճակատագիրը ազգերուն եւ անոնց փառքերուն, պոռթկալով «հապլիտ» օրէնքին դէմ, անհաւասարութեան իբր պատգամ, բոլորը ենթակայ՝ մահուան գերիշխան շունչին:

Յետոյ կ'անցնի անդամահերձութեան բուն կեանքին, մարդկային ներաշխարհին, պատռելով բոլոր պատրանքները – գիտութիւն, սէր ու յաւերժութիւն.– ստութիւն ու խաբէութիւն կոչելով այս ամէնը և միակ իրականը և տիեզերականը հռչակելով Մա՛հը։

. . . «Ինկայ ու մտիկ ըրի սգահար,
Ձայնի մ'որ քարին ներքեւ կը դողար.–
— Ե՛ս եմ, ե՛ս եմ, ե՛ս քեզ եղբա՜յր։ քեզ քո՜յր
Ե՛ս տիեզերքին հսկայ ա՛չքը կո՜յր.
Ե՛ս սկիզբ եւ վերջ, երախ ու արգանդ.
Ես ա՛յն եմ որ քեզ ծընաւ, ծնաւ, նաեւ ա՛յն
Զոր պիտի ծընիս: Ե՛ս ձայն լռելեայն.
Ես օրհնութիւնն եմ, բարիքը վերջին»:

Ապա եզրակացնելու համար

— «Ինձ Աստուած ըսին, իմ անունս է Մա՛հ»:

Մութ տեսիլքներով այս քերթուածը – ուրիշներու համար յուսահատութեան ալիք մը գուցէ – յուսահատութիւն մը ըլլալէ աւելի, պէտք է նկատել տիեզերական համազգացումի արտայայտութիւնը, որով տոգորուած էր Ինտրան ալ, այն տարբերութեամբ միայն, որ մինչ Ներաշխարհի հեղինակը հոգեկան ճամբաներով կը յանգէր նոյն եզրակացութեան, Սեւակ գիտութեան տուեալներէն կը բխեցնէ իր վճիռը։ Դիտել տանք անմիջապէս, թէ այս ոչ–անձնական տարրերը երգուած չեն բարձր շունչով, ոչ ալ մեծ արուեստով մը։ Սեւակի քերթողութեան այս բաժինները (ազգ, հայրենիք, ընկերային, իմաստասիրական տարրեր) չունին մեծաշունչ պատկերներ, թէեւ պատահօրէն թեւածող

տողերու և տուներու կը հանդիպինք։ Բայց, հոս էականը այն է՝ որ լայն է բանաստեղծի հետա-քրքրութեան շրջանակը և տուած է ան այս ամէնը՝ ո՛չ թէ իբրև գիտութիւն կամ ընկերաբանութիւն, այլ իբրև յուզումի պահեր։ Այս քերթուածները՝ դիտող աչքի մը, վերլուծող մտքի մը անդրադարձը կը կազմեն, խառնուած բանաստեղծ, այսինքն՝ զգայուն սրտի մը բաբախումներուն։ Բանաստեղծը, ճշմարի՛տը, այն չէ՞ արդէն, որ կեանքի երևոյթ-ներուն առջև, — շքեղ ըլլան անոնք թէ նսեմ, այ-սինքն՝ տրտում — կը զգայ յանկարծ, թէ սրտին զարկերը կ'արագանան ու միտքը կը խռովի. կը զմայլի կամ կը վրդովուի, բացատրութիւններ ո-րոնելով։

Հայրենիքը չէ երգած, հայրենիք ըլլալուն հա-մար պարզապէս, այլ որովհետև խառնուած է ան իր արիւնին, և անոր համար թափուած արի՛ւնը զգացած է իր երակներուն մէջ, ինչպէս չէ երգած ընկերային անարդարութիւնները, ընկերաբանու-թիւն կարդացած ըլլալուն համար, այլ որովհետև տեսած է իր երկրին մէջ ու այս մեծ քաղաքներու ընդերքին՝ ընկերային կարգերուն յարուցած անհուն ողբերգութիւնները։ Այս տրամադրութեամբ գըր-ուած են այս քերթուածները, ցօղուած իր սրտին անձրևէն, թէև ոչ-բիւրեղացած բանաձևումով յաճախ։ Չկայ շքեղանք. բայց չկայ նաև ձանձրոյթ և տափակութիւն. կա՛յ սակայն թարմութիւն պատ-կերներու, պարզութիւն ու նորութիւն զգայնու-թեան ու արտայայտութեան, ու ասիկա բաւական է, մանաւանդ եթէ հաշուենք անկէց ասդին անցնող երեք տասնամեակը։

Պարզութիւնը, որ յաճախ անփութութեան կը հասնի, և անկեղծութիւնը՝ որ տրամութեան կ'ըն-կերանայ, ինչպէս իր Փրցուած էջերը՝ նոյնպէս իր

քերթուածները համակրելի, հեռաքրքրական կը դարձնեն, տալով դէմքը բանաստեղծին, որ միանգամայն գաղափարապաշտ մըն է. որ աշխարհը չի գտներ այնպէս, ինչպէս որ պէտք է ըլլար ան. որուն համար քաղաքակրթութիւն կոչուածը կեղծիք մըն է. արդարութիւնը՝ առասպել մը. մարդկութիւնը՝ մեծ, անդէմ թշուառական մը, անիրաւ օրէնքներու և խարդախ կշիռքներու պաշտպանութեանը կռթնած։ Անկէ՝ վշտահար ու զզուած, նոր աշխարհի մը, անկարելի, այո՛, գուցէ անյոյս աշխարհի մը տեսիլքէն յափշտակուած կը յայտնուի ան։

Չունի լուծում, ինչպէս իր հայրենիքին արցունքը սրբելու, նոյնպէս ընկերութեան վիշտը ամոքելու համար. կը տենչէ, կը շօշափէ, կը զգայ մանաւանդ և կը զայրանայ ու կը պոռթկայ բանաստեղծի մը տրտում վրդովումովը, ու այսքան։

Նուա՞զ բիւրեղացում արուեստի ու արտայայտութեան միջոցներու մէջ. նուա՞զ գեղեցկութիւն, քան Վարուժանի քերթուածներուն մէջ կը գտնենք,— այո՛։ Բայց կրնանք ըսել, թէ առոյգ փոխարէն, աւելի ինքնեկ յուզում ունի և աւելի մտերիմ շունչ, իր լաւագոյն էջերուն մէջ։

Ու յետոյ պէտք չէ մոռնալ, որ դեռ հազիւ 24 տարեկան է, երբ աշխարհին կը բախի և կը ճանչնայ զայն, կ՚ըմբոստանայ անոր դէմ։

Տխուր է բանաստեղծ Սեւակը, որ զգայուն է մանաւանդ բնութեան գեղեցկութիւններուն առջև, բաց ու լայն պատուհաններով կեանքի հանդէպ։

Ունի բնութեան պաշտամունքը, Արեւելքի վառ գոյներուն, վերջալոյսի բոցերուն, որոնք երազանքով կը լեցնեն զինք։ Ունի պաշտամո՛ւնքը մանաւանդ լեռներու վեհապանծ գեղեցկութիւններուն, կամ լիճերու խոնարհ ծփանքներուն, որոնք մրմունջի կը փոխարկուին։ Պաշտամունք մը, սակայն, որ

վերացական, ցնորական տարրերէ կամ մտահայեցողութիւններէ չէ բաղկացած, այլ ճանչցուած, տեսնուած ու «ապրուած» տարրերէ. ինչպէս կ'ըսեն։ Սկիւտարի վերջալոյսները, ծիրաններու բարձունքները, Լեմանի լիճը, — ահա՛ մէկ քանին իր ներշնչման աղբիւրներէն, որոնք ներկայացուած են սրտով, կենդանի գոյներով և ճշմարիտ յուզումով։ Արեւելքցի է, և իրա՛ւ։ Անկարելի է Սկիւտարի բարձունքէն դիտել մայրամուտ արեգակը և յուզումի ու երազանքի մէջ չընկղմիլ. չհամակուիլ սիրոյ անհուն կարօտով։

Իր բնանկարները նկարչական են նախ, գոյներով վառ ու կենդանի, զուսպ, ու խիտ.

«Ու իրիկուն է արդէն. հով ու ալիք կը հեւան.
Երազներու գոյնին պէս՝ մութն իր քողը կը թափէ.
Հեռուէ՜ն հեռու, մենաւոր տրտմութեան մէջ իրի-
կուան
Ուշ մնացած թռչուն մ'է որ դէպի սար կ'շտապէ»:

Բայց, նկար չէ միշտ իր տուածը.

Նկարը՝ առանց գոյնի, առանց բանաստեղծութեան՝ պատկեր է. գիծ ու գոյն միայն։ Սեւակ գիտէ կեանքը նկարին խառնել, ինչպէս Արեւելքը քերթուածը կը վկայէ, ուր Սկիւտարի ծովահայեաց բարձունքի վրայ՝ իրիկնամուտի փաղփուն ալիքներուն տակ կը կեցնէ «փիլիսոփայ» էշը, Լը Ռոնդ տը Լիլեան պատկեր մը գծելով. կամ կը խառնէ կեանքէն այլ էակներ կենդանի. ինչպէս Կարապները, որոնք թռչուն չեն միայն, այլ բնազդէն յուզումնավար՝ խորունկ մէկ արտայայտութիւնը սիրոյ, մարդիկն իսկ խռովելու աստիճան.

«Գիւղերուն լո՛յսը կը ցոլայ հեռուէ՜ն.
Վերը՝ ծո՛ւխը ծիւրաներուն հեռակայ.

Աւելի՛ վեր՝ Ալպեանները համօրէն.
Աւելի՛ վեր՝ Երկինք կանգներ է վըկայ...

Վա՛րը, քնացող ջուրին վըրայ, տրտմաբար,
Վեհ պարտքի մը գիտակցութեամբը լեցուած,
Բերան բերնի, վիզը վիզին, անբարբա՜ռ,
Կարապները կը մնան լո՜ւռ, քարացած...

Աւելին դեռ. ան գիտէ բնութեան հետ խառնուիլ, նոյնանալ և իր վիշտը յանձնել անոր, երբ սրտագին խօսք կ'ուղղէ վտակին. «երնէ՜կ» տալ անոր, Ջուրին, որ մրմունջ է յաւիտենական, որ երգ է ու լաց յաճախ՝ բանաստեղծին, իրեն համար, որ այսօր կայ ու չկայ վաղը, մինչ Ջուրը՝

«Երնէ՜կ քեզ, վըտակ, մեռնիլ չունիս դուն»,

Եւ

«Մինչ յաւերժօրէն կեանքը զուարթուն
Պիտի կարկաչէ, քու ջուրդ յարաշարժ,
Հեգնելով արուեստն ու կեանքը մարդուն...
Ո՜վ անմահութեան ըստուեր գետնաքարշ,
Վըտա՛կ, երնէ՜կ քեզ, մեռնիլ չունիս դուն»:

Յետոյ, բնութենէն ետք, ի՛ր սիրտը անհա-սիրով, անուրջով և յուսախաբութեամբ լեցուած սիրտը, որ կ'ոգեվարի բնութեան հետ, կը յուզուի բնութեան հանդէպ — մարդ, թռչուն, լեռ թէ լիճ — անդրադառնալով ի՛ր անձին, իր սեփական անուրջներուն ու հրճուանքներուն: Այս սիրտը կը բացուի երբեմն փոքրիկ աղջկան մը դիմաց, որ «մրմունջի» կը կարօտէր, մինչ «գուժկան մունջը» ընտրեր է. կամ կը յիշէ իր հին պատրանքները, երբ ա՛լ չկան անոնք. երբ «սիրոյ նաւերը»,

տառապանքները բացած հեռացած են («Սիրոյ մըր-մունջ») կամ երբ կարօտագին կը կանչէ իր սէրը «անուրջի ճամբաներ»էն («Եկո՜ւր»). կամ երբ կ'ո-գեկոչէ հին եղանակ մը, ձայնի ծուէն մը, անար-ուեստ բարբառ, ուր կը գծուի սակայն սիրուած էակին մարմինը, և որ արցունք ունի իր մէջ և արցունք կուտայ ունկնդիրին.

«Երգը մեռա՜ւ, հեռուն, անհե՜տ…
Բայց ա՛յդ չափով, ա՛յդ յանկերգով,
Պատուհանիս գիծերին քով,
Հոգիս կուլայ դեռ երգին հետ…»։

Կամ երբ յոգնած ու յուսախաբ սրտով, կ'ուզէ հեռանալ աշխարհէն, մարդերէն, կեանքէն, լոյսէն, մութին մէջէն։

«Անհիւթանա՜լ, անրջանա՜լ, վըսե՜մ, վէ՜ս,
Երթա՜լ՝ անցայգ, անայգ, երթա՜լ վերջապէս,
Աչքերը գո՛ց, ցայգաշրջի՜կ խեղճին պէս…»։

Տրտում հոգի մըն է Սեւակի հոգին, յուսա-խաբ, վշտահար ու լի՛ մշուշով, «բաոթէլի մութ դաշտանկար մը», ինչպէս ինք կ'ըսէ։

Ճիշդ է, Սեւակի սէրը ոչինչ ունի եղերական. ո՛չ Դուրեանի ցաւագին ճենճերումները, ոչ Մեծա-րենցի նրբին տարփանքները, ներսէն քաղող, ոչ Զա-րիֆեանի քնքշութիւնը, բայց ունի իրաւ ու մարդ-կային գիծերը սիրոյ։ Բանաստեղծին սիրտը ճանչ-ցած է կեանքին դառնութիւնը, և երազանքին կ'եր-թայ, ճանչցած է կինը, անոր երանաշունչ սէրը, բայց նաև նենգ քաղցրութիւնը, և յուսախաբ եղած. ապրած է պահեր, խորունկ տարփանքներով, ու յե-տոյ, ամայի հոգիով, կը փնտռէ ղանոնք ու կը լեց-

ուի անցեալով։ Անցեալով, ուր «լացող դէմքեր» կան, պաշտելի և սփոփարար։

Ոչ խորունկ, եղերական սէրեր, ոչ ալ մահաշունչ յուսախաբութիւններ՝ այլ պարզ, միջին, մարդկային, այսինքն՝ իրաւ սէր մը, որ հարազատ ու մտերիմ կրնայ ըլլալ բոլորին։ Դուրեանի սէրը շատ է եղերական. Մեծարենցինը՝ շատ ընդգծալի, մինչ Սեւակինը՝ ծանօթ բոլորին. այսինքն՝ սէր մը, որ իմս ու քուկդ կրնայ ըլլալ, իր երջանկութեան պահերով ու տրտում ու յուսախաբ վայրկեաններով։ Սէր մը, որ երբեք առանձին չէ, ոչ ալ ամբողջ կեանք մը, այլ կեանքի մէկ մասը։

Հետաքրքրական ուրիշ յատկանիշ մըն է Սեւակի գրականութեան մէջ այն՝ որ ո՛չ բնութիւնը, ոչ կեանքը, ոչ ալ բնանկարը կամ սէրը առանձին չեն։ Անոնք, շատ յաճախ, կը ներկայանան միասին, բազմատարր, ինչպէս կեանքը, տիրական ու շեշտուած գիծով մը։ Բնանկարին՝ սէրը խառնուած է, ինչպէս սիրոյ՝ խառնուած են բնութիւնը, կեանքն ու խորհրդածութիւնը, և անշուշտ ատոր համար ալ հետաքրքրական ու կենդանի են իր քերթուածները, նոյնիսկ տկարները։

Իր արուեստը.— Պարզ է ան. այսինքն՝ չունի տաղաչափական զարտուղութիւններ, ոչ ալ տուներու, տողերու կամ ձեւերու ինքնատիպութիւններ։ Սովորական քերթուածներ են իրենները, երբեմն շատ երկար, երբեմն ամփոփ։ Կրնանք ըսել՝ թէ առաջնակարգ արուեստագէտ մը չէ Սեւակ, որովհետեւ քիչ են իր այն քերթուածները, որոնք վիրաւոր չըլլան բառերու, պատկերներու, երաժշտութեան կամ խորհրդածութեան մեղքերէն։ Կարապները, Պատասխանը, Երգը, Երթալը, Հին եղանակը, Սիրոյ մրմունջը, և ուրիշ մէկ երկու քերթուածներ՝ գեղեցկագոյնները կը կազմեն, ուր զգացում ու

արտայայտութիւնը կը հաւասարակշռուին ու իրեն համար գրեթէ վերջնական կաղապար կը հագնին։ Ժամանակակից է Վարուժանի ու Սիամանթոյի. Մեծարենցի և Զարքեանի գրականութեանց, բայց ո՛չ մէկուն շունչն ունի, ոչ միւսին թափը, ոչ ալ վերջիններու նրբախոյզ արուեստը։ Սակայն, աւելցնենք անմիջապէս, որ ունի անոնց չափ անկեղծութիւն, անոնց չափ ոգի և նաեւ լայն հորիզոն, փորձառութիւն կեանքի ու մարդոց։ Ունի հարուստ ու բազմակողմանի խառնուածք։ Իր քերթողութիւնը — ինչպէս իր ամբողջ գրականութիւնը — կրնանք ըսել աւելի լայնածիր է, եթէ դեռ պակաս է՝ ձեւով ու արտայայտութեամբ. լայն հորիզոնով, քանի որ կ'ընդգրկէ ազգն ու հայրենիքը, կեանքն ու իմաստասիրութիւնը անոր, և իր հոգիին հետ բնութիւնը։ Կազմակերպուած միտք մըն է ան և դժգո՜հ ներկայէն, տարուած է ապագայ տեսիլքներէ և հեռանկարներէ։ Թռուպատուրները, այս տեսակէտէն, յատկանշական քերթուած մը կը կազմէ, ուր գեղեցկօրէն կ'արտայայտուին աշխարհն ու կեանքը, մարդն ու սէրը, վիշտն ու ուրախութիւնը, տրուած՝ կենդանի պատկերներով, բազմասարսուռ, այլ միաձոյլ երգի մը նման, իր սրտէն ու մտքէն բխած, այսինքն իր բովանդակ էութենէն։

Բայց, ինչ որ իր գրականութեան արժէքը կը բարձրացնէ, այն է՝ որ իր ժամանակին մէջ Սեւակ կրցած է նոր մնալ և նոր պահել իր խօսքը։ Չէ եղած հին ու տափակ, ոչ միայն ընկերային երեւոյթներուն հանդէպ, այլեւ իր բոլոր երգերուն մէջ։ Կրցած է վե՛ր մնալ հռետորութենէ, գիրքերէն ու սուտ տպաւորութիւններէ։ Կրցած է պահել չափի զգացումը և մնալ իրականութեան խարիսխներուն վրայ։ Ըսինք թէ քիչ են իր քերթուածները, իբր ամբողջութիւն, բայց քիչերը կարելի է գտնել իր

քերթուածներէն, որոնք չունենան բեկորներ իր հարուստ հոգիէն։ Պատկեր մը, տող մը, տուն մը, խօսք մը, խորհրդածութիւն մը, էջ մը կը կեցնեն ձեզ յաճախ, անկեղծութեան ջերմ ու ինքնաբուխ մթնոլորտէ մը շրջապատուած։ Երբեմն ձեզի կը թուի լսել՝ Մեծարենցը, երբեմն՝ Եղիշէ Դուրեանը, Վարուժանը և յետոյ Զարիֆեանը, որ իրմէ վերջը եկած է սակայն։ Փոխադարձ ազդեցութիւննե՞ր թէ զուգադիպութիւն։ Ո՛րն ալ ըլլայ, վկայութիւն մը՝ թէ խառնուածքէ մը, անհուն տաղանդէ մը լոյս մըն է տրուածը. ճառագայթ մը։

Քերթողութիւնը այն դաշտն է, ուր մէկ ծաղիկով իսկ կրնայ գարուն գալ։ Սեւակ ունի մէկէ աւելի ծաղիկներ և ցրուած բազմաթիւ թերթեր, թարմ ու առատ բուրմունքով։ Աւարտուն չըլլալն ալ գեղեցկութիւն մըն է, յաճախ. Սեւակի գրականութիւնը այս անաւարտին գեղեցկութիւնն ունի։ Ու այսպէս է ան, երբ բարձր արուեստին կը դիմէ, կամ աւելի պարզ ու մտերիմ եղանակներու, աշուղական երգերու։ Այս վերջինները մասնաւոր համ մը, շնորհ մը կ'աւելցնեն իր գրականութեան, իրական և յուզիչ տողեր ցանելով, առնուազն.

«Իմ կեանքս թող առուին երգին պէս ըլլայ,
Ու երգս անուանց կրկնումն ըլլայ թող յաւէ՜տ,
Իմ կեանքս թող մո՜ւր ջրվէժին պէս ըլլայ,
Ու դէպի քեզ անկում մ'ըլլայ փառաւէ՜տ.
Իմ կեանքս թող առուի երգին պէս ըլլայ...»։

Իր լեզուն ու ոճը պարզ են, զուսպ, պատկերալից և ինքնաբուխ։ Մթութեան ոչ մէկ հետք, և ոչ մէկ ճիգ։ Եթէ չունի վերջնական արտայայտութիւն, ոճի բիւրեղացում, ունի սակայն թարմութիւն, նորութեան զգացում, և ան՝ անո՛ր համար

որ շատ փնտռտուք չունի, ոչ ալ ինքնատիպ երեւ-
նալու մտահոգութիւնը։ Գաւառի շունչը կայ իր
տողերուն վրայ և կեանքի մարդոց աշխոյժը։

Դիւրին չէ ճշդել թէ ի՛նչ կը բերէ բանաստեղծ
մը։ Բայց, կրնանք ըսել, թէ Սեւակ պիտի մնայ
մեր գրականութեան մէջ իբրեւ թուականի մը
կապուած անուն մը, իսկ իր կարգ մը քերթուած-
ներով՝ բովանդակ հայ գրականութեան կապուած
դէմք մը։ Իրական զգացումներ, բազմալար քնար,
պարզ ու պարկեշտ տաղեր, իրականութիւն ու
կեանքի զգացում, գիտութեան նպաստովն ալ. — ա-
հա՛ յատկանիշները իր քերթողութեան, ուր չեշ-
տուած տեղ ունին նաեւ բնութեան ու կեանքի գե-
ղեցկութիւններուն հանդէպ յուզումը, անոնց հաս-
նելու ձգտումը և չկարենալ հասնելուն համար
զգացուած դառնութիւնը։

Արձակագիրը.- Բանաստեղծէն ետքը կը յայտ-
նուի արձակագիրը, որ սակայն կը հասնի առաջինին։
Աւելի ազատ է հոս ու զերծ չափի կաշկանդումնե-
րէն։ Հոս բժիշկն է որ կը խօսի անշուշտ, առաւե-
լապէս, բայց բանաստեղծ-բժիշկը, որ մարդոց ցա-
ւերը կը պատմէ, կը նկարագրէ, կը վերլուծէ,
մարմիններէն հասնելով հոգիներուն։ Գիտութեան
դաշտին մէջ կը շրջի, բայց սիրտը յուզումով ու
գուրգուրանքով համակուած, դժբախտ ու հիւանդ
մարդոց, անոնց մարմիններուն, անոնց հոգիներուն
հանդէպ։

Իր արձակը բիւրեղացած չէ այնքան, որքան
Սարգիս Մինասեանինը, ոչ ալ իր վէպը այնքան
արուեստ ու հոգեբանութիւն ունի, որքան Զօհրա-
պինը, բայց կենդանի է. բաբախուն իրականու-
թեամբ, գիտութեամբ և զգացումով։ Աւելի է՝
քան հրապարակագրութիւնը. թէեւ նոյն ճամբանե-
րուն վրայ. գրականութիւն դարձած է, թէեւ իբրև

գրականութիւն չէ որ տրուած է անոր: Ինչպէս իր քերթողութեան մէջ, հոս ալ գիտունը հաշտ է արուեստագէտին հետ, և, տարակոյս չկայ, որ առաջինը ծառայած է վերջինին, հասնելու համար իրականութեան, երազով յագեցած և գրուած միշտ գաղափարապաշտական ամպհովանիի մը տակ:

Սեւակ իր Փրցուած էջերով ալ պիտի յիշուի մեր գրականութեան մէջ. մանաւանդ որ իրն է առաջնութիւնը՝ գիտութիւնը վիպայնացնելու և ժողովուրդին հասցնելու շարժումին մէջ: Աւելցուցէք դեռ հայու հոգին, տաք ու հարազատ բարբառով, որ կը խօսի շատ մը էջերու մէջ, ինչպէս Կռունկը և Փուխանն հարսնիքի չքեղ կտորներն են, ու այն ատեն պարզ կ'ըլլայ համակրանքի ու հետաքրքրութեան այն յորդ ալիքը, որ ստեղծուեցաւ այս գրուածքներուն լոյսընծայման առաջին իսկ օրերուն, որոնք կը շարունակուին դեռ:

Ինչ կերպով ալ մօտենանք իր գործին, բանաստեղծին է որ կը հանդիպինք. բանաստեղծին՝ որ դեռ ծաղկած չէ լիապէս, ոչ ալ բիւրեղացած, բայց որ գիտէ յուզուիլ ու յուզել, գիտէ պատմել, նկարել, նկարագրել ու խորհրդածել, ու, մանաւանդ, գիտէ գծել ու մատնանշել տեսիլքներ՝ որոնք մերը կը դառնան շուտով, ցեղային շունչով ալ տոգորելով մեզ :

Այս երիտասարդ բանաստեղծն է՝ որ փշրուեցաւ կեանքի կէսը չապրած, երբ նոր սկսեր էր խօսիլ աշխարհի՝ կեանքէն ու մահէն. գեղահաս մարգարէի մը լեզուով, ատոր համար ալ կրկնապէս ողբալի վախճանով:

Ամէն երիտասարդ խոստում մըն է. անհունութիւն մը գրեթէ. լինելութիւն մը. առեղծուած մը՝ որ կրնայ աշխարհը կերպարանափոխել: Իսկ ամէն երիտասարդ բանաստեղծ՝ ապագային նա-

ուած մարգարէի խառնուածք մըն է, որ նոր երկինքներու հեռաւոր գեղեցկութիւնները կրնայ բանալ և անոնցմէ նոր ու աստուածաբարբառ պատգամներ ցօղել։ Այս երկնատարր բանաստեղծն է, որ հազիւ քանի մը էջ թոթոված, խեղդուեցաւ իր արիւնին մէջ, թողելով մեզ իր լուսափայլ յիշատակը միայն և իր բազմաշնորհ, հազիւ ծաղկած գրականութենէն քանի մը էջ։ Վկայութիւն անոնք՝ իր հարուստ խառնուածքին, ինչպէս ինքը վկայութիւն մը կը մնայ իր ժողովուրդին համար, սրտայոյզ խորհրդապատկերը անոր, իր կեանքովը, փշրուած երազներովը ու շնորհներովը և, նաև, եղերական իր ճակատագրովը ։

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ

Մեռաւ Դուրեանն ալ։

Մարդ էր, մահկանացու եւ անշուշտ պիտի մեռնէր. ու մեռաւ։

Ծեր էր. սարսած առողջութեամբ և յոգնած։

Ու մենք ալ, թերեւս իրեն հետ, հաշտուած էինք մօտալուտ մահուան մը չարաշուք գաղափարին հետ։

Բայց կը վարանիմ հաւատալու հեռագրին, որ սգաւոր լուրը կը բերէ. հետագայ գրութիւններուն՝ որոնք մանրամասնութիւններ կուտան իր վերջին տանջահար օրերուն ու վայրկեաններուն մասին։

Չեմ հաւատար ո՛չ թէ իրողութեան, այլ կարելիութեան։

Կան մարդիկ, որոնց մահուան հետ չի հաշտուիր մարդկային միտքը. կը թուի՝ թէ անոնք ծնած են քանի մը դար առաջ և չեն գիտեր թէ ի՛նչպէս, մեծցած ու մօրուք ձգած են, ու այդպէս ալ սահմանուած են մնալու թռչող ժամանակին ու յեղյեղուկ պատմութեան ճակատին, մագաղաթներու լուսեղէն

պատկերներու նման։ Կամ՝ ինչպէս տաճարներու խորափոր քանդակները, որոնց վրայէն ժամանակը կը հոսի ջուրի մը պէս ու կը լուայ. կ'ողորկցնէ։

Մարդեր կան, որոնք այս կեանքին են յաւերժօրէն, նախ քան յաւիտենականութեան սահմանն անցնիլը։ Այս քաղցր պատրանքը ոչ միայն մեծ դէմքերու, այլեւ խոնարհ ու շատ սիրելի դէմքերու համար ալ, հասարակաց է ամենուս։ Մեր հոգիներու մէջ ինկած առաջին պատկերները կը մնան միշտ, կ'ապրին իրենց կախարդական հմայքով։

Մեռա՞ծ են իսկապէս քաղցրադէմ Վարուժանը, հաստակազեղ Խաժակը, բազմատաղանդ Զօհրապը, որուն գունտ ու կլոր հասակը կը տեսնեմ դեռ մեծ ու ոճրագործ քաղաքի մը պողոտային վրայ, դժոխային օրերու սկիզբը։

Այս եւ նման անձերը կ'ապրին դեռ մեզի համար, իրականութեան պատրանքով. ոսկի՛ պատրանք՝ որուն մէջ պէտք է փնտռել թերեւս անմահութեան, անդրաշխարհի խորհրդաւոր գաղափարը։

Դուրեան այս մարդերէն էր։ Մենք կը յամառինք չհաւատալ իր մահուան, որովհետեւ իր կեանքը մեծ չափերով խառնուած է մեր կեանքին ու մեր օրերուն. մեր մտաւոր ու հոգեկան տագնապներուն, մեր ձգտումին՝ մարդու բարձրագոյն տիպարներ ստեղծելու։

* * *

Այս ամէնը ճիշդ է, բայց եղերականօրէն ճիշդ է նաեւ այն՝ որ Դուրեանը այս աշխարհէն չէ այլեւս։

Կորուստ մը, որ դարման չունի։

Կը մեռնի՝ փառքի ու համազգային փառաբանութեան վաղորդայնին, երբ տակաւին անոնց արձագանգներով լեցուած է մթնոլորտը։ Մահը կուգայ խինճոյքի ու տօնախմբութեան մը մէջտեղին պատա-

հած, յանկարծօրէն պայթած եղերերգութեան մը նման։

Ո՞վ հեգնութիւնը կեանքին։

Թշուառութի՛ւնը մարդկային ճակատագրին։

Բայց, այսպէս ալ ըլլալու էր։

Ծափերու ժխորին մէջ, օրհնութիւններու և երգասացութիւններու աղաղակներուն մէջ, որոնք, յանկարծ, չարածիծաղ կախարդութեամբ մը, ագերգութեան կը փոխուէին։

Արժանի են մեծ դէմքերը՝ մեծ, թատերական, ողբերգական մահերու։ Ու Դուրեան կը մեռնի այն ատեն, երբ ամենէն աւելի հաստատապէս համոզուած էր՝ դեռ տասնամեակի մը համար ալ, մահուան մանգաղին տակ, անգամ մը ճակատելէ ետք անոր, իր շքեղ հասակով ու կերպարանքով։

Այսօր, յեղակարծօրէն, յուշի կը վերածուի այս մեծ Յուշարարը։ Ու երբ իր մասին կը մտածենք, մէկէն, աստուածային նկարչութեան երանգապնակը կը դրուի մեր առջեւ, ուրմէ հարուստ գոյներ ձգուած են իրեն ու իր ընտանիքին վրայ։ Տարօրինակ հմայք մը ունի իր անունը, ուր կայ ոսկի ցուլքը բանաստեղծ եղբօրը, հին մարգարէներու իմաստութիւնը և սրբակրօն արուեստագէտի կախարդանքը, ֆիզիքական արձանային գեղեցկութեան մը հետ։ Քիչ անգամ այսքան ներդաշնակութիւն կազմած են հոգին, մարմինը ու կեանքը։ Երրորդութիւնը հազիւ թէ բնակած ըլլայ, այսքան անխարդախօրէն, մարդու մը մէջ։ Դուրեան այդ հազուագիւտ քիչերէն էր։

Նոր՝ ոչինչ ունինք իր մասին, յարգանքի խոնարհ տողերու մէջ։

Բայց մահը, որ կ'արձանացնէ ու կը խտացնէ մեռնողներու ցրուած ճառագայթները, կը հարկադրէ որ խօսինք իր մասին։

Առաջին ու անմիջական տպաւորութիւնը որ

կը մնայ իրմէն՝ մարդկային գերազանց տիպարի մը տպաւորութիւնն է, դասական մեծ տիպարներու գեղեցկութեամբ, որոնք պատմութեան մէջէն կուգան մեզի, պարբերաբար, առատաձեռն ընծայումով մը։

Բազմաշնորհ ու բազմատաղանդ. մեծ Սերմնացան մը՝ հոգեկան, բարոյական ու մտաւոր դաշտերուն վրայ։ Բայց, ամենէն աւելի՝ մեծ արուեստագէտ մը, իր բովանդակ էութեամբ։ Անիկա խօսեցաւ, գրեց, հաւաքեց, դաստիարակեց ու աղօթեց, և ապրեցաւ իբրեւ արուեստագէտ։ Հմտութեան ընդարձակ աւազան մը եղաւ ինք, ուր մարդկային ծանօթութիւններու գետերը թափեցան, պղտոր, աւազուտ ու բազմատարր ջուրերով։ Բայց արուեստագէտի իր խառնուածքը քամեց, զտեց ու բիւրեղացուց ամէն բան, գուղձը տրորեց ու հասաւ ոսկիին, զոր ձուլեց գուրգուրանքով, յափշտակութեամբ, ազնուութեամբ գրեթէ։

Ուրիշներ՝ իր տեղը՝ նոյնքան առատութեամբ պիտի ողողէին մեր մտաւոր անտիրական անդաստանը։ Դուրեան գոհացաւ պաղպաջուն ու մաքուր առուներու քանի մը թեւերով. ժլատ՝ չեղաւ ան, հակառակ շատերու պնդումին։ Արուեստագէտի վերապահութիւնը ունեցաւ միայն։

Այսօր կարելի է խօսիլ այլեւս։

Քիչ գրեց ու կարճ. հատորներ չունի։ Ի՞նչ լաւ որ չունի։ Թո՛ղ յուսախաբ ըլլան անոնք, որ անպատճառ խոշոր պնակներու մէջ լեցուած կերակուրները կը փնտռեն, բանջարեղէնի ճաշակն ունին։ Բայց ինչ որ տուաւ, կը ներկայանայ անուրանալի արժէքով։ Կարծիքներ յայտնեց, դատումներ ու մատնանշումներ ըրաւ, որոնք նորութիւն էին, թափանցումի, երկարատեւ պրպտումի, վերլուծումի ու խորհրդածութեան արդիւնք։ Օրմանեանի առա-

տութիւնը չունեցաւ, բայց իր էջերը աւելի՛ն կ'արժեն, քան համբաւաւոր պատրիարքին հաստ փորով հատորները։

Դուրեան միայն մէկ հատոր քերթուած տուաւ, («Հովուական Սրինգ»), ուր աստուածաշնչական էջերէն խօսեցաւ. բայց այդ նիհար հատորը, իր մէկ քանի լաւագոյն կտորներովը — Սրինգ, Անառակը, Մի մերձենար յիս, Եմմանուէլի ճամբորդները, Այրիին զրոյցը, Կոյսին պատկերը եւայլն.— երկար պիտի ապրի հայ քերթողութեան մէջ, առանձին և թերեւս առաջին տեղը գրաւելով, իբրեւ խորհուրդի ու խորասոյզ կեանքի արուեստագէտ-կրօնաւորի մը խոյանքներովը համակուած քերթուածներու փունջ։ Ինչպէս իր եղբօրը Իմ մահը, Տրտունջքը, Լճակը, նոյնպէս իր Աւետարանին էջերուն վրայ շրջող կիներուն նուիրուած քերթըւածները (Մի մերձենար յիս, Այրիին զրոյցը, Կոյսին պատկերը), նոյն խառնուածքը կը մատնեն։ Պետրոսին մէջ՝ խորտակուած սէրն ու վիշտը կը խօսին, Եղիշէին մէջ՝ զսպուած ու աւետարանական կրակներէն թրծուած սէրը կը ծաղկի, խորհուրդին սփոփարար մշուշովը պղտորցած։

Նոյն երակն է կը բաբախէ երկուքին մէջ ալ. օրհնեա՛լ ընտանիք։

Բանաստեղծին քով՝ նոյնքան մեծ ու ներշընչող է իր մօտ ուսուցիչը։ Ո՛չ այն ուսուցիչը՝ որ հմտութեան շտեմարաններ կը բանայ միայն աշակերտին առջեւ, այլ ա՛յն ուսուցիչը՝ որ գիտէ կախարդական դարձնել մարդկային մտաւոր կեանքը. յափշտակութեամբ լեցնել աշակերտութեան հոգին. ոգեւորել զայն աննիւթական, այլ բարձրագոյն հաճոյքներով։ Այնքան խորունկ ու անջինջ էր իր տպաւորութիւնը, որ մինչեւ իսկ ամենէն ցամաք միտքերը, ամենէն գործնապաշտ ուսանողները, յաճախ, մոլորանքը կ'ունենային արուեստի սահ-

մաններուն մօտենալու։ Եւ դեռ պէտք է աւելցնել՝ թէ հոգիները այս յեղաշրջումը կը կատարուէր առանց դասախօսին ուղղակի միջամտութեան. առանց իր գիտութեանը, և շնորհիւ միայն արուեստագէտի իր հզօր խառնուածքին ու թողած ստեղծագործ տպաւորութեան։

Մեծ էր իր մօտ վարդապետը, գրագէտը, եկեղեցականը, ուսուցիչը, քարոզիչը, բայց բոլորը պզտիկ, մանկի էին արուեստագէտին մօտ, որ վարեց իր բովանդակ կեանքը այս աշխարհին մէջ, ուրկէ անցաւ ան մոգական ժպիտով, որ յաճախ, համով ու խորունկ ծիծաղի մը կը փոխուէր։

Դուրեան կրնայ ըսել՝ թէ իր կեանքը, ի՛նչ գինով ալ առնուի մարդոց կողմէ, արուեստի գործ մը եղաւ, Օսկար Ուայլտի բացատրութեամբ, սա՛ տարբերութիւնով միայն՝ որ Դուրեանինը բարոյականութեան ու իմաստութեան դժնդակ, այլ մեծաշուք պատատաններովը հագուած Միաց։ Քերթուածներ շատ գրեց ու թարգմանեց, բայց իր մեծագոյն քերթուածը՝ ապրուած ու իրականացուած իր կեանքն եղաւ, նուիրուած Հայ Մտքին, Եկեղեցիին ու Բարոյականի բարձրագոյն ծառայութիւններուն։ Ծառայութիւններ՝ որոնք պաշտամունքի վերածուեցան, այլամերժ յափշտակութեան և աշխարհուրացութեան։ Այս ուրացումը, աշխարհի այս կամաւոր ժխտումը մեծ արուեստագէտնե՛րը միայն կրնան, հոգիով մեծ մարդերը, յանուն բարձրագոյն վայելքներու։ Ասոր համար է որ կ'ըսենք, թէ իր մէջ բնակող բազմաթիւ անձնաւորութիւններէն մեծագոյնը՝ մարդն է, – բոլորին համադրոյթը։

Այս մարդը՝ անսովոր էր։

Դուրեան անոնցմէ չէր, որ ինք երթար կեանքին, կեանքի տիղմերու մէջէն, հզօր թափով,

ճամբայ բանալու։ Կեա՛նքն է որ իրեն կուգար, ու ինք՝ վեր կը մնար կեանքի առօրեայ շարժումներէն։ Ծովափնեայ ապառաժներուն նման՝ կեանքի ծովը ծեծած է զայն իր ալիքներով, բայց ինք, անսասան, գիտցած է պահել իր մտաւորական ու հոգեկան ինքնիշխան դիրքը, արուեստագէտի ու իմաստունի ակնարկը ձգելով աշխարհը վարող կիրքերուն, անձերուն, փոքրոգութիւններուն ու ցանկութիւններուն վրայ։

Լուռ պայքարով, փղոսկրեայ աշտարակ մը չինած էր ինքն իրեն համար. մոռցեր էր աշխարհը, թէև անոր մէջ էր յաճախ։

Եղան մարդիկ, և շատ, որոնք մեղադրեցին զինք՝ իբրև գործի մարդ, վարչական ու կռուի առաջնորդ կամ պատրիարք։ Բացատրելի՛։

Դուրեան չեղաւ երբեք առօրեային, ժամանակաւորին ու անմիջականին մարդը։ Անիկա եղաւ ընդհանուրին, մարդկայինին, հասարակացին ու, եթէ կարելի է ըսել՝ յաւերժականին մարդը։ Առօրեային ու մասնաւորին մէջէն իսկ՝ անիկա գիտեց յաւերժականն ու ընդհանուրը։ Եղաւ իմաստութեան ալիքներուն մէջ ընկղմած մարդ մը՝ որ հեռաւոր նաւահանգիստներու մասին մտածեց, փոխանակ գոհանալու առժամեայ ու պատահական, թերևս խախուտ կայաններով։

Ի՛նչ ըրած են ու կ'ընեն «վարչագէտ» ու «գործնապաշտ» կոչուած մարդերն ու առաջնորդները, որոնք, յաճախ, փոթորիկներ կը ստեղծեն։ Կիրքեր կը գրգռեն, պայքարի հրդեհներ կը վառեն ու այդ հրդեհներուն ցոլքովն իսկ կը զարդարուին, մեծաշուքինդ առասպելներ ալ հիւսելով իրենց անունին շուրջ։ Դուրեան չեղաւ շեփորի մարդը և իբրև ճշմարիտ իմաստուն, հեռու մնաց վճռականութենէ,

կտրուկ կարգադրութենէ ու յանկարծական ու թատերական քայլերէ։

Անիկա վարանումները նախընտրեց՝ ոչ թէ կորովի պակասէն, այլ որպէսզի քիչ հեռացած ըլլար արդարութեան, ճշմարտութեան բարձրագոյն զգացումէն, կարելի չափով մը։ Իր զոյգ պատրիարքութեանց ընթացքին, մանաւանդ վերջինին, այս գիծը կը յատկանշուի։ Լուռ ու խաղաղ գործեց ան՝ իր անձին հմայքովը։ Իր բարոյական կերտուածքովը աւելին ըրաւ ան, քան համբաւաւոր վարչագէտները պիտի ընէին։ Գործեց ան փոթորիկները հանդարտեցնելով, չարաշահները ամօթահար ընելով ու գործօն կեանքի մղելով ամէնքը, առանց պարտադրութեան, այլ միայն իր անձին օրինակովը։ Համբերութիւն պէտք է ունենալ Դուրեանի գործին պտուղը տեսնելու համար.— ահա՛ թէ ինչու շատեր կը սխալին, երբ թեթեւ ու շուտիկ տպաւորութեամբ չափելու յանդգնութիւնը կ'ունենան։ Չգիտեմ ինչո՛ւ յիշողութեանս կուգայ նորէն անունը Օրմանեանի, որ փրփուր եղաւ իր մտքի կեանքովը և աղմուկ ու արբանեակ, շառաչուն հռչակ՝ իր վարչագիտութեամբը։ Մե՜ծ անունով ու փոքրիկ անձով։ Դուրեան իմացականութեան, լուռ ստեղծագործութեան մարդն եղաւ յաւերժութեան նուիրուած, իսկ իր ժամանակակիցը՝ առօրեային, աղմուկին ու հետեւաբար, ամբոխի՛նը։ Առանց բաղդատութեան որեւէ փորձ ընելու, մանաւանդ բարոյական մարդերուն միջեւ, կրնանք ըսել թէ Օրմանեաններ ունինք դեռ և շատ կրնանք ունենալ։ Դուրեան մէկ հատ ունեցանք նոր դարերուն և չեմ գիտեր թէ երկրորդը ե՛րբ պիտի գայ։ Դուրեան դարերու մասին մտածել կուտայ, և կը թուի՝ թէ Ե. դարուն ապրած դէմքերէն է, Սահակին աթոռակից։

Այս մարդն է, որ եկաւ ու անցաւ հայոց պատ-

մութենէն, իբրեւ ոգի մը։ Իբրեւ մեծ արուեստագէտ մը, որ հեռու մնաց կեանքի սանձարձակութիւններէն, ներքին ու լուռ պայքարով։ Հոգեկան բարձունքները հասաւ, ջլատելով իր մէջ ինչ որ աշխարհիկ էր ու աշխարհային, ինչ որ հասարակ էր ու գեանաքարշ։ Անիկա իր գործերուն մէջ ինչպէս իր կեանքին մէջ՝ հետապնդեց վերջնական, հնարաւոր կատարելութիւնը, ճշմարտութիւնը ձուլելով գեղեցկութեան. մէկը տեսնելով միւսին մէջ, ինչ որ զինք հասցուցեր էր մեծ ու տիրական զգացումի մը.— բարութեան։ Բարութեամբ ողողուած էր իր էութիւնը, այն զգացումը՝ որ աստուածային յատկութեան փոխանցումը կը կազմէ մարդուն. մարդը աստուածութեան գաղափարին կապող, անո՛ր տանող բարձրագոյն տարրը, որ հզօր կամքի, անդուլ պայքարի և անսասան հաւատքի ամենէն անհերքելի ապացոյցը կը կազմէ, թէեւ մարդիկ, կարճատես շատ անգամ, կրնան շփոթել զայն տկարութեան կամ մեղկութեան հետ։ Չեն մտածեր անոնք, թէ կիրքերու, չարաշահութիւններու, նախանձակոծ պայքարներու և փոքրոգութիւններու այս աշխարհին մէջ՝ ի՞նչ հզօր կամք և ի՛նչ կորովի խառնուածք է անհրաժեշտ, բարութեան զգացումով ողողուելու համար։

Դուրեան բարութեան տիպարն իսկ եղաւ, որուն լուսեղէն երեսէն, խորունկ աչքերէն կը բխէր բարին ջերմ ալիքներով, գուրգուրագին բառերու հետ։ Կը պատմեն - ա՛հ, ի՛նչքան կարելի է պատմել իր մասին,— թէ Պոլսոյ իր պատրիարքութեան շրջանին, դժբախտ հայ մը, անձնական-ընտանեկան խնդիրով մը, անգամ մը Խառն Ժողովին կը ներկայանայ. կը պարզէ իր ցաւը, կը յայտնէ իր դժգոհութիւնը ձգձգումի մասին։ Ժողովականները սովորական բացատրութիւններով կը փորձեն

ճամբու դնել մարդը։ Այս վերջինը՝ զայրացած և յուսահատ, գերագրգիռ վիճակի մը կը հասնի և հայհոյութեանց հեղեղ մը կը թափէ Պատրիարքին իսկ հասցէին։ Ժողովականները ապերասանին վրայ կը խուժեն, փակելու բերանը. դուրս կը հանեն զայն, սպառնալով ոստիկանութեան յանձնել ։

Դուրեան, անայլայլ ու անհուն բարութեամբ, կը զգայ մարդուն տառապանքը և կը խաղաղեցնէ ժողովականները.

— Թողէ՛ք երթայ մարդը, ո՛վ գիտէ՝ որքա՛ն տառապած ըլլալու է խեղճը, որ հայհոյէ ինծի. հասկցէք զինքը...

Դուրեանը՝ այս փոքրիկ միջադէպին մէջն է, իր գուրգուրանքին անսահմանութեամբն ու պարզութեամբը։

Անոնք որ Պատրիարքը փնտռեցին միայն իր մէջ, սխալեցան, որովհետեւ անիկա մեծ Պատրիարք մը չեղաւ, առօրեայ իմաստով, այլ մեծ մարդ մը, որ պատրիարքութեան ալ կոչուեցաւ։ Պատրիարքական աթոռը շնորհ մը չէր իրեն, այլ պարտականութիւն մը։ Եւ Դուրեան իր այդ պարտականութիւնը կատարեց, իբրեւ բարոյական պաշտօն, փառաւորելով պատրիարքական աթոռը։ Հասկցա՞ն զինքը այս աշխարհի մէջ, դիւրի՞ն է մեծութիւնները հասկնալը։

Գովասանքներ շատ եղան իր մասին։ Ժողովուրդը սիրեց զայն իր պարզութեանը, իր կենցաղին մաքրութեանը և իր խօսքին տարօրինակ, գրեթէ անբաղդատելի հմայքին պատճառով։ Մտաւորականութիւնը յարգեց զինք՝ իր մեծ հմտութեան ու գրագէտի անվիճելի խառնուածքին համար։ Եկեղեցականութիւնը՝ որուն վարկն ու փըրկարար վերջին լաստն էր ինք, պատկառանք ունեցաւ իրեն հանդէպ։

Հակառակ այս բոլորին սակայն, Դուրեան ան-

ծանօթ մնաց իր արժէքին լիութեանը մէջ։ Շատեր կամ զարգացած ու «քանքարաթագոյց» վանական մը տեսան անոր մէջ և կամ ազնիւ ու անբասիր մարդ մը, որ վրէպով ազգային քաղաքականութեան մը վարիչն էր հանդիսացած, իբրև Պոլսոյ Պատրիարք։

Իր գործն իսկ՝ թերաւարտ ու անկատար, պիտի չկրնայ ներկայացնել զինք, տժգոյն ցոլք մը միայն բերելով իր հին օրերէն։

Պէտք է ապրէր դեռ, իր մեծութիւնը էջերու յանձնել կարենալու համար, գոնէ քանի մը ճառագայթով։

Այս նախազգացումը օտար չէ իրեն ալ, որովհետև ամենէն աւելի ի՛նք գիտէր թէ մարդերը երբեք պիտի չհասկնան մարդերը. ահա՛ թէ ինչու կը յորդորէր իր Սրինգը, ի՛ր անձը, որ սրինգ մըն էր իր կարգին.

«Բայց՝ թէ քեզ պակսի հոգի մ'ունկընդիր…
Դու նորէն, ծրարա՜ծ սրյլերդ ու թըրթիռ,
Ընտրէ անապատն ու հովն՝ որ ունին
Ունջն ամայութեան ու շունչն անհունին…»։

Անհունին շունչն ու մարդն եղաւ ինք, անկէ փրթած, անոր ունկնդիր շարունակ։ Եկաւ խռովայոյզ ձիաւորի մը նման, որ անհունէն կուգայ պարբերաբար, յիսնամեակներու կամ դարերու ընթացքին. կուգայ՝ կը խռովէ աշխարհը. յափշտակութեան, յուզումի, կախարդանքի շրջաններ կը գծէ ու կը հեռանայ դարձեալ դէպի նոյն անհունը, շլացուցիչ լոյսով մը ու պերճաշուք գնացքով մը։ Դուրեանի գալուստը՝ իր շքեղութեամբը՝ հաւասար է իր գնացքին պերճութեան։ Պարծանք հայ պատմութեան, և օրհնութի՛ւն իր քաղցր, իր յաւերժաշուք յիշատակին։

ՄԱՏԹԷՈՍ ԶԱՐԻՖԵԱՆ

Վերջինը մեր բանաստեղծներէն, որոնք զգայնութեան հեւացող ակօս մը բացին մեր գրականութեան մէջ և ինկան ճակատագրի հարուածէն։

Անոնք, Դուրեան կոչուին թէ Մեծարենց, Տէրեան կամ Զարիֆեան, ծնած էին երկինքի աչը իրենց գլխուն և կեանքի ցաւը, ճակատագրի սլաքը իրենց սրտերուն։

Արիւնոտ սրտով ծնան անոնք, արիւնով գրեցին և մեռան, հազիւ երիտասարդութեան հասած։ Հարուստ եղան անոնք հանճարով, բայց կեանքով խոնարհ ու դժբախտ, եւ եղերական վախճան ունեցան։

Կան մարդիկ, որոնք կ'ապրին կեանքը, արագ, հապճեպով գրեթէ, ողողուն զգայնութիւններու խոր ու խիտ ալիքներով, և շատ ալ կը վերջացնեն օրը, իրենց սրտին ու կեանքին գեղեցկութիւնները հազիւ սեւեռած, երբեմն՝ ամբողջ, երբեմն բեկբեկուն, փշրուած։ Այս մարդերէն շատերը բանաստեղծներ են, կամ աւելի ճիշդ՝ բանաստեղծներէն շատերը այս մարդերէն են, որոնք հազիւ ողջունած արշա-

լոյսը, վերջալոյսի գոյներուն մէջ կը հեւան, լեցուած ցաւով, վիշտով, սէրով ու զրկանքով, բայց երջանիկ՝ անհուն, գրեթէ անկարելի երազներով։

Կարճ կ'ապրին անոնք կեանքին մէջ, բայց կը խորաչափեն զգայնութեան բոլոր աստիճանները։ Կ'ապրին խորունկէն, և ատոր համար ալ՝ կը մընան իրենց խօսքերուն ու խոստովանութիւններուն մէջ՝ ժամանակէն վեր ու անդին։ Այսպէս չէ՞ պարագան վերը յիշուած անուններուն, հազիւ քանի մը հատ, նման իրարու իրենց ցաւովը ու զգայնութեամբը, ինչպէս իրենց կեանքովը ու վախճանովը։ Բանաստեղծներ՝ որոնք տարբեր ժամանակներու մէջ ծնած ու ապրած են, բայց իրարու քով կուգան և առանձին, ծաղկուն ածու մը կը կազմեն հայ գրականութեան մէջ, տրտում ու քաղցրանուագ։

Զարիֆեան, ծնած Պոլիս (Կէտիկ-փաշա), ծաղկած է Սկիւտարի բնութեան ու իմացական մըթնոլորտին, բանաստեղծ Թաղին մէջ, կրթուած Թաղին վարժարանը, ապա անցնելով Պէյրպէրեան, յետոյ Պարտիզակ (Ամերիկեան վարժարան), անկէ Ռոպէրթ գոլէճ և դարձեալ Պէյրպէրեան, աւարտելով զայն 1913ին։

Հազիւ երեք տասնամեակի ընթացքին (1894–1924), ան կազմուեցաւ, տեսաւ, զգաց, սիրեց ու սորվեցաւ, հիւանդացաւ ալ, ապա, վերջին քանի մը տարիներուն, բանաձեւելու համար իր երգը, մահուան շունչին տակ, մինչեւ որ, օր մը, կղզիի մը մենութեան մէջ (Փրինքիփօ), ալիքներու ձայնին ունկնդիր, տառապագին օրեր անցընելէ ետք, երազին ու ցնորքին մէջ հառաչելով աւանդեց իր հոգին։

Ծանչցեր էի զինք Զինադադարի օրերուն, թէեւ լսեր էի իր մասին՝ պատերազմի առաջին ամիսներուն, երբ Պէյրպէրեանի մէջ ուսուցիչ էր։

իր աշակերտները սրտազեղումով կը խօսէին իր մասին, մինչեւ որ օր մը, ձեռքէ ձեռք անցած գրքի մը էջերուն վրայ («Ինչ է արուեստը».- Թոլսթոյ), իր խորհրդածութիւնները կարդացեր էի, Թոլսթոյի կողմէ Մեթերլինկի մէկ քերթուածին դէմ եղած սուր քննադատութեան մը առթիւ, խորհրդածութիւններ՝ որոնց մէջ գրուած էր մեծ ծերունիի հայցէին.

— Բա՞ն մըն ալ չես հասկցեր...

Զարիֆեան հասկցե՞ր էր ուրեմն, ինչ որ Աննա Քարենինայի հեղինակը չէ՞ր հասկցած։ Չէի կրնար գիտնալ այն ատեն, բայց հետաքրքրութիւնս շարժեց այս յանդգնութիւնը, որ մտքի անկախութիւն մը ի յայտ կը բերէր իր յաւակնութեան մէջ, մինչ հետագային պիտի հաստատէի՝ թէ Թոլսթոյի ուղղուած սաստին մէջ բանաստե՛ղծը ծածկուած էր։ Զգայնութեան խնդիր աւելի, քան հասկացողութեան, մարզ մը՝ ուր բանաստեղծները կրնան իրաւունք ունենալ, մանաւանդ երբ հին ու նոր ժամանակներու և գրական ու գաղափարական շարժումներու բախումներ կը միջամտեն։

Թոլսթոյ դժուար պիտի «հասկնար», այսինքն՝ պիտի զգար Մեթերլինկը, իր խորհրդապաշտ էջերուն մէջ, ինչպէս դժուարաւ հասկցած էր, չէ՞ր հասկցած, ուրացած նոյնիսկ Վակնէրը, իր երաժշտական կառուցումներուն մէջ։

Անցեր էին պատերազմի մռայլ տարիները.- վախ, սարսափ, արիւն ու արհաւիրք և օր մըն ալ փրկութիւն։

Ի՞նչ ուրախութիւն։

Պոռթկում ամէն բանի. խելայեղ ցոյցեր Պոլսոյ մէջ, ծնունդ ու վերածնունդ ազգային կեանքի. շարժում՝ երիտասարդութեան ու մտաւորականութեան մէջ, և հանդէ՜ս, հանդէ՜ս ու հանդէ՜ս...

Այս հանդէսներէն մէկուն մէջ է, որ կը ծանօթանանք իրարու. կը դառնանք բարեկամ։

Յետոյ, իր քերթուածները «Ճակատամարտ»ի էջերուն՝ սիրելի կը դարձնեն իր անձը, կիրակիէ կիրակի։ Խոնարհ, պարզ ու մտերիմ տաղեր, որոնք սակայն օրուան աղմուկին մէջ քաղցր մըրմունջ մը կը բերեն, ու կը փնտռուին։ Կը տեղեկանանք, որ ձեռագիր տետրակներ ունի, որոնցմէ էջեր կը փրցուին մեզի համար։ Կ՚անցնին ամիսներ, և օր մըն ալ, 1921ի գարնան, հատոր մը՝ Տրտմութեան ու խաղաղութեան երգեր։ Պարզ ու ինքնատիպ՝ իր քերթուածներով, ինչպէս իր տեսքով ալ, տպագրութեամբ ալ։ Ի՜նչ սիրտհատանում, ի՜նչ յափշտակութիւն և տագնապանք իրեն համար, իր առաջին գործը հրատարակուելու օրերուն և ի՜նչ հրճուանք, երբ կը տեսնենք զինք խմբագրատունէն ներս, յոգնած ու շառագունած. գիրքերով բեռնաւոր «նուէր» բաժնելու համար, պարզ ու արագ արձանագրութիւններով, իւրաքանչիւրի ճակատին իսկ։

Ոչինչ իմացեր էինք իր մասին, թէեւ շշուկներ կային մեզմէ հեռու։ Գիտէինք, թէ իբրեւ մարզանքի ուսուցիչ Ատանա գացեր էր քանի մը ամիս. պատերազմէն առաջ. հիւանդացեր ու Պէյրութ փոխադրուեր, ապա դարձեալ Պէրպէրեան գալու համար, իբրեւ ուսուցիչ, պահ մը զինուոր ալ ըլլալով։

Ո՞վ կը մտածէր սակայն, ծանր հիւանդութեան մը մասին, մինչեւ այն օրը, երբ յանկարծ, իր մօտիկ ընկերներէն մէկուն կողմէ վկայութիւն մը ահաւոր հարուած մը կը դառնայ մեր շրջանակին համար.

— Ի՜նչ, Զարիֆեան թո՞քախտ. ինչպէս թէ, երբէ՞ն ի վեր։

Կը նայիմ աչքերուն, իր ամբողջ կերտուածքին, երբ անգամ մըն ալ կուգայ, անուշ ժպիտով պայծառացած։ Խոր են աչքերը, մեղրի գոյն, թաւիշ նայուածքով. ճակատը ողորկ ու լայն, անօթի մը անբծութեամբ, մետաքս ու ծփուն մազերու տակ։ Ոչ մէկ գիծ և ոչ մէկ ծալք. ճակատը սրտին պատկերը չի՞ բերեր աչքերուն հետ։ Հասակը բարձր, ճկուն, առոյգ, յորդ երիտասարդութեամբ, սլացիկ՝ արձանի մը նման, ամուր ու դաշնաձոյլ։ Խօսքը՝ մեղմ այլ տաք, հաստատ ու հաւատաւոր։ Դատապարտուա՞ծ այս տղան, որ մարզիկ ալ է...

Ի՜նչ օգուտ սակայն. ի՞նչ կրնան ընել տարակոյսն ու բողոքը, երբ թաթին տակն էր իր ճակատագրին, հակառակ իր խանդավառութեան, իր գաղափարական յափշտակութիւններուն, իր երեւութական առողջութեան։ Այս էր չոր, կարծր, դաժան իրականութիւնը։

Ներքին ձա՞յն մը արդեօք կը վարէր զայն, ճանչնալու կեանքը իր բոլոր ծալքերուն մէջ, սըրարշաւ վազքով — մարդկային, գաղափարական, գրական, սիրոյ ու այլազան նուիրումներու... Կարճ է կեանքը, շատ կարճ. կարճ՝ աշխարհի օրերը, վերջալոյս՝ քիչ մը ետք, հազի՜ւ արեւը ծագած...

Այդ օրերուն, դարձեալ, վերջին հանդիպում մը, այս անգամ իր նշանածին ընկերացած, քաղցր ու մատաղ աղջիկ մը, որ լուռ կը ժպտէր և խելացի նայուածքով կ'ունկնդրէր։ Կարճ կեանք մըն ալ նշանածութեան շրջանը, զոր խզեր էր ինք, իր հիւանդութենէն խղճահար։ Չէ՞ր այն աղջիկը, կամ նմանը անոր, զոր կ'երգէ բանաստեղծը իր մէկ քերթուածին մէջ։

«Մութը չիջած, իրիկուընէ,
Իրեն բսի ու ինձ համար

Սէրը տժգոյն ծաղիկ մըն է,
Զոր շունչիս տակ չէի կրնար
Ապրեցնել.– լո՜ւռ, կը խնդար»:

Ապա փակելու համար տաղը.

«Բայց ես իրեն ըսի՞, ըսի՞
Իրիկուընէ, մութը ջիջած,
Որ ցուրտ հովէն երէ մխի՝
Այս հոգիովս, ցաւէն շիջած,
Չէի կրնար հուր տալ, ըսի՞...»

Ահա՛ ծիրը մեր հանդիպումներուն, յետոյ՝ ալեկոծութիւն. – ան հիւանդ ու կղզին, ուր շարունակած է տառապիլ, շարունակած է դիտել վերջալոյսը՝ ջուրերու կապոյտին վրայ, երազել ու գրել դեռ, իսկ իր շրջանակը ցիրուցան, տարագիր ու հալածական, հին ու նոր սուգերով բեռնաւոր, մինչեւ օր մըն ալ, 1924–ին, լուրը կը հասնի՝ թէ շիջած է Զարիֆեան, քաղցրահունչ յիշատակ մը ձգելով իր սիրելիներուն, իր բարեկամներուն սրտերէն ներս և, նաեւ, հայ գրականութեան մէջ:

* * *

Վերջինը մեր կայծակնահար բանաստեղծներէն, Զարիֆեան եղաւ նաեւ վերջին դժբախտ քնարաւորը, որով կը փակուի մեր գրականութեան մէկ շրջանը և կը բացուի մէկ ուրիշը: Իրմով կը լռէ հայ քերթողութիւնը Պոլսոյ բնութեան ու կեանքի պերճութիւններուն. անոնցմէ բխած կենսուրախ կամ տրտում զգայնութիւններուն վրայ: Կը խզուի աւանդութիւնը, և այլեւս չեն երգուիր Պոլսոյ հովերն ու ծովերը. շքեղ ու յամեցող վերջալոյսները. ծո-

վանայեաց բլուրներն ու բարձունքները: Աղջիկնե՞րը. անոնց ներշնչած սէրերը: Աւելի քան քառամեակէ մը ի վեր՝ Պոլիսը դուրս է հայ կեանքէն ու հայ զգայնութենէն. չիջելափա՞ն ու քաղաքը, ինչպէս պիտի ուզէին ըսել Սկիւտարի վերջալոյսները երգող հին բանաստեղծները: Կը թուի այնպէս, թէ հայ հոգին, յանկարծ, պապանձած է. հայ սիրտը դադրած խայտալէ. հայ միտքը՝ ստեղծելէ. հայ աղջիկը՝ կախարդելէ. հայ երիտասարդը՝ զգալէ ու յափշտակուելէ: Պարպուած այս բոլորը հոգեկան խնծիղէ ու տուայտանքէ, տիրակալուած՝ քամինելի տօրեայէն ու ճզմուած, ջախջախուած, պատառուած:

Զարիֆեան պոլսահայութեան վերջին ու հարուստ երգիչն եղաւ, Դուրեանի աւանդապահներէն, Սկիւտարէն գրեթէ ինքն ալ և դրացի անոր գերեզմանին, կեանքէն մինչեւ մահը և մահէ՞ն ալ անդին:

Զարիֆեանի տողերով — որովհետեւ տառապելապէս տողեր են անոնք, — հայ բանաստեղծութեան զգայարանքը սրտերէն ներս կ'արթննայ անգամ մը եւս, Մեծարենցէն ասդին, սրտի դա՛շտը ունենալով ծաղկումի ու մշակումի իբրեւ միակ ասպարէզ, միտքն ու իր խռովքները թողելով իր յաջորդներուն:

Զարիֆեան զգաց տառապելապէս, կրնանք ըսել՝ զգաց միայն, ժամանակ իսկ չունենալով մտածելու: Միտքը զբաղած իր ցաւովը ու անոր տուած զգայութիւններով, միայն սիրտն է՝ որ խօսեցաւ, պարզ, յստակ ու անմիջական բխումով: Ի՛նչ վերապահում ալ ուզեն ըսել, Զարիֆեան բանաստեղծ է, իր բոլոր ջիղերով, «իրաւ» բանաստեղծներէն, կրտսերներու շարքէն, այսինքն՝ չհասած լիութեան. այսինքն՝ անաւարտ դեռ, բայց հարուստ խառնուածքով, քնարական որեւէ բանաստեղծէ աւելի, Դուրեանէն ետք, որուն ճամբաներէն քալեց ան

դէպի իր ճակատագիրը։ Դուրեան վիշտ ու անչափելի տրտմութիւն, արցունք, սիրային յորդ զեղումներ թափեց մեր գրականութեան մէջ, իջնելով մարդկային զգայութիւններու աղբիւրներուն իսկ. Մեծարենց գոյն, ներդաշնակութիւն և արեւոտ բերաւ, խոր յուզումներու հետ, երաժշտական ու նոր բառբառով մը։ Զարիֆեան մտերիմ շունչ ու թարմութիւն բերաւ, եթէ չհասաւ իր երէց եղբայրներու արուեստին ու խորութեան։ Իր Տրտմութեան ու խաղաղութեան երգերը (1921), ինչպէս իր Կեանքի ու մահուան երգերը (1922), եթէ քերթողական մեծագործութիւններ չեն հանդիսանար, կը մնան սակայն հայ բանաստեղծութեան քաղցր ու մտերիմ մրմունջները, վարակիչ շունչով ու անմիջական հաղորդականութեամբ։ Անկարելի է կարդալ իրմէ քերթուած մը և չհամակուիլ տրտմութեամբ, բանաստեղծին սրտայոյզ գանգատէն։ Խոստովանութիւն մըն է Զարիֆեանի ամբողջ քերթողութիւնը, անուշ ու անկեղծ տրտունջ մը։

Երբեմն, վերյիշում մըն է ան բնանկարի մը, սիրոյ վայրկեանի մը, պատահական տեսարանի մը, որ իր կեանքը, իր անձը, իր հոգին կը յիշեցնէ («Հոգիս էր»).

«Աւազան մը կար մէկդին,
Անզարդ, տժգոյն, ոչ իսկ ջուր.

Կարծես մեծ սիրտ մ'էր թափուր,
Ու հոգիիս խորհեցայ…

Հին-հին ցաւեր, ո՛չ մէկ սէր
Այդ պարտէզն իմ հոգի՞ս էր…»

Երբեմն, պոռթկում մը՝ կարօտի ու պաղատանքի, հոգիէն ճիչ մը («Եթէ գար»).

«Ա՜հ, եթէ գա՜ր, այս գիշեր…

Երբեմն, խորհրդածութիւն մը տրտում, կեանքին համար, բաղդատութիւն մը՝ ցաւագին անդրադարձումով մը՝ իր վիճակին, կարծր իրողութեան, որ ելք չունի («Ի՞նչ շուտ»).

«Հովին հիւանդ համբոյրէն
Ծառերն ամբողջ դեղնեցան,

Ի՜նչ շուտ, ի՜նչ շուտ դեղնեցան,
Վարդերը մահ կը բուրեն...

Վիշտի մը լուռ համբոյրէն
Երազներս դեղնեցան.

Ի՜նչ շուտ, ի՜նչ շուտ դեղնեցան,
Սէրերը մահ կը բուրեն»։

Ու երբեմն ալ՝ համակերպում մը կամ հպարտ կեցուած («Որոշում»)

«Ոչ իսկ հառա՛չ մը հանել
Ճամբուն վրայ այս անել,

Հրամայել որ ցամքի՛
Վերջին կաթիլն արցունքի.

Ո՛չ ոքի ձեռք երկարել
Որ գայ հրդեհն այս մարել.

Գիշերին մէջ, լուռ, անտես
Դիտել հեռո՜ւն, կուռքի պէս»։

. . . .

Զարիֆեան ոչ Դուրեանի յուսալքումն ունի, ոչ ալ Մեծարենցի պաղատագին կանչերը՝ կեանքին ու արեւին։ Լաւ գիտէ անշուշտ իր կացութիւնը։ Լի է թախիծով ու խոր վիշտով կը դիտէ իր աչքերուն ու երազներուն խորտակումը։ Կ'ուզէ ապրիլ։

Բայց գիտէ նաեւ հպարտ ըլլալ և դիտել այս բոլորը և ըսել.

«Յետոյ ժպտիլ ու քալել
Ճամբուն վրայ այս անել»։

Նման ասպետի մը, նման ասպետական մար-գիկի մը, որ պարտութիւնը կը դիմագրաւէ առանց խուճապի ու տկարութեան և գիտէ իր քնարին փարիլ, ըսելու համար (Մահը կուգայ).

«Ա՜, լոկ երգէ Արհամարհա՛նքը շքեղ
Զոր ունեցանք ցաւին համար այս կեանքին.
Ու թէ ինչպէ՜ս չհաւտացինք երկընքին՝
Ուր կարդացինք Սո՛ւտը ոսկի ու անեղ...»։

Ի՛նչ կողմէ ալ մօտենանք, կը հաստատենք բանաստեղծը, որ գրականութիւն չ՚ըներ։ Այսինքն՝ հեռու է խօսքին ու բառերուն շպարէն, ասացուածքին կախարդանքէն, սուտ թախիծէն։ Կը պատմէ, կը հառաչէ, կը բանայ իր սիրտը։ Հանդէս չի սարքեր տող մը կամ տաղ մը ըսելու համար։ Կ՚ըսէ իրականութիւնը և միա՛յն իրականութիւնը, ինչպէս որ կը զգայ ու կը տեսնէ զայն. ու կը պատմէ պարզ ու անկեղծ խոստովանութեան մը նման, այնպէս ինչպէս պիտի ընէր իր սնարը այցելողներուն, իր սրտակիցներուն։ Կարելի՞ է այսքան անկեղծութեան ու այսքան սրտառուչ խոստովանութիւններու առջեւ չհամակուիլ անհուն համակրանքով, յուզումով։ Ի՞նչպէս արցունք չունենալ ճակատագրէն տրորուած այս ծաղիկին հանդէպ։

Ջարիֆեան, ինչպէս բոլոր բանաստեղծները, պաշտամունքն ունի բնութեան, որուն հետ կը խօսի ու կը նոյնացնէ իր սիրտն ու սէրը։ Բնութեան մէջն է, անոր հետ, անոր նման.– մութ ու լոյս, կեանք

ու մահ, աւեր ու վերանորոգում. նման իրեն, իր պատկերով, կամ ինք՝ անոր նման:

Ունի նկարչական պատկերներ, զարմանալի ճշգրտութեամբ ու պարզութեամբ. ունի վէպեր (Խենթը), որ սրտի պատմութիւն մըն է միայն, յուզումով թաթաւուն: Բայց այս բոլորը մէկ երեսը կը կազմեն իր գրականութեան, որ գերազանցօրէն սիրոյ նուիրուած է: Սէր մը սակայն, որ, հակառակ ցնորական չըլլալուն, հեռու է կիրքի փըրփուրներէն: Զարիֆեանի սէրը շարք մըն է ապրուած սէրերու, բայց միշտ գարունքին մէջ: Երիտասարդութեան առաջին ու խոր, անհուն ու յափշտակող սէրն է ան, նոր բացուող, նոր ծաղկող սէր մը, իր տուած երազներով, տրտմութեամբ, ուրախութեամբ եւ յուսախաբութեամբ: Ու, նաեւ, փոխադարձ սէր մը, ինչպէս կ'ըլլան յաճախ երիտասարդներու սէրերը: Յատկանշական է՝ որ իր սէրը, ինչպէս իր տաղերը աղջիկներուն ուղղուած են և միա՛յն անոնց, անոնց հոգիին ու շնորհներուն: Անոր համար ալ երազային ու քաղցր բան մը ունին իր բառերը, մաքրութեան, սրտագին յուզումներու և տաք, մտերիմ ու կարծէք խակ, հեռաւոր, պարզ ու կէս ըսուած բացատրութիւններու աղւորութեամբ պարուրուած: Բացատրութիւններ, որոնք կը բացուին ու կը փակուին փոխադարձ կարօտներու, փնտռտուքներու և խոստովանութիւններու վրայ, իրմէն աղջիկներուն և աղջիկներէն իրեն: Անշուշտ կը ճանչնայ կինը, ունի կեանքի փորձառութիւնը, բայց ոչ մէկ քերթուած կնոջ նուիրուած, ոչ մէկ փրփուր կիրքի: Անհուն անմեղութիւն մը, բիւրեղացած զգացումներու հանդէսով մը: Իր զգացումներու այս յատկանիշն է՝ որ սրտառուչ կը դարձնէ իր սէրը, որ ոչ յուսահատութեան կը տանի, ոչ ալ բիրտ իրականութեան, տաղ իսկ

մարդկային, երիտասարդութեան յատուկ մանաւորապէս։ Ատով իսկ քաղցր։ Ուղղակի, զուտ բանաստեղծութիւնն է իրը. սրտի հառաչանք մը, ինչպէս ծաղկի բուրմունքը. նոյնքան բնական, ինչպէս եղած է միշտ բանաստեղծութիւնը իր սկզբնական օրերուն և ինչպէս որ է այսօր, իր լաւագոյն բխումներուն մէջ։

Մտածումի, խորհրդածութեան մարդը չէ Զարիֆեան և պէտք ալ չունի ըլլալու, քանի որ իր կեանքովը կուտայ առհասարակ կեանքի ողբերգութիւնը, խորհուրդը. իր վիշտովը՝ ուրիշներունը և իր անվախութեամբը, քաջութեամբը գրեթէ՝ արժանավայել կեցուածքը մահուան հանդէպ։ Իր յոռետեսութեան պահերուն՝ ան կը հասնի մեզի, ըսելու համար թէ «ոչինչ» է ամէն բան – և կեանքը՝

«Սին է, սին է, երազ իսկ չէ, ոչի՛նչ է»,

Պահ մը ետք, դարձեալ տարփանքով կեանքին փարելու համար, ինչպէս մեզմէ ամէն մէկը.

«Ա՜հ, կարծես անո՛ւշ օրերն են, իրաւ,
Կարծես մահ չկայ, ալ կեա՛նքն է եկեր...»

Բաւական չէ՞ այսքանը, հասնելու համար բոլոր մտածումներու եզրակացութեան, մարդու, բոլո՛ր մարդերու կեցուածքին՝ կեանքին հանդէպ։

Նուա՞զ մշակուած է իր արուեստը. թերեւս. կրնանք ըսել՝ այո՛, տեղ տեղ։ Նուա՞զ կշռութաւոր է իր լեզուն, արձակ ու արձակունակ երբեմն. այո՛, բայց ո՞վ չէ երբեմն, և ինչո՞ւ այդքան ցաւիլ, երբ այս ամէնը չի վիրաւորեր մեզ, երբ լեզուին երանգներուն կրնայ հասնիլ, երբ երաժշտական է ան, իբրեւ բառ ու տող, քնքուշ ու հարազատ։ Գիտէ գաղտնիքը բառերուն ամենէն փափուկը, ամենէն արտայայտիչը գտնելու, առանց փնտռտուքի, և ամե-

նէն աւելի սրտի լեզուն, ինքզինք պատմելու և ուրիշներուն հասնելու։ Բոլոր արուեստներուն բարձրագոյն ձգտումը չէ՞ աս արդէն։

Ահա՛ ինչ որ կը բերէ Զարիֆեան բանաստեղծը, որ միաժամանակ նկարագիր մըն է, խորունկ նուիրում մը կեանքին, սիրոյ և բարձրագոյն գաղափարականներու։

Տարակոյս չկայ, հայ բանաստեղծութիւնը պիտի պահէ իրմէ քանի մը քերթուած, որոնք անհուն վշտի մը հետ պիտի բերեն կեանքի սէրը, ապրելու բաղձանքը՝ հպարտութեան մէջ։ Պիտի խօսին հայու հոգիէն ալ, երազուն, քնքուշ, հաւատաւոր՝ հակառակ յուսախաբութիւններու, հակառակ մահուան ու մահավճիռներու։

Զարիֆեան կեանքին չբաղձա՞ց մահուան դռներուն առջեւն իսկ, հեռաւոր հորիզոնները դիտելով։ Ան չ՚ապրի՞ր դեռ մահէն ալ անդին, իր թարմ շունչով։

ԱՀԱՐՈՆ

Հինէն, Ա. Մեծ Պատերազմի նախընթաց տարիներէն եկող անուն մը։ Այն օրերէն, երբ Վարուժանը կ'իշխէր Պոլսոյ գրական հրապարակին վրայ, և ոգեշունչ սերունդ մը, դպրոցներէն ներս եւ դուրսը, գրականութիւնը իր սրտին վրայ կը կրէր։ Կը փնտռէր, կը կարդար եւ գիրքերէն գրողներուն կ'երթար, անհուն պաշտամունքով։ Այս սերունդին սիրելի բանաստեղծներէն մէկն էր Ահարոն, հարուստ խոստում մը, աւելի քան խոստում մը։ Այս վկայութիւնը բերեր էին իր

մէկ քանի քերթուածները՝ Նշանածը, Հսկումը, դասական դէմքերուն նուիրուած մէկ քանի տաղերը՝ Մոհամմէտ, Նարեկացի, Մովսէս, եւն., որոնք երիտասարդ բանաստեղծի մը առաջին քանդակները կը կազմէին։

Թիւով քիչ, այլ ձեւով ու շունչով նոր, շքեղ ոճով այս քերթուածները բաւական եղած էին, որ Ահարոն ուշադրութիւն գրաւէր, և անմիջապէս տեղ տրուէր իրեն Վարուժանի բացած գրական անդաստանին քովերը։

Բանի մը քերթուած և ապա քերթողը՝ որ Ահարոն Տատուրեան կը կոչուի. կարճ՝ Ահարոն։ Զինք ճանչցողները, առաջին իսկ հանդիպումին, կարելի է ըսել՝ առաջին իսկ վայրկեաններուն, հաստատեր էին արդէն իր մէջ բանաստեղծը, այսինքն՝ ոչ-սովորական այն խառնուածքը, որ չի կազմուիր, այլ կը ծնի, մաս մաս յայտնուելով խօսքին, նայուածքին, ծիծաղին, շարժուձեւին և, վերջապէս, իր առօրեայ ամբողջ կեանքին մէջ։

Երազող, անհանգիստ, յարաշարժ, կեանքին քիչ ի վեր, տարուած՝ աւելի շատ պատկերներէն, քան կեանքէն։ Յետոյ պարզ, յետոյ քաղցր՝ միամիտ ըլլալու աստիճան։ Անհուն բարութիւն մը, ծիծաղին միացած,— ահա՛ Ահարոնը, եթէ կ'ուզէք ճանչնալ զինք։ Աւելցուցէք այս խառնուածքին վրայ արուեստի իր մտահոգութիւնները, միայն, «յաւիտենակա՞ն» գործեր տալու իր մշտավառ ձգտումը, իր գուրգուրանքը, պաշտամո՛ւնքը հայ լեզուի հանդէպ, հինին ու նորին, իր հմտութիւնը, հետեւաբար իր բծախնդրութիւնը բառին ու պատկերին համար, իր գաղափարականութիւնը, առհասարակ, և այն ատեն աւելի ամբողջ կը դառնայ իր դիմագիծը։

Տառապանքն ունի ստեղծումին. ստեղծումէն առաջ, հասարակ ընթերցումին համար։ Դժուար արտադրող մը չէ Ահարոն, բայց դժուարութեամբ, գրեթէ դժկամակութեամբ կ'աւարտէ քերթուած մը, կենալով ամէն մէկ բառի ու պատկերի վրայ։ Ու այսպէս, ոչ միայն գրելու, այլեւ կարդալու ատեն, երբ կտորի ընթերցման ժամ մը կուտայ, քամելով իւրաքանչիւր տողը, ծամելով գրեթէ բառը։ Ու աս՝ ոչ թէ անպատճառ խորհրդածելու և իմաստ մը հանելու համար, այլ եղած արտայայտութիւնն ու ձեւը, երբեմն ալ մտածումը դատելու համար վերա-

դիրով մը, որ կամ «հոյակա՞պ» կ'ըլլայ, կամ... «յիմա՞ր», բայց միշտ բացագանչութեան մը արժէքով։

Այս բծախնդրութիւնը, սակայն, ի վերջոյ զինքն ալ հարուածեց։

Չունեցաւ, չկրցաւ ունենալ հատոր մը, որու մասին մտածեց միշտ, որու համար մէկէ աւելի առաջարկներ եղան իրեն և ինք յետաձգեց շարունակ, այն միամիտ հաւատքով՝ թէ գրական յաւիտենակա՞ն գեղեցկութիւններ կան. թէ քերթուածը ժամանակի մոխիրէն վեր կը մնայ...

Չունեցաւ իր գործը պատերազմէն առաջ եւ չնուիրագործուեցաւ իր խառնուածքը գրականութեան մէջ։ Մնաց թերթերու և հանդէսներու էջերուն.- Ազատամարտ Շաբաթաթերթ, Երկունք, Մեհեան ու Ազատամարտ,- անուն մը միայն, առանց գործի, անժառանգ ըլլալու պէս բան մը, դժբախտ բան մը։

Եկաւ Մեծ Պատերազմը, մոռցուեցաւ ամէն բան, ու Ահարոնի հետ իր գրականութիւնն ալ։ Հեղեղը, կարմիր փրփուրներով, քշեց տարաւ երիտասարդ բանաստեղծը, հազիւ յիշատակ մը ձգելով իրմէ։

Զինադադարին նորէն եկաւ հրապարակ, այս անգամ աւելի մեծաշուք տողերով, Ճակատամարտի մէջ, պատկերներ տալով հայոց անպատմելի վիշտէն, տարագրութենէն, արիւնէն, դժոխքէն, վերջին դատաստանէն...

Կար միշտ հին սպասումը – սէր, հեթանոսական կեանք, դասական մեծ դէմքեր, և շունչ, քաղցր հռետորութեամբ մը, որ ներելի էր դեռ, Վարուժանի քովն ի վեր։ Յետոյ, գոյն ու պատկեր, ներդաշնակութիւն, նուագ ու կշռոյթ, երբեմն աւելի՝ քան Վարուժանին մօտ նոյնիսկ։

Այս տպաւորութիւնը կը մնար դեռ, և, յանկարծ, արհաւիրքի պատկերներ, արիւնի ու արցունքի տեսարաններ. Վարուժանը Սիամանթոյով բարեխառնուած, անոնց հարազատ ու վերջին շառաւիղը, չքեղ լեզուի մը թեւերուն վրայ։

Անոնք ալ մնացին թերթերուն մէջ. չհրատարակուեցան։ Նորէն առանց գիրքի։

— Անհարո՛ն, հատոր մը. ե՞րբ պիտի հրատարակես, կը հարցնէինք, Զինադադարի օրերուն.

— Կեցէ՛ք, տղաք, պիտի տամ. պիտի տա՜մ ու պիտի տեսնէ՛ք, և յետոյ կարկաչուն, քաղցր, բարձրագոչ ծիծաղ մը...

Հայ գրականութիւնը կամ գրական սերունդը անունով ճանչցան զինք ու չունեցան իր ամբողջական դիմապատկերը։

Յետոյ, 1922-ի աղէտը, Պուլկարիա, ապա Չեխոսլովաքիա, Փրակա, ուսանո՞ղ, ապա Փարիզ, այս պատերազմի նախօրեակին. և 1938-ին, չքեղ ու հոյակապ հատոր մը, Մագաղաթներ, քանի մը ամիս ետք՝ երկրորդ մը, Պոհեմական, իրենց վերնագիրներուն իսկ Անհարոնական։ Երկու հատոր անտիպ քերթուածներու։

Ճակատագիրը չէր մոռցած զինք սակայն։ Հազիւ գործը լոյս տեսած, հազիւ խօսուած իր մասին, նոր պատերազմը, և գրականութիւնը փակուեցաւ, փակեց լեզուները, ջախջախելով տրամադրութիւնները։

Մէկ երկու գրախօսական, գնահատական ու համակրական տողերով և ասոնց կարգին՝ «հարթողական» ալ...

Անշուշտ անիրաւ չեղան բոլոր դիտողութիւնները, բայց արդար ալ չեղան, քանի որ բանաստեղծին մէջ չեղած բաներ փնտռուեցան աւելի, քան եղածները մատնանշուեցան։

* * *

Ի՞նչ կայ իր գործին մէջ։

Ահարոնի գործը մեզի կը ներկայանայ հին ու նոր գրուածքներու շարքերով, հինգ անջատ մասերով. բոլորը անտիպ։ Կան նախորդ պատերազմի ընթացքին ու վախճանին գրուած քերթուածներ, կան նորեր, բոլորովին կերպարանափոխուած։ Իր կարգ մը քերթուածներուն վրայ կը թեւածէ քառասնամեակ մը առաջուան շունչը դեռ, թէեւ այդ շրջանէն ոչ մէկ քերթուած, թերեւս ուրացած ըլլալով բոլորը։ Յետոյ՝ նոր շունչ մը, որ կը յածի իր էջերուն վրայ, առանց ջնջելու սակայն հին հետքերը։ Բանի մը տասնամեակներու տպաւորութիւններ ուրեմն. երբեմն իրարու քով, իրարմով քաղցրացած, երբեմն ձոյլ իրարու, հարազատ դարձած, տպաւորութիւններ՝ որոնց խորը կը մնայ անաղարտ իր խառնուածքը, բանաստե՛ղծը, Ահարոնը։ Նոր օրերու մէջ երգող հին քնարահար, որուն ամբողջ գործը նուիրուած է Սիրոյ, Երազին եւ Տառապանքին, իր բառով՝ Վիշտին, գլխագրով բոլո՛րը։

Ահարոն գերազանցօրէն սիրերգակ բանաստեղծ մըն է, բայց իր Սէրը շատ նման չէ ընթացիկ սէրերուն։ Լայն է սիրոյ իր հասկացողութիւնը։ Երբեմն՝ կնոջ սէրն է ան, իրապաշտ, յանդուգն, յորդ. երբեմն՝ անմեղունակ, վիպական, վերացական սէրը, ներքին, եղկ ու քաղցր այն զգացումը, որ լուռ արցունք կը դառնայ ու խաղաղութիւն կուտայ տառապող սրտերուն։ Երբեմն ալ կը դառնայ աստուածային, վեր կեանքէն ու իրականութենէն, կտրուած ամէն բանէ, երկինքին կապոյտովը լեցուած։ Իր գլխաւոր խօսակիցը՝ ինքն է, իր սիրտը, իր մտա-

րմը, որուն կը պատմէ իր վիշտը։ Կը խոստովանի, կը գանգատի դառնօրէն, որպէս թէ ան երկրորդ անձնաւորութիւն մը ըլլար իր մէջ։ Սիրտ մըն է իր ունեցածը, որ ամբողջ քառասուն և աւելի տարիներ կը տառապի լոյսէն հեռու, որ պատանութեան օրերէն «կարեվէր» է, կը լողայ իր գոյութեան ծովուն մէջ, իբրեւ «սիրակարօտ լուղորդ», խաւարին մէջ, ուր կախարդ կիներ կը չարչրկեն զինք, առանց ցող մը խաղաղութեան։ Անընդհատ տառապանքի մէջ է ինք, և իր սիրտը, ընկղմած՝ «մեղսայորդ» ովկիանին խորը, որ իր մարմինն է, առանձին իր վիշտին հետ, յուսահատութեան հասած, կը բացագանչէ.

«Ո՛չ երկինք կայ, ո՛չ արեւ, ո՛չ ալ նուագ»։

Այնքան յուսահատ ու սիրահար, որ վախն ունի թէ սէրը կրնայ դեռ այրել զինք, մահէն ալ անդին.

«Մահէս առաջ կ'ուզեմ տեսնել որ, Տէ՛ր իմ,
Հաւատարիմ լուսարարն այս տաճարիդ՝
Մարէ բոլոր մոմերն յոյսին, շիթ առ շիթ,
Զի կը վախնամ որ մահէս վերջն ալ վառիմ»։

Սիրողի մը պոռթկումն է աս. սրտի մը պաղատանքը, որ իր յուսահատութեան մէջ իսկ կը հաստատէ սիրոյ իր ծարաւը. անհուն կարօտը՝ սիրելիի մը նայուածքին ու սրտի զարկերուն։ Զուտ անձնական, բնական ու բացատրելի սէր մը անշուշտ, տագնապի մատնուած։

Բայց մի՛ սպասէք որ այս սէրը արցունք տայ ձեզի։ Ահարոնի սէրը չափահասի մը սէրն է։ Տառապող այլ դատող չափահասի մը սէրը, պատկերալից ու խորհրդածուած արտայայտութեամբ, որ կը խառ-

վէ ձեզ, բանաստեղծին կեանքը պահ մը խառնելով ձեր կեանքին, բայց առանց ճմլելու ձեր սիրտը։ Ոչ Դուրեանի մորմոքին է նման ան, ոչ ալ Զարիֆեանի մտերիմ, վարակիչ երգին։

Իրը իմաստասիրող սէր մըն է, մինչ բուն սէրը, բնազդի մը չափ հզօր, իմաստ չի փնտռեր շատ, չըսելու համար՝ որ անիմա՞ստ է յաճախ, կեանքի տարերային բխումն ըլլալով։

Սէրը սակայն Ահարոնին մօտ անձնական գոյնով չի յայտնուիր միայն. տիեզերական է ան։ Աստուած իսկ անով համակուած է։ Խաչեցեալը՝ Յիսուս, չսարսռա՞ց կնոջ մը, Մագթաղինէի նայուածքին առջեւ, երբ ան լալագին իր ոտքերուն ինկաւ.

«Դուն դողացիր աչքերուն մեջ աղջկան»...

Նոյն տկարութենէն, նոյն քաղցր սարսուռէն կը տառապին ուրեմն բանաստեղծն ու աշխարհ իջած Աստուածը, ահա՛ թէ ինչու ինքզինք «եղբայր» կը կոչէ Աստուծոյ։ Չէ՞ որ մարդը կաւ է. բայց նաեւ երկինք, Աստծոյ շունչը վրան. մարդը, այսինքն՝ բանաստեղծը.

«Ծի՛ր աստուածափայլ կաթի փխրուն»...

Տեսակ մը Խայյամական փիլիսոփայութիւն կը դնէ իր երգին մէջ, տեսակ մը տրտունջ առ Աստուած, ըսելու համար՝ թէ ինչո՞ւ ստեղծած է ան մարդը, «իր պատկերով», լեցուցած զայն սիրով, բայց նաեւ վիշտով ու ծարաւով։

Որքա՞ն նման բանաստեղծին ու խաչեցեալի ճակատագիրը.

«Մենք ծարաւ ենք, իբր ուղեկից ընկերներ...»

Իր հոգին բաց է, ինչպէս Յիսուսինը, բոլորին առջեւ, մանուկներուն մանաւանդ, որոնց հանդէպ անհուն գուրգուրանք կը դառնայ ան։

Բաց է իր սիրտը բոլոր մարդերուն առջեւ, բոլոր «տառապեալներ»ուն, որոնք կը սիրեն՝ բայց չունին գոհացում, կ'երազեն՝ բայց չեն հասնիր իրենց երազին։

Ահարոնի մօտ սէրը իբր երգ չ'արտայայտուիր, կեանքէն, առօրեայէն բխած։ Ան չի խօսիր շօշափելի էակէ մը։ Անոր երգած կիները մարմին չունին գրեթէ, նայուածք են, կարօտ են ու կախարդանք. բայց բառ չունին, ձայն չունին, մազ չունին, ձեր ափերուն յուզում թափելու համար։ Ոչ մէկ որոշ պատկեր, որ լեցնէր իր հոգին, իր ներկայութեամբը կամ բացակայութեամբը։ Իր մօտ սէրը տրամադրութիւն մըն է, ընդհանրական զգացում մը։ Իգականութեան անհուն ու բնազդական ըղձանք մը։ Ատոր համար չէ՞, որ իր խօսքը կ'ուղղէ բոլորին։ Դժգոհ ու չգոհացուած զգացում մը իրը, որ կը փոխուի թախիծի, ապա վիշտի, որ մարդիկն ու աշխարհը կը լեցնէ։ Աշխարհ մը, ուր մարդիկ կը սիրեն ու կը տառապին, կ'ապրին ու կը զրկուին, կը յուսան ու կը յուսահատին։ Աշխարհ մը՝ ուր բոլորը ծարաւի են. ուր մարդիկ հաց չունին, ջուր չունին, ձորձ չունին, տուն չունին։

Չունին մայր, չունին զաւակ, չունին կի՞ն։

Բայց հոգի ունին, կարօտով ու սիրով լի հոգի։ Ի՞նչ տխուր է կեանքը։

Ի՞նչպէս չբացագանչէ այլեւս բանաստեղծը իր յուսահատութիւնը, որ միայն իրը չէ, այլ բոլորինը.

«Կեանքիս լեղի այս բաժակին յանդիման
Ծարաւ եմ յար, ինչպէս ոստրէն ծովին դէմ.

Սեղանիս ջուրն ու ճերմակ հա՛ցը կ՚ասեմ,
Խենթ գինովն եմ, ափիս անկուշտ դաշխուրան»։

Այս է բանաստեղծի ողբերգութիւնը, որ սակայն վախճան չունի, որովհետեւ հոգին արթուն է միշտ և յոյսը կը ծաղկի իր մէջ շարունակ. յոյսը՝ զոր մեռնողներն իսկ պիտի ունենան, որովհետեւ՝

«Առանց յույսի, մեռնողներուն իսկ չկայ զարթօնք»:

Կը յուսայ, ու կ՚անդրադառնայ ինքն իրեն դարձեալ. իր անցեալին ալ, ու խօսք կ՚ուղղէ աղջիկներուն, հակառակ իր մազերուն «սուրբ ճերմակ»ին։

Ու կը տառապի ամայութեան, միայնութեան ու սիրոյ տուած մշուշին ու վիշտին մէջ, ի վերջոյ բացագանչելու համար անհուն տրտմութեամբ իր սրտին՝

«Հա՛րկ է որ քեզ խըլեմ կուրծքես յոգնասանց,
Ինչպես զանգն հին աշտարակեն կը խըլեն,
Վերջին իրկունն է, արփավառ ի՜նչ ղօղանջ,
Սի՛րտ իմ, պիտի ջախջախեմ քեզ խընդալեն»։

Անհուն այս տրտմութեան մէջ է որ, Ահարոն, անձնականը խառնած ընդհանրականին, կը բաղձայ նոր աշխարհի մը, ուր «նոր ոստաններ» կանգնին, ուր կործանի՛ հինը և կերտուի նորը. ուր յոյսն ու ժպիտը ծաղկին տառապող դէմքերուն վրայ. կիները նոր կեանք մը յղանան, նոր մարդկութիւն մը, հրճուանքով լեցուն։

Ուր կործանեն ու կերտեն անվարան և «նոր արեւ մը տան մարդերուն» իրենց արիւնին հեղումով...

Ոչ գիտութիւն է այս ցանկութիւնը, զրկուածներու և անոնց վիշտին այս ոգեկոչումը, ոչ ընկե-

բային կարգերու մասին երազանք, ոչ ալ պարզ խորհրդածութիւն. այլ սրտով գրուած քերթուածներու շարք մը։

Ի՞նչ պիտի ըլլայ դեռ այս նոր աշխարհը, չենք գիտեր. ճարտարապետ չէ բանաստեղծը։ Ի՞նչ հարկ ըսելու՝ թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ, չըլլայ թող այն որ կը ճանչնանք, ո՛չ մարդերը՝ որոնք դժբախտ են. ոչ՛ Աստուածը՝ որ անողորմ է, ո՛չ սէրը՝ որ նենգ է «քարբի մը նման»։

Եղբայրներ ըլլան բոլորը, որոնց սրտերու բաբախումը հզօր ու ներդաշնակ ըլլայ. սէր ու նուագ դառնայ։

Հարկ է հաւատալ և յուսալ. նոյնիսկ մեռնիլ, բայց «յոյս»ով։

Իրականութի՞ւն է թէ արուեստագէտի պատրանք, մարդոց և աշխարհի վիշտը մոռնալու, թափուր հոգին լեցնելու երազով ու պատրանքով, և սփոփելու զայն։

Նման չէ՞ թիթեռնիկին, որ բոցին կը վազէ, իբր շողշողուն արեգակ ու կ'իյնայ։

Ի՞նչ ողբերգութիւն։

Ի՞նչ ողբերգութիւն բանաստեղծին համար և նաև մեզի համար։

Ի՛նչ կերպով ալ արտայայտուի այս ողբերգութիւնը, Ահարոնի սէրը հետաքրքրական է սակայն։ Վանական մըն է ինք աշխարհէ նետուած, հոգիով մանուկ ու մաքուր, որ կեանքը երգել կ'ուզէ, կ'երգէ ալ զայն, բայց առանց «գաղտնիք»ի։ Այսինքն՝ առանց կեանքին մութ բաւիղներու ծանօթութեան։ Կ'երգէ կինը, բայց իբրև պատկերը իգականութեան, մինչ մարդիկ այսօր ուրիշ սէրեր կը փնտռեն, կեանքի փուշին բխած, կարծր, կրակէ սլաքներով, որոնք մխուէին մեր սրտերուն, մեր միսերուն խորը։

Անհարոն այս ըմբռնումով սէրը չ'երգեր, ատոր համար ալ կը թուի վեր կամ դուրս մեր օրերէն։ Իր սէրը դասական դրոշմով և վիպային ալիքներով զգացում մըն է, որ երբեմն միայն պոռթկումներ կ'ունենայ, բայց բառային. յանդգնութիւններ կ'ունենայ, բայց խօսքով, իրապաշտի մը տպաւորութիւնը տալով։

Անհարոնի սէրը, իրականին մէջ, վիպական է։

Անհարոն վիպապաշտ մըն է, իրապաշտ օրերու և երկիրներու մէջ մոլորած։

* * *

Իր կերպարանքը փոխուած կը գտնենք իր Բ. գրքին մէջ՝ Պոհեմականք։

Հոս նոր գիծեր կ'աւելնան բանաստեղծի դէմքին, որ կ'ամբողջանայ, նոր հորիզոններով։

Կարելի է ըսել՝ թէ հոս բանաստեղծը կեանքին աւելի մօտ է կեցած. անոր խառնուած։ Շփման մէջ է բնութեան հետ և օտար աշխարհներու. օտար մարդերու և անոնցմէ բխած զգայութիւններու հետ։

Պանդուխտ է բանաստեղծը, Փրակա, ուր գացած է, ապահովաբար, ակամայ ու ճարահատ. տագնապի մատնուած։

Կեանքը պարտադրած է ինքզինք բանաստեղծին։

Նոյն զժգոհ անձն է անշուշտ. սրտին մէջ հըրդեհ։ Հալածական ցեղի մը զաւակը, բանաստեղծ զաւակը, որ չունեցաւ բախտ իր հայրենի հողին վըրայ աշխատելու, հայրենի հորիզոններու վերջալոյսները դիտելու։

Կ'երգէ, այս անգամ, պոհեմական (չեխ) գիւ-

ղը, մշուշոտ, այնքան նման իր սրտին. մինակ, իրեն իբր «ընծայ» ունենալով միայն տնակն ու ծառը։

Հոն ալ, այդ միայնութեան մէջ, խոնաւ աչքերով, սրտագին «ունկնդիր է» վայրի աղջկան մը «անժամման քայլերուն...»։

Այս տրամադրութեան մէջ է, որ կը յիշէ իր հայրենի գիւղը ու անոր ժպիտը։

Օտարութիւն. օտար կին ու աղջիկ. օտար բնութիւն, անտառ ու ճամբաներ, միակ սփոփանք ունենալով «քայլերու» ձայնը, սպասումը անոնց, արտասուագին այլ սփոփարար։

Տնակ մը ունի հոն, պոհեմական գիւղակի մը մէջ, որ իր ստեղծագործութեան վայրն է։ Տնակ մը, որ սրտագին երգ մը կը դառնայ, նոյնքան յուզիչ, որքան Պէշկէօթիւրեանի Սրինգը.

«Ե՛կ իմ սրինգ, իմ բարեկամ սրտագին...»։

Ու հին քերթուածին հուրքովը, պանդուխտ բանաստեղծը կ՚ըսէ իր տնակին.

«Յաւերժացի՛ր տընակդ իմ,
Ես քեզ, դուն ինձ մտերիմ» :

Տնակը կը քաղցրանայ, կ՚անուշնայ կրկնապէս, որովհետեւ կը յիշեցնէ իր մանկութիւնը, իր հայրենի տնակը և իր մայրը.

«Ու երբ քեզի կուգամ ես՝
Մանուկ մ՚իբրեւ լուսագես,
Մա՞յրս է, յանկարծ, շեմիդ մօս,
— Մո՛մ որ կուլայ իր կարօտն»։

Հայրենակարօտի քաղցր պատրանք մը, ուր «հին տնակը» կը յառնէ, «նաւա՜կ ծովուն մէջ անհետ», ընկղմած նաւակ, գուցէ այսօր ա՛լ ամայի ու աւեր։ Բայց միշտ կենդանի պատկեր, իր յիշողութեանը մէջ, հացի մը չափ քաղցր·

«Հի՜ն երկանակ, հին հիւղակ,
Զատկական տօն կապուտակ,
Գիւղակ եկեր եմ այսօր,
Տաք տարուան մանչ բոսոր»։

Բոսոր, խարտեաշ այս մանուկը, որ սպիտակ մազ զգեցած այսօր, իր անցեալը կ'ողեկոչէ, հոգիով իր գիւղը դարձած...

Բայց ո՛ւր են հայրենի գիւղն ու տնակը։ Պանդուխտ է ինք, մեծ քաղաքի մը, Բրակայի «աղջամուղջ»ին մէջ խրած։ Կորսուած գրեթէ անոր աշտարակներու շուքին տակ և սիրով ու ատելութեամբ լի հոգիով դառնօրէն հեծելով.

«Ու՜ր սիրտ մ'անտէր զանգակատան պէս փլաւ»։

Պանդուխտ բանաստեղծ, ան այս հոգիով նկարչական պատկերներ կը գծէ, շքեղ տեղագրութիւններ կուտայ, շէնքեր, դէմքեր, լեռներ, տաճարներ ու իրեն սիրելի հաստատութիւններ կ'երգէ, սրտագին ու անկեղծութեամբ, յուզումով ու իրաւ զգացումներով։ Իր քերթուածները հոս կը դառնան այլեւս սրտաբուխ երգեր· փունջ մը երազ· ափ մը մոխիր· քիչ մը արցունք ու կարօտ· կեանքէն, առօրեայէն ու անցեալէն բխած վիշտ։

Բանաստեղծը նոյնն է անշուշտ, ամէն տեղ, բայց իրեն տրուած, իր ապրած կեանքը կը փոխէ իր գործը։

Առաջին գիրքին մէջ, եթէ ընդհանրական զգացումներն են որ կ'երգէ ան, հոգեկան տարտամ տրամադրութիւնները, պոռթկումի ճշմարիտ պահերով, իր Բ. գործին մէջ կ'երգէ իր ամենօրեայ կեանքը, աւելի անձնական, աւելի իրական ու շօշափելի։

Հոս արդէն կեանքը տիրած է իր սիրտը։ Պանդխտութիւնը՝ իր վիշտով ու պատահական քաղցրութիւններով, իր հոգին արիւնած ու դարձուցած է զայն աւելի մարդկային։ Իր քերթուածներուն մէջ հոս աւելի շատ մա՛րդը կը խօսի, քան բանաստեղծը, ատոր համար ալ աւելի բանաստեղծ է քերթողը։ Կը խօսի մեր լեզուով և կը խառնուի մեր սրտերուն՝ աւելի հարազատ շունչով։

Ի՜նչ չա՜ր իրեն համար և ինչ ուրախութիւն մեզի։

Զգոհացուած սէր, անհուն վիշտ կեանքէն, մարդերէն, ճակատագրէն.— բաւ չէ՞ն այս ամէնը, աւելի լաւ, աւելի քաղցր կեանքի մը ձգտումը, երա՛զը ունենալու համար։

Բանաստեղծը այս տարրերով կ'երգէ իր օրերը. իր չոր կեանքը՝ որ հոգիին մէջ առանձին աշխարհ մըն է։ Տրտում է այս աշխարհը՝ սիրոյ ու վիշտի տիրական մթնոլորտով մը, որ կը լուսափայլի երազներով միայն։ Երազներ, որոնք եթէ վիշտ կուտան յաճախ, բայց նաև նոր շունչ ու ոգի կը ներշնչեն։ Կ'արծարծեն յոյսը և հաւատքը՝ վաղուան հանդէպ։ Այս երազներէն մէկը չէ՞ ապագայ «նոր» աշխարհը, ուր սէրը տիրական պիտի ըլլայ և վիշտը պիտի փոխուի ուրախութեան։

Ի՜նչ լաւ որ այսպէս է։ Շատեր, դժգոհ ներկայէն, դէպի անցեալը կը դառնան. անցեալի քաղցրութիւնները կ'ոգեկոչեն։ Ահարոն ապագայի՛ն կը դառնայ։ Իր անձնական կեանքին մէջ յուսախաբ,

չըսելու համար վրիպած, կը փարի վաղուան, Նոր Աշխարհի մը, և ատով իսկ կեանքին։ Մեր բոլորին ու մեր կեանքին։

Հոգեկան այս ընձիւղումին պէտք չէ՞ վերագրել իր ալ գրական կերպարանափոխութիւնը։ Ուրացած իր առաջին, երկարաշունչ գրուածքները, Ահարոն գիտցած է խտանալ և նոր տարազ հագնիլ, պահելով միշտ դասականութեան դրոշմը (Մագաղաթներ), և յետոյ տալով բուն իսկ կեանքէն բխած թարմ քերթուածներ (Պոեմակներ)։

Հաւատքի մարդն է քերթողը։ Ահարոն կը հաւատայ, և ատով իսկ նոր հաւատք կը ներշնչէ նոր անակնկալներու համար։

Իր դէմքը ամբողջացնելու համար սակայն, հարկ է յիշել գոնէ իր Վիպերգութիւնը (Սիբիլլա)։ Երեք մասով երազային պատմութիւն մը, ուր մեռած սիրուհիի մը յիշատակը կ'ոգեկոչուի, անոր ձեւերուն, նայուածքին, ծամերուն ու քալուածքին քաղցրութեամբը։ Երազի աղջիկ մը և անոր քով դրուած իր մօրը սրտագին ու լոյս դէմքը, անհուն խանդաղատանքով ու սրտառուչ գուրգուրանքով։

Յիշե՞նք նաև գիւղի իր տաղերը, գեղջկուհիի մը՝ Զիւմպիւլի անունին ու քաղցր յուշքին նուիրուած, Քուչակի հետքերուն վրայէն։ Տաղեր՝ որոնք պարզ ու կարկաչուն սիրերգութիւն մը կը կազմեն։ Քուչակ մը չէ անշուշտ Ահարոն. Քուչակը այլեւս դժուար է մեր օրերուն. անհուն ու անհաւասարելի հոգի, մեր այս ցամաք, կոպիտ օրերուն։

Այս տաղերը, սակայն, շատ յարդարուն ու մշակուած, ապահովաբար, պիտի զարմացնէին գեղջկուհին, որ միամիտ խօսքերը պիտի նախընտրէր։ Անոնք փառք մը չեն աւելցներ իր քերթողութեան, բայց իրենց յուզումի պահերովը և յաջողած էջե-

բովը վկայութիւն մը կը բերեն քերթողի հոգիին ու անոր լայն հետաքրքրութիւններուն մասին.

«Զիւմպի՛լ, անոյշ ծուն եղիր, ծունդդ պաղ
ջուր թող ըլլայ.
Ծոցիմ պաղ ջո՛ւրը խմեմ, ճամբայդ ճուռ թող
ըլլայ...»

Արուեստագէտը.— *Ահա՛ քանի մը գիծ իր քերթողութենէն, որ իր վրայ կը կրէ քանի մը տասնամեակի գրոշմը, Վարուժանի օրերէն մինչեւ մեր օրերը. քանի մը միջավայրերու յուշքերը, գիւղէն, Պոլիսէն, Եւրոպայէն եւ, նաեւ, դասական հեղինակներէ տպաւորութիւններ։*

Ահարոն չունի հարուստ կենսագրութիւն մը.— գիւղէն՝ Օվաճըգէն՝ Վենետիկ, յետոյ կեանք, դպրոցներէն ներս, ինչ որ շատ բան չէ փոխած իր մենակեացի, գիրքերու աղու հոգիին մէջ։ Իր գրականութիւնը պատկերն է իր այլազան տպաւորութիւններուն. հակասական, իրերամերժ յաճախ, բայց միաձոյլ իր ընդհանուր ոգիին մէջ։ Վիպապաշտ է, կազմուած ըլլալով գիրքերու էջերուն մէջ. բայց, նաեւ, արդիական, չըսելու համար իրապաշտ, իբր հետեւանք մեր ժամանակին, իր ապրած միջավայրերուն եւ նոր ընթերցումներուն։ Հոգեկան կեանքի եւ աշխարհիկ կեանքի միջեւ տարուբերող բանաստեղծն է ան, որ անցեալին կը պատկանի իր ճաշակներով, իր հակումներով եւ արտայայտութեան կերպերով, բայց չի կրնար խզուիլ ներկայէն։ Իրապաշտութիւնը իր մօտ խորխ մըն է, զոր շուտով կը լքէ, երբ անձնատուր կ'ըլլայ իր սրտի մութ ալիքներուն։

Յետոյ, գիւղացի մըն է ինք, միամիտ, երազող, մաքուր ու պարզ, բայց իր ճաշակներուն մէջ մշակուած, քաղաքացի դարձած, կրնանք ըսել՝

ազնուականացած (արիստոկրատ), նոյնիսկ։ Իր արուեստը կը բերէ այս բոլոր հակադրութիւնները, որոնց խորը սակայն ներկայ է միշտ բանաստեղծը։

Ան գիտցած է փոխուիլ նախ. ամփոփել իր երկարաշունչ տողերն ու քերթուածները և ըլլալ զուսպ ու խիտ, իր քերթուածը դարձնելով մտածումի, զգացումի, պատկերի ու ոճի միաձոյլ արտայայտութիւն մը։ Տիրականը այս բոլորին մէջ՝ իր ոճն է, պերճ ու հարուստ, որ քերթողական արուեստին հետ ամբողջութիւն մը կը կազմէ, կրնանք ըսել՝ անթերի։ Այս ոճը, հակառակ շատ յղկուած ըլլալուն, դարձած է ընդունակ՝ արտայայտելու հոգեկան պահերէն մինչև մտքի խռովքները, մինչեւ առօրեայի ամենապարզ հոգերը։ Կրցած է տիեզերական հարցերէն հասնիլ մինչեւ գեղջուկ ու քնքուշ զգացումները, վկայելով քերթողին մօտ արուեստագէտի մը գոյութիւնը։ Հայերէնը իր մօտ կը հասնի գեղեցկագոյն արտայայտութեան, բառերու իր ընտրութեամբը, երաժշտականութեամբը և պատկերներու ինքնատպութեամբը։ Քիչ անգամ ոճն ու լեզուն միաձոյլ ամբողջութիւն մը կը կազմեն։ Ահարոնի մօտ նոյնացած են անոնք, ի յայտ բերելով շքեղ մշակոյթ մը, բազմակողմանի տարրերով, գիտութեան հետ հոգեկան երանգներով։ Գրաբարագէտ մըն է Ահարոն, բայց լաւագոյն աշխարհաբար գրողը մեր գրաբարագէտներէն, մանաւանդ վենետիկեան գրողներէն, որոնց պատուհանները փակ կը մնան դեռ գրականութեան ու արուեստի նոր ու թարմ հոսանքներուն, ինչպէս լեզուական յանդգնութիւններուն դէմ։

Չունի՞ մեղքեր։ Քերթողի մը համար դժուար է չունենալ, մանաւանդ մեր օրերուն։

Ուզած է շատ զուսպ ըլլալ, քիչ բառերու մէջ շատ բան սեղմել, մտածում, զգացում, բառ ու

պատկեր, տակէ՝ քերթուածը յաճախ, շնչասպառ դարձած է։ Ուզած է ինքնատիպ ըլլալ, բայց շատ յարդարուած է, և ինքնատպութիւնը տարուած է յաճախ շատ փնտռուած յարդարանքի։

Չմոռնանք, որ կին մը, անգուրուած ու շատ յարդարուած, գեղեցիկ չէ միշտ. իսկ քերթուածը՝ եթէ կին մը չէ, կնոջ հոգի մըն է, կամ նման բան մը։ Չմոռնանք, դարձեալ, որ, երբ շատ լաւ գրել ուզենք, յաճախ, գէշ կը գրենք. առնուազն լաւ չենք գրեր։ Ահարոնի համար չեն անշուշտ այս խօսքերը, բայց յիշեցում մըն են, անդրադարձումի խոնարհ հրաւէրով մը։

Ըսե՞նք նաև թէ Ահարոն ուզած է շատ մտածել, իմաստասիրական թռիչքներ փորձել, բայց մութ բառերու մէջէն՝ իր հոգիի կանթեղը կը մարէ յաճախ, մտքի խռովքի վերածելով հոգիին քնարաշունչ ալիքը։ Իր արցունքը յաճախ սրտի մը սարսուռը չէ, այլ մտածումէն ինկած ցասկոտ կաթիլ մը, վշտաբեկ ճիչ մը։

Իր լեզուն, շատ անգամ, համապատասխան չէ պարզ զգացումներու արտայայտութեան. այսինքն՝ թեթև չէ. ահա թէ ինչո՛ւ արևելահայ բանասէր գրող մը առաւօտ մը, Պոլիս, կ'ըսէր իրեն՝ թէ «գրաբարի տպաւորութիւնը կ'ունենամ, երբ քեզ կը կարդամ», Ահարոնի կարկաչուն ծիծաղին մէջէն...

Ստուերներ ասոնք, սակայն, որոնք չեն վընասեր իր գործին։ Բանաստեղծը պէտք է սիրել իր թերութիւններուն հետ, իր թերութիւններուն մէջ, ինչպէս սիրուած կին մը... Ստուերը, բաւական է որ չըլլայ թանձր ու մութ, աւելի կարկառի կը տանի գեղեցկութիւնները։

Ու արդէն իր Բ. գիրքը (Պոեմական), չի՞ գար ըսելու, թէ նոր շունչ մտած է Ահարոնի ինչ-

պէս հոգիին, նոյնպէս նաև անոր արտայայտութեան կերպին ու ոճին մէջ, դարձնելով զանոնք աւելի կեանքոտ, աւելի մարդկային, աւելի հարազատ. իսկ անոնց հեղինակը՝ աւելի բանաստեղծ, մեր օ-րերուն յատուկ։

Կարդացէք իր Լուղորդ, Սէրը կ'եղերերգէ, Լեղի Սպունգով, Որոնք մայր չունին, Կը վերստեղծէ աշ-խարհը, Կը սիրէ ու կը տառապի, Անսիրունի, Կը խոր-տակէ սիրտը կրունկին տակ, եւայլն, քերթուածները (Մագաղաթներ). կարդացէք իր Մշուշային գիւղակ, Տնակս, Հաւլիչքովի Սատի, Գրատունս, Բրակա, Մեկ-նում, Ամառուան երկինք, Կանթեղ, Գիշեր, Հին քան-դակ, Սփինքսի տուայտանք, Ներարիւնում, Հացագործը, Կաթնավաճառը, Մատիտս, Կօշիկներս, Անկողինս եւն. (Պոեմականք)։ Աւելցուցէք քանի մը տաղ ալ իր գիւղի մրմունջներէն և այն ատեն կը տեսնէք, թէ Ահարոն բանաստեղծ մըն է, որ իր կեանքն ու հո-գին կ'երգէ, փորձելով բոլոր մարդոց կեանքին ու հոգիին հասնիլ։ Կ'երգէ իր սէրը, փորձելով տալ կարօտը բոլոր անոնց, որոնք սիրած են ու կը սի-րեն, բայց միշտ զրկուած են ու վշտահար, միակ սփոփանք ունենալով՝ երազը։

Երա՞զը, այո՛, կեանքին հետ խառն, բայց կեանքէն վեր այն զգայութիւնը, որ հանդուրժելի կը դարձնէ կեանքը, մինչև իսկ կարօտալի։

Ահարոն երազով ապրող մարդն է այս ցամաք աշ-խարհին մէջ, ուր մարդոց երազները կը պատառուին ամէն օր։ Հաւատքին մարդը՝ այնպիսի օրերու մէջ, ուր կեանքը կը ջլատէ մեր հոգին, կը տրորէ պան-դուխտ բանաստեղծը, ամենէն վեր ու ամենէն իրաւ զգացումներով։ Զգացումներ՝ որոնք կը լեցնեն իր հո-գին՝ իր գիւղին, գիւղի մարդոց, իր տնակին, իր մօր և սիրելիներու պատկերներովը, որոնք կեանքէն դուրս ու հեռու, բայց կեանքին մօտ, կեանքին մէջ կը

բերէն զինք։ Իսկ իր հետ նաեւ՝ մե՛զ, բոլոր պան-դուխտները. հայրենակարօտ բոլո՛ր հայերը։

Բանաստեղծ է Ահարոն, հին օրերու քաղցրու-թեամբ, բայց նաեւ նոր օրերու շունչով օծուն։

Բանաստեղծ մը, որուն համար քերթողութիւ-նը պատարագի նման բան մըն է, լուրջ ու սրբա-զան արարողութիւն մը։ Հաւատացող մարդ մը, որ կուտայ, կը ներշնչէ այն վստահութիւնը՝ թէ պիտի գիտնայ իր հոգիէն նոր էջեր բանալ մեր հո-գիներուն։

Ահարոն երազ ունեցող բանաստեղծ մըն է։

Ինք չէ՞ որ կ'ըսէ ա՜յնքան տրտում գեղեցկու-թեամբ.

«Երազն ու վիշտն, անդրագոյն ֆան Արարիչն,
Երկու կանթեղ էին առկախ անհունէն…»

Զոյգ կանթեղները վառ կը մնան իր մօտ եւ կը լուսաւորեն իր հոգին։

Բաւական չէ՞ այս իրողութիւնը, ըսել տալու համար մեզի, դաժանութեամբ քիչ մը, բայց ան-վրէպ.— Ահարոն դեռ ընելիք ունեցող բանաստեղծ մըն է, քանի որ կը տառապի դեռ, եւ քանի որ դեռ կ'երազէ. քանի որ ըսել գիտէ ա՜յնքան գե-ղեցկօրէն.

«Վերջին անգամ մ'ալ սիրէի, վերջի՜ն ժամ,
Կաթիլի պէս իյնայի խոր անդունդին,
Ապա տայի տառապած վիզս ինքնակամ՝
Սուր դանակին եղբայրութեան սրտագին»:

Գերագոյն ստեղծագործութեան չի՞ տանիր զո-հաբերութեան այս զգացումը, որ աստուածաշունչ «կաթիլն» է ամէն մարդու, այլ մանաւանդ բանաս-տեղծի հոգիին մէջ։

ՆՈՐ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

"ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼ" *)

Գրեց՝ ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Պզտիկ գրքոյկ մը մեծ գրագէտի մը կողմէ գրուած։ Գրագէտ՝ արդարեւ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու սեռին, որովհետեւ Տիկ. Եսայեան ոչ միայն մեր մեծագոյն գրագիտուհին է, այլեւ բառին լայն առումով, ամենէն մեծ գրագէտներէն, հին ու նոր միանգամայն։

Եւ այս գրքոյկը իր առաջին գործը չէ, խորքով ու արուեստով հազուագիւտ՝ մեր գրականութեան մէջ։ Անշուշտ անիկա պիտի չըլլայ նաեւ վերջինը։

Երեսուն լայնագիր էջերու մէջ Տիկ. Եսայեան լուսաւոր ու պայծառ աստիճաններով կը սուզի խորը իր վտանգաւոր նիւթին և խաղաղաւէտ ու լուրջ՝ վեր կը բարձրանայ։

Անիկա կը քննէ արուեստին ու արուեստագէտին, մտածումին, զգացողութեան ու անոնց շօշափելի արտայայտութիւններուն, մէկ խօսքով յղացումին ու արտադրուած գործին բարդ յարաբերութիւնները։ Այս հարցերը ծալք ծալք կը բացուին վերլուծող և խորասոյզ հայեացքի մը առջեւ, ներկայացնելով արուեստագէտի մը հոգեբանութիւնը՝

*) Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1922, գին 2,50 Ֆր.

որ կրնայ ներդաշնակուիլ, իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, բոլո՛ր արուեստագէտներուն։ Եւ հոգեբանութեան այդ վերլուծումը կը կատարուի հեռու դատական շունչէն, ազատ ու թեթեւ՝ հոգեբանական խորախորհուրդ ուսումնասիրութեանց բեռէն և առանց ընդդանցութեան տաղտուկին։

* * *

Նկարիչ մըն է իր հերոսուհին, արուեստին լոյսովն ու տառապանքովը ողողուած։ Շատ մը նկարներ ունի, իր զգացողութիւններուն և յղացումներուն շօշափելի ձեւերն հագած, որոնք բազմութիւններ հիացումի կը կանչեն։ Բոլորը կը հիանան անոնց լոյսին ու գիծերուն, անոնցմէ ծորող կեանքին վրայ։ Միայն դժգոհ է ի՛նքը, արուեստագէտը։ Եւ իր դժգոհութիւնը բարդ է ու բազմածալ։ Նկարիչը՝ իր նկարներուն առջեւ... հիացումի պահեր՝ որոնց կը յաջորդեն յուսահատութեան վայրկեաններ։ Կը տառապի, կը տարակուսի արուեստագէտը իր գործերուն առջեւ և անոնց հանդէպ։ Ասո՞նք են իսկապէս իր էութեան մէջ օրեր ու օրեր փայփայած յուզումները, զգացումները, կարօտներն ու բաղձանքները։ Ասո՞նք են, այս ձեւե՞րն են որ իր հոգին ալեկոծեր են ու լեցուցեր զայն, երբեմն խանդավառութեամբ ու երգով, երբեմն տուայտանքով ու տենդով...

Եւ կը մնայ ապշած ու շփոթած։ Ա՞յս էր ինչ որ կ՚ուզէր ըսել, որքա՞ն աննմանութիւն. որքա՞ն անհաւատարիմ ստեղծագործութիւն։ Երկար է ճամբան սարսուռէն և խլրտումէն՝ մինչեւ գոյն ու ձեւ, և խաթարումը՝ անխուսափելի։ Արուեստագէտը չի ճանչնար ինքզինք. անզօ՛ր են մեր միջոցները,— ի՛նչ

յաւակնութիւն ալ դնենք անոնց վրայ – մեր ներ-քին աշխարհը արտայայտելու։

Ինչքա՜ն գունատ կ'երեւան այս նկարները, ո-րոնք կոչուած են ցոյց տալու արուեստագէտին մտորումներն ու զողզղանքները։ Եւ արուեստագէ-տը յուսաբեկ, կը տառապի ու կ'աղաղակէ հեռաւ-եալ հրաշալի պատկերով.

«Բայց ինչքա՜ն տարբեր է այն, որ կը տեսնեմ իմ հոգիի՜ս աչքերով եւ այն որ կը դնեմ մարդկային աչ-քերու առաջքը։ Կարծես ձեռքս կը մխեմ մութին մէջ ոսկիով լիքը պարկի մը մէջ, ափիս մէջ պինդ կը սեղ-մեմ գանձը, զգոյշ դուրս կը բերեմ ձեռքս, կը զգամ շօշափելի կերպով ոսկիին գոյութիւնը, բայց երբ ձեռքս կը պարզեմ լոյս աշխարհին, այլեւս ոչինչ կայ եւ պէտք է ուշադրութեամբ զննել, հազիւ թէ ոսկեփոշիի հետք մը գտնելու համար մորթին աննշմարելի ծակոտիկ-ներուն մէջ։ Այս է համեմատութիւնը։»

Եւ տառապանքը միայն արտայայտել չկրնա-լուն մէջ չէ։

Չենք կրնար ճանչնալ նոյնիսկ մեր հոգին, որ երկու յարկեր ունի՝ քողով մը բաժնուած։ Եւ այդ քողը, այդ «մշուշը» կը ծածկէ մեծագոյն մասը մեր էութեան, որուն մէկ չնչին բաժինը մտերիմ է մեզի, իսկ մնացեալը, անգիտակցականը – անծա-նօթ և անճանաչելի։ Սակայն կը զգայ բոլոր մարդե-րուն հետ, մանաւա՛նդ արուեստագէտը, որ անկարող է վերցնել հոգին ծածկող անթափանց այդ քողը և իր խորքը պարզել մարդոց աչքերուն առջեւ։

Ինչ որ կրնայ ան, մինչեւ այդ քողը տարած-ուող ծանծաղ միջոցին ցուցադրումն է մարդերու աչքին. «Ամէն պարագային հաստատ կերպով կարող եմ ըսել. այն՝ ինչ որ մարդիկ պիտի տեսնեն իմ գործե-

րուս մէջ, այդ քօղն իսկ է եւ ոչ թէ, ինչ որ կայ ետեւը այդ քօղին: Այդ մշուշն իսկ է, որ կը խափանէ իմ հոգիս ու զիս ինքզինքիս անծանօթ կը դարձնէ...»:

Եւ ճիշդ է. խոր է մարդուն, մանաւանդ արուեստագէտին հոգին։ Տկար է մարդը. տկար՝ իր արուեստը, այդ հոգին տալու իր գոյնովն ու ուժգնութիւնովը, իր բոլոր անծանօթ ծալքերովն ու ծփանքներովը։ Մարդը, աւելի մեծ չափով արուեստագէտը, կը մնայ անթափանցելի իր ներքին աշխարհով ոչ միայն ուրիշներու, այլեւ ի՛ր իսկ աչքերուն համար։ Իսկ գործերը, — ուժգոյն և յաճախ ձեւազեղծուած ախեղծ բեկորներ են դէպի ափը նետուած, մեծ ալեկոծութիւններու միջոցին ... Մարդիկ պիտի հասկնա՞ն այս կէտը և պիտի ըմբռնե՞ն դէթ զինքը, պիտի կրնա՞ն թափանցել իր էութեան, իր չարտայայտուած ճոխ երանգներուն...

Այս մտատանջութիւնը դեռ առաջին պատճառն է մեր գեղագէտ նկարչուհիին համար։

Ի՞նչպէս ստեղծագործել։ Ի՛նչ դեր տալ մտածումին և բանականութեան, կամքին ու գիտակցութեան։ Եւ կը վարանի. խորհուրդ կուտայ ծերունի արուեստագէտ մը — հին, սկզբնական դաբերու արուեստը անշուշտ — և կ'ըսէ. «Շատ կը մտածես և այդ լաւ չէ, յանձնուէ բնազդիդ, լաւագոյն առաջնորդը արդիստին»։ Բայց անիկա չ'ուզեր «կոյր դիպուածին» պարտական ըլլալ ու կը ձգտի իր կամքին և անձնականութեան գիտակից ու լուսաւոր դրոշմը տալ իր գործերուն։ Անոր ըմբռնումը կը ժխտէ դիպուածը, կը ժխտէ անգիտակից ստեղծագործութիւնը և տեղ կուտայ կամքին ու պայքարին, ներշնչումին ու համբերատար պատրաստութեան։ Կը հաւատայ, և ճիշդ է, որ մեծագոյն ստեղծագործութիւնները հետեւանք չեն երբեք «առաջին տպաւորութիւններու», այլ հո-

դեկան երկարատեւ գալարումներու, գեղագիտական համբերատար երկունքներու և գեղեցկութեան գաղափարին «լուսաւոր» իրացումին։ Եւ այս բոլոր ճիգերը, հաւաքականութեան շունչովը զօրացած, պէտք է թափուին անվերջ, գեղարուեստական պատրաստութիւնը պիտի կատարուի անդուլ, անդադար, մինչեւ յարմարագոյն պահը ներշնչումի, մինչեւ «յաջող ժամը» ծնելու և ստեղծագործելու։ Որքա՞ն քիչ են այդ վայրկեանները արուեստի գիծին վրայ, բայց որքա՞ն վճռական ու ճակատագրական միեւնոյն ատեն։

Զօրաւոր է ստեղծելու տենչը, զօրաւոր՝ մահուան չափ և աւելի, դագաղին, գերեզմանին եւ կազմալուծումին մթամած հեռապատկերները վանելու, զանոնք մոռնալու աստիճան։

Ստեղծագործութիւնը պայքար մըն է մահուան դէմ. և անոր ընթացքին կարելի չէ մտածել չգոյութեան մասին ու տառապիլ անով, ինչպէս չենք տառապիր ծարաւէն՝ աղբիւրին մօտիկը։ Չի տառապիր արուեստագէտը, գէթ մինչեւ կեանքի աշունը մօտենայ, մինչեւ ծերութիւնը, բաղձանքներու կամ տարիներու ծերութիւնը, հասնի... Արուեստը մահը չի ճանչնար, չի տկարանար անոր առջեւ, կը տիրապետէ անոր. և անիկա կ'անդրադառնայ դարձեալ իր ցաւագին մտահոգութեան.— ի՞նչպէս արտայայտել ներքին բովանդակ համանուագը, ի՞նչպէս խօսեցնել իր էութեան մէջի մե՜ծ համբը, հոգիի մշուշոտ աշխարհը։ Օ՜, այս «անկարողութեան տխրութի՛ւնը» իր նկարներուն, իր իսկ կենդանագրին վրայ ...

Եւ պահ մը խաղաղութեան բաղձանքը կ'ունենայ, «ուրիշ կիներու» նման ըլլալու, «որոնք կը ծնին, կ'ապրին ու կը մեռնին, ինքզինքնին անգիտանալով». բայց մի՞թէ կարելի է մանկութեան

շաղախը փոխել և եղծանել այն շէնքը, զոր կեանքն է կառուցեր իր մէջ, իր բոլոր ազդակներով։ Ճակատագրական կոչումը կը զգայ իր վրայ, որ զինքը նետեր է «մարդոց հոգիներու ճամբուն» վրայ, և տուեր է իրեն բաղձանքը՝ իր երազն «ու յուզումը» հաղորդելու ուրիշներուն, դառնալով ղեկավարը «ցրուած և առանձինն հնչող երգերու», ձեւ ու գոյն տալով անոնց և նուաճելու արուեստագէտին «ամենազօր տիրապետութիւնը»։

Արուեստի այս նպատակին շուրջ յածումն ալ կը տառապեցնէ զինքը։ Հեռու է սնապարծութենէ և կը ճանչնայ իր տկարութիւնները։ Բայց, ներքին, անծանօթ զօրութիւններու առջեւ կը կարծէ յաճախ ինքզինք։ Կ'ըլլան պահեր ալ, ուր մտածումը կանգ կ'առնէ իր թեւածումին մէջ. նիւթի կեանքը կը դղրդէ իր էութիւնը, ցնորք կը թուին բոլոր այս սաւառնումները. կը տենչայ նոյնիսկ քանդել ծաղիկները, զոր կեանքը կուտայ երիտասարդին ու գեղեցիկին և կ'ունենայ մտածումէն սրտին իջնելու, անոր ունկնդրելու տենչը... Յաւերժութեան ձգտող հոգին կրնա՞ր չճանչնալ յաւիտենական ալիքը մարդոց սիրտերուն և կեանքին...

Կը պատահի անխուսափելին։ Իր թափառական և որոնող հոգին կը բախի ճակատագրական ներդաշնակութեան. բնազդին անծանօթ զօրութեան կ'ենթարկուի, նայուածքի փայլակէ մը շանթահար։

Ճի՛շդ այսպէս...

Ամէն բան սահմանուած է, մարդը տկար, հոգին կաշկանդուած, և արտայայտութեան միջոցը, արուեստը, անբաւական։ Սէ՞րն է անսահմանը, եւ ամենազօրը, մե՞ծ անծանօթը՝ որ ազատութիւն կուտայ, թեւ ու թռիչք կուտայ։ Եւ հոգին կ'ա-

զատագրուի իր բանտէն ու աքսորանքէն, կը սլանայ դէպի նոր հորիզոններ։

Որքա՜ն ատեն սակայն ...

Չէ՞ որ «ամէն բան կ'անցնի, ամէն բան կը մարի»․ և հազիւ ծնած, կը մարի սէրը, ինչպէս «ամէն բան»...

Արուեստագէտը նորէն կը դառնայ իր բանտին ու իր մենութեան, հոն ունկնդրելու իր հոգիին եղերերգը՝ անցեալի յուշերով ու արձագանգներով և ազատութեան պատրանքով, ազատութեան կարօտով ...

* * *

Ահա՛ երգը Տիկ. Զապէլ Եսայեանի, որ գիտցած է տալ իր գեղագիտական մտածումները՝ ոչ թէ իբրեւ տեսութիւն, այլ իբրեւ առօրեայ տուայտանքը արուեստագէտ հոգիներուն։ Ոչ վէպ մըն է, ոչ պատմուածք մը այս գրուածքը, այլ կեղերջը գեղագէտ ու խորտակուած հոգիի մը։ Հոն կան անձեր, որոնք եթէ կը միջամտեն, հոգիի պահերը և մտածումները չեշտելու համար են միայն և ոչ թէ պատմութիւնը հիւսելու։ Բայց, հակառակ ատոր, կենդանի են անոնց դիմագծութիւնները և պայծառ, քանի մը տողի մէջ գրուած, որովհետեւ բովանդակութեան լոյսը ունին իրենց վրայ։

Տիկ. Եսայեան կարճ ու խօսուն պատկերներով կը յառաջանայ, բնութեան հետ զոյգ ու մօտ իր հոգին պարզելով միշտ։ Արտաքին որեւէ պատկեր — ցայտուն ու տպաւորիչ — ունի ներքին անդրադարձում մը։ Եւ իր պատկերները, մտածումով բեռնաւոր, չեն յոգնեցներ, որովհետեւ խոր համոզումի և անկեղծութեան չեշտն ունին, նկարչական գեղեցկութիւն։

Հանդարտ է իր ոճը և լայնաշունչ, ինչպէս մը-տածումը՝ որուն կը հետեւի պաղարիւնութեամբ։ Անիկա ընթերցողին մտածումը խռովելով կ'իջնէ հոգիին։ Չունի բառերու և բացատրութիւններու հմայքին փնտռտուքը և չի տառապիր չըսուած ու չլսուած ձեւին մտահոգութեամբը։ Բնականոն, խաղաղաւէտ չափականութիւն մը և չափաւորութիւն մը լեզուին, մտածումին ու ձեւին մէջ և պայծառ ու աստիճանական խորասուզում մը հոգիներու անծանօթ ծալքերէն ներս, կայան առ կայան հանգչելով և լոյսին մէջ ցուցադրելով զանոնք, միշտ նոր ու մարդկային մրմունջով։

Ահա՛ իր եղանակը, որ արուեստագէտներուն յատուկ է։ Եւ Հոգիս Աքսորեալը իր ձեւին ու խորքին մէջ արուեստով արտայայտուած ու կեանքով բաբախուն գործ մըն է։

ՍԻԴՈՆՆԱ

Գրեց՝ Ն. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Անունն է աս գրքոյկի մը, որ ուշադրութիւն կը գրաւէ, առաջին իսկ նայուածքով, նախ՝ իր արտաքին հրապոյրով։

Հայ կեանքի մէջ հազուադէպ են տպագրական նման արուեստով ու ճաշակով հրատարակութիւնները։ Կողք, թուղթ, ձեւ, տառ ու պատկերազարդում, — ասոնք բոլորը գեղեցիկ են, մանաւանդ բովանդակութեան հետ իրենց ներդաշնակութեամբը։ Պ. Մ. Բէպապճեան՝ որ գեղազարդած է գիրքը, ըստ նիւթի, մեծագոյն պատիւն ունի այս արտաքին շքեղանքին մէջ, բայց ան մաս ունի նաեւ բովանդակութեան տպաւորութեան մէջ, որովհետեւ իր նկարներովը կրցած է աւելի կենդանացնել նիւթը։ Ունի հասկացողութիւն, երեւակայութիւն, գծերու նրբութիւն և երազանք։ Այս տեսակէտէն՝ յատկանշական են Սիդոննայի ներաշխարհը պատկերացնող նկարը (էջ 72). *Ամիրադամի հետ փախուստը (էջ* 86). *Հովիւն ու հօտը (էջ* 121), *և նաեւ նոր Սոդոմը (էջ* 117)։ *Գրքին հեղինակը՝ Նշան Պէշիկթաշլեան, երիտասարդ գրող մըն է, որ բանաստեղծութեամբ սկսաւ, երգիծանք գրեց ու կը գրէ դեռ — յաճախ սրամիտ հատուածներով — և ահա կուտայ մեզ իր*

առաջին արձակը – ամենէն բիւրեղացած մասը իր գրականութեան։

Սիդոննան՝ աւանդական պատմութիւն մըն է – այդպէս կ'ըսուի մեզ – Էմմանէլ մեծ մարգարէի (Յիսուս) կեանքէն։

Ըստ այս զրոյցին, դէպքը տեղի կ'ունենայ Եգիպտոսի մէջ, ուր պանդուխտ Էմմանէլ, իբրեւ բանուոր, չարչարագին կ'աշխատի, իր ընտանիքին առօրեայ հացը ճարելու համար։ Քար ու ցեխ կը կրէր ան, փայտ ու քար կը կտրէր Աղեքսանդրիոյ մէջ։ Բայց, միեւնոյն ատեն, փափկակազմ էր, ու երազկոտ հոգիով մը օժտուած։ Գիրքերուն իմաստութեամբը կը սնանէր, եւ յիշելով իր հայրենիքը՝ Հրէաստանը՝ հոգիով կը խառնուէր իր ժողովուրդին ու կ'առաջնորդէր զայն։ Ան կը զգար, թերեւս գիտէր, թէ իր մէջ առաջնորդ մը, փրկիչ մը, քարոզիչ մը կար, գիրքը կ'ըսէ՝ «թագաւոր» մը, այո՛, հոգեւոր թագաւոր մը։

Ահա՛ այս աղաղուն մարմինով ու քնքուշ հոգիով բանուորն է որ, յանկարծ, ապարանքի մը շինութեան մէջ աշխատելու ատեն, ուշադրութիւնը կը գրաւէ տան տիրուհիին՝ Սիդոննայի, որ փիւնիկուհի մըն է։ Այրի ու աղիճ, պե՛րճ աղիճ։ Էմմանէլ հետեւեալ օրն իսկ դադրած է արդէն բանուոր ըլլալէ։ Դարձած է սէրը եւ նաեւ տէ՛րը գեղեցիկ Սիդոննայի։ Էմմանէլ՝ գեղեցիկ էր, բայց աւելի գեղեցիկ իր հոգին։ Եւ Սիդոննա, տիրուհի, հմայուած անկէ, կը դառնայ անոր աղախինը, յետոյ՝ սանը եւ կը փոխակերպուի։

Ասկէց յետոյ, մենք կը լսենք այլեւս Սիդոննային իսկ բերնէն այն փոթորկալից կեանքը, զոր տարիներ առաջ ունեցեր է ան, քաղաքէ քաղաք, գիրկէ իրկ, յ աղթանակէ յաղթանակ։

Առաջին անգամն է որ կը սիրէ ան մեծ ու

ճշմարիտ սիրով, որ կը մաքրէ զայն, կը մարէ անոր կիրքին բոցերը, կը բիւրեղացնէ հոգին, կը մոռցնէ աշխարհայինը և էմմանէլի հետ, անո՛ր համար, չքաւորներուն կը բաժնէ իր հողերն ու բոլոր գանձերը։ Կը դառնայ ինքն ալ էմմանէլի հոգեկան մէկ պատկերը։ Սիրոյ ու նուիրումի ալիքով կը լեցուի, բայց կը հիւծի ու, օր մըն ալ, կը մեռնի վիրաւոր՝ ամբոխին կողմէ քարկոծուելով։

Այո՛, կա՛մ հոգին կամ մարմինը. մարդիկ միայն մէկ տիրոջ կրնան ծառայել.— սրտին կամ միսին։

Էմմանէլ, առանձինն, կը շարունակէ իր ճամբան, կ'երթայ իր հայրենիքը, կը համբուրէ անոր հողը կարօտագին և յափշտակուած, աշխարհի չորս հովերուն, անհունին ու ամայութեան մէջ քարոզ կը խօսի։ Խօսքը չի մեռնիր սակայն։

Հովերուն հետ՝ հովիւները կը լսեն անոր քարոզը.

— Թէ որ մէկը ծարաւի է, թող ինծի գայ ու խմէ։ Թէ որ մէկը խաւարի մէջ է, թող ինծի գայ ու կենաց լոյսը ունենայ...։

Սիգոննա սիրոյ հրաշագործութիւնը պատմող գիրք մըն է, բարոյական վախճանով մը։ Բայց, ինչ որ իր արժէքը կը կազմէ, միայն նիւթը չէ, որ հետաքրքրական է, ոչ ալ տալու կերպը։ Պէշիկթաշլեան պատմել գիտէ և աստուածաշնչական, սրբակրօն նիւթերու համապատասխան ոգիով և լեզուով։ Քնարերգութիւն մըն է ամբողջ, որ առաջին իսկ էջերէն կը համակէ ընթերցողը ու կը տանի զայն արագ, պսպղուն, անակնկալ իրադարձութիւններու։ Լեզուն՝ վճիտ ու պայծառ, պատկերները՝ կենդանի ու նոր, կուգան աւելցնել այս գրքին վեց տասնեակ էջերէն բխող վայելքը։

Առաջին գործ մըն է և հեքիաթունակ, ատոր

համար ալ տեղ տեղ վարանումները կը տանի ընթերցողը։

Սիդոննան աւանդութիւն մըն է, որ քնարական վէպի կը վերածուի ու կ՛անցնի առասպելի բաւիղներուն մէջէն, ինչպէս է մոլեգին ամբոխին ձեռքէն հրաշքով փրկութիւնը. ինչպէս Սիդոննայի կեանքին մէկ քանի դրուագները։

Եւ այս բոլորէն ետք, կը յանգի քրիստոնէական բարոյականութեան։

Մենք պիտի գոհանայինք առաջին մասով եւ պարզ մահկանացուով մը, փոխանակ էմմանէլի։ Այսպէս, կեանքին աւելի մօտիկ կը կենար գործը։ Բայց, դժգոհ չենք տրուածէն ալ։ Աւանդութիւն է, հին դարերէն կուգան այս բոլորը և կը հաշտուինք բոլորին հետ։ Բայց, վերապահ կը մնանք այն սրընթաց հոգեփոխութեան նկատմամբ, որուն կ՛ենթարկուի Սիդոննա։ Կը հաւատանք մեր չտեսած ու մեզի պատմուած գոհարեղէններու գոյութեան, սենեա՛կ սենեա՛կ գանձերուն եւ այն բոլոր դահլիճներուն, «ուր գեղեցկութիւնն ու հպարտութիւնը իրենց հանճարն ու ույժը հեղեղած էին»։ Բայց, չենք հաւատար, առհասարակ, երբ հոգեկան խորունկ երեւոյթ մը բառերով կ՛ըսուի մեզի։

Կ՛ուզենք տեսնել՝ թէ ի՛նչպէս պատահած է հոգեկան այլափոխութիւնը։

Անշուշտ կը խօսուի այդ մասին. – «Սիդոննա՛, եկուր քեզի հետ միանանք ազատելու քե՛զ, և ուրիշները։ Ազատենք բոլոր մարդերը, հայրերը, եղբայրները։ – «Ազատե՛նք ... էմմանէլ... խօսէ՛... միայն»։ Ասոնք տողեր են սակայն. մինչ մենք կ՛ուզէինք տեսնել հոգեցունց պայքարը, զոր պերճազիճ Սիդոննան պիտի մղէր, էմմանէլի պատկերին նմանելէ առաջ։ Կ՛ուզէինք տեսնել իր տառապանքը, աշխարհային ճոխ ու ցոփ կեանքէն հրաժարման առթիւ։ Եւ այս ամենուն համար՝ բաւական չեն այն մէկ քանի պարզ խորհրդածութիւնները,

որոնք տրուած են Սեդոննայի՝ Էմմանէլի բացակա-յութեան (էջ 114)։

Հեղինակը հրաշքի ուժ մը տուած է վայր-կեաններուն. կը հասկնանք, մանաւանդ գործի մը մէջ, որ հրաշախառն է։ Բայց, արդի մարդը կ'ուզէ տեսնել հոգեկան երեւոյթներու աստիճանաւորում-ները. (հոս՝ հեթանոս և աշխարհիկ Սիդոննայի հո-գեկան բիւրեղացումը)։ Ուրիշ կէտ մըն է նաեւ Էմմանէլի նկարագրի պարագան։ Եթէ ան Յիսուս է — և է՛ արդարև — ուրեմն հեզութեան և սիրոյ քարոզիչն է, ինչպէս գիրքն ալ կը հաստատէ իր վախճանո-վը։ Բայց ի՛նչպէս բացատրել հարուստներուն դէմ անոր յորդ անէծքը, որ մօտ երեք էջ կը բռնէ։ Եւ ի՛նչպէս բացատրել մանաւանդ սա խօսքերը, որոնք սրբազան զայրոյթէն տարբեր չեշտ մը ունին.

— Ճշմարի՛տ կ'ըսեմ ձեզի, Աստուծոյ համար չկան ա-ւելի անաւոր ոճրագործներ ու սրիկաներ՝ քան հարուստ-ները: Բոլոր հրէշները կրնան ներում գտնել, բացի հա-րուստներէն: Սպաննեցէք զանոնք:

Ահաւո՛ր հրաման, որ դժուար թէ կարելի ըլ-լայ պատշաճեցնել Յիսուսի։ Մենք վախ չունինք անշուշտ այդ բանադրանքէն. քանի որ... հարուստ չենք. բայց կը վախնանք՝ որ հարուստները ծիծա-ղի՜ն, ժխտելով այդ քարոզին աւետարանական վա-ւերականութիւնը... Ահա մեր մէկ երկու փոքրիկ վերապահումները, որոնք սակայն արատներ չեն կազմեր գործին համար, մանաւանդ առաջին ըն-թերցումի մը պահուն և նկատի ունենալով նաեւ անոր աւանդական հանգամանքը։ Ստուերներ են անոնք, որոնք շուտով կը մոռցուին յարակից գե-ղեցկութիւններուն և յափշտակող տեսարաններուն և Ուայլտեան տողերուն ու պատկերներուն առջեւ։ Սիդոննան մեր նոր գրականութեան արուեստի լաւագոյն գործերէն է։ Կ'արժէ կարդալ և համակ-լաւագոյն գործերէն է։

բութեամբ միտք պահել այս գործին ու իր երի-
տասարդ հեղինակին անունը։

Ինչ կը վերաբերի Պ. Ս. Յովհաննէսեանի վաթսո՞ւն էջնոց յառաջաբանին, բաւական քաջութիւն և յամառութիւն պէտք է, կարենալ աւարտելու համար այդ բազմատարր ուսումնասիրութեան ընթերցումը։ Չենք կրնար ներել նաեւ իր հաշուեյարդարը — նոյնիսկ արդար — զանազան մարմիններու կամ կուսակցութեանց հանդէպ, գրական գործի մը մէջ։ Բայց ուրախ ենք, որ լաւ գործ մը հրատարակած է և յանձնած հայ գրականութեան։ Երանի՜ թէ ինք ալ գոհացած ըլլար ասով։

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒ “ԱԼՊՈՄ„Ը

Գրեց՝ Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

Փոքրիկ, նիհար գրքոյկ մըն է Շ. Նարդունիի Ալպոմը, *որ առաջին ծաղկաքաղն է երիտասարդ հեղինակին։*

Անիկա հոն հաւաքած է հինգ կտոր, բացման ու փակման համար երկու խօսքով, բարեւումի մը չափ կարճ ու քաղցր։

Ասոնցմէ երեքը միայն իրական հէքիաթներ են.— Ծոցիկը բաց, Հարսին աղբիւրը, Իջի՛ր, Աստուածունիս. *մէկը՝ պատկեր մը հոգեբանական պահէ մը,* — Ես ի՛նչպես կ'ուտեմ դեղձը, *և միւսը՝ ամենէն երկարը՝* Աստուածներու Ալպոմ, *մարդկային մաքին ու սրտին պատմութեան գրական խտացումը, շարժապատկերի մը արագութեամբը։*

* * *

Գիւղէն է Շ. Նարդունի և իր հէքիաթներուն հետ կը բերէ մեզ նաեւ իր գիւղը, իր երազկոտ հոգիին բոլոր հին յուշերովը։

Օշականէն ու Համամտեղէն ետք, Նարդունի հայ գիւղին մէկ ուրիշ դէմքը կը բանայ մեր աչքերուն, արագ, տեսարանի մը վրայ վարագոյր մը բանալ-գոցելու չափ արագ, կարօտ ունեցող աշուղի

մը հապճեպ պատմութեանը չափ կարճ, այլ քաղցր ու տենդագին։ Եւ եթէ Օշականը գիւղացիներուն փրփրուն ու տենդայոյզ սէրերն ու կիրքերը պատմեց մեզ. եթէ Համաստեղը գիւղին կեանքը տըւաւ, իր աշխատանքին, ճակատագրականութեանը մէջ, Նարդունի կը փորձէ տալ մեզ իր խաղաղ սէրերուն, տրտմութեան ու գիւղին աւելի հին անցեալը, աղուորցած, երազայնացած անցեալը. անոր տառապելական դէմքը՝ յորդ բնութեան հետ միասին։

Նարդունի մէկէ աւելի գիծերով Օշականի քովէն կը քալէ, առաւելապէս, բայց հակառակ այս դրացնութեան, անկէ կը բաժնուի հիմնական յատկանիշով մը. – շունչով։ Օշական իր տիպերուն, իր մարդերուն միսերուն և զանոնք այլակերպող, անճանաչելի դարձնող, խենթեցնող սէրերուն եւ կիրքերուն խորը կը սուզի. չտեսնուած ու մթին բաներ կը պատմէ ան հոգիներէն և մարմիններէն, իրարու խառնուած. մինչ Նարդունի հազիւ կը հպի անոնց, նոյնիսկ կը հեռացնէ զանոնք՝ մեղմելու համար անոնց խստութիւնը։ Կը հեռացնէ՝ միջոցին ու հեռու ժամանակներու մէջ աղուորցնելու, երազային սարսուռի վերածելու համար զանոնք, ձգելով անոնց վրայ ցնորքի ու գեղեցկութեան քողը։ Օշական փոթորիկներուն կ'երթայ, Նարդունի կը գոհանայ փոթփոթումներով. թեթեւ ծփանքներով։ Մէկը՝ դատող է ու քննադատ միանգամայն, եւ, հետեւաբար, գործին, արարքին ու զգացումին մէջը նետուող, միւսը՝ Նարդունին՝ դիտող է ու նկարող միայն։ Մէկը՝ կեանքին կը վազէ, միւսը՝ երազին։ Օշականի տիպարները վայրի ու բարբարոս մարդեր են յաճախ, իրենց կիրքին թափովը, Նարդունիինը՝ ըղձանոյշներ, դիցանոյշներ, ոգիներ ու

աստուածներ, որոնք ոճրային պահերուն իսկ, հազիւ թէ ոճրագործի կերպարանք կ'առնեն։

Այս է պատճառը, որ Օշական իր նոյնիսկ առասպելական հէքիաթները, շատ յաճախ, արդիական նորավէպի կը վերածէ, իսկ Նարդունի՝ իր պատմութիւնները բանաստեղծութեան կը տանի։

Նարդունի կ'երգէ առասպելական ժամանակներու, հեթանոսական օրերու կեանքը, իր գիւղին մէջ ամփոփելով զայն, երազին տանելով ու բանաստեղծութեան։ Անոր համար հէքիաթը, պատմութեան նիւթը առիթ մըն է միայն, բանաստեղծութեան համար։ Եւ իր հէքիաթը, փոքրիկ մարմինով, արձակ քերթուած մըն է, ուր դէպքն ու գործողութիւնը հազիւ թէ կ'ուրուագծուին, որոնք յաճախ կը կորսուին շրջապատին փարթամութեան մէջ, նման ծաղիկի մը՝ որ կորած է կանանչներուն մէջ և պէտք է փնտռել՝ գտնելու համար։

Այսպէս, իր հէքիաթները կը դառնան գրական կամ գրականացած հէքիաթներ, Օշականի հէքիաթներուն նման, և ատոր համար ալ չեն նմանիր բուն ժողովրդական հէքիաթներուն, պարզ ու միամիտ, ոչ իսկ գոնէ Զարդարեանի հէքիաթներուն, չյիշելու համար այլեւս այն օտար հէքիաթները, զորս ինք իսկ թարգմանեց քանի մը անգամ։

Բայց իր գործին մէջ կայ ուրիշ երես մը. առասպելին ու բանաստեղծութեան քով՝ հարուստ ու շքեղ բնութիւնը, որ իր պատմածին կէսը կը գրաւէ։ Հարուստ է Նարդունիի բնութիւնը, փարթամ, և կանանչները, թաւուտները, ծառերը եւ անոնցմէ թափուող խորհուրդը։ Եւ յետոյ արեւափառ վերջալոյսները, որոնք երազել կուտան, ապըրշումէ ալիքներով յորդ արշալոյսները՝ որոնք անտառները կը լեցնեն լոյսով ու հրդեհներով. եւ երկինքները՝ ուր բարձր կարօտ ունեցող, գիշեր-

ուան ոժգոյն աղջիկը՝ լուսնկան, իր տրտմութիւնը և քաղցր թախիծը կը պատցնէ։

Բանաստեղծութիւն և բնութիւն — երկու տարբեր, որոնք կ'աղուորցնեն հէքիաթը, կը զարդարեն անոր նիհար մարմինը, զայն ծածկելու, իրենց ալիքներուն մէջ թաղելու աստիճան։

* * *

Հէքիաթներէն յետոյ՝ Աստուածներու Ալպոմը երկար, տասնըչորս էջնոց գրուածք մըն է, որ գրական—քննադատական պատկերացումի փորձ մըն է աւելի մարդկային հոգեկան, կրօնական պատմութեան։

Այստեղ կը պատկերանան, յաջորդաբար, աստուածաշնչական դէմքերը, նկարչական ու աւելի շատ արտաքին պատկերացումով.— Ադամը, Եւան, Սատանան, Եհովան. յետոյ՝ Աբելն ու Աբելի պաշտամունքը, հելլէն դիցանոյշներն ու անոնց պաշտամունքը, հնդիկ Նիրվանան, Փարաւոններն ու անոնց հեթանոս կրօնքը և «մեր նախնիքներուն հոգիներուն մէջէն եկող» Աստուած Է—ն։ Եւ յետոյ՝ սրբազան բանաստեղծութիւնը, հեթանոս օրերէն եկած, յաղթական աստուածներուն, ասորեստանեան բռնակալներուն հեշտախնդիր փառքին և Բաղդէստանի մոգութեան նուիրուած։

Նարդունիի համար «կորսուած է պատմութիւնը մարդ—աստուածին» և ինչ որ կը տեսնենք իբրև պատմութիւն, կեղծ է ու «լղրճուած»։

* * *

Բոլորովին տարբեր գրուածք մըն է Ես ի՛նչպէս կ'ուտեմ դեղձը կտորը. պատկեր մըն է ան, ինք-

նատիպ, եթէ կ՚ուզէք նաև նոր։ Կը թուի, առաջին նայուածքով, խորհրդանշական գրուածք մը ըլլալ. բայց ոչ։ Պատկեր մըն է միայն, արտաքին և ներքին միանգամայն. իրական պատկեր մը և պատկերացում մը։ Դեղձ կ՚ուտէ, ու, յանկարծ, աղջկան մը պատկերը կը ծաղկի մտքին մէջ։

Հոգեբանական վիճակ մը, գաղափարներու և պատկերներու հեռաւոր կապակցութիւն մը, որ քիչ մը դժուար կ՚արդարանայ հոս և քմայքի կը փոխուի։

*
* *

Նարդունի՝ նոր հեղինակներու շուքերէն կը քալէ, գրական նոր հորիզոն որոնողներուն կ՚ունկնդրէ, անոնց՝ որոնց գլուխը կուգայ Փրուստը։ Հոգեբանական գլխաւոր վիճակի մը գիծը բռնած, (կրնայ արտաքին դիպուած մըն ալ, գործողութիւն մըն ալ ըլլալ) անոր ճիւղաւորումներն ալ կուտայ, առանց մայր երակը կորսնցնելու. վիճակ մը՝ ուր արտաքին ու ներքին պատկերներ միաժամանակ ծնունդ կ՚առնեն։

Բայց հոս, Նարդունիի կերպը, մեթոտն է որ ինքնատիպ է ու հետաքրքրական. և եթէ այսօր ան, չափով մը, քմայքի մը տպաւորութեամբը կը ներկայանայ մեզի, վաղը կրնայ հոգեբանական այդ վիճակին՝ գաղափարներու զուգորդութեան կամ միաժամութեան ճշգրիտ ու խոր պատկերացումը տալ։

Պէտք է տեսնել սակայն ուրիշ յատկութիւններ այս երիտասարդ հեղինակին մօտ։ Արդարև, ինչ որ ամենէն աւելի հետաքրքրական կը դարձնէ Նարդունիի գրականութիւնը, առհասարակ, անոր ոճն է, ինքնատիպ ու պայծառ։ Նոր է ան, իր բառերովը ու պատկերներովը, մէկ կողմ նետած է ծեծուած ու ծերացած բառերուն դիմակները և զարդարուած՝

շլացուցիչ ու ճիշդ, մօտիկէն դիտուած պատկերներով։

Հանդարտ են իր նախադասութիւնները, կենդանի, առանց մեծ հռետորութեան մը, և օրօրուն՝ ներքին ռիթմով մը։

Տեղ տեղ՝ Նարեկն ու Երգ-Երգոցը կը յիշեցնէ ան, իր ձեւերուն ու պատկերներուն մէջ։

* * *

Նարդունիի բառարանը ճոխ է, երանգապնակը նոյնպէս։ Գիտութիւնը ունի մասնաւորաբար բնութեան և անոր գոյներուն ու ձեւերուն, որոնք շլացուցիչ կերպով կը միջամտեն հեթանոսական կեանքին՝ զոր յաճախ կ'ոգեկոչէ։

Դիտելի է մասնաւորաբար բոյսերու և ներկերու մասին իր ունեցած ծանօթութիւնը, Աստուածաշունչէն ու իր իսկ բժշկական մասնագիտութենէն քաղուած, ու ճաշակով ընտրուած։ Կը սիրէ բնութիւնը, — ըսինք արդէն որ իր գործին կէսը կը կազմէ ան, — և իր պատկերներուն լաւագոյնները անկէց կուգան։

* * *

Լոյսը առանց շուքի չ'ըլլար. և կան այդ շուքերը նաեւ Նարդունիի գործին մէջ։

Այս պատկերները միշտ ժպիտ չունին, ոչ ալ բնութիւնը պայծառութիւն և արեւ ունի միշտ։ Յաճախ, բնութեան ու պատկերներու ճոխութիւնը կը շլացնեն դիտող միտքն ու աչքը։ Թաւուտքի մը կանաչը իր մութը կուտայ. բնութեան մէջ դեգերումը — երկա՜ր — ինքն իր մէջ շատ աղուոր բան, բայց մոռցնել կուտայ գլխաւոր գաղափարը. գըլ-

խաւոր պատմութիւնը. հարկ է անդրադառնալ, կանգ առնել, ժողվել և իրարու քով բերել ցրուած, փշրուած մասերը, ամբողջ մը ունենալու համար։ Պահէ պահ, պատկերէ պատկեր ու վիճակէ մը ուրիշ վիճակի մը անցումները — դժուարին ու մեծ արուեստի գործ — յաճախ անտես առնուած են, եւ պէտք է լարուած միալ կապը պահելու համար. այս է պատճառը որ եռատողերը նախընտրած է կըտրատումներու համար, որոնք սակայն չեն աւելցներ պայծառութիւնը։ Այսպէս, Նարդունիի գրուածքը, տեղ տեղ, կը տառապի կառուցումի պակասէն, մասերու անհաւասար բաշխումէն, անցումներու անըստուգութենէն և պայծառութեան նուազութենէն։ Իր նախադասութիւնները, յաճախ, կը ծնին մթին խորքերէ, երթալ կորսուելու համար անստուգութեան մէջ. և եթէ անոնցմէ շատերը կարելի է քակել, կ'ունենանք դեռ բեկորներ, որոնք կը մնան անբացատրելի։ Այս տեսակէտէն, յատկանշական կտոր մըն է «Հարսին Աղբիւրը», ուր իրարու հետ կը շփոթուին խօսողը, լոգցողը, դիտողը և պատմողը, և մեծ ճիգ պէտք է իւրաքանչիւրին տեղն ու դիրքը ճշդելու համար։ «Աստուածներու Ալպօմ»ը մէկէ աւելի մթին նախադասութիւններ ունի, որոնք անլուծելի կը մնան (էջ 13 վերջին հատուած, էջ 19, Ա. հատուած), տպագրական սխալներն ալ ճշդելէ ետք։

Կասկած չկայ, որ որեւէ գրողի իրաւունքն է, իր ուզած ձեւովը գրել։ Ինծի համար պարզ գրելու առաւելը, որ մեր օրերուն շատերու համար «անհրաժեշտութիւն» դարձած է, իմաստ չունի։ Որովհետեւ, այդ պահանջը գնողներուն մէջ պարզութիւնը տափակութեան հետ նոյնացնողներ շատեր կան։ Կարելի է գրել, անշուշտ, ոեւէ կերպով, այնպէս, ինչպէս կը բխի գրողին էութենէն. և անպատճառ

ոչ «պարզ» ու «ամենուն հասկնալի»։ Կարելի է գրել դժուարին, մթաստուեր, ինչպէս որ է հեղինակը, բայց անպատճառ յստակ ու բացատրելի, իւրաքանչիւր բառի ծանր պատասխանատուութեամբը։

***

Եզրակացութիւն ։

Ալպոմը յատկանշական նմոյշ մըն է գրականութեան մը, որ առոյգ է ու կը բացուի գեղեցիկ հորիզոններու վրայ. կը հեռապնդէ միայն արուեստի նուաճումներ և ոչ մէկ դիտում ունի իր մէջ։ Գրականութիւն մը՝ որուն խորքն ու ձեւը իրենք իրենց մէջ նպատակ են ու ձգտում։ Սէր, բնութիւն և գեղեցկութիւն. — մանաւանդ, հին ժամանակներու մշուշով աղուորցած — ահա՛ անոր ընդհանուր ձգտումը, որ կ'արտայայտուի աւելի նկարչութեամբ, քան քննադատ մտքով, ըսել կ'ուզեմ՝ արուեստի աւելի մեծ բաժինով մը։ Եւ տաք է այս գրականութիւնը ծնող զգացումը, առոյգ ու կենդանի՝ շունչը և նոր ու բիւրեղային՝ իր եղանակը, ոճը։

Եւ լաւ որ անթերի չէ ան, իր խորքին ու ձեւին մէջ, լաւ որ անվրիճելի չէ, ինչ որ պիտի փակէր անակնկալի ամէն դուռ։ Եւ դեռ առաջին գործի մը առջեւ կը գտնուինք։

ՍԵՂԱՆԻ ՄԸ ՇՈՒՐՋ*)

Ա.— «ՀԱՅՐԵՆԻ ԾԽԱՆ»

Բ.— Բայց, եթէ կ'ուզէք, խօսինք նաև Վահէ Հայկի «Հայրենի Ծխան»*ի մասին, ան ալ հէքիաթներէ, պատմուածքներէ և արձակ էջերէ բաղկացած։*

Օ.— Բովանդակութեամբ նոյնը, բայց դէմքով տարբեր։ Վ. Հայկ աւելի կազմուած է, կարելի է ըսել՝ աւելի մօտ արուեստին, մանաւանդ իր հէքիաթներուն մէջ։

Բ.— Վ. Հայկ զիս կը հետաքրքէ իր յուզումովը. թէև մեծ չէ, բայց ամէն էջի մէջ զգալի է իր գուրգուրանքը։

Ա.— Կեանքը պակաս է իր մօտ և դէմքերը՝ աղօտ գծերով։ Ահա իր «Բեռլին տի գայ» *երկար կտորը, ուր Խաչար Աղբօր մը միամիտ ու հաւատաւոր դէմքը կը փորձէ գծել, պատերազմի ու տարագրութեան եղերերգութեան հետ։ Փորձ մը, բայց ի՞նչքան տարբեր Համաստեղի, օրինակ՝* «Էս գիշեր աշխարհ կը փլի» *պատմուածքէն, որուն հետ նման գիծեր ունի։*

Ե.— Իսկ ես դիտել պիտի տայի իր կարճ գըրուածքներուն տկարութիւնը. ահա, օրինակ՝ «Ու՞ր գացիր, վարպետ» *գրուածքը, Զարդարեանի նուիրուած. ոգեկոչում մը՝ ուր հռետորութիւն ու բառ*

---

*) Այս խորագրով գրական խօսակցութիւններու շարք մը երկու գլուխ — Վահէ Հայկի եւ Շահան Շահնուրի գործերուն շուրջ: Կը խօսին քանի մը երիտասարդ գրողներ ու գրասէրներ ;

կայ, բայց Զարդարեան կամ անոր տառապանքը՝ չկայ։ Ահա իր «Իմ զաւակս, իմ սէրս»ը, ուր աղջկան մը հանդէպ իր առաջին սարսուռը տալու համար՝ դարունէն, բնութենէն կը խօսի, իսկ կեանքէն՝ հազիւ թէ, և երբ կը հասնի իր սիրած աղջկան, որուն անունն ալ չկայ, արդէն գեղեցիկ ու յափըշտակուած խօսքերու կը հանդիպինք։ Հոգեկան դող մը, զոր կուտայ որպէս թէ պատմուածքի ձեւով, բայց որ բանաստեղծութեան կը վերածուի. հետեւաբար, ոչ մէկը կ՚ըլլայ և ոչ միւսը, այլ գրականութիւն։ Ցեառոյ՝ նման կտորներ։ Կարելի չէ թեթեւ յուզում մը, փոքրիկ յուշ մը առնել և պաւինելով գաւառի բնութեան և գրական պերճախօսութեան, թուղթին յանձնել զանոնք, արուեստի ու գրականութեան իրաւունք պահանջելով։ Թէեւ ըսեմ թէ՝ իր լաւագոյն էջերուն մէջ, որոնք կան, զինք կը գտնեմ աւելի կազմուած, թէ՛ գրական մշակումով, թէ ոճով և թէ տալու կերպովը (procédé)։

Ա.— Վ. Հայկ ինծի համար յայտնութիւն մը եղաւ, իր մէկ քանի գրուածքներով.— Այգեկութք, Ներէ՛ ինծի, Մայրիկ, Աղբիւրի մը հին օրերը, եւն.։ Յուշերը՝ թանկագին բեկորներ են մեր մեռած գաւառէն, զոր հարկ է տալ։ Ո՛վ որ գաւառը ապրած է, ա՛ն պէտք է տայ իր գիւղը՝ ամէն մանրամասնութեամբ, թէ իսկ նուազ արուեստով։ Էականը այն է՝ որ Վ. Հայկ կրցած է ազգագրական հարցերն իսկ գրականութեան բարձրացնել։

Բ.— Կը կարծեմ թէ որեւէ գրողի դէմքը իր լաւագոյն գրուածքներուն մէջէն պէտք է հանել։ Վ. Հայկ՝ որ անուն մըն էր, իր այս գրքով աւելի բան մը կը դառնայ։ Իր գրականութիւնը գաւառի խոր դրոշմն ունի. աւելի հարազատութիւն կայ իր տուած գաւառին մէջ, որովհետեւ աւելի արուեստով տուած է։ Ազատեանի մէջ, ըլլայ արուեստով, ըլլայ լեզ-

ուով, չա՛տ է Պոլիսը և պոլսեցին։ Վ. Հայկ աւելի երկար ապրած ըլլալ կը թուի գաւառը, և աւելի կենդանի են իր տպաւորութիւնները։

Իր Այգին ու այգեկութքը, Պառաւ փեսենին, Աղբիւրի մը հին օրերը, Արցունքները վարակիչ յուզումով տրուած գրուածքներ են։

Գիւղի կեանք, այգի, աղբիւր, ուխտատեղի և հէքիաթներ, ու անցեալի յուշեր, քաղցր յուզումով թաթաւուն.– ահա՛ տպաւորութիւնը, զոր մեզի կուտայ այս գիրքին ընթերցումը։ Բայց էականը՝ միայն տպաւորութիւնը չէ, այլ այն ոճն ու կերպը, որոնցմով կը տրուին անոնք։

Վ. Հայկ գիտէ պատմել հէքիաթը, որ Զարգարեանի շունչին դրոշմն ունի իր վրայ. վստահ ու հանգիստ նախադասութիւններ, գաւառին հարազատ ու նիւթին հաւատարիմ պատկերներով, սրտի աւազաններէն անցած։ Իր Այգին Համաստեղի պատկերներուն շարքին կրնայ տեղ բռնել։

Եղան կարգ մը արդար դիտողութիւններ. ես պիտի չկրկնեմ. բայց կ'ուզեմ շեշտել հիմնական կէտ մը։ Բացի Համաստեղէն, մեր բոլոր գաւառացի գրողները գաւառի կեանքը կուտան, առանց գաւառացիին. կամ նկարագրութեամբ միայն։ Կուտան առանց կենդանի ու բաբախուն կեանքին, առանց շարժումին, խօսող ու գործող դերակատարին։ Բանի մը դէմք, հազիւ թեթեւ ու փոքրիկ յուշերով, ու այսքան։

Մինչ Համաստեղ՝ ինք չկայ մէջտեղը, իր գործին մէջ, բայց գիւղացին, գիւղացիներ կը բերէ, որոնք, իրենց առօրեայ կեանքովը, իրենց դէմքին, հոգիին ու խօսքին հետ՝ կը բերեն բնականօրէն նաև իրենց միջավայրը։

Համաստեղ գիւղէն եկած գիւղացիներէն, մեզի ծանօթ անձերէ կը խօսի կարծէք, անոնց առօրեայ

կենցաղէն, յիշելով նաեւ անհրաժեշտ պարագային՝ գիւղի բնութիւնը։

Միւսները՝ գիւղէն եկեր՝ գիւղի բարքերէն, բերքերէն, բնութենէն և շատ մըն ալ իրենցմէ կը խօսին, հազիւ յիշելով հոն ապրող գիւղացիները. ահա թէ ինչո՛ւ Համաստեղ դեռ առանձին կը մնայ իր կալուածին մէջ։

Այս թանձր շուքը կ'անհետի սակայն այս գրքի հէքիաթներէն, որոնք Վ. Հայկի կողմէ ալ տրուած են քնքշութեամբ ու շնորհով։

Սփոփարար երեւոյթ է, որ գաւառի գրողներու թիւը կ'աւելնայ հետզհետէ. երկար դեգերումներէ ետք, մեր գրողները իրենց հոգին գաւառ կը փոխադրեն։ Ինչպէս երէկ, այսօր ալ, ազգային ու գրական հարստութիւն մը կը կազմէ դեռ գաւառը, որ մշուշին մէջէն ալ պէտք է լուսաւորէ մեր գրականութիւնը և դարերու առողջ աւիշը ղրկէ անոր։

Բ.— ՆԱՀԱՆՋԸ ԱՌԱՆՑ ԵՐԳԻ

Ձեռք կ'առնուի ուրիշ գիրք մը. վէպ մը 261 էջով.— Նահանջը Առանց Երգի. գործը նորի մը, Շահան Շահնուրի, որ տեսնել ու մտածել գիտէ։

Կարդացած են բոլորը։

Բ.— Ես չկրցայ աւարտել. վերջին էջերն եմ։

Զ.— Քանի մը ամիս առաջ կարդացի, կը յիշեմ միայն Նենէթի անունը, հարազա՛տ փարիզուհի։

Ք.— Նենէթին հետ՝ Պետրոսը, Փիէռ դարձած։ Լուսանկարիչ, անտէր երիտասարդ և ինկած՝ փարիզեան լուսանկարչատուն մը, ուր փարիզուհիները կուգան մերկանալ և իրենց մարմիններու բոլոր ծիծաղը, բոլոր հեշտանքը թափել արեւելքցի անփորձ երիտասարդին առջեւ... Եւ Նենէթին ու Փիէռին սէրը, փոթորկոտ, հրճուանքի և յուսալքումի պահերով, խզումով, պայքարով, արկածախնդրութեամբ. վեհանձն ու կարեկից գուրգուրանքով (Փիէռ). անձնասպանութեամբ (Նենէթ)։

Ե.— Անոնց հետ՝ Փիլէի տուայտող հա՛յ հոգին. Փարիզ, վայելքներու քաղաքը ինկող սերունդի մը ճակատագիրը. հայրենազու՛րկ տղաքներու, որոնք տառապանքի մէջ միայն մեծցած են։ Եւ կիներ, կիներ, կիներ, ու միասին՝ անոնց հրապոյրը, շպարը, մոլութիւնները, այլասերումը։

Բ.— Հեռուն ալ՝ մայրեր, որոնք կարօտագին նամակներ կը ղրկեն. և հայրենիք մը, որուն համար գետերով ու դարերով արիւն է թափուած։

Գ.— Կը կարծեմ՝ արթնցան ձեր յուշերը։

Ա.— Այո՛, ինչո՛ւ պահեմ. միակ վէպը, որ կրցայ կարդալ։ Այս գիրքը փորձ մըն է արդի վէպի կալուածէն ներս մտնելու, յաջող փորձ, թէեւ ծանր սայթաքումներով։ Այսպէս՝ երբեք չկրցայ գտնել կապը՝ Նէնէթի հետ ապրուած բացարձակ կեանքի մը և անոր զուգընթաց սիրահարի մը կեանքին միջեւ. խմորով փակցուած է։ Երկրորդ՝ պատմութի՛ւնը. առհասարակ, ներքին կեանքի միութիւն չունի, ոստոստուն ընթացք մը կայ. եղած միութիւնը աւելի կը ցնցուի Ա. մասէն Բ. և մանաւանդ Գ. մասերուն մէջ։

Ե.— Ըստ իս՝ Գ. մասը գրեթէ աւելորդ է. մենք սիրոյ մը պատմութիւնը կ՚ուզէինք (կա՛յ արդէն), կրակէ կրունկներով և ահա կարեկցութեամբ կը վերջանայ։ Նէնէթի հետ վերսկսուած կեանքը, գաղտնի զաւկի մը (Պիպի) առեւանգումին տուած վիշտը, ցուցադրուած վեհանձնութիւնը Փիլէի կողմէ, փնտռուած բաներ են։ Սիրոյ առաջին մասին հոյակապ կառուցման համապատասխան պէտք է ըլլար անոր փլուզումը։

Բ.— Ես կը կարծեմ թէ այդ դիտողութիւնները մեծ վէրք մը չեն բանար գործին վրայ. մէկ բանի համար կը ցաւիմ. գիրքը երազանքի չի տանիր. բանաստեղծի խռովիչ շունչը չի հասնիր սրտերուն.

կը կենայ մարմիններու ափին. Օշականը, օրինակ, նման պահերուն՝ ունի այդ տարրը։

Ս.— Զմայլելի է Շահնուր, երբ մեր տղոց կեանքը կուտայ, խորհրդածութիւններ կ'ընէ։ Միայն՝ չեմ հանդուրժեր Նարեկացիին քարկոծման։ Նախ՝ որ Նարեկացին երբեք ստրկութեան կամ համակերպութեան չէ վարժեցուցած մեզ։ Նարեկը՝ բարձրագոյնին, միսթիկ գեղեցկութեան պաշտամունքին նուիրուած երգ մըն է, աղօ՛թք, այո՛, բայց նաեւ տառապող հոգիի մը ճենճերումը դէպի յաւերժական ու աննիւթական գեղեցկութիւնները. բանաստեղծութիւն է ան, հոգեզմայլանք, որ հայ հոգիին հպարտութիւնը կը կազմէ։ Մնաց որ, Նարեկացիէն չէ որ ծագած է հայ ժողովուրդը, ընդհակառակն՝ Նարեկացի՛ն հայ ժողովուրդի զաւակն է։

Ըսել կ'ուզեմ՝ հայու հոգիին մէկ էջն է ան, Նարեկը։ Հայը չունի՞ տառապանքը տկարութեան, լքումին, լլկումին, և կարօ՛տը գեղեցկութեան, զօրութեան, հոգեղէն տարրերով հարուստ կեանքի մը։

Նարեկացին իր անձնական վիշտին մէջ իր ազգին ա՛յս գիծը կը բերէ, ինչպէս Վահագնը՝ քաջութեան և Աստղիկը՝ գեղեցկութեան, աւելի նիւթեղէն տարրերով։ Մարմինն ու նիւթը երբեք հզօր չեն, եթէ հոգիները աղքատ են։ Նարեկացին հայ հոգիի հարստութեան վկաներէն մէկն է։

Փ.— Ես սիրեցի Նահանջին մէջ կեանքի յորդ ալիքը, բաբախուն էջերը, որոնք տրուած են սեղմ ու կենդանի ոճով, միայն թէ խճողում, բոմփիլասիոն կայ։

Բ.— Եղած դիտողութիւնները ցոյց կուտան, թէ բոլորը համաձայն են հիմնական կէտի մը շուրջ.- Գիրքը արուեստի գործ մըն է, արդիական շունչով, թեքնիքով, անձնական ու հաւաքական կեանքէ առնուած մեծ պաստառներով։

էականը ա՛ս է։

Շուքե՞ր ունի, այո՛, եղած դիտողութիւններու մեծ մասին համաձայն եմ, բայց կշիռքին մէջ նետելէն ետք, կը տեսնենք որ գործը ծանր կը կշռէ իր առաւելութիւններովը։

Գրքին արժէքը հոն է, որ ան մեզի կուտայ սիրոյ մը, մեծ, վայրի ու իրապաշտ սիրոյ մը փոթորկոտ պատմութիւնը, կիրքին ալիքներէն քշուած։

Պատմութիւնը, որ երեք մասեր ունի, կը սկսի ջրվէժներու պոռթկումով։ Առաջին մասը՝ տենդոտ վազք մըն է կեանքի մէջէն, սեղմ, խիտ ու յատկանշական դէպքերով։ Ոչ մէկ վերացում, ոչ մէկ ցնորք։

Լուսանկարիչ՝ լուսանկարչական ճշգրտութեամբ կուտայ իր տիպերու կեանքը, որոնց վրայէն կ՚անցնի արուեստագէտի շունչը։ Ներկայացուած սէրը՝ ծանօթ սէրը չէ, որ հառաչանքներով, թախիծով կամ պաշտամունքով կը սնանի։ Մեր ժամանակը ահռելիօրէն իրապաշտ է։ Այլ սէր մըն է, որ մէկէն կը փրթի, առաջին իսկ հանդիպումին. և ձեռք մը արեւելքցիի, անփորձ ու վարանոտ, կը բռնէ, պատահօրէն, ակամայ, ամենէն հոյակապ կնոջ, փարիզուհի Նենէթի կուրծքը։ Կը բռնկի հրդեհը։ Անկէ ետք՝ այլեւս մարմիններու խուլ ու խորունկ տենչ մը. փոխադարձ ունկնդրութիւն մը կը դառնայ ան։ Սէր մը՝ որ կեանքէն կը բխի. կիրք մը՝ որ սէրով կը քաղցրանայ։

Ճակատագի՛ր, և առաջին հանդիպումին իսկ մտածել կուտայ արդէն ապագայ փոթորկոտ կեանքի մասին։ Հետաքրքրութիւնը կը լարուի. կը վառի։ Գիրքին ամենէն տեւական ու դիմացող գիծն է աս. մարմիններու փոխադարձ խոյանքը, վայելքը. յաղթերգութիւն մը գրեթէ, Նենէթը նուաճելու իր տենդահար պահերովը։

Երկրորդ մասը՝ երկու ճիւղով կը քալէ, զոյգ ճամբով. Նէնէթը (կամ Նէնէթները) և Փարիզ նետուած նորահաս սերունդի մը կեանքը։

Գիրքը կ՚երկճղի, և նաեւ, կը խճողի։

Սէրը կ՚ելլէ հոս իր հունէն. կեանքն ու դէպքերը չափազանց կը միջամտեն. հրապարակ կուգայ Լէոքիւսը, Նէնէթի բուն տէրը։ Կաւա՛տ Լէոքիւսը, որուն դէմ պայքար կը բանայ Փիէռ. սպաննալիք, ոստիկանական ուրուական, եւ Նէնէթ կը դառնայ խաղալիկը սարսափի ու սիրոյ. կ՚անհետի. կը վերադառնայ փրկուելու համար. յետոյ՝ կրկին անհետանալու համար։ Եւ խզում։

Երկար ընդհատում մը, որ տագնապի կը մատնէ Փիէռը և զայն կը տանի իր հին ու երազային սէրերուն և իր ընկերներուն։

Ու ահա սերունդին կեանքը. խորհրդածութիւններ։ Երրորդ մասին՝ նորէն Նէնէթ. նոր վերադարձ. բայց ի՛նչ վիճակի մէջ և ինչո՛ւ։ Որովհետեւ ինքնաշարժի արկածի զոհ գացած է Լէոքիւսը. որովհետեւ իր (Նէնէթի) թեւը կոտրած է. դէմքը՝ աւերակ. և որովհետեւ իր առաջին տէրը, իր ապօրինի զաւկին՝ Պիպիին հայրը՝ լքած է զինք, անյոյս կերպով. և որովհետեւ հաւատք ունի դեռ Փիէռի սիրոյն վրայ։

Եւ ասոր վրայ, իբրեւ վախճան վէպին, Նէնէթի անձնասպանութիւնը, բարդ պատճառներով։

Շա՞տ կը սիրէր Փիէռը, որ երիտասարդ էր եւ իրաւունք ունէր ապրելու դեռ։

Կարեկցակա՞ն կը գտնէր Փիէռի սէրը. Պիպի՞ն կորսնցուցած էր և լքուած ու զրկուա՞ծ կը զգար ինքզինք։ Ասոնք բոլո՛րը։

Ասոնք, սակայն, թերթօնի յատուկ նիւթեր ու իրադարձութիւններ են, որոնք, ճիշդ է, կ՚աւելցնեն գրքին կենդանութիւնը, սակայն, միեւնոյն

տեն, կը հարուածեն, կը խզեն սիրոյ հոգեկան միութիւնը։ Երկու անձերու սիրային ու հոգեկան կապը կախում կ'ունենայ այլեւս Բ. մասէն սկսած, արտաքին աշխարհէն ու դէպքերէն, ոստիկանութենէն, օթոյէն, որոնք վճռական դեր կը կատարեն։

Չի՞ պատահիր այս բոլորը կեանքի մէջ. ինչո՞ւ չէ։ Արուեստագէտին դերը, սակայն, կեանքի խճողումին պարզումն է, անոր զեղչումն ու զտումը։

Արուեստի գործերուն մէջ՝ արտաքին, դիպուածական դէպքերուն կարելի չէ վճռական դեր տալ։

Զմոռնանք՝ որ մարդերուն հոգի՛ն կը շահագրգռէ մեզ, մինչ թերթօններու մէջ միայն աշխարհն ու դէպքերը տիրական դեր կը խաղան։

Այս դէպքերը անհրաժեշտ չեն և կը ծառայեն վերակենդանացնելու տռամ մը, որ աւարտած է արդէն. խորտակելու ընդհանուր տպաւորութիւնը, որ իր պարզութեան մէջ, պիտի ըլլար շատ աւելի խոր, շատ աւելի տեւական ու խիտ։

Նոյն չեղումին, ամէն բան ըսելու կամ մէկ անգամէն շատ մը բաներ ըսելու մոլորութեան արդիւնքն է նաեւ գրքին երկրորդ մեծ երակը, որ այնքան խորունկէն կը բաբախէ, այնքան ուժգնութեամբ ու ճշդութեամբ։ Կ'ակնարկեմ սերունդի մը ճակատագրին՝ օտար ափերուն վրայ։

Այս բաժինը՝ որ կ'ընդգծէ խումբ մը բանուոր երիտասարդներու ունեցած ճակատագիրը, եղերական և այլասերման ու կորուստի դատապարտուած, վերլուծում մըն է ազգային կեանքին, մեր հին ու նոր քաղաքականութեան, հայ պատմութեան եւ մինչեւ իսկ ազգային խառնուածքին ու նկարագրին։

Իր դատումները դառն են ու խարանող, արդիւնք՝ յուսալքումի. իր տեսութիւնները՝ յանդուգն և մտածման եղանակները՝ նոր։ Կրնանք համաձայն չըլլալ այս կամ այն կէտին. կրնանք վերապահումներ ունենալ, ինչպէս Ս. ունեցաւ քիչ առաջ Նարեկացիի հանդէպ եղած դատապարտութեան համար, արդարօրէն. կէտ մը՝ որու մասին հեղինակը ինքն իսկ բացարձակ չէ, որովհետեւ, ի վերջոյ, խորհըրդութեան մը պահուն կ'անդրադառնայ, կը յիշէ Սուրէնի խօսքը.- «Նարեկը հայոց ամենէն աւելի գէշ, սխալ, վատառողջ և անբարոյական գիրքն է» ու կը պատասխանէ «բարձրաձայն»–

— Ça dépend, mon vieux, ça dépend!...
(Նայելով պայմաններուն, բարեկամս...)

Բայց կարեւորը այս չէ, այլ այն՝ թէ առաջին փորձը կ'ըլլայ նոր աչքի մը և նոր մտքի մը կողմէ՝ օրուան լոյսին տակ բերելու հայ կեանքը, իր փառքովը ու փտութեամբը։ Առաջին անգամն է որ երիտասարդ գրող մը, նախապաշարումէ զերծ, յանդգնութիւնը կ'ունենայ ընդունուած, մինչեւ իսկ նուիրագործուած դէպքերու և դէմքերու դէմ աքացելու, գիտակցօրէն, հաւասարակշիռ եւ, շատ անգամ, վիրաբոյժի նշդրակին պէս կտրուկ ու ճիշդ.—

Հաւատքը չունի ան (այսօրուան սերունդը). հաւատքը՝ կիրքին կարմիր մոլեգնութեամբը գրուած. հաւատքը՝ որ մեծ հոգիները կը կերտէ, որ բարձրագոյնին տենչանքը ունեցող ազգերէն կը ծնի: Այս Հայը բան մը իր իտէալը չ'ըներ եւ չի պայքարիր անոր համար: Հոգւով մարմնով չի նուիրուիր գաղափարի մը իրագործման, աւելին տալու տապին մէջ ինքզինքէն դուրս չ'ելլեր խենդութեամբ, եւ իր էութիւնը յարատեւ բարձրացումի մը չի հպատակիր: Աստուածային կիրքը բացակայ է իր մտածումներէն եւ զգացումներէն, որոնք անվեր-

ջանալի միօրինակութեան մը մէջ կը մրափեն։ Խելացի, ուշիմ եւ գործունեայ ցեղի մը զաւակն ըլլալուն հակառակ, այդ յատկութիւնները ի սպառ կը դնէ միայն ի՛ր կաշիին շահերուն:

Եւ դարձեալ ակնարկելով այլասերման.—

Կը նահանջեն ծնողք, որդի, թոռ, փեսայ. կը նահանջեն բարք, ըմբռնում, բարոյական, սէր: Կը նահանջէ լեզուն, էր նահանջէ լեզուն, կը նահանջէ լեզուն: Եւ մենք դեռ կը նահանջենք բանիւ եւ գործով, կամայ եւ ակամայ, գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ, մեղա՜յ, մեղա՜յ Արարատին:

Կարելի չէ չսիրել այս յանդուգն ու ճշգրիտ ակնարկը։ Ասոնք և նմանները, որոնք շատ են, բառեր չեն, այլ մտածման ու զգացումի բեկորներ, ծագած՝ ներքին արդար վրդովումէ մը. հոգեկան հրդեհէ մը թռած կրակի կտորներ։ Էականն ալ ա՛ս է. այս վրդովումն ու կրակը։ Մէկը՝ որ այդքան կիրք ունի ազգային արժանապատուութեան, չի կրնար մեղադրուիլ իր յանդգնութեանը և նոյնիսկ իր բացած խորունկ վէրքերուն համար։ Այնքան տառապանք տեսաւ մեր սերունդը, ա՛յնքան դառն եղաւ իր յուսախաբութիւնը կեանքէն ու աշխարհէն, որ իւրաքանչիւր իր բառը ցաւի ճիչ մըն է, հետեւաբար, պատգամի մը սրբութեամբ, ազնիւ մետաղի փայլով։

Խարանումի նոյն փորձն ըրաւ Մայքըլ Արլէն, միեւնոյն վրդովումը ունեցաւ, սուր բառերով, ա՛յն տարբերութեամբ միայն՝ որ մինչ Արլէն դիտող մըն է հեռուէն, հանդիսական մը հայոց պատմութեան ու կեանքի եղերերգութեան առջեւ,— որմէ կտրուած է մինչեւ իսկ իր լեզուով,— Շահնուր կը խօսի իբրեւ մէկը՝ որ իր ուսերուն, իր հոգիին, իր գոյութեա՛նը վրայ կը կրէ այդ պատմութիւնը, իր

ծնունդէն մինչեւ այս օրերը, խառնուած՝ անոր արիւնին ու աճիւնին...

Ահա թէ ինչո՛ւ կը սրբանայ Շահնուրի վրդովումը, իր փուշերուն հետ...

Բայց...

Հարցը՝ իր դատումներուն ճշդութեան կամ չեղումին մասին չէ. այլ այն թէ՝ գիրքին գեղարուեստական կառուցման տեսակէտէն անհրաժե՞շտ էր այս մասը, տեղի՞ն, ներքին էութեան անհրաժեշտ ծնո՞ւնդը այդ ծաւալով ու այդ ձեւով։ Կը կարծեմ թէ ոչ։

Մեզի կը տրուի սիրային տռամի մը հետ զուգընթաց ազգային տռամ մը, որուն պորտի կապը մայր գրքի հետ՝ հազիւ թէ կը նշմարուի։

Այդ անդրադարձումը շեղում մըն է, ինչպէս ըսի, վէպի բնական ընթացքէն, ընդհատուած, գործ օրերու զբաղում մը, երբ Նէնէթ մեկնած ու Փիէռ յուսահատ ու առանձին մնացած է։ Անիկա կը նմանի ճամբորդութեան ընթացքին՝ կողմնակի այցելութեան մը. գեղեցիկ տեսարանի մը, այո՛, բայց ճամբո՛ւ ընթացքին։ Նման է՝ համանուագի մը պահուն՝ յանկարծական ընդհատումի մը, լսելու համար... բանախօսութիւն մը, թող ըլլայ հռետորի մը կողմէ և ծափահարուած. բանախօսութիւն մը՝ որ կը փշրէ նուագին զուտ գեղարուեստական տըպաւորութիւնը։

«Նահանջը առանց երգի»ն փորձ մըն է, նաեւ, հաւաքական կեանքը անհատականին մէջ խտացնելու. Նէնէթը՝ մէկ չէ, շատ են ոչ միայն Փարիզի, այլեւ բոլոր մեծ քաղաքներուն մէջ, Փիէռը՝ (երէկուան Պետրոսը), միայն Փարիզ չ'ապրիր, այլեւ ամէն տեղ. տեղ մը՝ ձոն դարձած, ուրիշ տեղ մը՝ Միւլլէր... Միշտ նոյն հայրենիքէ զուրկ ու թափառական հայ երիտասարդը, իր արեւելքցիի հոգիով,

իր անփորձութեամբը՝ Նէնէթներու բաց կուրծքե-րուն առջեւ....

Բայց, հարկ էր որ այս ամէնը ըսուէին փիէսի կեանքովը ու ճակատագրովը, խտացած ու կեդրո-նաձիգ, գեղարուեստական կառուցումով։

Մեծ են այն գործերը՝ որոնք դէմքի մը շըր-ջանակէն բազմութիւններ կը ցոլացնեն, դէպքի մը շուրջ՝ պատմութիւն մը, անձնական ողբերգութեան մը մէջ՝ ազգի մը ողբերգութիւնն ու ճակատա-գիրը։

Այս գործը փորձ մըն է, բայց վիրաւո՞ր. ձու-լումը անհատին ու հաւաքականութեան՝ խորունկ չէ, հետեւաբար, յաջողած չէ. երկրորդական ու պատահական դէմքեր կ'երեւան (Սուրէնը եւայլն), որոնք վէպի հիւսքին հետ գործ չունին. կուգան, կը խօսին, կ'երթան, Փիէսը, վէպին հերոսը, ունկնդիր դարձնելով։

Խօսքը, ըսի արդէն, այս հատուածին արժէքին մասին չէ. առանձին առնելով, կարելի է կարդալ մեծ հաճոյքով։ Խնդիրը՝ պատեհ ըլլալուն շուրջ է. Վէպը մե՞ծ բան մը կը կորսնցնէր, եթէ կորսուէր այս մասը. ո՛չ. նոյնիսկ կը շահէր՝ գեղարուեստա-կան տեսակէտէն, թոյլ տալով որ կորսուած մասը ապրէր իր սեփական կեանքովը։

Սակայն դիտել տամ, թէ ասիկա պարզ վրէպ մը չէ հեղինակին մօտ. կը սիրէ ան բարդութիւն-ներ ստեղծել և լուծումներ փնտռել. այս հակումին հետեւանքն է՝ երբ կողմնակի սէր մը (Լիզ) կը մի-ջամտէ. զաւկի մը հարցը (Պիպի) կը ծագի Նէնէթի կեանքին մէջ, և դեռ նշանածի մը (Սիւզան) պատմութիւնը կը քալէ լուսանցքին վրայէն։ Այս շեղումները՝ ընդհատումներ կը կազմեն վէպին մայր երակին մէջ և կը խանգարեն ընդհանուր տպաւո-րութիւնը. ահա թէ ինչո՛ւ.

Բ. Քիչ առաջ կ'ըսէր թէ յուզումը շատ չէ, կամ բանաստեղծի շունչը նուազ խոր։ Ոչ թէ շատ չէ, այլ եղածը կը փշրուի. կայ հոն իրականութեան յորդ գեղեցկութիւն մը, որ երիտասարդ սրտէ մը կը բխի. առանց սանթիմանթալ, թաց զգացումներու, բարեբախտաբար։

Ահա՛ իմ վերապահումներս — խճողում և չեղում։

Բայց, չմոռնանք որ Նահանջը երիտասարդ գրողի մը Ա. գործն է, որ կրնայ փորձ գրագէտի մը գրականութեան արժէքներէն կազմել։

Ինչ կը վերաբերի գեղարուեստական կառուցումին, կեանքը տալու կերպին, հոգեբանական վիճակները պարզելու, պահերը արժեւորելու, և արտայայտութեան ու ոճին, — անվերապահօրէն կարելի է ըսել՝ թէ կենդանի են, նոր են, յանդուգն են։

Նախ՝ գիտէ տեսնել կեանքը և ջոկել էականն ու յատկանշականը. ունի տրամաթիկ վայրկեաններ ստեղծելու բնազդը. յանդուգն կերպեր անցեալն ու ներկան իրար խառնելու, մէկէն նետուելով տամին կրկէսը, ուր դէմքերը գործօն ու խօսուն անձեր են, ո՛չ թէ դերասաններ։

Գիրքին առաջին քանի մը էջերուն մէջ՝ արդէն իսկ կը զգացուի փոթորիկը, որ կը լարէ մեր ուշադրութիւնը. հետագայ էջերը երբեք թոյլ չեն տար որ քնանայ մեր ուշադրութիւնը կամ յոգնի։ Ամբողջ գիրքը կը կարդացուի մէկ շունչով։

Իր տուած կեանքը ոչ միայն կենդանի է, այլեւ արագ. առանց քաշքշուքի. ահա թէ ինչո՛ւ խճողումներն իսկ աննշմար կ'անցնին և մնայուն վէրք մը չեն կազմեր։ Ունի զանազանութիւն՝ անակընկալներ. անակնկալ՝ դէպքին մէջ, պատկերին, մտածման ու խօսքին մէջ։

Եւ խտութիւն, կեանքին, մտածման և, հետեւաբար, ոճին մէջ: Վստահ եմ թէ ուրիշ մը այս գիրքը երբեք հատորով հազիւ պիտի կրնար տալ: Ջերծ է հռետորութենէ,— մեր օրերու հիւանդութիւնը. և իր նախադասութիւնները կը բխին գործող, սիրող կամ պայքարող անձերէն, ու տրուած վայրկեաններէն: Հեղինակը՝ ունկնդիր սղագրող մըն է, ոչ թէ պատմող:

Կը խուսափի երկար նկարագրութիւններէ, պատճառաբանութիւններէ, նոյնիսկ ոչ-էական կապակցութենէ. վրձինի հարուածով մը կեանքի գոյնը կուտայ և, յաճախ, խօսք մը, գիծ մը կը պարզեն հոգեբանութիւնը: Նկարագրութենէ աւելի՝ համայնապատկերներ կուտայ. պատկերներէ աւելի՝ բալլոներ,— Նէնէթի հետ իր հանդիպումի պահը, Լէօքիւռի հանդիպումը, ապտակի վայրկեանը, օթոյի վազքը, եւն.— խիտ, արագ ու սրարշաւ, իրականութենէ փրթած բեկորներ են, շարժանկարի կենդանութեամբն ու ճշգրտութեամբը, անոր սլացքովը:

Թապլոներ տալու, կարճ ըլլալու այս մեթոտն է, որ «ոստոստուն» ըլլալու տպաւորութիւնը կը ձգէ, և իրա՛ւ, յաճախ, կէս կը ձգուին նկարագրութիւնները, մինչեւ իսկ մտածումները, մնացեալը ընթերցողին ձգելով:

Գիտէ խօսեցնել իր տիպերը, ըստ իրենց խառնուածքին ու նկարագրին. այսպէս՝ Նէնէթը և Troisième Empireը կարծէք չէին կրնար այլապէս խօսիլ. Փարիզուհին՝ այդպէս պիտի խօսէր, ինչպէս նաեւ Կոստանը, Լէօքիւռը: Այս մեթոտը՝ կամ յաջող կ'ըլլայ կամ ձախող. միջին աստիճան չի ճանչնար, Շահնուր յաջողած է:

Եւ այս բոլորին հետ՝ ո՛ճը. համապատասխան՝ տրուած կեանքին, կարճ, կտրուկ, իրականութիւնը

մօտիկէն հալածող և առանց բարդութիւններու, մտածման կամ պատկերի։

Ահա՛ յատկութիւնները, որոնք միայն արժէքը կը կազմեն այս գիրքին (հեղինակի՛ն), որ մէկ շունչով կը կարդացուի և կը դիմանայ մէկէ աւելի ընթերցումներու, պահելով միշտ իր շահեկանութիւնը և ջերմութիւնը։ Ես ըրի այդ փորձը, ես՝ որ հազուադէպօրէն կրնամ կրկնել գիրքի մը ընթերցումը։

Շահնուր մեր վաղուան գրականութեան ամենէն ամուր սիւներէն կրնայ ըլլալ։

Իր խառնուածքը հարստութիւն մըն է արդէն մեր գրականութեան համար։ Ի՞նչ հարկ աւելին ըսելու։

Գ. ԶՕՀՐԱՊ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Գրիգոր Զօհրապ ծանօթ է ընթերցող հասարակութեան, իբրեւ մեծ ու բազմատաղանդ դէմք, իբրեւ իշխան նորավէպի, մանաւա՛նդ։

Նոր լոյս տեսաւ Գահիրէի մէջ Մեր Կեանքէն... *անուն հատոր մը (Հայկ Ժամկոչեանի ճիշդ ու վերլուծական յառաջաբանով), ուր ամփոփուած են Զօհրապի հրապարակագրական գրուածքներէն մէկ քանիներ, քրոնիկ ու նշմարներ, եւ իր* Էջեր Ուղեւորի մը օրագրէն *արժէքաւոր գրուածքը։*

Շնորհակալ պէտք է ըլլալ հրատարակիչին՝ իր այս ձեռնարկին համար, որով կը պարզուի Զօհրապի գրականութեան մէկ ուրիշ երեսը։

Հաճոյքով, յափշտակութեամբ կը կարդացուի գիրքը, ուր ի յայտ կուգայ հրապարակագիր Զօհրապը, որ ստուերին մէջ չի մնար գրագէտին քով։ Նոյն մարդն է ան հոս ալ. խելացի, հաճելի, հորիզոնով լայն ու հոգեբան, ու ամենէն վեր՝ արուեստագէտ։ Ու այսպէս, երբ 22–23 տարեկան է դեռ (Երկրագունտ, Մասիս 883–84–), *կամ 30–32 տարեկան* (Հայրենիք 1892), *կամ 50-ը հազիւ անց, երբ ուղեւոր է* (Ազատամարտ 1911)։ *Քիչ գրագէտներ ունինք այնքան ներդաշնակ, այնքան երիտասարդ՝ իր կեանքի բոլոր սահմաններուն, առաջին երիտասարդութենէն մինչեւ կեանքի վախճանը։*

Հաւասարակշիռ ու հասուն, երբ երիտասարդ է, և երիտասարդ՝ երբ առած է արդէն տարիքը։

Իր հրապարակագրութեան նիւթերը առօրեայ դէպքերն են առհասարակ, ազգային ու ընտանեկան, ուր տեղ կը գրաւեն ընտանեկան բարքերուն հետ՝ ազգային մարմիններու գործունէութիւնը, հայ մամուլը, թատրոնը, բժշկական ու կրթական կեանքը և այլ ընդհանուր հարցեր, (Գրականութեան բարոյականը, Կնոջ հարցը, եւն. եւն.), բոլորն ալ առնուած սուր ու խորունկ դիտողութեան տակ և քննադատական շողշողուն սլաքներու առջև։

Իր հրապարակագրութիւնը գրականութեան հասած է, չըսելու համար արուեստի։ Ըսուած է էականը, անհրաժեշտը՝ քննադատական ոգիով, ամուր դատողութեամբ ու փաստարկութեամբ, որոնք կը համոզեն ընթերցողը և անոր հաւանութիւնն ու համակրանքը կը շահին, մինչև իսկ երբ ան հակառակը կը մտածէ... Իր շօշափած նիւթերը՝ պզտիկ փորձեր, քանի մը էջով, երբեմն 3-4էն ոչ աւելի, ուրիշներու գրչին տակ ուսումնասիրութիւններ պիտի ըլլային։ Այդ կարգէն են Թասռոնը, Խարոյկի մը պէտք կայ, Թուղթի փառքը, Բոֆէրը մանաւանդ, և դեռ ուրիշներ, որոնց մէջ կեանքը, իրողութիւնները պարզուած են յստակութեամբ ու ինքնատպութեամբ, առանց հմտութեան մը բեռին, այլ սակայն առանց էականը մոռնալու։ Իր կարծիքը – որ յաճախ ձերը կը դառնայ – անձնականութեան դրոշմը կը կրէ միշտ, կեանքէն բխած աւելի, քան գիրքերու էջերէն։ Այսպէս, դէմ կը գրէ կիներու դաստիարակութեան, բայց հարցը կը ներկայացնէ այնպէս, որ չէք կրնար ժխտել ճշմարտութեան մեծ բաժին մը իրեն։ Կը խօսի գրագէտը, իրականութիւնը խորունկէն առնող արուեստագէտը, որ գիտէ վերջնական բանաձևումներու

տանիլ իր հաստատ դատողութիւնները։ Ու արդէն
մեծ հրապարակագիրներէն շատերը գրագէտներ
չե՞ն, Արփիարեանէն մինչեւ Զարդարեան։

Անկարելի է իրմէ էջ մը կարդալ, առանց
կանգ առնելու, առանց նոթագրելու կամ անգամ
մը եւս կարդալու բաղձանքին։ Իր հրապարակա-
գրութեան բարձրագոյն յատկանիշներէն մէկը՝
թելադրական ըլլալն է, խորհրդածութեան մղելու
ուժգնութեամբ. ու աս անո՛ր համար, որ իր տո-
ղերը խտացումներ են իրականութեան, դիտողու-
թեան և նոր ոգիի մը, խտացումներ՝ զորս կրնաք
բանալ ու ընդլայնել նոր էջերու վրայ, ինչպէս իր
նորավէպերու պարագան է։

Մի փնտռէք խոշոր գաղափարականներ, ոչ ալ
ազգային ու քաղաքական լայն հարցերու շօշափում-
ներ։ Կարելի չէին այն ատեն։ Բայց, փնտռեցէք
ազգային կեանքին առօրեան, որպէս թէ փոքրիկ
երեւոյթներ, որոնց մէջ սակայն ազգը ամփոփուած
կ'ապրի ու կը գործէ. պատկերներ՝ որոնց մէջ
գծուած կը տեսնէք անհատն ու հաւաքականու-
թիւնը, իրենց տկարութիւններով, մեղքերով ու
սայթաքումներով։ Անոնցով՝ այս բոլորին հանդէպ,
Զօհրապ գիտէ յարձակիլ քաջութեամբ ու յանդըգ-
նութեամբ, ճշմարտութեան կանթեղները ձեռքին։

Այսօր՝ փոխուած է մեր հրապարակագրութիւ-
նը, դարձած ըլլալով աւելի քաղաքական ու ազ-
գային, ու այդ պատճառով ալ վեր՝ առօրեայ կեան-
քէն ու դէպքերէն, բայց նաեւ անընդունակ գրեթէ
զանոնք շօշափելու, խորքով թէ ձեւով։

Զօհրապի հրապարակագրութիւնը — ինչպէս
իր ժամանակակիցներունը - իր դաստիարակչական
բնոյթով և ըսելու ձեւովը՝ ծաղիկի մը հեռաւոր
բուրմունքովը կը մնայ, հազուադէպ այլեւս մեր
օրերուն։

* * *

Իր ճամբու նոթերը, որոնք թէ՛ այս հատորին և թէ իր գրականութեան գեղեցկագոյն ու զուտ անձնական էջերէն կը կազմեն, կը բաժնուին սովորական ճամբու նոթերէն, որոնց հեղինակներէն շատերը բառ կը ծամեն յաճախ։

Իրապաշտ ու իրատես, Զօհրապ տուած է դէպի Պելճիգա իր ճամբորդութեան ընթացքին, ինչ որ տեսած է։ Քիչ անգամ երկիր մը այդքան խոր էջերու մէջ՝ այնքան լայնօրէն ու ճշմարտօրէն պատկերացուած է, իր լոյսովն ու թանձր շուքերովը, ժողովուրդին կեանքովն ու խառնուածքովը, բնութեան գեղեցկութիւններուն, մարդոց վիշտերուն և ուրախութիւններուն մէջէն, չմոռնալով մանաւանդ այս բոլորին անդրադարձը՝ իր կեանքին ու սրտին։ Հոս ալ, արուեստագէտն է միշտ, որ կը զգայ ու կը խորհրդածէ. կը տեսնէ ու կը քննադատէ, ճշմարտութեան ու գեղեցկութեան հեռանկարներէն յափշտակուած միշտ։ Գիտէ ոչ միայն տեսնել, այլև դատել, դաս մըն ալ հանելով. դասերէն վեր դաս մը։ Ինչպէս իր հրապարակագրութեան, նոյնպէս նաև իր նոթերուն մէջ, Զօհրապ կը քննադատէ միշտ, բայց առանց բուռն յարձակումի. կը մատնանշէ, առանց վիրաւորելու. ձեր երեսին կուտայ, առանց ամօթահար ընելու ձեզ և կը հարուածէ, առանց վշտացնելու, այնպիսի արուեստով մը, որ առանց ոխի կը հեռանաք իրեն ու կը մտածէք միասին, դիտելով ու հաստատելով ճշմարտութիւնը։

Իր նոթերուն մէջ կը գտնէք ամբողջ Զօհրապը, իրապաշտ, գաղափարապաշտ գրագէտը, սրամիտ ու սրատես, հաճելի ու առոյգ. համով իր ոճովը. կը գտնէք արուեստագէտ մտածողը՝ որ

կեանքի ու մարդոց փորձառութիւնն ունի. բնութեան ու կիներու գեղեցկութեան պաշտամունքը. անոնց տուած խորունկ բաւախութիւնները...

Կարդացէք վերջին հատուածը (Մնաս բարով, Վիսպասըն), որ հրաժեշտ մըն է, այնքան յուզիչ, որքան երկու խելայեղ սիրահարներու ճակատագրական բաժանումը, արցունքով ողողուն։ Բաժանումը Զօհրապի, որ ծիծաղին ու վայելքին մէջէն անցաւ, երբեմն ալ գաղտնօրէն լալով, միայնութեան մէջ հեկեկալով ալ, ու խօսելով իր եղերական ճակատագրին հետ.

— Ուրեմն դեպի գիշերը կը քալեմ, ի զուր սպասելով, զոնէ հոգիիս համար պզտիկ առաւօտ մը։

Չեկա՞ւ առաւօտը մինչեւ իր եղերական վախճանը. գուցէ։

Խաղաղութի՜ւն սակայն իր յիշատակին, որ բոլոր առաւօտներու լոյսերուն մէջ կը ծաղկի այսօր։

ՄԵՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ի՞նչ կը գրեն մեր բանաստեղծները և ի՞նչպէս կը գրեն։

Հարցում մը, որ կ՚ընդգրկէ ժամանակակից հայ բանաստեղծութիւնը, անոր խորքն ու ձեւը, ինչպէս ոգին ու արտայայտութեան կերպը։

Դիւրին է հարցումը, անշո՛ւշտ, բայց դիւրին չէ պատասխանը, ցիրուցան մեր կեանքին ու բազմադիմի մեր գրականութեան պատճառով։

Փորձենք ուրուագծել սակայն մեր արդի բանաստեղծութիւնը, ինչպէս որ կը ներկայանայ ան մեզի, քանի մը բաբախուն իր երակներով։

Ըսուած է, մէկէ աւելի հեղինակաւոր գրողներու կողմէ, մէկէ աւելի անգամներ, թէ մենք բանաստեղծներ ունինք, բայց բանաստեղծութիւն չունինք. վիպագիրներ ունինք, բայց վէպ չունինք, և վերջապէս՝ ունինք քննադատներ, բայց ո՛չ քննադատութիւն...

Կարելի է շարունակել դեռ խորհրդածութիւնը հայ մշակոյթի այլ ճակատներու մասին ալ, հաւանելու համար նոյն եզրակացութեան։ Այսինքն՝ ունինք անհատական, հետեւաբար մասնակի տաղանդներ և ստեղծագործութիւններ, բայց ամբողջական, ազգային՝ ոչինչ ունինք. կամ քիչ բան, շատ քիչ բան,

Դիւրին և քիչ մըն ալ ինքնատիպութեան հով մը ունեցող բանաձեւ մըն է մեզի առաջարկուածը,

որ շատ գեղեցիկ գրական տարազ մը պիտի ըլլար, եթէ սակայն չըլլար թերի, սխալ և անիրաւ։

Ուրիշներ թող խօսին մեր մշակոյթի ա՛յլ մարզերու մասին,— երաժշտութիւն, նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն։ Ինչ կը վերաբերի բանաստեղծութեան, մենք կրնանք հիմնական ճշգում մը ընել, ճի՛շդ հակառակ բանաձեւը հաստատելով։ Կըրնանք յայտարարել թէ, մենք, իրականին մէջ, ունինք բանաստեղծութիւն, բայց ո՛չ բանաստեղծներ, ինչպէս ունինք վէպ, բայց ո՛չ վիպասաններ, ինչպէս քննադատութիւն, բայց ո՛չ քննադատներ։ Տարօրինակ թուի թերեւս այս շրջումը, բայց, կասկած չկայ, որ աւելի ճիշդ է ան ու իրաւ, քան առաջին բանաձեւը, կամ, առնուազն, նուազ անիրաւ, եթէ կ'ուզէք։

Ունինք բանաստեղծութիւն, որովհետեւ կարելի է երկու–երեք հատոր կազմել — եթէ ոչ աւելի — բարձրագոյն ներշնչումով, ձեւով ու խորքով անխոցելի, ըսել կ'ուզենք՝ ճշմարիտ բանաստեղծականութեամբ օծուն քերթուածներէ, և պարծենալ անոնցմով։ Ներկայանալ աշխարհի և ըսել՝ թէ հայը հոգի ունի և հոգեկան կեանք. վիշտ ունի և ուրախութիւն։ Ունի կեանքի խորունկ ու վերասլաց ըմբռնում. սրտի բուռն ալեկոծումներ. ներշնչումի ու իմացական խռովքի խորունկ պահեր, շատ բոլորէն, օտար ազգերու ունեցածներէն։ Բայց հաղորդական բոլորին, իր ինքնատպութեամբ, ներդօր ապրումներով և բազմակցութեան հետաքրքրական եղանակով։ Կրնանք մեղի պահել այս քերթողութիւնը և գոհանալ, սփոփուիլ և նոյնիսկ հպարտանալ անով արդարօրէն։ Կրնանք սակայն, եթէ հարկ ըլլայ, տանիլ զայն մեզմէ հեռու, մեզմէ դուրս, իբրեւ ցեղային ստեղծագործութիւն. իբրեւ հայ հոգիի ծաղկում, իբրեւ հայ բանաստեղծութիւն, հայ

երգին, հայ ճարտարապետութեան ու մանրանկարչութեան հետ, որոնք նուիրագործուած են, իբրև առանձնայատուկ ու մեծարժէք նուաճումներ, իբրև հայ հոգիէն ու հայ հանճարէն ճառագայթող ցոլքեր։

Կրնանք հայ քերթողութեան ակնարկուած Մատեանները կազմել առանց շատ դժուարութեան, ոչ միայն ժողովրդական մեր աննման բանաստեղծութենէն քաղելով — հաւասար իր գեղեցկութեամբը մեր ժողովրդական երգին — այլև ժամանակակից շատ մը բանաստեղծներէ, հին ու նոր։ Փնտռեցէք քերթուածները, ընտրեցէք հայ հոգիի ամենէն վառ ու բաբախուն ծաղիկները, ջնջեցէք անունները, եթէ կ'ուզէք, և այն ատեն կ'ունենաք Հայ Բանաստեղծութիւնը, ձևով ու խորքով ինքնատիպ և յուղականութեամբ հարուստ։

Չունի՞նք «Միջնադարեան Բանաստեղծութիւն» հատորակաց վերտառութեամբ, հարուստ ու աննման բանաստեղծութիւն մը։

Գտէք նոր վերտառութիւն մը և դրէք անոր տեղ մեր օրերու քերթողութենէն էջեր և ներկայացէք աշխարհի։

Իրողութիւնը այն է, որ ունի՛նք հայ, աւելի լայն ըմբռնումով՝ ազգային բանաստեղծութիւն մը, մեզի յատուկ, որ սակայն ոչ միայն մեզի համար արժէք մըն է ու հարստութիւն մը, այլ յաւելում մըն է կամ կրնայ կազմել՝ համամարդկային հոգեկան հարստութեան վրայ։

Ինչ որ չունի՞նք.— բանաստե՛ղծն է, բանաստեղծները, այսինքն՝ այն արուեստագէտները, որոնք իրենց գրական ստեղծագործութեան մէջ աւելի են, շա՛տ աւելի հարուստ, քան մենք ենք, քան բազմութիւնները. աւելի՝ քան մեր ժամանակն ու միջավայրը կը կազմեն։ Այս վերջիններուն հետ անշուշտ, բայց վեր անոնցմէ. խորունկ, լիաշունչ ու

նորօրինակ, արտայայտութեամբ թէ զգացումով, արուեստով թէ հոգեկան նուաճումով։ Մէկ խօսքով, արուեստագէտի ամբողջական դիմագծութեամբ։ Մեր բանաստեղծները — առնուազն մեծ մասը անոնց — հատուածներու, մանաւոր քերթուածներու մէջ բանաստեղծ են առաւելապէս, ո՛չ իրենց գործին ամբողջութեանը, կամ խոշոր մասին մէջ։ Երբեմն, քիչ անգամ միայն, քերթուածի մը ամբողջութեանը մէջ բանաստեղծ կրնան ներկայանալ անոնք։ Հարկ է փնտռել քերթողագրքի մը մէջ՝ բիւրեղացած էջեր գտնելու համար. էջեր՝ ուր խորք ու ձեւ, լեզու, զգայնութիւն ու ոճ իրարու քով եկած ըլլան, իրարու համադրուած ու միաձոյլ արտայայտուած։ Ինչո՞ւ բանաստեղծէ մը հատուածներ, բեկորներ միայն փրկուին, փոխանակ բեկորներ, հատուածներ միայն կորսուելու... Ճակատագրական չէ անպատճառ տրտում կործանումը՝ հոգեկան մարզին մէջ, քիչ մը ժամանակ ետք։ Անշուշտ մեծ բանաստեղծներն ալ ունին մոխիրը՝ ոսկեփոշիին խառնուած, բայց երբե՛ք ստեղծագործութեան հրաշքը աճպարարութեան հասցնելու չափով։ Կը բացատրուի երեւոյթը, անշո՛ւշտ, քանի որ մարդիկ, թէ իսկ բանաստեղծ, չարովեցան և պիտի չարովին բնութեան ձայնին հետեւիլ, իրենց տրուած շնորհովը միայն գոհանալու համար։ Զորվեցան անոնք գրել ա՛յն ատեն միայն, երբ չէն կրնար չգրել. այսինքն՝ ճշմարտօրէն ներշնչումի պահերուն. մեծ յուզումներու վայրկեաններուն. մեծ հրճուանքներու շուքին տակ և միայն ա՛յդ վայրկեաններուն։ Քանի՞ պահ կամ վայրկեան կարելի է հաշուել օրական մարդոց հոգիներու պատմութեան մէջ, իրաւ խլրտումներու, մեծ ալեկոծումներու յատուկ։ Մեր ժամանակը տօրեայով լեցուած է, և հոգիները քիչ անգամ իրենք իրենց վրայ կը

գալարուին եւ քիչ անգամ մենք մեզի կ՚անդրադառնանք։ Հոգեկան մակընթացութիւնները հազուադէպ են գրեթէ։ Բանաստեղծութիւնը անդրադարձումի այս խորունկ պահերու բաբախումն է, ծորումը անոնց, մինչ մեր օրերուն.— ի՞նչ ողբերգութիւն։ Գրականութիւնը — բանաստեղծութի՛ւնը յատկապէս — կ՚արտայայտուի այսօր, ամէն վայրկեան. ամէն սեղանի առջեւ. ուղղուած պահու մը, պահանջուած առեն։ Հոգեկան ծորում գրեթէ գոյութիւն չունի։ Ճարտարարուեստը, իր շունչով ու ոգիով, օրէ օր կը թափանցէ գրականութենէն ներս, որ երբեմն տաճար մըն էր, հեթանոսներուն առջեւ փակ դռներով։ Այսօր, «բեղուն» կ՚ըսենք գրողի մը համար, իբր վկայական գրագէտի կամ բանաստեղծի, առանց յիշելու Մեծարենցը, երկու նիհար հատորներով։ Առանց անդրադառնալու որ, կրկնուող, բազմապատկուող էջերը յաճախ կրկնումներ են, առանց լոյսի ու նոր երկինքներու։

Ո՛ւր էր թէ բանաստեղծները, մե՛ր բանաստեղծները մանաւանդ, գիտնային մեծ յուզումներով հակիլ փոքրիկ էջերու վրայ, քանի մը տողերու մէջ զսպելու համար իրենց հոգեկան ալեկոծումները։ Քանինե՞ր այսօր, սակայն, սրտի երկու բաբախումով սպիտակ լայն էջեր կը ծածկեն...

Երեւոյթ մը ասիկա, մեր ժամանակի կնիքով, որ ճիշդ է որքան բանաստեղծութեան, նոյնքան նաեւ արձակին ու քննադատութեան համար, թէեւ գերակայութիւնը քերթողութեան մենաշնորհը կը մնայ միշտ։ Քանի՞ հատոր քերթուած անցնող քանի մը տարիներու ընթացքին միայն, եւ քանի՜ էջ մնացած սեղաններու վրայ, իբր հոգեկան հաց ու հարստութիւն։

Բայց անցնինք։

Ի՛նչ վերապահութիւն ալ ընենք, ունինք հայ

բանաստեղծութիւն մը, — այս է մեր համոզումը։ Բանաստեղծութիւն մը՝ որ հարուստ ու հեռաքըր-քրական յատկանիշներով կը ներկայանայ։

* * *

Մեր բանաստեղծութիւնը խոշոր շրջաններու բաժնելու փորձ մը երկու ժամանակաշրջաններու պիտի յանգէր, — մինչեւ պատերազմը եւ պատերազմէն անդին։ Առաջին շրջանին, պատերազմէն առաջ, սկզբնական տարիներու թարթափումներէն ետք, մեր բանաստեղծութիւնը փշրուած երազներու տըր-տում երգ մը եղաւ, մեր մօտիկ այլ ահաւոր ան-ցեալին մռայլ պատկերը, թափառայած ու վտա-րանդի ժողովուրդի մը մրմունջը. յուսահատական ճիչ մը գիշերին մէջ։ Յուշք մը անապատներէն ու հրդեհուող քաղաքներէն։ Տարագրութենէն ու գժըն-դակ, դժոխային կեանքէն։

Հայրենազո՛ւրկ իմ ընկեր, աքսորի խոնջ իմ եղ-բայր,
Այս դալկահար երգերուն մէջ փնտռէ ցոլքն օրե-րուդ.
Դառնահար երազիդ փնտռէ մարմի՛նն ոգեվար,
Փնտռէ հոգիդ՝ պայքարի մէջ իր բախտին դէմ ան-գուր…

«Առագաստներ»ու երիտասարդ հեղինակին՝ Ա. Ծառուկեանի տրտում երգն է աս, որ կը խտացնէ իր սերունդի բովանդակ մղձաւանջը։

Յետոյ, երբեմն առանձին, երբեմն խառն վեր-յիշում հին կեանքին, բոցկլտումը հայ գիւղին ու քաղաքին եւ անոնց իբր անդրադարձը, ճառագայ-թո՛ւմը նոր կեանքի մը. բաղձանք՝ վերապրումի, նոր տուներու ու կայքերու, եւ իբր այս բոլորին արտայայտութիւնը՝ կարօտ հայրենիքի հանդէպ։

Ինկած օտարութեան մէջ, անստոյգ՝ այսօրուան

ու վաղուան հանդէպ, հայ բանաստեղծը, իբր հոգեկան պատգամախօսը հայ բազմութիւններուն, անդրադարձաւ իր հայրենի հողին ու երկինքին․ հին կարօտին, բայց այս անգամ աւելի՛ շօշափելի գիծերով և աւելի հարկադրական պատճառներով։

Այս ձգտումներուն լաւագոյն արտայայտիչներն եղան քիչ մը բոլոր գրողները, բանաստեղծ թէ արձակագիր, միշտ հեռաւոր շունչին տակը Վարուժանի և Սիամանթոյի, անոնց հոգեկան կրակներէն բոցավառուած։

Անցան տարիները, եւ պատերազմը կանխող վերջին 10–ամեակին, մանաւանդ վերջին կէսին, հայ բանաստեղծութիւնը աւելի բիւրեղացաւ։ Մընալով հանդերձ անձնական երգ, ընդգրկեց ան հանրային ու ազգային տարրեր, թօթափեց տարտամ խորհրդածութիւնները, արտաքին, օտար ազդեցութիւնները, դառնալու համար աւելի յստակ, ազգային, կարելի է ըսել՝ հայերգական։

Օհան Կարօի, Վ. Շուշանեանի, Շ. Շահնուրի, Շ. Նարդունիի, Հ. Զարդարեանի, Համաստեղի, Բ. Նուրիկեանի արձակ և պատահօրէն չափածոյ գրուածքներուն (Շուշանեան-Նարդունի) ստեղծած մթնոլորտին և դէպի հայ կեանքը, հայ հոգին հակած գրականութեան մէջ, Ն. Սարաֆեանի մթին, այլ հետզհետէ պայծառացող քերթողութիւնը, («Մակընթացութիւնը»...), եղերաբախտ Մ. Մանուկեանի տենդավառ ու ազգաշունչ ձգտումը, արուեստի ակարութիւններուն մէջէն իսկ, Գ. Կառվարենցի հայեցի շունչը, Ահարոնի պանդուխտի վիշտն ու տենդավառ կարօտերգութիւնը, Մ. Իշխանի Տուներու երգը, որ հաւաքական զգայութիւններու շօշափելի արտայայտութիւն մը եղաւ, պարզութեան մէջ պայծառօրէն համադրելով թուա-

կանի մը բարդ ձգտումները. Վ. Թէքէեանի մէկէ աւելի շքեղ էջերը (Եկեղեցի հայկական, Յարութեան շունչն է ահա ևն.), Ս. Սահակեանի քանի մը ուշագրաւ քերթուածները (Զորավանքէն), Անդրանիկ Ծառուկեանի գաղափարապաշտ ու արու երգերը, (Առագաստներէն), մեր ճակատագիրը ընդգրկող, այս բոլորը եկան ազգային վերջնական դրոշմ դնելու հայ բանաստեղծութեան ճակտին, արուեստի եւ զգայնութեան բազմաթիւ լուսաւոր էջերու արձանագրութեամբ։

Պատերազմը, իր նախընթաց քանի մը տարիներէն սկսած, աւելի գունաւորեց հայ բանաստեղծութեան երգը, զայն դարձնելու համար ազգաշունչ, «հայրենական», ինչպէս կ'ըսուի այսօր մեր երկրին մէջ, երգ մը՝ որուն իրենց շեշտը բերին հին ու նոր բանաստեղծներ։

Ժամանակակից բոլոր հայ բանաստեղծները՝ Սփիւռքի մէջ, ունին այսօր հայրենական այս երգը, երբեմն մեղմ ու քաղցր շունչով, երբեմն բարձր ներշնչումով, բայց ո՛չ թէ իբրեւ հետեւորդութիւն մը մեր հայրենիքի քերթողութեան, այլ իբրեւ ծնունդ ազգային զգացումներու պոռթկումին, հայրենիքի հանդէպ անհուն կարօտի, մեր պանդուխտ ճակատագրին իբրեւ հզօր անդրադարձ։

Այս գետնին վրայ զոյգ շատրուաններու գեղեցկութիւնն ունին Ծառուկեանի Հէ՜յ ջան Երեւանը եւ Մ. Իշխանի Հայաստանը, որոնցմէ առաջինը շունչով ու գաղափարական թռիչքով մեր առօրեան կը բարձրացնէ թեւաւոր քերթողութեան, ընդգրկելով մեր յեղափոխական շրջանը, անոր կրակներուն մէջէն վազող տարօրինակ մարդիկը, գաղափարական դրօշակիրները, խոնարհ այլ բոլորանուէր ֆէտայիները, նոր ասպետները մեր հինաւուրց ու շքեղ պատմութեան, յետոյ հայրենիքի հանդէպ

անհուն կարօտ, սէր ու նուիրում դառնալու համար։ Իբր զուտ գրականութիւն պէտք է նկատի առնել այս գործը և իբր այդ՝ հզօր ու մէկ շունչով առու բխում մը, որ ամբողջ գրականութիւն մը կ՚արժէ, բաւ՝ բանաստեղծի մը համար։ Ուրիշներու կողմէ եղած ուրացումները, յարձակումները կամ վերապահումները, ինչպէս գրքին մէջ եղած ծայրայեղ զեղումի մէկ քանի հատուածները ոչ մէկ կերպով կը տկարացնեն գործը, որ ներշնչումով գրուած քերթուած մըն է, ապերասան և ուրացող նսեմ քերթողի մը դէմ արձակուած։ Գաղափարապաշտ, երիտասարդ բանաստեղծի մը արդար ցասումին չքեղ ծնունդը, մեր նորագոյն պատմութեան և զայն կերտող հերոսական ոգիին արժանավայել պանծացումով։

Երկրորդը՝ Իշխանի Հայաստանը՝ կարօտի երգ մըն է, մեր հայրենիքին ուղղուած, մանկութեան օրերէն բխած, պատանութեան տարիներէն ծաւալած մինչեւ չափահասութիւն. զգայութիւններէ, տարտամ ու հէքիաթային տպաւորութիւններէ հիւսուած հայրենիքի մը գաղափարին ու գոյութեան թափանցելու փորձ մը, ամէն անգամ ալ կանգ առնելով եւ պանծացնելով զայն, անհուն սիրով։ Հա՞րկ է պատճառաբանել սէրը, կամ կարօտը պէտք ունի՞ բացատրութեան, երբ ան հայրենիքէն կը բխի, ցեղի մը դարերու արիւնէն ու հոգեկան անհուն զգայութիւններէն, որոնց կապուած ենք բոլորս։

Ի՞նչ է հայրենիքը, Հայաստանը.— բանաստեղծը չի բացատրեր, բայց կը հարցնէ մեր բոլորին հետ.

Ի՞նչ ես իրօք, ո՞ւր ես դուն,
Շրջուն ոգի՞ թէ խորհրդաւոր գոյութիւն,
Երգի կտո՞ր, հին հէքիա՞թ,
Իմ աչքերուս դէմ ծփացող վառ տեսի՞լք,
Տժգոյն պատկեր կամ խնկաբոյր մագաղա՞թ,

Հանդերձեալի՞ թէ այս կեանքին Հայրենիք,
Նահատակաց փառքի պսա՞կ լուսաշող,
Գաղափարի կարմիր դրօ՞շ փողփողուն,
Ոսկի երա՞զ թէ գործ հող,
Ի՞նչ ես իրօք, ո՞ւր ես դուն։

Բանաստեղծը գիտէ անշուշտ, թէ ո՛ւր է հայրենիքը, և ի՛նչ է, բայց այդպէս կը զգայ, այդպէս կը զգանք մենք, և ատոր համար ալ կը հաստատէ ոչ միայն իր, այլեւ մեր կողմէ, այնքան ճշմարտօրէն.

«Եւ ի՞նչ եմ ես առանց քեզի, Հայաստա՛ն.
— Ծառէն ինկած գօս տերեւ,
Ժամանակէն խլուած անդարձ ակնթարթ,
Թռիչքներու ոլորտին մէջ բեկեալ թեւ,
Վերջալոյսի ճառագայթ...։

Ի՛նչ հարկ այլեւս երկար վերլուծումի կամ բացատրութեան, երբ բանաստեղծը հաւաքականութեան զգացումը կը բանաձեւէ երկու տողի մէջ, որ իրաւ էր երէկ և այսօ՛ր մանաւանդ, երբ կը տեսնենք մեր աչքերով բազմութիւններու ալեկոծ կարօտը։

Հարկ է յիշել այս գծով դեռ Արմէն Երկաթը, որ հեռաւոր ու մշուշոտ հորիզոններէն – ուր դըժուար էր իրականութիւնը շօշափել – իր վերջին գործով (Սօնաթներ), *հայրենի սահմաններուն կը հասնի, երազէն մօտենալով իրականութեան։*

Յետոյ՝ Ժագ Յակոբեանը, որ զուտ անձնական զգացումներու քնքուշ երգերէն, դարձաւ, կրցաւ դառնալ դէպի հայրենիք, կրնանք ըսել բոլորովին անակնկալ կերպով, այսօրուա՛ն հայրենիքը ու անոր հերոսական պայքարը, հայրենիքի կարօտը

դարձնելով նոր աղբիւր իր քերթողութեան համար։

Ցաւ մը պիտի ըլլայ այս յեղաշրջումը, տարակոյս չկայ, եթէ մանաւանդ աւելի մօտիկէն ու խորունկէն ունկնդրէ իր սրտին, և առիթը ունենայ հայրենի հողը ճանչնալու։ Իր մէկ քանի քերթուածները և էջերու վրայ ցրուած հատուածները կու տան այս վկայութիւնը։

Գ. Չէքիճեան, պարզութեան, մեղմ թախիծի բանաստեղծ, զգայնութեան իր ծիրը կ'ընդլայնէ իր նոր գործով.— Բարձունքն ի վեր։ Անոր հոգին արդէն խանդավառ էր միշտ հերոսներու յուշքին հանդէպ, և մեր նորագոյն պատմութեան մեծաշուք թուականներու ոգեկոչումը վառ գոյն մը կը ձգէր իր քերթողութեան վրայ։ Նոր գործին մէջ, անձնական, ապրուած պահերու կարգին — ընծայուած յուզումով — հայրենական քերթուածներ կը ծաղկին, որոնք ճշմարտօրէն հայրենասիրական են, իբր ինքնաբեր բխում։ Փոթորիկներէ հեռու է իր զգացական աշխարհը, ըլլայ սիրոյ, ըլլայ հայրենիքի կարօտին հանդէպ, բայց համակող է, մտերիմ շեշտով։ Իր արտայայտութեան եղանակը, եթէ հեռու է փարթամութենէ, իբր ոճ ու արուեստ, բայց չէ աղքատ եւ իր պարզութեան մէջ կայ բնազդական տարր մը, որ տաք ու անկեղծ կը դարձնէ իր շեշտը։

Անշուշտ աւելի լայն մշակոյթ մը — ուրիշ շատերու կարգին — իր քերթողութիւնն ալ աւելի խորազգեցիկ պիտի դարձնէր. բայց հրաշքի պէս բան մը չէ՞ արդէն իր կեանքի ժխորին, գրեթէ թոհ ու բոհին մէջէն, քաղցր երաժշտութեան մը իրագործումը, որ մեզի ոչ միայն լսելի, այլեւ հաճելի կը դարձնէ զգայուն հոգիի մը մրմունջը, թախիծը եւ խանդավառութիւնը, առանց հռետորութեան։

Ոչինչ չեմ գիտեր, չեմ յիշեր բնաւ,
Մոխիրի մէջէն փիւնիկի նման,
Երազն այս աղուոր, ո՜ն, ինչպէս ծնաւ,
Եւ ինչո՛ւ ծրնաւ երգին պէս գարնան...:

Փոխադրեցէք այս ինքնաբուխ շունչը հայրենական գետնի վրայ, աւելի արու շեշտ մը վրան, և դուք պիտի զգաք կարօտի իր թափը, նոյնքան պարզ, այլ սրտագին: Իր խօսքը սպառած չէ բանաստեղծը և կրնայ դեռ աւելին հանել, ո՛չ մէկ կասկած:

Ա. Սահակեանի զգայնութեամբ հարուստ, վըճիտ, այլ քիչ մը շատ մշակուած, նրբախոյզ քերթողութիւնը, ինչպէս Արմէն Անուշի ոգեւորիչ, այլ քիչ մը ծաւալուն քերթուածները, Զ. Մելքոնեանի և Ա. Արմանի թարմ յուզումով քերթուածները, որոնք դեռ նոր կը ծաղկին, աւելի անձնական երանգներով, այս բոլորը վերջերս նոր հակումներ ի յայտ կը բերեն, աւելի ընդհանրական բարախումներով:

Եղիվարդ, որ իր առաջին երկու հատորներով, Մագդաղինէն Մեղրամոմէ եւ Խորտակման Գիշերներ, աւետարանական մէկ քանի դրուագներու պատկերաւոր վերակերտումը տուաւ, արդիական շունչ մը դնելով անոնց վրայ և հոգեկան նոր մեկնաբանութիւն մը փորձելով, իր նոր ու մէկ քանի քերթուածներով, հայրենի հողին ու ա՛լ անցած կեանքի ոգեկոչումներով, նուաճումներու հասած է, ընդլայնելով ազգային քերթողութեան երակը ժամանակակից հայ. գրականութեան մէջ, զգայնութեամբ, ոճով ու պատկերով նոր: Այսինքն՝ առանց կրկնումի, առանց շաղփաղփանքի և հռետորութեան:

Անշուշտ երազային, անշօշափելի տարր մը կայ միշտ Սփիւռքի հայրենական երգերուն մէջ։ Վերացականութեան տպաւորութիւն մը, որ քիչ անգամ կը սարսռացնէ մեր միտքը, քիչ անգամ մեր յուզումը կը դարձնէ բոցավառ։ Այս տեսակէտէն, մեր հայրենիքի բանաստեղծները աւելի՛ նպաստաւորուած են, քանի որ հայրենի հողը ունին իրենց ոտքերուն տակ, անոր բաբախումը՝ իրենց սրտին մօտ։ Եական պատճառներէն մէկը, գլխաւո՛րը ասիկա՝ որ Հայաստանի բանաստեղծները կը դարձնէ աւելի վառվռուն, աւելի զօրեղ ու տաք, եթէ իբր արուեստի նուաճում, իբր լեզու ու ոճ, քիչ անգամ կը հասնին անոնք գրականութեան։

Օշականի վրդովումը հասկնալի է ու արդար բոլոր անոնց համար, որոնք բանաստեղծութեան մէջ անձնական խորունկ չեշտ կը փնտռեն, ազատ ու հոգիէն բխող շունչ և իրաւ զգացումներ։

Եթէ քանի մը անուններ, ինչպէս՝ Տարօնցի, Յ. Շիրազ, Գ. Սարեան, Աղաւնի, Սիլվա Կապուտիկեան, Ա. Գրաշի ճշմարիտ յուզումի քանի մը էջեր կը բերեն և ինքնատպութեան գիծեր, առաւելապէս «չեղում»ի պահերէն, այսինքն՝ այն վայրկեաններէն, ուր իրենց հոգի՛ն կը բանան, անդին կան շատեր ալ, որոնք ոտանաւոր կը գրեն պարզապէս, առանց իրաւ զգացումի, առանց իրե՛նց անձը բերելու, այսինքն՝ դառնալով քարոզիչ ու արձագանգ միայն…

Հայաստանի քերթողութեան վրայ՝ քարոզչութեան դրոշմը խոր է ընդհանրապէս, և ասոր համար ալ անհունօրէն միօրինակ։ Աւելի անհատականութիւն, աւելի ազատ թռիչք և ինքնատպութիւն, լայնածիր արուեստի մը հետ, ու այն ատեն, կասկած չկայ՝ որ Հայաստանի բանաստեղծութիւնը պիտի կրնար հասնիլ իրական յաջողութիւններու։ Հայաստանի բանաստեղծները պէտք չէ մոռ-

նան, որ ո՛չ զգացումներու ջերմութիւնը, ոչ ալ հայրենի հողին բարիքը պիտի չբաւէին մեր ժողովրդական երգերուն՝ դառնալու համար ցեղային այն վառ ու աննման ծաղիկները, ինչպէս որ են այսօր, առանց Կոմիտասի ստեղծագործ ու երկնաշնորհ արուեստին:

Բանաստեղծութիւնը ջերմութիւն է, իրազգացում, ինքնաբուխ սարսուռ, բայց նաեւ լեզու է, ոճ ու պատկեր, երաժշտութիւն, այսինքն՝ համապատասխան արտայայտութի՛ւն, որուն «արուեստ» անունը կուտանք մէկ բառով:

Բայց գոհ ըլլանք, յիշելով բանաստեղծ Ն. Զարեանի Երեւանի գրական համագումարին մէջ ըրած պատկերաւոր ու իրաւ այն յայտարարութիւնը՝ թէ պատերազմի ընթացքին իր գրած հայրենական քերթուածներուն երեք չորրորդը մեռած են, ինչպէս ճակատին վրայ ինկած զինուորները…

Ի՞ր քերթուածները միայն և միայն երե՞ք չորրորդը…

Աւդին, Սփիւռքի մէջ, եթէ իր ջերմութեամբ և իրականութեան տարբերքով պակաս կը մնայ բանաստեղծութիւնը, յարաբերաբար, բայց իր խոր կարօտով, զգացական ճոխութեամբ ու արուեստի լայն նպաստովը աւելին կը հասնի յաճախ ան, մնայուն քանդակներ տալով: Յիշեցէք Վարուժանը միայն և կը բաւէ, զգալու համար անհուն տարբերութիւնը: Կարդացէք Սիամանթօն և կարելի բաղդատութիւն մը ըրէք, ու աւելի պարզ կ՚ըլլայ քերթողութեան մէջ մեր փնտռած յատկանիշները: Սփիւռքի նորերը ունին նոյն գիծէն բեկորներ, երբեմն ամբողջ քերթուածներ ալ, թէեւ դեռ անբաւական իբրեւ լիակատար երեւոյթ: Ցաւ է հաստատել՝ որ այս զուսպ, ներդաշնակ ու հաւասարակշիռ քերթողութիւնը աժգունելու, մին-

չեւ իսկ շեղելու վրայ է իր զարգացման ուղիէն, հետեւակ դառնալով Հայաստանի գրողներուն, անշուշտ այն տխուր մտայնութեամբ, թէ որչափ անոնց նմանին մեր բանաստեղծները, այնքան աւելի կրնան Հայաստանեա՞ն դառնալ, իրենց իսկ բառով...

Բանաստեղծութիւնը սակայն վեր է նմանութիւններէ, իսկ Հայաստանը՝ ամէն մարդու հոգիէն պէտք է բխի, ոչ ուրիշներու բառերէն։

Զատանք անուններ, բայց թող անդրադառնան բոլոր անոնք, որոնք աններելի մեղքը կը գործեն, կենդանացնելով անգամ մը եւս հռետորութիւնը, թաղուած արդէն աւելի քան քառորդ դար մը առաջ, հայրենիքի անունին շուրջ մանաւանդ։

Յիշենք սակայն մէկը շատերէն, անուն մը, Վ. Վահեան, որ բան մըն էր երէկ. կրնար աւելին ըլլալ։ Այսօր հազիւ բան մըն է. վաղը, եթէ շարունակէ իր չաղփաղփանքը, ոչինչ պիտի ըլլայ եւ ոչինչի պիտի հասնի...

Սէրը, որ բոլոր բանաստեղծներուն մօտ կը մնայ միշտ իբրեւ քաղցր սարսուռ, քիչ անգամ տենդավառ է մեր օրերուն, քիչ անգամ սրտայոյզ, ինչպէս էր ան մեր մեծ սիրերգակներուն մօտ։

Հայաստանի մէջ «շեղում» մըն է ան, անձնական ու «անօգուտ», իսկ Սփիւռքի մէջ քիչ ապրուած ու շատ մտածուած զգացում մը, եւ ատոր համար ալ՝ նուազ խռովիչ։ Բայց, ինչ որ կը տարբերէ այս սէրը մեր երէկի բանաստեղծներու սէրերէն, անոր մարդկայնութիւնն է։ Ոչ ցնորք է ան, ոչ հիւանդագին պաղատանք, ոչ ալ կոպիտ իրապաշտութիւն։ Զգացում մըն է, համեմատաբար զուսպ, մարդկային չափերու վրայ, երբեմն շեշտը դրուած այս կամ այն լարին։ Մէկուն մօտ երազ է ան (Ահարոն, Ար. Երկաթ). ուրիշի մը մօտ՝ անցեալի յուշք (Մ. Իշխան, Ս. Սահակեան, Ժ. Յակոբեան. Ս.

Անոյշ, Գ. Զէքիճեան,). երրորդի մը մօտ՝ խորհրդածութիւն տաղեւապէս (Սարաֆեան, Մ. Թէօլէօլեան). ուրիշի մը մօտ յախուռն բխում, որ զգացումներու յորդ ալիքի մը մէջ ընկղմած է, բայց կրնայ օր մը բիւրեղանալ և անակնկալի առջեւ գտնել մեզ (Եղ. Պօյաճեան). և վերջապէս ուրիշի մը մօտ պայրոյթի ցայտք, թէեւ ոչ զուրկ ինքնատիպ հատուածներէ (Շ. Կառվարենց)։ Բոլորին մօտ սակայն, այս կամ այն չափով, տրամութիւն է ան, յուսախաբութիւն, խռովք և իմացական տագնապանք, շատ հեռու տափակութենէ, թէեւ ինքնատիպ միշտ, երբեմն բնական և երբեմն ալ բռնի։ Թէքէեանի խոր ազդեցութիւնը կայ բոլորին վրայ, մանաւանդ երիտասարդներու, որոնք անշուշտ աւելի ընդունակ են սիրելու, քան խորհրդածելու, աւելի ոգեւորուելու, քան դատումներ ընելու, և ատոր համար ալ դեռ հեռու են լայն թռիչքներէ, եթէ աւելի տաք է իրենց շունչը, քան իրենց վարպետինը։

Երրորդ յատկանիշը մեր քերթողներուն՝ խորհրդածութիւնն է, հանրային, անձնական, իմաստասիրական հարցերու ընդգրկումով։

Այս գետնին վրայ Թէքէեան յաջողած էր հաւասարակշռութիւն մը հաստատել, զգացական ու իմացական մարզերու միջեւ, տալով իր քերթուածին մասնաւոր հմայք ու անձնական դրոշմ։

Մեր երիտասարդ քերթողները զգուշութեան պիտի հրաւիրէի, խորհրդածութեան լպրծուն բաւիղներէն, որոնք կրնան մոլորանքի մատնել զիրենք, եթէ չգիտնան շուտով անուան Թէքէեանի հաւասարակշռութեան հասնիլ, պահելով իրենց աշխոյժն ու թարմութիւնը, իբր նորահաս սերունդի մը անգին հարստութիւնը։

Ահա՛ քանի մը գիծ մեր ժամանակակից բա-

նաստեղծութենէն, որ իբր զգացական խորք ու արտայայտութեան եղանակ, զանցառելի չի կրնար ըլլալ։ Եթէ չենք կրնար մեծ ու փայլուն բանաստեղծ դէմքեր մատնանշել — որոնց կարգին շնորհալի լուղներ ալ կան — կրնանք սակայն պնդել, որ ժամանակակից բանաստեղծութիւնը, իբր ամբողջութիւն, վար չի մնար նախորդ սերունդի քերթողութենէն, զարգացման հնարաւորութիւններով աւելի հարուստ այսօր և երեւներով աւելի բազմազան ու հետաքրքրական։ Նուա՞զ մտահոգութիւն արուեստի մասին.— այո՛, բայց ոճով աւելի թարմ և ձգտումներով աւելի ուժգին։

Ո՛ւր պիտի երթայ այս բանաստեղծութիւնը. ո՛ւր կրնայ երթալ,— դժուարին հարցում և բոլորովին նոր կերպարանքով։ Բայց, վերջացնելու համար ըսենք՝ թէ բանաստեղծութիւնը հեռու չէ կեանքէն, ոչ ալ վեր անկէ։ Կեանքին մէջն է ան. անոր հետ խառն, թէեւ միշտ վեր բարձրանալու, ազատագրուելու ձգտումով։ Հայ բանաստեղծութիւնը, ուրեմն, պիտի ձգտի, կոչուած է տալու հայ մարդուն հոգին. հայ կնոջ սիրտը. անոնց միասին ստեղծած կեանքը, սահմանափակ թէ լայն. մէկ խօսքով՝ հայ հոգին ու հայ կեանքը, իրենց լուսաւոր ու մռայլ կողմերով, ներսէն, խորունկէն, բոլոր ջիղերէն անցնող զգայութիւններով։

Կոչուած է ան տալու մասնաւորաբար՝ գաղափարական երիտասարդութեան ալեկոծ հոգին, բարձունքներու կարօտով։

Էականը՝ զգայնութեան մշակումն է, համապատասխան արտայայտութիւնը՝ նոյն այդ զգայնութեան, հասնելու համար ցեղային յաւերժական արժէքներու և բխումներու և զանոնք քանդակելու յաւերժութեան համար, իբր ճշմարտութիւն ու գեղեցկութիւն։ Իբր ձգտում բարձրագոյն

վայելքներու, որոնք մարդիկը, ինչպէս ազգերը կը դարձնեն աւելի կենսունակ, աւելի առողջ, հզօր ու երջանիկ։

Ժամանակակից հայ բանաստեղծութիւնը ունի՛ այս տարրերը իր մէջ և նաև այն հաւատքը՝ թէ պիտի յաջողի նոյն այդ տարրերու համադրութեամբ, հայ հոգիի բարձրագոյն ու հրեղէն արտայայտիչը դառնալ։

Զմոռնանք, որ մեծ բանաստեղծները մարգարէներ եղած են և մարգարէները՝ բանաստեղծ, իրենց ոգիովը ու հաւատքի զօրութեա՛մբը աւելի.

Եթէ մարգարէները դեռ կը պակսին մեր քերթողութեան մէջ, բայց կայ անոնց ոգին, որ կը յածի տենդագին, արծարծելով հաւատքը, որ հայ հոգին լեցուցած է միշտ։ Համակած է հայ քերթողութիւնը, որ հայ հոգիի բարձրագոյն երաժշտութիւնը հանդիսացած է անցեալին մէջ.

Այսօր՝ կը տեւէ ոսկեհունչ աւանդութիւնը, նոր օրերու շունչով։

Վստահութեամբ չդիտե՞նք ապագան.

ՀԵՐԿ ՈՒ ՑԱՆ

Գրական հանգանակ մը չէ ասիկա, որովհետեւ հանգանակները կը կազմուին խմբակցութեան մը կողմէ, գործի նախօրէին կամ պայքարի մը բացումին։

Այժմ՝ ո՛չ այդ խմբակցութիւնը կայ, ոչ մօտալուտ գործ և ոչ ալ, մանաւա՛նդ, պայքար գրական կալուածէն ներս։

Բայց անցաւ տարի մըն ալ և հայ երկնակամարին տակ, մթին ու մռայլ, գրականութիւն մը մշակուեցաւ։

Հիներուն կողմէ նախ, բայց նորերէ՛ն ալ։

Չունինք նպատակ նաեւ գրական տեսութիւն մը ուրուագծելու։

Գոհանանք միայն ըսելով՝ թէ քանի մը գիրքեր հրատարակուեցան. վէպ, պատմուածք, մէկ երկու հատոր քերթուած և շատ մը յօդուած՝ հանդէսներուն ու օրաթերթերուն մէջ։

Ցայտնութիւն՝ նոր գործի կամ նոր դէմքի՝ չկայ։ Հեւիհեւ կեանք մը, օրուան շարժումին հետ քալելու ճիգով. և գործեր ու յօդուածներ՝ որոնք հազիւ ուշադրութիւն գրաւեցին. լայնածի՛ր ուշադրութիւն, նորութեան մը, ինքնատպութեան մը, խորութեան մը բերած ցնցումովը։

Լռեց պատկերապաշտ Զարեանը, ընդհատեց գիւղաշունչ Համաստեղը, ցրուեցաւ Փարիզի անհանդարտ խումբը, որ հաճելի էր իր աղմուկովն ու

գծած ամբարտաւան շարժուձեւերովն իսկ. պատնէշին վրայ մնաց նորէն լայնաշունչ Օշականը, իր Մնացորդաց-ովը, որ սակայն մնաց առանձին, տարօրինակ ճակատագրով. ոմանք չկարդացին. շատեր չհասկցան, յոգնեցան ուրիշներ, և ոմանք ալ վախցան ու վար քաշեցին իրենց ձայնը։ Անոնցմէ՛ այս վերջինները՝ որոնք երկու տասնեակ էջնոց գրքի մը կը սպասեն, բառեղէն պակներ հիւսելու և դատարկահունչ պերճախօսութիւն մը ցուցադրելու համար։

Այս բոլորը՝ ճիգ միայն, հայ գրականութիւնը կենդանի պահելու, հայ մտքի կանթեղը՝ անմար, ինչպէս կայ նոյն ճիգը՝ հայ կեանքը ողջ և հայ դէմքը հարազատ պահելու համար։

Ինքնապաշտպանութիւն մը՝ նա՛և գրական դաշտերէն ներս, լուռ ու զգաստ մշակներու կողմէ, առաւելապէս։

Գրական գործ, անշո՛ւշտ, այս ինքնապաշտպանութիւնն ալ։

Կա՛յ ուրեմն աշխատանքը և կայ հաւատքը՝ հայ մտքի ստեղծագործութեան հանդէպ։

Այս աշխատանքը կը կատարուի վանքերէն սկսած մինչև Հայաստան, ուր հին արժէքներու պրպտումը, պատմական ու լեզուաքննական խուզարկութիւնները մեծարժէք յիշատակարաններու ծնունդ կուտան։

Ամենէն բախտաւոր կալուածը ասիկա, պատմագիտական ու բանասիրական այս դաշտը, Երկրէն ներս թէ դուրս, և միշտ հիներու կողմէ։

Եւ այս հին կաղնիներուն կողքին՝ նորե՛րը, հազուադէպ, որոնք հաւատք ունին ու աշխատելու եռանդ։

Բայց, ինչ որ ըսինք՝ անհատական, մեկուսի

ճիգեր են, ապրելու և ապրեցնելու սահմանուած միայն։

Մեր պահանջը՝ այս չէ սակայն։ Չի բաւեր միայն ապրիլը, որովհետեւ ապրիլը՝ միջոց է, ճոխ ու փարթամ կեանքի մը համար, ստեղծագործական բարձրագոյն վայելքներու և կառուցումներու համար։

Նուաճումներու, յաղթանակներու հաւա՛տքը պէտք է ճանչնալ և անոնց իրականացումը պէտք է հետապնդել, յամառութեամբ, ուժերու ու կամքերու լարումով։

Կ'ապրինք ժամանակաշրջան մը՝ ուր մտածման և հոգեկան-զգացական հեղեղներ կը հոսին։ Գիտե՞նք լողալ թէ ոչ։ Անճարակներ չենք, բայց լուղորդ ալ չենք, ու կը դեգերինք ծանծաղուտներու մէջ։

Հարկ է լողալ ալիքներուն մէջէն, ի հարկին՝ հոսանքն ի վեր, չնչասպառ, բայց յաղթանակի՛ վճռական հաւատքով։

* * *

Նոր տարի է և պէ՛տք է մտածենք։ Ամէն տարի՝ հանգրուան մըն է, վճիռներու թուական, նուաճումներու մեկնակէտ։ Կ'անցնին տարիները, նոյնիսկ տասնամեակները, ու մենք դեռ կը մնանք ափերուն վրայ, մինչ լուղորդ ուրիշ ազգեր կը յառաջանան, կ'անհետին հորիզոններէն անդին։

Ի՞նչ պիտի ընենք։

Նախ՝ յեղաշրջում մեր ըմբռնումներուն ու տեսութիւններուն մէջ, քանի որ, ուզենք թէ չուզենք, կա՛ն անոնք, այդ տեսութիւնները, տարիներէ ի վեր, ու կը վարեն մեզ։

Վերջ, կամ ճիգ մը վերջ տալու քարացումնե-րուն և առհաւական համոզումներու։

Ունինք շատ վէրքեր և այրող տագնապներ։ Բազմաթիւ ճակատներ՝ մեր գոյութեան սահման-ներուն վրայ։ Չչափենք ու չկշռենք, բայց հար-ցընենք, – մի՞թէ գրականը հիմնականներէն չէ։

Ամէն ճակատ՝ կարօտ է կազմակերպումի, գի-տենք. բայց գրակա՞նը, ուր անիշխանութիւն կը տիրէ։

Գիտենք, նաեւ, թէ արժէք ունի ո՛րեւէ ճա-կատ, երբ վեր է անձերէն ու կը կրէ հանրային ուժերու կուռ զուրգուրա՛նքը. կռթնած է՝ ազգային պաշտպանութեան։

Ու ահա կը պատկերանայ ինծի շրջան մը, կա-րօտալի՛, ուր անհուն հաւատք ըլլայ գրականութեան հանդէպ, անսասան կամք, ստեղծագործութեան վճիռ։

Նախ՝ ուրեմն՝ պէտք է ունենայ, աճ՛ գրակա-նութեան դերն ու կշիռը. կ'ունենա՞յ, – այո՛, եթէ գիտակցութիւնը գայ լրջութենէն անոնց, որ կը մշակեն գիրը։ Եթէ գայ աստուածաշո՞ւնչ այն պաշտամունքէն, որ ընտրեալները միայն կրնան ու-նենալ. և ինչպէս կրօնքը, նմանապէս հայ միտքը ունենայ, դառնայ տաճար, ուր երկիւղով ու երկիւ-ղածութեամբ մտնեն մարդիկ։ Ուրկէ դուրս նետուին ամբարիշտներն ու անարժանները։

Ուրկէ պոռթկան մտածումի ու զգացումներու յորդ շատրուանները։

Տենդ, տենչանք, մոլեգնութիւն ու քաջու-թիւն միայն – ընդունելով որ տրուած է տաղանդը, իբրեւ հիմք – եթէ կ'ուզենք հեռապատկերը դար-ձընել իրականութիւն։

Այն ատեն, հարկ պիտի ըլլայ անշուշտ, քըր-քըրել հինը. ինչ որ կայ մինչեւ մեր օրերը. թօթ-

ունել փոշին մեր նախորդներու գործերէն. զատել ոսկին պղինձէն, և, իբրև բիւրեղ ու արժէք՝ աւելցընել հայ մշակոյթի գանձարանին վրայ, դարու՛ն կնիքով։

Ժամանակն է այլևս, որ մէկ կողմ դրուին բոլոր նկատումները և մինչև իսկ խղճահարութիւնները։ Աշխուքի, վերագնահատութեան ենթարկուին բոլոր հիները, ողջ կամ մեռած, մեր մեծ նահատակներէն մինչև մեր օրերու կենդանի նահատակները։ Ատենն է որ անոնք բոլորը, անխտիր, պառկին արուեստի նշտրակին տակ ու հերձատուին, առանց ողոքանքի, դաժանօրէն, եթէ կ'ուզէք։

Մեր հին, երէկի գրականութիւնը – վէպ, քերթուած, քննադատութիւն – ամէն ինչ որ կ'իյնայ այդ կալուածին մէջ, պէտք է որ թօթուուի։ Հարկ է որ կիզուին գրական դէմքերը բոլորին, ու անոնց աճիւնները, այսինքն՝ անկորնչելին, նուիրական մնացորդը, առնուին սափորներու մէջ ու դրուին պաշտամունքի տաճարին մէջ։

Անշուշտ, վերագնահատման այս ճամբուն, հարկ պիտի ըլլայ նաև ժխտել և ուրանալ. սրբազան ուրացում, որ ստեղծագործ է այնքան, որքան գեղեցկութեան պանծացումը։

Մեր ժամանակակից գրականութիւնը, այսինքն՝ գրական սերունդը, պէտք է գիտնայ վերջապէս թէ ի՛նչ կը կշռեն այսօրուան արժէքով Զօհրապ մը կամ Զարդարեան մը, Տէրեան մը կամ Թումանեան մը, և ողջերէն՝ Զարեան մը, Շանթ մը կամ Ահարոնեան մը. անկախ՝ իրենց ժամանակէն ու պատմական միջավայրէն։

Այս կերպով միայն անցեալը կը դադրի բեռ ըլլալէ ու կը դառնայ հարստութիւն։ Հինը կը

դադրի փառութիւն ու բարբառ ըլլալէ ու կը վերածուի նորին համար լուսեղէն պատուանդանի։

Մեծութիւնները կը ծնին, չմոռնանք սակայն, գրական առողջ աւանդութիւններէ։ Ծագումի ու գերդաստանի շուքը, արիւնն ու ազնուականութիւնը միայն ընկերութեանց յատուկ չեն։ Իմացական կեանքը, ազգերու մշակոյթն ալ ունին իրենց ժառանգականութիւնը։ Առանց ֆրանսական դասականութեան — չերթալու համար շատ հեռուն — ու առանց անոր մշտանորոգ պրպտումին ու զատումին, ֆրանս. արդի գրականութիւնը պիտի դառնար տխեղծ ու անարիւն. ընկեցիկ, պարիա՝ իրենց իսկ բառովը, աւելի դժբախտ ու անտէր մտքի դաշտերուն մէջ, քան կեանքէն ներս։

Ժխտում, անկասկած, բայց զգոյշ ու զգաստ. պայծառ հորիզոններու լոյսին տակ, և, հետեւաբար, ոչ այնպէս ինչպէս սովորութիւն է այսօր ակար կամ ցուցամոլ մտքերու համար. ոչ այնպէս՝ ինչպէս մէկը, հետեւակ մտքով ու հոգիով, — ի՜նչ դժբախտութիւն — ժխտեր էր վերջերս Օշականը, որ «պէտք է՝ համոզուինք» եղեր՝ «բոլո՛րս ալ», թէ «մեր ներկայի գրողը չէ, մեր ներկայ շրջանի գրականութեան մէջ տեղ չունի»։ Եւ գիտէ՞ք ինչու, որովհետեւ «անիկա ոչ մէկ աղերս ունենալով մեր իրականութեան հետ, իր նիւթերը կը քաղէ անցեալէն, իր յիշատակներէն»:

Եւ դեռ գիտէ՞ք ինչո՛ւ. որովհետեւ «անտաղանդներուն», «շնորհազուրկներուն» գո՜րծն է եղեր «յիշատակներուն անշունչ ու անհոգի մթնոլորտը»։ Ջնաշխարհի՜կ քննադատութիւն, չըսելու համար «յիմա՛ր», Օշականի իսկ բառով, և վայել՝ պատանիի, որովհետեւ երբեւէ լուր չունի խեղճը, որ ամբողջ Փրուստը, (կը յուսանք անտաղանդներէն չէ...) յուշ է. Վարուժանը, Զարեանը և Թէքէեանը

յուշագիրներ են իրենց գործերու մեծ մասին մէջ…

Գոցենք փակագիծը, սակայն, ըսելու համար որ ժխտումը պէ՛տք է ըլլայ, առանց ճամարտակութեան. խորունկ և զգայութեանց ու մտածումներու խռովքի արդիւնք. կեղծիքին, անհարազատին ու անտաղանդին հաստատումով։ Աղուոր է ժխտումը, ուրացու՛մը մինչև իսկ, եթէ մենք կեցած ըլլանք մարմարին վրայ, այլապէս կը դառնանք ծիծաղելի, երբ գաճէ պատուանդանները փլին ու արձանները մնան իրեն տեղը անսասան, իսկ մենք թաւալինք պատրանքներու աշտարակէն վար…

Այս ժխտումէն պիտի ծնի նորը, վաղուանը, կը հաւատանք. անո՛վ պիտի հասնինք ստեղծագործ փնտռտուքին, փնտռտուք՝ որ մեզ պիտի տանի այն յորդ երակին՝ որ հայունն է։

Ուրախալի է, հաստատած ենք ուրիշ անգամ, որ մեր գրականութիւնը, մանաւորաբար վերջին տասնամեակին, իրեն խուզարկութեան դաշտ ընտրած է հայ կեանքը, հայ հայրենիքը, հայ հոգին։ Համաստեղէն մինչև Նարդունի ու Սասունի, հայ երկիրն է որ իր էջերը կը բանայ, իր յուշերը կը պատմէ։ Շահնուրն ու Զարդարեանը, որոնք ժամանակակից կեանքը կուտան, հայ կեանքն է որ կը խուզարկեն նորէն։

.Բայց չի բաւեր այս ամէնը. չենք գոհանար եղածով, որ յառաջարան է դեռ, մթնոլորտ, անաւարտ նկար։ Մենք կ'ուզենք որ հայը, իր ցեղային բովանդակ փառքովը ցոլայ մեր գրականութենէն ներս. դարերու մէջէն, արիւնոտ իր պատմուճանովը և նաև առաքելի իր հաւատքովը։ Պատմուի աշխարհին այն հրաշքը՝ որով հազարամեակներ ապրող հայը, ոչ միայն կը պահէ յամառօրէն իր գոյութիւնը, որ խորհուրդ դարձած է ալ, այլև հալածանքին ու արիւնին մէջէն սիրտ ու կամք ունի

դեռ ստեղծագործելու. մշակոյթ կերտելու. նիւթէն վեր աշխարհներու կառուցելու։ Գծագրուի հայ հոգին, որ կայ դարէ դար և ինքզինք կը փնտռէ. իր ինքնուրոյնութիւնը՝ քաղաքական, կրօնական, լեզուական ու իմացական։ Այս հրա՛շքը կ՚ուզենք որ ճառագայթէ հայ գրականութեան էջերէն։

Այս ոսկի գիծը զգացուած է ու ցուցադրուած, ատկէ առաջ, խումբ մը արժէքով գրողներու կողմէ (Վարուժան, Թիւֆէնճեան, Ահարոն, Զարեան, Բարսեղեան) Մեհեանի *Ա. թիւին մէջ* (1914, *Յունվար* 1), *ուր ըսած են իրենց «Հանգանակի»ն մէջ և պանծացուցած ցեղային գծին հրաշագործ ոյժը.—*

Կը հաւատանք, Հայ Հոգին՝ Լոյսն է, Ոյժն է, Կեանքն է, անդրիական շքեղութեանը մէջ ԱՐԻԱԿԱՆ ցեղին, որուն կը պատկանինք։

Տասնամեակներ ետք, նոյն նշանաբանն ունինք մենք, բայց աւելի յստակ ու հարկադրական երանգով։ Ինչ որ ընդնշմարած են անոնք յայտնատեսութեամբ, իբրեւ գրական թռիչք, կ՚ուզենք որ մեզ համար, այսօր, պատգամ դառնայ, արիւն ու ոսկոր առած։ Կ՚ուզենք որ անոնց թուղթի վրայ բանաձեւած տեսութիւնը փողոց իջնէ ու խառնուի մեր կեանքին, մեր ժամերուն ու գործին, զանգուածներու քրտինքին հոտը վրան։

Գրական նոր սերունդը պէտք է դրօշակ դարձնէ և ուխտեալներու մոլեգնութեամբ իրականացնելու ձգտի այն՝ ինչ որ մեզմէ առաջ ուրիշ սերունդ մը պատգամած է ու մասամբ կիրարկած։

Հայ ցեղը՝ իր դարերու կեանքին մէջ ու դէպի ապագան իր վազքո՛վը։ Հայ խառնուածքը՝ դէպի գաղափարականութիւն հակած ու խուզարկու՝ հոգեկան ու իմացական հորիզոններու։ Հայկական գիւ-

ցաղնամարտը՝ ժամանակի մէջէն, յանուն ազատագրութեան և հայրենիքի ինքնուրոյնութեան։

Ցեղապաշտութի՛ւն, բայց առանց այլամերժութեան. հեռու՝ նեղ ազգայնամոլութենէն, այլանդակ ու ջլատիչ։ Բայց՝ համամարդկային շարժումներու առջեւ, ընդունակ՝ ընդգրկելու մարդկային հոգին, խառնուելու ընդհանուր մտածումներու ալիքին, պահելով միշտ իր ինքնուրոյնութիւնը։

Հարկ է որ հայ արուեստագէտը,– գիրինը, գոյնինը կամ ձայնինը – իր ցեղային երակին հասնելու տեւն, բաւական հզօր ըլլայ մարդո՛ւն հասնելու համար. և հայը տալով՝ մա՛րդը կարենայ տալ, ընդհանուր ստեղծագործութեանց կարգին տեղ ունենալու և ազգային հորիզոններէն կարենալ հասնելու համար մարդկայնութեան սահմաններուն։

Այս ամէ՛նը, բայց միշտ տեսնուած ու տրուած արուեստի մը մէջէն,– ոճ, լեզու և իրականացման եղանակ,– առանց որուն զուրկ են միայուն արժէքէ մտաւոր ու զգացական բոլոր կառուցումները։ Անկերպարան (ամորֆ) նիւթ միայն, որ ճարտարապետին կը սպասէ դղեակի վերածուելու. կամ կաւ ու գաճ՝ որ արձանագործի մուրճին կը կարօտին, յղացուած, բանուած երազ մը յաւերժացուելու համար։

Ունինք տարրերը,– ոգի, պերճ լեզու, հարուստ պատմութիւն ու փարթամ դարաշրջան։ Պիտի ունենա՞նք կամքն ու հաւատքը՝ որ տանին մեզ այս ուղիով։ Բայց նախ՝ պիտի ունենա՞նք այն դէմքերը, որոնք ուխտուածներու պէս, մեր նորագոյն պատմութեան հերոսներուն պէս, կրկէս իջնեն, նոր հերկեր բանան, պայքար ու կիրք ստեղծեն։ Ուրանան, գուրգուրան, խուզարկեն ու կերտեն և մօտենան հայուն դարադրոշմ ճակատագրին ու բանեն անոր լուսեղէն Խորհուրդը։

Այդ ուխտուածները միայն կրնան իրագոր-

ծել, — ինչպէս մեր անմահ ֆետայիները, ինչպէս մեր հին ու առաքելատիպ կրօնաւորները ըրած են իրենց կալուածին մէջ, — մեր ցեղաշունչ Երազը, գրականութեան կալուածէն ներս անկորնչելի քանդակները վերածելով հայուն փշրուած, բայց միշտ աննկուն ոգին։ Հայուն մշտափոփոխ, բայց մշտանոյն էութիւնը։

Մինչեւ չծնի այս բոլոր հաւատքը, այս խորունկ մոլեռանդութիւնը գրականութեան հանդէպ հայ գրողներուն մէջ, կարելի չէ ո՛րեւէ յոյս ունենալ որեւէ մեծաշուք ստեղծագործութեան մասին։

Գա՛լիք տարին՝ այս մոլեռանդ ու փոթորկաշունչ ջոկատին տարին թող ըլլայ, տարին՝ գրական դիւցազնական սերմանումին։

Ինչո՞ւ հաւատք չունենալ սակայն յեղափոխութեան ու յեղափոխականներու գործին՝ արուեստի ու գրականութեան սարալանջերուն վրայ։

ՎԵՐՋ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ 5

ա. ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ԴԻՄԱՍՏՈՒԵՐՆԵՐ

1) Զօհրապը 9
2) Մելքոն Կիւրճեան (Հրանդ) 22
3) Հրանտ Ասատուր 45
4) Բիւզանդ Քէչեան 68
5) Թէոդիկ 76
6) Եղիշէ Դուրեան (Իր յոբելեանին առթիւ) 83
7) Հ. Արսէն Ղազիկեան (Հայ լեզուի պահակը) 89
8) Է. Ակնունի 94
9) Ա. Ահարոնեան 104
10) Երուանդ Տէր-Անդրէասեան .(Իր յոբելեանին առթիւ) 118
11) Տիրան Չրաքեան (Ինտրա) 124
12) Յակոբ Օշական* 149
13) Լեւոն Շանթ* 186
14) Յովհ. Զարիֆեան 214
15) Վահրամ Փափազեան 220

Բ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Էջ

1) Մեր բանաստեղծութիւնը (3. 1934) 239
2) Միսաք Մեծարենց 243
3) Դանիէլ Վարուժան 248
4) Սիամանթօ 253
5) Ռ. Սեւակ 263
6) Եղիշէ Դուրեան 285
7) Մատթէոս Զարիֆեան 296
8) Անարոն* 309

Գ. ՆՈՐ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

1) Հոգիս ափսոսեալ 331
2) Սիդոննա 339
3) Հեքիաթներու «Ալպոմ»ը 345
4) Սեղանի մը շուրջ (Ա.) 353
5) » » (Բ) 356
6) Գր. Զօհրապ հրապարակագիրը 369
7) Մեր բանաստեղծութեան յաչկանիշները* 374
8) Հերկ ու ցան 392

Ծ. Հ. — 1) Այս դէմքերէն շատերը մասնակի վերամշակումի ենթարկուած են։
2) Աստղանիշ կրող գրուածքները բոլորովին անտիպ են եւ նոր գրուած։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԴԵՄՔԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

1) **ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ** — Ծնած Պոլիս, 1860, Նահատակուած 1915-ին

2) **ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ** (Հրանդ) — Ծնած Հաւաւ (Բալու), 1859, Նահատակ. 1915-ին

3) **ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ** — Ծն. Պօյաճըգիւղ, Պոլիս, 1862 Օգոս., մեռած 1928 Յունիս, Պոլիս

4) **ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ** — Ծն. Պոլիս, 1859, մեռած 1927, Պոլիս

5) **ԹԷՈԴԻԿ** — Ծն. Սկիւտար, 1873, Մարտ, մեռ. 1928, Մայիս, Փարիզ

6) **ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ** — Ծն. Սկիւտար 1860, մեռած 1930, Ապրիլ, Երուսաղէմ

7) **Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ** — Ծն. Պարտիզակ, 1870, մեռ. Փատովա, 1932 Յունիս

8) **Է. ԱԿՆՈՒՆԻ** — Ծն. Մեղրի, 1863, Նահատակ. 1915-ին

9) **ԱՐ. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ** (Ղարիպ) — Ծն. Իգդիր, 1866

10) **ԵՐ. ՏԷՐ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ** (Եսան) — Ծն. Պարտիզակ, 1865, մեռած Լիոն, 1945 Ապր.

11) ՏԻՐԱՆ ՉՐԱՔԵԱՆ — Ծն. Սկիւտար, 1875,
(Ինտրա) Սեպտ. նահատկ. 1921
Յունիս, Տիարպէքիր

12) ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ — Ծն. Սօլօզ, Պրուսա,
(Յակ. Քիւֆէճեան) 1883 Դեկտ.

13) ԼԵՒՈՆ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ — Ծն. Բերա - Պոլիս,
(Լ. Շանթ) 1869

14) ՅՈՎՀ. ԶԱՐԻՖԵԱՆ — Ծն. Ալեքսանտրապոլ,
1879, մեռած 1937,
Յուլիս, Ամերիկա

15) ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶԵԱՆ— Ծնած Պոլիս, 1888

16) ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ — Ծն. Բինկեան, 1885,
մեռած Պոլիս, 1908

17) ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ — Ծն. Բրգնիք, Սեբաստիա,
(Դան. Չպուքքեարեան) 1888, նահատկ. 1915-ին

18) ՍԻԱՄԱՆԹՕ — Ծն. Ակն, 1877,
(Ատոմ Եարճանեան) նահատկ. 1915-ին

19) Ռ. ՍԵՒԱԿ — Ծն. Սիլիվրի, 1885,
(Ռուբէն Չիլինկիրեան) նահատկ. 1915-ին

20) ՄԱՏԹ. ԶԱՐԻՖԵԱՆ — Ծն. Կէտիկ փաշա, Պոլիս,
1894 Յուն., մեռած 1924,
Ապրիլ, Պոլիս

21) ԱՀԱՐՈՆ — Ծն. Օվաճըգ - Նիկոմի-
(Ահարոն Տատուրեան) դիա,

Printed in Egypt by «HOUSSAPER»

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0336925

Դոհ
1845

ԳԻՆ 80 Եգիպտ. Դահեկան
Ամերիկա 3 Տոլար 50 ս.

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀԱՍՑԷՆ՝

K. MEKHITARIAN
B. P. 868
Le Caire

Printed in Egypt
by «HOUSSAPER» PRESS,
Cairo